

Martin Buber

De weg van de mens
[1947]

1

ZELFBEZINNING

Rabbi Schnëur Salman, de Raw van Reussen, die om zijn denkbeelden en zijn levenswijze door een voorman van de Mitnagdïm bij de regering verdacht was gemaakt, zat in Petersburg gevangen. In afwachting van zijn verhoor, kwam het hoofd van de gendarmerie zijn cel binnen. Het indrukwekkende en stille gelaat van de *raw*, die in zichzelf verzonken hem aanvankelijk niet bemerkte, deed de opmerkzame man vermoeden van welk slag zijn gevangene was. Hij begon een gesprek met hem en ging al snel vragen stellen, die bij het lezen van de Schrift bij hem waren opgekomen. Ten slotte vroeg hij: 'Hoe moet het toch worden opgevat, dat God de Alwetende tot Adam spreekt: "Waar ben je?"' 'Geloof je', antwoordde de raw, 'dat de Schrift eeuwig is en ieder tijdperk, elk geslacht en iedere mens omvat?' 'Dat geloof ik', zei hij. 'Welnu', sprak de *zaadik*, 're allen tijde richt God zich

tot elke mens: "Waar ben je in jouw wereld? Zo vele van de jou toegemeten jaren en dagen zijn verstreken, hoe ver ben je ondertussen gekomen in jouw wereld?" Zo zegt God bijvoorbeeld: "Zesenveertig jaren heb je geleefd, waar sta je nu?" Toen de man het getal van zijn levensjaren hoorde noemen, vermande hij zich, legde de raw een hand op de schouder en riep: 'Bravo!' Maar zijn hart beefde.

Wat gebeurt er in dit verhaal? Op het eerste gezicht herinnert het ons aan vertellingen uit de Talmud, waarin een Romein of enige andere heiden een van de joodse wijzen vragen stelt over een plaats in de Bijbel om een vermeende tegenstrijdigheid in de joodse leer aan te tonen, en een antwoord ontvangt dat óf bewijst dat er geen tegenstrijdigheid bestaat, óf op een andere manier de kritiek weerlegt waar aan soms een persoonlijke terechtwijzing wordt vastgeknoopt. Spoedig echter merken wij een belangrijk verschil tussen de Talmudische vertellingen en de chassidische, een verschil dat weliswaar in het begin groter lijkt

Lucebert: De verdrijving uit het paradijs

In 1970 maakte de schilder-dichter-tekenaar Lucebert de zeefdruk hiernaast. De misvormde figuren van Lucebert doen in de verste verte niet meer aan het paradijs denken. De menselijke conditie is raadselachtig, gewelddadig en wordt door duistere dromen gekenmerkt.

Wat heeft God hiermee van doen? Daarop zoekt deze Helling geen antwoord, wel op de vraag op welke manier religie – de vormen die mensen geven aan hun voorstellingen van God – aanwezig is in onze samenleving en wat hierop het antwoord van linkse politiek moet zijn. Bij wijze van motto een gedicht van Lucebert uit 1959, onder de titel 'zorg':

mijn god is gestorven
wie zal mij verlossen

de kikkers kwaken
de klokken tikken

Martin Buber: De weg van de mens.

De joodse denker Martin Buber (1878-1965) overleefde de shoah. Hij schreef in 1947 'De weg van de mens', gebaseerd op de chassidische mystiek.

Bij zichzelf beginnen, maar niet bij zichzelf eindigen, van zichzelf uitgaan, maar niet naar zichzelf toe streven, zichzelf zijn, maar niet met zichzelf bezig zijn.

Zoals het jodendom de grond is waarin zowel islam als christendom zijn geworteld, zo staat deze joodse tekst in zijn geheel in de Helling als onderstroom bij de debatten rondom westerse cultuur, christendom en islam.

Strijdveld religie

Links en Religie ⁴

Inleiding — Erica Meijers

Politiek zonder ontknoping, religie zonder garantie ⁸

Links en de religies — Theo W.A. de Wit

De veelzijdige Verlichting ¹⁴

— Ernestine van der Wall

Islam en democratie

Islam als inspiratiebron voor verzet ²⁰

— Mohamed Rabbæ

Passie of rancune? ²²

— Shervin Nekuee

Democratie in islamitisch perspectief ²⁶

— Tariq Ramadan

Ontspannen ²⁸

Over GroenLinks, vrijzinnigheid en moslims — Herman Meijer

Christelijke politiek

Cor Ofman ³²

De Founding Fathers 2 — Erica Meijers

Kerk en revolutie ³⁶

In het land van Fidel Castro — Han Dijk

'De PvdA is niet heilig' ⁴⁰

Vrijzinnig econoom Harry de Lange — Greetje Witte-Rang

Juf bent u voor Geert Wilders of ons? ⁴²

— Greta F. Huis

Beeldbijdragen

Twee geloven op één kussen – fotoserie door Hapé Smeele**Jongeren, geloof en politiek** – fotoserie door Bernice Siewe

Rubrieken Gastcolumn Naima Azough 13 Wetenschappelijk Bureau 35 Verder lezen 46

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

Verschijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marius Ernsting

Joost Janmaat

Tom van der Lee

Tina Rahimy

Aysel Sabahoğlu

Bart Snels

Farid Tabarki

Noortje Thijssen

CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING De ruimte ontwerpers (Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

ADMINISTRATIE De Helling

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030-239 99 00

partijbureau@groenlinks.nl

CORRESPONDENTIE

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL 'Hellend Vlak' werd wederom verzorgd door Jack van Mildert namens Bureau Groei Door Stilstand (sap@worldmail.nl)

de Helling

NR 1 · LENTE 2008 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

dan het is. Het ant-
woord wordt namelijk
gegeven op een ander
vlak dan waarop de
vraag is gesteld.
De gendarme is eropuit
een vermeende tegen-
strijdigheid in de jood-
se geloofswereid aan
het licht te brengen.
De Joden geloven in
God als het Alwetende
Wezen, maar de Bijbel
legt Hem vragen in de
mond, zoals iemand die
stelt die iets niet weet
en het wil vernemen.
God zoekt Adam, die
zich heeft verscholen.
Hij roept hem in de
Hof en vraagt waar hij
zich bevindt; dus weet
Hij het niet, men kan
zich voor Hem verber-
gen, dus is Hij de Alwe-
tende niet. In plaats van
echter de bijbeltekst te
verklaren en de schijn-
bare tegenstrijdigheid
op te heffen, gaat de
rabbi daar juist van uit
en gebruikt het motief
om de man een ver-
maning te geven over
diens eigen leven tot
dat ogenblik, over zijn
gedachteloosheid en
het gebrek aan ernst en
verantwoordelijkheid
in zijn eigen ziel.
Op de feitelijke vraag,
die, al zou zij hier eer-
lijk bedoeld zijn, toch
in de grond geen echte
vraag maar slechts een
vorm van contraverse

Links

De weg van de mens begint met de verdrijving uit het paradijs. Hoeveel religieuze en politieke fantasieën er ook bestaan over heil en verlossing, over de hemel op aarde die aanbreekt wanneer de rode dageraad gloort, in het dagelijks leven worden we geconfronteerd met allerlei tegenslagen, onvolkomenheden en met de harde grenzen van het bestaan. Toch blijven mensen dromen van betere tijden. Aan dat verlangen naar geluk ontspringen zowel religie als politiek. En zowel religie als politiek lopen het gevaar dat zij voeren tot het tegendeel: een angstige wereld waarin mensen onderworpen zijn aan goddelijke of wereldlijke machten die het individu vermalen. Sinds in de tijd van de Verlichting het 'durf te weten' klonk, is daarom religiekritiek én maatschappijkritiek een onmisbaar instrument voor iedereen die zich het hoofd wil breken over de plaats van godsdienst in onze samenleving. Overigens bestonden beide ook voor die tijd al. De bijbelse profeten waren niet te beroerd om zowel de politici (koningen) als de goden van hun tijd hard aan te pakken wanneer er in hun ogen sprake was van machtsmisbruik. En wat te denken van het feit dat christenen in het Romeinse Rijk werden vervolgd omdat zij beschouwd werden als atheïsten?

Angst

Het behoeft weinig betoog dat het vandaag opnieuw nodig is na te denken over de plaats van religie in onze samenleving. Want anders dan zowel linkse politici als sommige moderne theologen in de jaren zestig dachten, is het niet uit onze samenleving verdwenen maar staat opnieuw op de politieke agenda. De tijdschriften van de wetenschappelijke bureaus van veel andere politieke partijen gingen ons voor met een themanummer over religie, zoals het overzicht in de rubriek Verder lezen laat zien. En het rapport van de WRR over *geloven in het publieke domein* stamt al uit 2006.

Het werd dus hoog tijd voor dit nummer van de Helling, dat in zijn geheel is gewijd aan vragen rondom linkse politiek en religie. Het richt zich op de twee grootste godsdiensten in Nederland: christendom en islam. Bijna 1 miljoen Nederlanders zijn moslim, ruim 7 miljoen behoren tot een christelijke kerk. Alle auteurs in dit nummer rekenen zichzelf tot één van beide tradities, waarmee de Helling bewust het woord geeft aan links geëngageerde gelovigen.

Het zijn op dit moment vooral rechtse politici die aandacht geven aan religie. Bij het ter perse gaan van dit nummer was nog niet duidelijk wanneer Wilders film zou verschijnen, maar duidelijk is wel dat rechts erin geslaagd is de latente angst voor moslims in onze samenleving naar boven te brengen. Het Europese Netwerk tegen Racisme stelde in haar jaarrapport over 2006 vast dat de angst voor moslims in West-Europa en in Nederland is toegenomen, net als racistisch geweld en extreme standpunten, die vanuit de marge van de politiek steeds meer

doordringen in de grote partijen. Rechts kan daarvoor teruggrijpen op zeer oude controverses tussen Europa en de islam in de tijd van de kruistochten en het Ottomaanse Rijk en op de algemeen menselijke angst voor alles wat vreemd is.

Gecombineerd met onzekerheid over de gevolgen van globalisering en het toenemende pluralisme in onze samenleving is er, in de internationale context van 'de strijd tegen het terrorisme', een rijke voedingsbodem voor een nieuw vijandsbeeld dat het oude communistische spook vervangt. Daarbij werkt een gebrek aan kennis over de islam stereotiepe beeldvorming in de hand. De artikelen in het themadeel 'islam en democratie' bieden hier tegenwicht. Het afsluitende artikel van dit nummer van godsdienstlerares Greta Huis zoekt in het beeldverbod tegengif tegen gestolde beelden over moslims en anderen.

Karikaturale en versimpelde voorstellingen spelen niet alleen een rol waar het de islam betreft. De West-Europese geschiedenis van Verlichting en secularisatie wordt graag in stelling gebracht tegen de islam en tegen religie in het algemeen, vaak met weinig kennis over de manier waarop deze historisch gezien op elkaar hebben ingewerkt. Ernestine van der Wall, hoogleraar geschiedenis van het christendom aan de Universiteit Leiden, heldert in haar bijdrage enkele misverstanden over de historische relatie tussen religie en Verlichting op. Maar met het verbeteren van kennis en het bestrijden van stereotypen is het agendapunt politiek en religie niet opgelost, want de controverse tussen de landen waar de islam sterk vertegenwoordigd is en het Westen is wel degelijk reëel en werkt ook in de Nederlandse verhoudingen door. Islamgeleerde Tariq Ramadan en oud GroenLinks Tweede Kamerlid Mohamed Rabbat gaan er in hun bijdrage op in.

Linkse huiver

De vraag waar het echter in dit nummer van De Helling om gaat, is deze: wat is de reactie van de linkse politiek op deze nieuwe situatie? Herman Meijer, oud-voorzitter van GroenLinks, stelt in zijn artikel dat de Kamerfractie van GroenLinks wel degelijk ingaat tegen de politiek van angst, maar dat er geen expliciet beleid is ontwikkeld op het punt van godsdienst in het algemeen of van de islam in het bijzonder. Waarom is dat niet het geval? Een belangrijk element is ongetwijfeld de diepgewortelde huiver van links voor religie, gegrond in de linkse strijd tegen de macht van de clerus en christelijke denkbeelden waarbij mensen verteld werd hun lot geduldig te dragen omdat zij hun heil pas aan gene zijde konden verwachten. Theo de Wit van de faculteit katholieke theologie van de Universiteit van Tilburg, denkt in het hoofdartikel van dit themanummer op systematische wijze na over de relatie tussen linkse politiek en religie. Hij gaat ook in op de interpretatie van de beroemde 'opiumtekst' van Marx, waaruit blijkt dat Marx beter dan menig linkse politicus na hem begre-

is, wordt een persoonlijk antwoord gegeven, of liever, in plaats van een antwoord volgt er een persoonlijke te-rechtwijzing. Van deze Talmudische antwoorden is schijnbaar alleen de soms daaraan vastgeknoopte terechtwijzing overgebleven.

Laten wij de vertelling echter eens nauwkeurig bezien. De gedarme vraagt naar een passage uit het bijbelse verhaal over Adams zonde. Wat de rabbi antwoordt, komt hierop neer dat hij tot hem zegt: 'Jij bent zelf Adam, tot jou spreekt God: "Waar ben je?"' Schijnbaar heeft hij hem over de betekenis van de bijbeltekst als zodanig geen op-heldering gegeven. In werkelijkheid echter werpt het antwoord zowel licht op de situatie van de door God ondervraagde Adam, als op die van iedere mens te allen tijde en op elke plaats. De man moet immers, zodra hij de bijbelse vraag hoort en begrijpt als tot hemzelf gericht, inzien wat het betekent als God vraagt: "Waar ben je?", onver-schillig of de vraag nu aan Adam of aan welke mens dan ook wordt

& religie

pen had dat mensen vanuit een diep verlangen naar een beter bestaan elk middel tot verbetering van hun toestand aangrijpen en dat de troostende werking van het religieuze opium ook de kiem in zich draagt tot fundamenteel protest tegen een verkeerde wereld.

De linkse huiver voor religie bestaat nog steeds, ook al blijkt religie allerm minst uit onze samenleving te verdwijnen en is er in het geïnstitutionaliseerde en minder geïnstitutionaliseerde christendom veel veranderd sinds de 'rode dominees' van na de oorlog, de opkomst van bevrijdingstheologie en het christelijke engagement met het socialisme. De artikelen in het themadeel 'linkse christenen' getuigen hiervan door middel van verschillende linkse visies op de relatie religie en politiek.

Nuttig in het huidige debat over de plaats van religie in de openbare ruimte zou een historische terugblik kunnen zijn op de manier waarop hierover in naoorlogs kerkelijk Nederland werd gesproken. Niet dat die denkbeelden nu nog direct toepasbaar zouden zijn, maar er zou wellicht minder paniekerig gereageerd worden op theocratische tendensen in de islam wanneer we ons zouden herinneren dat het christelijke theocratische gedachtegoed – gebaseerd op de gedachte dat het Rijk Gods uiteindelijk bedoeld is voor alle mensen – in de jaren vijftig van de vorige eeuw nog werd uitgedragen door alom gerespecteerde hervormde hoogleraren. Weersproken werd het overigens wel, namelijk door theologen die vonden dat christenen niets voor hebben op anderen en daarom samen met niet-christenen op een zakelijke manier kunnen werken aan de inrichting van een menselijker samenleving.

Indirect laat deze terugblik ook zien dat een scheiding tussen godsdienst en staat – zij het ongetwijfeld de best denkbare – toch een onvolkomen manier blijft om de verhoudingen te regelen, omdat mensen uiteindelijk één zijn en hun levensbeschouwingen ook in de politiek met zich meedragen, en omdat de opdracht tot gerechtigheid en vrede zowel door de staat als de kerk verwerkelijk moet worden, al zal er verschil van mening bestaan over de oorsprong van deze opdracht. Het maken van een onderscheid tussen 'kerk en staat' en 'geloof en politiek' zou in dit opzicht al een verbetering zijn. Overigens hebben we er in dit nummer voor gekozen niet uitvoerig in te gaan op deze discussie, omdat die al voldoende aandacht krijgt. Veel nuttig materiaal is bijeengebracht in het WRR rapport *Geloven in het publieke domein*.

Een ander probleem vindt eveneens zijn oorsprong in de debatten die vlak na de oorlog zo fel gevoerd werden in kerkelijk Nederland, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Doorbraakbeweging van christenen die de confessionele partijen vaarwel zeiden en toetraden tot de PvdA. Het gaat om de vraag of christelijke politiek – je zou dat nu kunnen verbreden

tot religieuze politiek zonder meer – wel mogelijk is. Gelovigen die voor een rechtse politiek kiezen, beroepen zich vaker dan linkse christenen rechtstreeks op de bijbel en dat is geen toeval. Linkse christenen hebben doorgaans een positievere verhouding tot de moderne samenleving met haar democratische structuur. Zij leggen het accent op de bevrijdende werking die geloof kan hebben en bekritisieren de onderdrukkende kanten van religie. Soms kiezen ook zij voor christelijke politiek, zoals de laatste voorzitter van de EVP, Cor Ofman, uitlegt in de tweede aflevering van de serie *Founding Fathers*. De stelling dat christelijke politiek niet kan bestaan omdat deze zichzelf steeds moet verraden, wordt verdedigd door de vrijzinnige econoom Harry de Lange, van wie in deze Helling een portret staat van de hand van Greetje Witte-Rang, die vorige week promoveerde op een biografie van De Lange. Ook Herman Meijer waarschuwt voor het politiseren van religie.

Strijdveld

In het land van koopmannen en dominees dat Nederland van oudsher is, bestaat klaarblijkelijk nog altijd de reflex om sociaal-economische conflicten in religieuze termen te gieten, maar de bijbehorende capaciteit om door fijnzinnig manoeuvreren een oplossing te vinden – zoals bijvoorbeeld gebeurde na de schoolstrijd, waarvan het inmiddels omstreden artikel 23 van de grondwet de toen zeer bevredigende uitkomst was – zijn we kwijtgeraakt. Cor Ofman pleit ervoor om religieus aan het politieren te slaan, ook als het gaat om linkse verworvenheden als vrouwen- en homoemancipatie. Hierover is ongetwijfeld het laatste woord nog niet gezegd en dat is ook de bedoeling, want deze Helling wil vooral materiaal aandragen om de neiging om het thema 'religie' uit verlegenheid maar links te laten liggen te helpen overwinnen en het debat over een samenhangende visie van Groenlinks ten aanzien van religie in de publieke ruimte van onze samenleving te bevorderen. Een dergelijke visie zou zich, blijkens de artikelen in dit nummer, in elk geval moeten realiseren dat religie een strijdveld is vol angels en voetklemmen. Daarom moet men zich hoeden voor simplistisch en generaliserend denken, maar steeds opnieuw zorgvuldig kijken naar de context waarin kwesties zich voordoen. De ideologiekritische vraag *cui bono* (wie profiteert) zou daarbij voor links een nuttige leidraad kunnen zijn.

=

Met dank aan Mohamed Rabae die dit themanummer mede heeft opgezet.

gericht. Indien God het zo vraagt, wil Hij in de mens iets teweegbrengen wat juist door een dergelijke vraag tevoorschijn wordt geroepen, voorgesteld dat zij het hart van de mens raakt, dat de mens zich door haar in het hart laat raken. Adam verbergt zich om geen rekenschap te moeten afleggen, om de verantwoordelijkheid voor zijn leven te ontgaan. Zo verschuilt zich elk mens, want elk mens is Adam en bevindt zich in Adams situatie. Om de verantwoordelijkheid voor het geleefde leven te ontlopen, wordt het bestaan zelf tot een schuilplaats gemaakt. En terwijl de mens zich zodoende 'voor het aangezicht Gods' verbergt en telkens weer opnieuw verbergt, raakt hij steeds dieper en dieper in het verkeerde verstrikt. Zo ontstaat er een nieuwe toestand, die van dag tot dag, van schuilhoek tot schuilhoek voortdurend onzekerder wordt. Deze toestand kan nauwkeurig gekenmerkt worden: de mens kan aan het oog Gods niet ontkomen, maar terwijl hij tracht zich ervoor te verbergen, verbergt hij zich voor

2

geloven op één kussen

'Daar slaapt de duivel tussen', aldus een oud spreekwoord. Bij de vier stellen die in deze Helling worden geportretteerd, blijkt daar weinig van. Hoewel sommigen aanvankelijk moeilijkheden ondervonden van hun omgeving, bleken de interconfessionele en in één geval interreligieuze verschillen geen beletsel in de relatie. Om terug te keren naar de tijden dat een confessioneel gemengd huwelijk een onmogelijkheid was, moet je minimaal drie generaties terug; daarvan kunnen niet veel echtelieden meer getuigen. Voorwaarde voor een in gelovig opzicht goed huwelijk blijkt de capaciteit om te relativeren en de erkenning van de traditie van de ander.

een optimistische portretserie van fotograaf Hapé Smeele

Interviews: Erica Meijers

zichzelf. Zeker, er is ook iets in hem dat Hem zoekt, maar hij maakt het dit iets voortdurend moeilijker Hem te vinden. Midden in deze situatie valt Gods vraag. Zij wil de mens wakker schudden, zij wil zijn schuilplaats vernietigen, zij wil hem tonen waar hij is terechtgekomen, zij wil in hem de krachtige wil wekken, een uitweg te vinden.

Alles komt er nu op aan of de mens ten aanzien van de vraag zijn plaats bepaalt. Natuurlijk zal ieders 'hart beven' wanneer zij tot hem doordringt, evenals dat van de hoofdman in ons verhaal. Maar de gewoonte zich steeds weer te verbeteren helpt hem ook nu deze onrust des harten meester te worden. De roepstem komt immers niet in een noodweer dat het menselijk bestaan bedreigt; het is die 'van een voorbijzwevend zwijgen', en het is gemakkelijk haar te overstemmen. Zolang dit geschiedt, wordt het leven van de mens niet tot een weg. Al heeft een mens nog zoveel succes, al smaakt hij nog zoveel genot, al verwerft hij een nog zo grote macht en brengt

hij nog zoveel geweldigs tot stand: zijn leven blijft zonder weg zolang hij zijn houding tegenover de roepstem niet bepaalt. Adam bepaalt zijn houding, hij beseft in de klem gedreven te zijn, hij bekent: 'Ik heb mij verborgen', en daarmee begint de weg van de mens. De beslissende inkeer tot zichzelf is het begin van de weg in het leven van de mens, steeds weer is dit het begin van de menselijke weg. Maar beslissend is hij slechts dan, indien hij leidt tot de Weg. Want er is ook een onvruchtbare inkeer tot zichzelf, die tot niets leidt dan tot zelfkwelling, vertwijfeling en nog diepere verwarring.

Toen de rabbi van Ger bij het uitleggen van de Schrift bij de woorden kwam die Jacob richtte tot zijn knecht: 'Wanneer Esau mijn broer jou aantreft en je onder vraagt en zegt: 'Van wie ben je en waar ga je heen en van wie zijn al deze vóór je?', sprak hij tot zijn leerlingen: 'Let wel, hoe Esau's vragen op de uitspraken van onze wijzen gelijken: "Gedenk drie zaken. Weet, vanwaar je bent gekomen en waarheen je gaat en voor wie

Bart Bruins Slot en Ria Strik ontmoetten elkaar in 1968, in de tijd dat Bart Bruins Slot bij de krant *de Gelderlander* werkte. Zijn vader, de gereformeerde voorman J.A.H.J.S. Bruins Slot, hoofdredacteur van het dagblad *Trouw* en fractievoorzitter van de ARP in de Tweede Kamer, adviseerde hem om eens bij deze – van oorsprong rooms-katholieke – krant aan de slag te gaan. "Dat zegt veel over de open geest waarin ik ben opgevoed, want in mijn jeugd was het oversteken van de grenzen tussen de zuilen nog allesbehalve gewoon", zegt Bruins Slot. Desondanks ging hij omzichtig te werk bij de introductie van Ria Strik in de familie. Na enkele bezoeken aan andere familieleden kreeg hij een brief van zijn vader waarin deze schreef dat hij zijn vriendin "van wie de goede roep haar vooruit gegaan is" graag wilde ontmoeten. Toen Ria Bruins Slot-Strik later eens naast hem aan het avondmaal zat in de gereformeerde kerk, was hij daar zichtbaar ontroerd onder. Tot aan de jaren zestig, toen de oecumenische beweging in Nederland terrein begon te winnen, was het uitgesloten dat protestanten en katholieken samen aan de 'tafel des Heren' zouden zitten. Omgekeerd leidde dit ook tot bijzondere situaties. Bruins Slot, die in zijn eigen kerk nog niet mocht meedoen aan het avondmaal omdat hij nog geen openbare belijdenis had gedaan, ging in de katholieke kerk met zijn aanstaande schoonfamilie wel ter communie, ook al om niet op te vallen door als enige in de bank te blijven zitten. Knielen deed hij om die reden ook, maar zo'n beetje half, want daar keek hij toch heel vreemd tegenaan.

Zijn schoonmoeder liet hem vanzelfsprekend met haar kinderen ter communie gaan, maar toch had zij moeite met de situatie. "Is hij katholiek", was haar eerste vraag toen Ria Strik vertelde dat ze een aardige jongen had ontmoet, "Je weet toch dat de huwelijksdag de mooiste dag van je leven is." Hiermee gaf zij aan te hechten aan de huwelijksvoltrekking binnen de rooms-katholieke kerk. Pas op haar sterfbed, in januari van dit jaar, zei ze: "Jullie geloven heel anders, maar wel in dezelfde God." "Pas toen was het goed", vertelt Ria Bruins Slot-Strik.

In de kerkdienst waarin Bruins Slot en Strik trouwden namen zowel een katholiek priester als een gereformeerde predikant deel. Eerder had Bruins Slot bij de pastoor aangegeven niet te trouwen in de plaatselijke kerk, omdat door deze priester werd gezegd dat de toen zeer nieuwe en moderne liederen van de zojuist na conflicten over het celibaat uitgetreden priester Huub Oosterhuis eerst ter goedkeuring aan de bisschop moesten worden voorgelegd. "Het was een prachtige dienst, maar eigenlijk weet ik niet of ik nu in de trouwboeken van de katholieke kerk sta", vertelt Ria Bruins Slot, maar belangrijk is dit voor haar niet. De eerste jaren gingen ze zondags om en om naar een rooms-katholieke en een gereformeerde kerk, maar uiteindelijk voelden ze zich het meest thuis in de gereformeerde kerk in hun woonplaats. Ria Bruins Slot verzorgde hier – ze was onderwijzeres van beroep – ook catechisatie voor jongeren, totdat iemand er achter kwam dat ze katholiek was. Toen bleek het toch een probleem. Onder een volgende predikant pakte ze het weer op. "Ik ben nooit gereformeerd geworden, daar zag ik geen aanleiding toe. Veel uit de rooms-katholieke traditie is me nog dierbaar. Tot mijn zestiende ging ik iedere dag naar de mis en biechtte iedere maand", aldus Ria Bruins Slot.

"Het is voor ons nooit een probleem geweest dat we verschillende achtergronden hadden, maar als er kinderen waren geweest hadden we misschien wel botsingen gekregen over schoolkeuze en eerste communie en dergelijke."

Bart Bruins Slot, die na enkele jaren in de journalistiek als bestuursambtenaar werkte, vertelt: "We hebben zeer genoten van de woelige jaren zeventig in de kerken en in de samenleving. Maar nu is er sprake van een terugslag. In die jaren gingen de kerken bewust midden in de wereld staan, nu richten ze zich vooral naar binnen. In de samenleving weet men soms niet om te gaan met religie, omdat het beeld van de jaren vijftig nog altijd rondwaart. Alles wat naar religie riekt wordt als slecht beschouwd." "Aan de andere kant wordt er erg veel aan religie opgehangen", reageert Ria Bruins Slot, "Terwijl ik me ook wel eens afvraag hoe groot de invloed er nu werkelijk van is. Ben je een beter mens als je gelovig bent opgevoed? Soms denk ik wel dat je dan meer normen en waarden meekrijgt, maar er is ook veel waarvan ik afscheid genomen heb. De hoogverheven almachtige God zegt mij niets meer." "Nee, aldus Bart Bruins Slot, "Het gaat om de God van beneden, de God die tussen de mensen is."

bart & ria bruins slot

HIJ: van huis uit
gereformeerd

ZIJ: van huis uit
rooms-katholiek

GETROUWD:
op 19·3·1971

KERKELIJK HUWELIJK:
op 25·6·1971.

politiek—zond

Politiek en religie lijken elkaar vooral te raken in hun utopische dromen over een andere wereld.

Theo de Wit prefereert in het kader van de moderne democratie een andere verwantschap: zowel politiek als religie moeten accepteren dat ze geen laatste antwoorden kunnen geven. Doen ze dat, dan is er veel gewonnen.

“Politiek”, zo luidde een formulering van de Franse filosoof Dominique Janicaud tijdens een discussie enkele jaren geleden, “is de kunst van het mogelijke om mensen van vlees en bloed te laten samenleven, hier en nu, en over het algemeen zonder dat er tijd is voor een psycho-analytische therapie of om afstand te nemen.” In deze laconieke definitie schuilt veel door schade en schande verworven pragmatische wijsheid. Zo kun je over je politieke tegenstander in een democratie wel denken of zeggen dat hij of zij “knettergek” is, maar alleen in het besef dat je met deze opponent morgen weer door één deur moet. De verwijzing naar ‘vlees en bloed’ houdt de erkenning in van zekere gegevens, het *déjà là* van mensen, lokale bijzonderheden en contingente gevoeligheden, van het gewicht van de geschiedenis. En het ‘hier en nu’ wijst ons erop dat als wij bijvoorbeeld van zins zijn Afghanistan vooruit te helpen, wij met echte Afghanen te doen hebben en niet met de door ons gedroomde *homo democraticus* van de toekomst.

Ik onthul geen geheim als ik vaststel dat linkse politiek bovenstaande definitie de laatste anderhalve eeuw regelmatig als veel te bescheiden beschouwde. Er is inderdaad ook een heel andere, specifiek moderne definitie van politiek. Daarin is politiek eerder de ruimte die volledig open is voor een wil die zich verwerkelijkt. Deze wil is a priori zonder zelfbeperking, want zij is de soevereine volkswil. Alles is hier politiek, dat wil zeggen wij kunnen de toekomst volledig in eigen hand nemen.

Is politiek handelen in de eerste definitie eerder a posteriori, afgeleid, prudent, en eerder redelijk dan rationeel, in de tweede opvatting is politiek een oorspronkelijk, vitaal en utopisch project, de revolutionaire of evolutionaire gang van het volkssubject naar zijn voltooiing. Dat is de ontkenning van de geschiedenis, de triomf van de wil en de bevrijding van elke vorm van heteronomie in een voltooide autonomie, of men die nu aanduidt als ‘klassenloze maatschappij’, ‘rationele staat’ of ‘voltooide emancipatie’. Dit moment van de ontkenning en van het volledige zelfbezit is tevens het *einde van de politiek*.

Deze twee vormen van politiek leveren ook een geheel andere houding op ten opzichte van de overgeleverde religies, én zij definiëren de inzet van de huidige strijd tegen het religieus gelegitimeerde terrorisme op andere wijze. Terwijl men in de traditie waarin de kunst van het samenleven vooropstaat (historisch voorbeeld: de Verenigde Staten) slechts van een democratie kan spreken wanneer de godsdienstvrijheid er gerespecteerd wordt, is het in de ‘politiek van de ontkenning’ het volk of zijn representant die de status en de plaats van de religies bepaalt. Het historisch voorbeeld bij uitstek is hier Frankrijk na de Revolutie, en zeker aanvankelijk was er op dit punt continuïteit met het *cuius regio ejus et religio* van de Franse absolute monarchie. De politiek beslist over godsdienstzaken, tenslotte ook over de vraag óf er wel plaats is voor de religies, en of deze niet eerder overbodig kunnen worden gemaakt. Religie wordt dan vaak gedefinieerd als een *epifeneen* of een *relict* dat vanzelf zal verdwijnen naarmate de politiek – de krachtmeting tussen de machten van de toekomst en die uit

je te verantwoorden hebt.” Let wel, want hij die zich op deze drie zaken bezint, heeft een scherp onderscheidingsvermogen nodig: opdat niet Esau het aan hem zal vragen. Want ook Esau kan naar deze drie vragen en zwaarmoedigheid over de mens brengen.’

Er is ook een demonische vraag, een schijnvraag, die Gods vraag, de vraag naar de waarheid, nabootst. Zij is daaraan herkenbaar dat zij niet ophoudt bij het ‘Waar ben je?’, maar vervolgt: ‘Van daar, waar jij bent, voert geen weg verder.’ Er is een verkeerde zelfbezinning, die de mens niet tot ommekeer brengt en hem naar de weg leidt, maar hem deze als uitzichtloos afschildert en hem zo doende daartoe drijft waar de ommekeer schijnbaar volkomen onmogelijk is geworden en de mens nog slechts door een demonische hoogmoed, de hoogmoed van de dwaaling, verder leven kan.

er ontknoping,

het verleden – zijn ontknoping nadert.

Dan de hedendaagse strijd tegen de vrome gewelddadigheid. Voor de rationalistische of – in letterlijke zin – apocalyptische politiek van de ontknoping bewijst de religieuze terreur weer eens (net als in de godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw) dat religie een irrationele en dus gevaarlijke factor is die dient te worden gemarginaliseerd of zelfs geëlimineerd. Voor de traditie van de kunst van het samenwonen kunnen soldaten van een godsdienst die via geweld of terreur een religieus waarheidsmonopolie willen afdwingen niet geduld worden omdat zij de godsdienstvrijheid bedreigen.

De traditie die ik hier 'politiek van de ontknoping' noem (en die trouwens naast linkse ook rechtse en liberale varianten kent) is zelf de laatste decennia door historici en politieke denkers regelmatig beschreven als een vorm van seculiere 'politieke religie'. In die interpretatie maakt de geschiedfilosofisch en rationalistisch denkende linkse politiek zeker in haar radicale en communistische varianten zelf deel uit van de politiek-religieuze geschiedenis! Dit, omdat zij de staat of de partij tot heilssubject maakte en de seculiere geschiedenis de plaats liet innemen van wat in de christelijke theologie 'eschatologie' (de speculatie over de dingen die aan het einde der tijden staan te gebeuren) wordt genoemd.

Men verlangt geen lamp meer in het volle zonlicht

Zoals bekend was de staatsdragende communistische partij, die in het zogeheten 'reëel bestaande socialisme' de pretentie voerde de waarheid van de geschiedenis te kennen, van mening dat de godsdienst in een communistische samenleving uiteindelijk zou verdwijnen. Godsdienstige praktijken en religieuze voorstellingen konden daarom hoogstens in de private sfeer en *for the time being* gedoogd worden. Het loont de moeite nog even bij deze communistische traditie stil te blijven staan, omdat er enkele lessen uit geleerd kunnen worden, en ook omdat het geenszins zeker is dat deze wijze van omgang met de religies met het communisme ten grave is gedragen.

In een van zijn verhalen uit de bundel *Lachwekkende liefdes* (1970) confronteert Milan Kundera ons met een tragikomische botsing tussen het communistisch regime en de overgeleverde religieuze vroomheid die in dit regime als een archaisch overblijfsel wordt behandeld.

In *Eduard en God* vertelt de auteur over een leraar in een kleine Tsjechische stad ten tijde van het communisme die verliefd wordt op een mooi, vroom meisje (Alice) dat vanwege haar geloof seksueel verkeer buiten het huwelijk afwijst. Om Alice niet af te schrikken veinst de religieus onverschillige Eduard eerst dat hij zelf nog met het geloof worstelt, om vervolgens ook maar met haar naar de kerk te gaan. Zijn kerkbezoek blijft bij zijn bazin, de communistische schooldirectrice, niet onopgemerkt, zodat Eduard geen andere uitweg ziet dan een nieuwe onwaarheid. "Ik wilde het barokke interieur van de

kathedraal bekijken", zo verontschuldigt hij zich.

Omdat zijn avances bij zijn onverstoorbare vriendin nog te weinig opleveren, besluit hij haar in vroomheid nog te gaan overtreffen door in het openbaar bij een oud kruisbeeld ostentatief een kruis te slaan. Nu raakt hij bij zijn werkgevers – in communistisch jargon zijn 'kameraden' – pas echt in moeilijkheden, want ook deze geste is door één van hen gade geslagen. De commissie waarvoor hij op zijn school moet verschijnen laat hem weten dat 'godsdienstgekken' niet als leraar getolereerd kunnen worden. Om zijn baan te redden moet Eduard opnieuw een verhaal opdissen dat min of meer geloofwaardig klinkt. Ditmaal speelt hij de rol van de communist die weet dat 'God iets van de middeleeuwen is' maar die tegelijkertijd met zijn hart nog aan het geloof vasthoudt. Dat blijkt een succesvolle strategie omdat hij zich daarmee ten overstaan van zijn ondervragers als een kneedbaar object van heropvoeding had gepositioneerd en intussen zijn baan behield. Immers, zo zegt één van zijn ondervragers mild tegen de schooldirectrice: "De strijd tussen oud en nieuw speelt zich niet alleen af tussen de klassen, maar in elk mens afzonderlijk. Deze strijd speelt zich ook in onze kameraad hier af. Met zijn verstand weet hij, maar zijn gevoel trekt hem naar achteren. U moet onze kameraad in deze strijd helpen, zodat zijn verstand zal zegevieren."

De schooldirectrice neemt de heropvoeding ter hand, maar heeft intussen ook haar eigen agenda: zij ziet in de jonge leraar een seksuele prooi die haar eigen armetierige bestaan in dienst van de communistische heilsbelofte enige luister kan geven. Wederom ziet Eduard geen andere mogelijkheid dan haar tegemoet te komen, dat wil zeggen zich met behulp van cognac over zijn lichamelijke weerzin jegens de directrice heen te zetten en aldus bij haar in bed te belanden. Volledig hilarisch wordt het verhaal wanneer ook Alice al haar godsdienstig gemotiveerde preutsheid laat varen zodra zij verneemt dat haar vriend slachtoffer van de communistische inquisitie is geworden en dus als moedige martelaar kan worden beschouwd. Ook haar plotselinge gepassioneerde berust op het drijfzand van Eduards leugens, zoals we inmiddels weten.

Kundera's verhaal is om meerdere redenen leerzaam bij de vraag waarom een regime dat een waarheidsmonopolie opeist (of het daarbij nu gaat om een religieuze of een seculiere waarheid) op een échec moet uitdraaien. Op de eerste plaats herinnert het verhaal ons eraan dat een universalistische vooruitgangsideologie zoals het communisme de religie als een vorm van prehistorie beschouwde, als een stadium waarin het hart en het gevoel het nog niet hebben afgelegd tegen de kennis en de waarheid. De vooruitgang van de mensheid is hier identiek aan de overtuiging dat de mens zijn betekenis en bestemming geheel in eigen handen kan nemen zodat mens en samenleving *transparant* zijn geworden. En intolerantie is hier niet het gevolg van een uitbarsting van het irrationele waarmee men religieus fanatisme vaak associeert maar juist van de illusie van de *almacht van de rede* die meent dat ook op het gebied van

van Lublin: "Wijs mij een algemene weg om God te dienen! De zad-dik antwoordde: 'Het is niet doenlijk, de mens te zeggen, welke weg hij moet gaan. Want er is een weg, God te dienen door de leer, en een door het gebed, een door te vasten, en een door te eten. Ieder zal terdege moeten uitmaken tot welke weg zijn hart hem trekt, en dan moet hij deze met alle kracht, die in hem is, voor zichzelf kiezen.' Hiermee wordt in de eerste plaats iets gezegd over onze verhouding tot datgene wat voor ons aan ware dienst is verricht. Wij moeten dit vereren, wij moeten ervan leren, maar wij moeten het niet na-doen. Wat er aan groots en heiligs is volbracht, dient ons tot voorbeeld, omdat het ons aanschouwelijk maakt wat grootheid en heiligheid is, maar het is geen model dat wij zouden moeten natekenen. Hoe weinig wij ook in staat zijn tot stand te brengen, gemeten aan de grootheid van de daden van onze vaders, de waarde ervan ligt daar-in dat wij het op onze eigen wijze en uit eigen kracht voortbrengen. Een chassid vroeg de

religie – zonder

het sociale en politieke op (natuur)wetenschappelijke, methodische wijze te werk kan worden gegaan. “Men verlangt geen lamp meer in het volle zonlicht”, zo bracht de socialistische dichter Herman Gorter in 1909 onder woorden dat de godsdienst voor de *wetende* proletariër overbodig is geworden, omdat de socialistische maatschappij van de toekomst “klaar en doorzichtig voor ons oog zal openliggen.” Het communisme leert ons, kortom, dat het voor een moderne democratie *niet volstaat*, de verbinding van troon en altaar ongedaan te maken, het burgerschap los te maken van de gelovige identiteit.

Dat de rationalistische illusie ook na het einde van het communisme niet is verdwenen, daarvan getuigt de hedendaagse variant ervan, een militant en niet toevallig evenzeer anti-religieus liberalisme dat niet geheel ten onrechte de naam ‘verlichtingsfundamentalisme’ heeft gekregen. Ook hier de belofte van een wetenschappelijke eliminering en ‘weerlegging’ van de godsdienst die hoogstens in de privé sfeer als een restant van irrationaliteit wordt geduld, en ook hier een seculier substituuut voor de religieuze heilsboodschap.

Op de tweede plaats maakt het verhaal duidelijk dat in een waarheidsregime als het communistische de *hypocrisie* op den duur alomtegenwoordig is. Eduard raakt in Kundera’s verhaal net als de andere protagonisten meer en meer verstrikt in een web van rolverwisselingen, leugens en aanpassingen. Zelfs de op het eerste gezicht onbedorven en standvastige vroomheid van Alice blijkt in feite een vorm van ressentiment te zijn. In de dagen van de revolutie hadden de communisten namelijk de winkel van haar vader genationaliseerd, en Alice “begon in God te geloven om haar anders-zijn te manifesteren” ten overstaan van de nieuwe machthebbers die zij haatte. Eduard beseft aan het einde van het verhaal bitter dat ook zijn liefdesaffaire met Alice waarin hij de zin van zijn leven had willen vinden onbeduidend en betekenisloos is. Haar woorden en gebaren waren als “geld zonder dekking”, de mensen uit zijn omgeving “wezens zonder vaste kern”, en hijzelf was niet meer dan een “schaduw van al die schaduwfiguren”.

Nu zijn de leugen en de hypocrisie ongetwijfeld van alle tijden, maar in een regime met een waarheidsmonopolie wordt de leugen niet alleen een overlevingsinstrument, maar ten slotte zelfs een deugd. “Als ik de wereld recht in het gezicht de waarheid blijf zeggen”, zo brengt Eduard dit in een gesprek met zijn broer onder woorden, “dan betekent het dat ik haar serieus neem. En zo iets onserieus serieus nemen betekent zelf onserieus worden. Ik moet liegen, beste broer, als ik de gekken niet serieus wil nemen en niet zelf een van de gekken wil worden.” Dit is inderdaad de paradox van het religieuze én antireligieuze waarheidsregime: het *lijkt* de waarheid dermate serieus te nemen dat zij haar op de (politieke) troon zet om als een ster de duisternis in de samenleving te verlichten en desnoods ook met geweld tegen aanvallen te verdedigen. Maar al spoedig wordt dit regime zelf niet meer serieus genomen zodat het nog slechts leugens en schijnheiligheid genereert en in al zijn grim-

migheid de lachlust opwekt. De waarheid is, kortom, *elders*, zij is het ‘aan gene zijde’ van het regime geworden.

Welnu, dat laatste lijkt ook te gelden voor de betekenaar ‘God’ aan het slot van Kundera’s verhaal. Daarmee kom ik bij het derde, misschien wel meest intrigerende, ja authentiek religieuze element in Kundera’s verhaal. ‘God’ is daar niet meer de naam voor de ultieme garant van de politieke orde zoals in het voor-moderne regime, noch het storende teken van een nog niet geheel overwonnen prehistorie zoals in het communisme. In dit verhaal van een lachwekkende liefde is ‘God’ de aanduiding geworden van het verlangen naar een *andere* wereld dan het universum waarin Eduard leeft, de wereld waarin iedereen knettergek is geworden en men niets en niemand meer serieus kan nemen. Eduard gaat namelijk na de treurige liefdesaffaire met Alice af en toe op een houten kerkbank in een lege kerk zitten. En dan schrijft Kundera: “Eduard verlangt naar God, omdat alleen God ontheven is van de verwarrende plicht, te *verschijnen* en louter mag *zijn* want alleen Hij schept (Hijzelf, de enige en niet bestaande) de wezenlijke tegenkant van deze onwezenlijke (maar des te meer bestaande) wereld.” Bestaan en verschijnen betekent in het universum van Eduard de wereld van de onwezenlijkheid en de hypocrisie betreden en is daarom zo iets als een schaduw-existentie. De ‘goddelijkheid’ van God bestaat juist in zijn non-existentie, in het feit dat hij *van dit bestaan is vrijgesteld*. En het verlangen naar God is hier zo iets als het verlangen dat deze wereld van het ‘reëel bestaande socialisme’ *niet alles* is.

Marx’ avant-garde van de mensheid

Zoals uit het voorgaande al kan worden opgemaakt, is de herdefiniëring of ‘heruitvinding’ van linkse politiek, waartoe vandaag regelmatig wordt opgeroepen, niet los te zien van haar verhouding ten opzichte van de religies en de religieuze erfenissen. Het échec van het ‘reëel bestaande socialisme’, dat tot op de dag van vandaag over alles wat zich als ‘links’ presenteert een schaduw legt, bestond immers mede in de mislukte poging religieuze praktijken en religieuze heilsbeloften overbodig te maken. Hoe? Door ze te transformeren in een aardse, universele titanenstrijd tussen proletariaat en bourgeoisie – een strijd die ‘noodzakelijk’ op een triomf van het proletariaat als avant-garde van de mensheid zou uitlopen. De *emancipatie* uit de religie was dus de opmaat tot een volledige *onderwerping* aan een als noodzakelijk voorgestelde ‘wereldgeest’, die tegelijk het daarbij gebruikte geweld de zegen geeft.

Wie vandaag de beroemde ‘opiumtekst’ over de religie van de geestelijke vader van het communisme herleest, raakt er opnieuw van doordrongen hoezeer Karl Marx beseft welk enorm affectief potentieel er historisch gezien in de religie is geïnvesteerd. De religie is “de algemene theorie van deze wereld, haar encyclopedische compendium, haar logica in populaire vorm, haar spiritualistische point d’honneur, haar enthousiasme, haar morele sanctie, haar plechtige aanvulling,

maggid van Zloczow:

‘Er staat: “Ieder in Israël is verplicht te zeggen: Wanneer zal mijn werk tot aan de werken van mijn vaderen, Abraham, Isaac en Jacob, reiken?” Hoe moet dat opgevat worden? Hoe zouden wij durven denken dat wij onze vaderen zouden kunnen evenaren?’ De *maggid* verklaarde: ‘Zoals de vaderen nieuwe wijzen van dienen in het leven riepen, ieder een nieuwe dienst volgens zijn eigen aanleg, de een die van de liefde, de andere die van de kracht, de derde die van de schoonheid, zo moet ieder van ons, elk op zijn eigen wijze, in het licht van de leer en van het dienen iets nieuws stichten en niet het reeds gedane, maar wat nog gedaan moet worden, doen.’

Met iedere mens is er iets nieuws ter wereld gebracht dat er nog niet was, een eerste en enig iets. Het is ieders plicht in Israël te weten en te bedenken dat hij in zijn hoedanigheid enig is ter wereld en dat zijns gelijke nog niet op aarde is geweest, want ware zijns gelijke reeds hier geweest, hij zou er niet behoeven te zijn. Iedere enkeling is een

garantie

haar universele troost en rechtvaardiging (...), de verzuchting van het gekwelde schepsel, het gemoed van een harteloze wereld, de geest van geestloze toestanden. Zij is het opium van het volk.”

Marx wist dus net als Kundera dat in de religie het verlangen wordt uitgedrukt dat de wereld ‘zoals zij is’ niet alles is, dat er zelfs een revolutionair protest schuil kan gaan in het religieuze gemoed. Tegelijkertijd kan men niet zeggen dat de Tsjechische communisten waarover Kundera schrijft Marx verkeerd hebben begrepen. Want de revolutionaire emancipatie die hij voor zich zag impliceerde bij hem dat de ‘godsdienstvrijheid’ zou worden vervangen en overtroffen door de ‘bevrijding van de godsdienst’, en de ‘emancipatie van de joden’ door de ‘emancipatie van de mensheid van het jodendom.’ Ook Marx dacht dat het zonlicht de lamp overbodig zou maken.

Overwinnaarsgeschiedenis

Pas in reactie op de immense catastrofe van de Eerste Wereldoorlog begonnen sensibele (neo)marxistische geesten zoals Walter Benjamin, Max Horkheimer en Theodor Adorno vanaf de jaren twintig diepgaand kritische vragen te stellen bij de massieve idee van emancipatie en vooruitgang zoals die door de Duitse sociaal-democratische partij werd uitgedragen. Wanneer het volledige zelfbezit van de mens en de bevrijde mensheid (Marx’ *Wiedergewinnung des Menschen*) de horizon is van het socialistische project, welke status hebben dan de ‘geknechte voorouders’, de slachtoffers van de geschiedenis? Wat is dan de zin van het tragische, niet meer te verzoenen onrecht uit het verleden? Zijn deze voorouders zoiets als het ‘dode hout’, het afval van de geschiedenis op weg naar zijn succesvolle voltooiing? Wordt hier geen cynische overwinnaarsgeschiedenis geschreven, waarbij wat ten onder is gegaan aan de vergetelheid kan worden prijsgegeven? Hoort de herinnering en de anamnetische solidariteit, juist op het ogenblik van gevaar (wanneer wij horig dreigen te worden aan de bestaande orde) dan niet een kernbestand te zijn van een linkse omgang met het verleden?

Inderdaad, ook vandaag dient de geschiedenis te worden ontftuseld aan de zelfgenoegzaamheid van de hedendaagse overwinnaars (allereest de liberalen) die haar mét Fukuyama voornamelijk beschouwen als een moeizame evolutie in de richting van hun eigen voortreffelijkheid. “We zijn zo tolerant”, zo schreef Alain Finkielkraut over dit soort superioriteit ten opzichte van het verleden, “dat het enige wat ons aan onze voorouders opvalt hun intolerantie is”.

Bovengenoemde vragen en overwegingen leiden bij de denkers van de *Frankfurter Schule* en hun hedendaagse erfgenamen zoals Slavoj Žižek, Jean-Luc Nancy en Jacques Derrida tot een herontdekking en een (vaak zeer eigenzinnige) verwerking van religieuze erfenissen en theologische motieven, zoals de ‘spookachtige’ aanwezigheid van het verleden in het heden, de verlossing, de figuur van de messias en de messiaanse tijd, de

negatieve theologie, het raadsel van het kwaad en zelfs de theocratie.

Zo mag een woord als ‘theocratie’ vandaag elke (links) liberaal onmiddellijk de gordijnen in jagen, kenners hebben reeds lang de diepe ambivalentie van dit begrip onderkend. De ervaringsbasis van het verlangen naar een theocratie (‘géén dominantie van mensen over mensen, alleen God heerst’) is niet zelden uitzichtloze onderdrukking door een despotisch regime. Het gaat hier om een vorm van theocratisch anarchisme (‘er zijn geen zinvolle politieke doelen waaraan je kunt hechten, alleen God verdient vertrouwen’) dat vooral bij joodse denkers regelmatig in zwang was. Deze religieuze cultivering van een reserve en een geestelijke onafhankelijkheid ten opzichte van alle aardse macht dient scherp te worden onderscheiden van theocratie in de zin van een totalitaire overheersing door een priesterkaste of het revolutionaire streven naar een waarheidsregime, waarbij met behulp van geweld een nieuwe mens (vandaag bijvoorbeeld de ‘goede moslim’) gefabriceerd wordt. Dat laatste is slechts een religieuze variant van het twintigste-eeuwse totalitarisme.

Trots en angst

Vandaag lijkt in Europa Karl Marx’ utopie van een postreligieuze, rechtvaardige wereld ook voor linkse politieke partijen minder actueel dan het grimmige realisme van Thomas Hobbes, de grote verdediger van de absolute veiligheidsstaat, als antwoord op de zeventiende-eeuwse godsdienstoorlogen. Over Hobbes is wel eens diepzinnig opgemerkt dat zijn politieke project er in de kern in bestond de (religieuze) *trots* te vervangen door de *angst* voor hun hovaardige medeburgers, en vervolgens voor de sancties van een oppermachtige Leviathanstaat die de vrede handhaaft. De Leviathan die hij voorstaat noemt hij immers de *King of the Proud*. De Hobbesiaanse retoriek is er op gericht bij zijn medeburgers de angst voor de burgeroorlog of de ‘natuurstoestand’ in te scherpen, zodat zij zich zouden onderwerpen aan een regime dat bescherming biedt in ruil voor absolute gehoorzaamheid. In zijn befaamde essay over het ‘multiculturele drama’ speelde Paul Scheffer de Hobbesiaanse kaart, toen hij aan het einde ervan dreigend sprak over een mogelijk einde van de ‘maatschappelijke vrede’. In de Hobbesiaanse traditie is de mens een dier dat getemd moet worden, door zijn godsdienstige affecten te privatiseren, en meer in het algemeen door zijn *verlangens* tot *behoeften* te reduceren. Ook voor links is deze utilitaire bejegening van de religies een verleiding: religie is nu eenmaal een bestaande behoefte waaraan door de politiek tegemoet kan worden gekomen omdat er een markt voor is of die wordt geweigerd wanneer de bevrediging ervan te duur is. Zo staat volgens de linkse liberaal Brian Barry in zijn boek *Culture and Equality* (2001) het koesteren van bijzondere religieuze gevoelens in een multiculturele context gelijk met de idiosyncratische voorkeur voor (duur) aardbeienijs boven (goedkoop) vanille-ijs. En

nieuwe verschijning op aarde en zijn taak is het, zijn aanleg te vervolgen in deze wereld. Want waarlijk: dat dit niet geschiedt, is wat de komst van de Messias vertraagt. Dit enige en uitzonderlijke is het, dat ieder boven alles is opgedragen te ontwikkelen en vorm te geven, niet echter nog eens te doen wat een ander, al is het de grootste, reeds heeft verwezenlijkt. De wijze Rabbi Bunam zei eens op hoge ouderdom, toen hij al blind was: ‘Ik zou niet met vader Abraham willen ruilen. Wat zou God eraan hebben, indien aartsvader Abraham gelijk de blinde Bunam zou worden en de blinde Bunam gelijk Abraham?’ En met nog grotere kracht is hetzelfde naar voren gebracht door Rabbi Susja, toen deze kort voor zijn dood zei: ‘In het toekomende Rijk zal mij niet gevraagd worden: “Waarom ben je Mozes niet geweest?” Mij zal gevraagd worden: “Waarom ben je Susja niet geweest?” Wij hebben hier te doen met een leer die ervan uitgaat dat de mensen in wezen ongelijk zijn, en die zij daarom niet aan elkaar gelijk

waarom zou de overheid 'dure smaken' belonen?

Dat een mens echter niet van brood alleen en niet alleen voor zijn comfort leeft, wisten socialisten en communisten nog zeer goed toen zij voor een rechtvaardige orde streden en stierven. Voor *linkse* politiek lijkt het mij allereerst van belang te leren begrijpen, waarom ook vandaag wereldwijd bij zoveel mensen hun trots (en haar keerzijden: de *schaamte* en de *verachting*) verbonden is met hun religie, zodat ze desnoods ook bereid zijn tot het uiterste te gaan wanneer het om hun geloof gaat. Het onbegrip, je de totale perplexiteit die velen van links tot rechts in Nederland vandaag tentoonspreiden wanneer ze hiermee geconfronteerd worden is geen teken van een uit de religie geëmancipeerde verlichte geest. Het is eerder het provincialisme van de Hobbesiaanse mens dat hier aan het woord is. Juist de kritische verwerking van het eigen gewelddadige verleden en de in het socialisme geïnvesteerde quasi-religieuze passies kan links hier van dienst zijn. Ook links was ooit 'fundamentalistisch'.

Deze bezinning op het eigen verleden kan haar er allereerst voor behoeden het reeds genoemde Verlichtings-fundamentalisme, de (rechts-liberale) opvolger van de communistische vooruitgangsideologie, te omarmen. Een kras voorbeeld is Ayaan Hirsi Ali, die niet zo lang geleden het Turkse *leger* ocriep om – als avant-garde van de Rede – het staatssecularisme in Turkije te gaan beschermen. Het leger heeft hier de plaats ingenomen van de Communistische Partij van weleer: een hoogst dubieuze vooruitgang.

Atheïsme en religie

Een *politiek zonder ontknoping* waarvoor hier wordt gepleit aanvaardt dat er grenzen zijn aan wat object van politiek ingrijpen kan zijn. Zij loochent niet dat elke vooruitgang ook een verlies met zich meebrengt, én zij beseft dat er existentieel urgente vragen zijn die zich toch niet lenen voor een wetenschappelijke behandeling en voor politieke interventie. Deze vragen – zoals die van de Frankfurters in de jaren twintig van de vorige eeuw – lenen zich misschien wel voor communicatie, maar niet voor *problemsolving*. Volgens de grote Duitse socioloog Niklas Luhmann heeft religie de functie "communicatie ook dan nog mogelijk te maken, wanneer zij eigenlijk niet meer mogelijk is". In dezelfde lijn omschrijft zijn landgenoot Herman Lübbe religie als de in cultuur gebrachte wijze waarop wij een verhouding vinden tot het contingente, tot wat ons in het leven toevalt en waarover wij niet kunnen beschikken.

Tegen deze achtergrond moet men de vaak op de spits gedreven tegenstelling tussen atheïsme en religieus geloof drastisch relativeren, want beide houdingen antwoorden op dezelfde existentiële vragen. Een vandaag relevant atheïsme heeft zich losgemaakt van de na de twintigste eeuw slechts en hol klinkende eredienst voor de vooruitgang van de mensheid en heeft afscheid genomen van de cultus van de onstuitbare opmars van de Rede. Het ware atheïsme is – in een formule-

ring van Slavoj Žižek – "een geloof zonder de ondersteuning van de autoriteit van een veronderstelde grote Ander". Een geloof zonder garantie dus. Maar geldt dat ook niet voor het authentiek religieuze geloof? Žižek geeft hiervan zelf een voorbeeld. Ten tijde van de kruistochten van Lodewijk IX berichtte Yves le Breton over de ontmoeting met een oude vrouw, die in haar linker hand een schaal vol vuur had en in haar rechterhand een schaal water. Op de vraag wat zij daarmee ging aanvangen antwoordde zij, dat zij met de linker schaal het paradijs wilde gaan verbranden en met de rechter schaal het hellevuur wilde doven. Want, zo voegde ze eraan toe, "ik wil niet dat iemand omwille van het paradijs of uit angst voor de hel goed doet, maar uitsluitend omwille van de liefde tot God." Ook hier is het geloof ontdaan van een goddelijke verzekeringspolis of een goddelijke straf, het is een credo zonder van te voren overeengekomen *credits*.

Ook in hun verhouding tot de moderne democratie is er geen diepgaand verschil tussen atheïsme en religieus geloof. Beide moeten de *narcistische krenking* aanvaarden die in de democratie per definitie elke levensbeschouwing ondergaat. Onze democratie berust immers op de dissociatie tussen de (gedeelde) *gelijke vrijheid* van elke burger en de (niet-gedeelde) *waarheid* die in een staat van permanente opschorting verkeert. Ook het besluit van de meerderheid is immers geenszins identiek met de waarheid. Religieuze én niet-religieuze overtuigingen moeten het in een democratie ook in die zin stellen zonder garantie, want zonder politieke sanctionering. Daarmee hebben we ook een antwoord op de actuele vraag, of de democratisch gekozen Partij voor de Vrijheid ook een democratische partij genoemd kan worden. Het antwoord moet ontkennend luiden, omdat deze partij de godsdienstvrijheid aan een deel van de burgers wil ontzeggen. En zoals hierboven betoogd is dat alleen maar mogelijk via de stichting van een waarheidsregime dat 'andersdenkende' medeburgers beschouwt en behandelt als dwalende dissidenten en staatsvijanden.

=

Literatuur

Hans Maier, *Politische Religionen*, Freiburg 1995.

John Gray, *Zwarte mis. Apocalyptische religie en moderne utopieën*, Amsterdam 2007.

Michael Burleigh, *Aardse machten*, Amsterdam 2006.

Marcel Gauchet, *Religie in de democratie*, Amsterdam 2006.

Milan Kundera, *Lachwekkende liefdes*, Houten/Baarn 1986 (oorspr. 1970).

Herman Gorter, 'Godsdienst en Wijsbegeerte', *Eltheto, Tijdschrift over godsdienst en politiek*, Zeist 1978, Teksten godsdienstkritiek I, Marxisten over godsdienst 1844-1914, 51-68; 62.

Karl Marx, 'Zur Judenfrage', in: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band I, Berlin 1977, 347-377.

wil maken. Alle mensen hebben toegang tot God, maar ieder heeft een andere. Juist in de verscheidenheid van de mensen, in de verscheidenheid van hun aanleg en hun neigingen, ligt de grote mogelijkheid voor het mensdom. Gods alomvattend Wezen openbaart zich in de oneindige veelheid van wegen die tot Hem voeren, waarvan elke voor de mens openstaat. Toen ettelijke leerlingen van een gestorven zadik bij de 'ziener' van Lublin kwamen en er zich over verwonderden dat deze er andere gebruiken op na hield dan hun leraar, riep hij uit: 'Wat zou dat voor een God zijn, die slechts één weg had waarop men Hem kon dienen!' Maar waar iedere mens vanaf zijn plaats, uit zijn eigen wezen tot God vermag te komen, kan het mensdom als zodanig, langs al die wegen voortschrijdend, tot Hem komen.

God zegt niet: 'Dit is een weg die tot Mij voert, en die echter niet', maar Hij zegt: 'Alles wat je doet, kan een weg zijn tot Mij, als je het maar zo doet, dat het je tot Mij leidt.' Wat echter datgene is dat juist deze

gastcolumn: Naïma Azough

lid van de Tweede Kamer voor GroenLinks

Jaren geleden, als puberende Rotterdamse, kwam ik wekelijks in de Centrale Bibliotheek: een enorme academie van het volk met honderdduizenden boeken, de trots van de stad. Daar bracht ik vele uren door in allerlei hoekjes met stapels boeken om me heen, net als honderden andere Rotterdammers. Maar nergens trof ik toen al zoveel zelsoren, onderstrepingen, commentaren, gebroken ruggen en beduimelde kaften aan als bij de boeken over de islam. Deze boeken werden niet gelezen, nee, ze werden beleefd. Alle vragen, frustraties en twijfels werden erin uitgeleefd, dit was geen gewone nieuwsgierigheid – dit was een kwestie van nood.

Nog steeds zijn moslimjongeren op zoek naar het antwoord op wie ze zijn, naar kennis over 'hun' islam. Want ooit waren ze misschien nog gewoon gastarbeiderskinderen Ali of Soumaya, nu zijn ze vooral 'moslims'. Internationale polarisatie – de Golfoorlogen, de Intifada, Tsjetjenië – en het nationale islamdebat kwamen samen. Als een

soort islamitische mannenbroeders verlangen sommigen onder hen niets dan 'de waarheid'. Lezen de Koran, surfen op de vele islamsites en verslinden de eendimensionale boeken waarin een 'zuiver' Saoedisch wahabitisch islamalternatief gepredikt wordt. Een zogenaamde 'reborn islam' die soms sterk politiek gekleurd is.

Religie en politiek verzet zijn echter niet voor het eerst nauw verbonden. Zo was de hoofddoek in Egypte ten tijde van het koloniale bewind niet alleen een symbool van religie en traditie, maar verwerd het dragen ervan tot een politiek manifest tegen de Britse overheersing. Ook nu dragen sommige jonge vrouwen de hoofddoek als een stil teken van protest tegen Westerse hypocrisie in Palestina en Irak, maar ook als geuzentekens voor 'hun islam'. De hoofddoek als hanenkam.

Wanneer islamcritici stellen dat er geen Nederlandse islam mogelijk is, zeg ik: 'wakker worden, die is er al'. Veel moslims leven hun leven hier en daar ontwikkelt zich een andere, nieuwe islam bij, en voor de meesten is dat geen gewelddadige. Toch leeft de angst dat Europa en islam onverenigbaar zijn. Dat heeft zeker te maken met de beelden van moslims, geweld en terreur wereldwijd. Maar die angst is ook te herleiden tot een algemeen onbehagen met religie en islam in het bijzonder. Voor velen is Nederland gidsland in de ontkerkelijking en de terugkeer van religie spreekt hun vooruitgangsgeloof tegen. Wie wil er nu terug naar die 'collectieve gekte'? Sommige Nederlanders kunnen zich gewoonweg niet voorstellen dat er mensen zijn die uit vrije wil geloven. De ironie wil dat men zich in grote delen van de wereld juist niet kan voorstellen dat je niet gelooft en toch gelukkig kan zijn. In de VS, het Midden-Oosten, Afrika, Oost-Europa en Zuidoost-Azië is religie booming. Seculier Nederland lijkt een eilandje in een steeds woeliger religieuze oceaan.

De angst 'overvallen' te raken is inuvelbaar. Er is een spanning tussen

geloofsvrijheid en hoe vrij men zich voelt met het gebruik van deze vrijheid. Een honderdtal vrouwen in niqaab, imams die geen hand geven, de recente boerkinihype – terecht pleiten we voor enige relativisering en verdraagzaamheid. Ook voor orthodoxie is ruimte in de polder. Maar daar zijn wel grenzen aan. Want ook als gelovige verzet ik me tegen geloofsdwang. Zeker waar het kinderen en jongeren betreft. Waarom dragen meisjes van vijf een hoofddoekje? Waarom kunnen meisjes en jongens niet samen sporten? Waarom kunnen niet zowel kerst als suikerfeest gevierd worden op school? Te vaak worden dit soort vragen met de mantel der godsdienstvrijheid bedekt. Brutalen hebben de halve wereld, en te vaak wordt het pleit beslecht door de schreeuwigste gelovigen. En dat geldt ook voor moslims. Betweters bepalen wat het 'juiste geloof' is voor de rest. Maar noblesse oblige, vrijheid van geloof verplicht ons ook tot het kritiseren van onvrijheid in het geloof.

Wij moeten ons als linkse progressieven wel verhouden tot religie. We moeten ons realiseren dat een 'Nederlandse islam' zo sterk is als haar wortels diep reiken. Deze wortels versterken we niet door alleen te wijzen op de sociaal-economische uitsluiting van islamitische burgers, of door moslims het recht te geven op een eigen zuiltje en vervolgens weg te kijken. Dat doen we door fel te strijden tegen islamofobie en voor acceptatie – en niet tolerantie – van islamitische burgers in Nederland. Door de discussie serieus te voeren, kritisch maar niet slechts gericht op het ter verantwoording roepen. Maar vooral door te beseffen dat Ali en Soumaya ook zoon en dochter zijn, beveiligingsmedewerker op Schiphol of HBO-student, enorm consciëntieus of juist een flierefluiter, startende koper in Almere of huurder in Rotterdam-Zuid, net taakstraf achter de rug of net getrouwd in vijf jurken. Moslims zijn meer dan moslims.

=

illustratie: eva hilhorst

mens, en geen andere, doen kan en doen moet, kan hem alleen uit hemzelf duidelijk worden. Het kan slechts op een dwaalspoor voeren indien iemand ernaar kijkt hoever een ander het heeft gebracht en hij tracht hem dit na te doen; want daardoor ontgaat hem juist datgene waartoe hij en uitluitend hij geroepen is. De Baal-sjem zegt: 'Ieder moet zich gedragen overeenkomstig de trap van innerlijke ontwikkeling die hij heeft bereikt. Gebeurt het echter niet zo, gedraagt hij zich overeenkomstig de trap van ontwikkeling van zijn metgezel en laat hij de zijne los, dan zal hij zich noch de ene, noch de andere eigen maken.' Langs welke weg een mens tot God komt, kan dus niets anders dan het inzicht in zijn eigen wezen hem zeggen, het inzicht in zijn ware aanleg en zijn ware neigingen. 'Ieder draagt iets kostbaars in zich, dat in geen ander te vinden is.' Wat echter dit 'kostbare' is in een mens, kan hij slechts ontdekken wanneer hij zijn sterkste gevoelens, zijn innigste wens, datgene in hem wat zijn diepste innerlijk beroert, waarachtig

veelzijdige

In het debat over religie en moderniteit wordt van verschillende zijden geschermd met de historische periode van de Verlichting. De kennis over die periode is echter schraal. Opheldering over de relatie religie en Verlichting is dringend gewenst.

De Verlichting is een veelzijdig verschijnsel. Die veelzijdigheid begint de laatste tijd wat ondergesneeuwd te raken door de aandacht voor één bepaalde variant van de Verlichting, de zogenoemde Radicale Verlichting van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw. Deze variant kan als antigodsdienstig worden getypeerd: zij ziet in de godsdienstkritiek de basis van alle kritiek – zoals later ook door iemand als Marx werd verkondigd. De Radicale Verlichting is door het recente fraaie werk van de Engels-Amerikaanse historicus Jonathan Israel weer volop in de schijnwerpers komen te staan, niet alleen in wetenschappelijke kring maar ook in het maatschappelijke debat. Gematigde varianten van de Verlichting lijken enigszins uit ons blikveld te verdwijnen. Dat is jammer omdat daarmee aan de diversiteit van de Verlichting tekort wordt gedaan.

Laat ik vooropstellen dat er niets mis mee is om de Radicale Verlichting volop voor het voetlicht te halen. Integendeel. De figuren die ideeën verkondigden in de trant van de Radicale Verlichting hebben baanbrekend werk verricht om vrijheden te veroveren waarvan wij nog altijd de aangename vruchten plukken. Vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, godsdienstvrijheid: het is niet gering wat door radicale verlichten, vaak tegen de verdrinking in, is verworven. In de tweede plaats, om een eventueel misverstand te voorkomen, het pleidooi voor de veelzijdigheid van de Verlichting wordt niet ingegeven door enige persoonlijke voorkeur. Voorkeur voor de een of andere variant van de Verlichting doet namelijk volstrekt niet ter zake. Maar het zou te betreuren zijn als door de exclusieve aandacht voor de

Radicale Verlichting de gematigde variant wat naar de achtergrond zou verdwijnen. Eenzijdigheid is niet alleen vanuit historisch perspectief onjuist, maar belemmert ook een zinvolle discussie over de Verlichting en haar relatie tot religie in het hedendaagse Europa.

In het proces van modernisering van religie komt namelijk juist aan de gematigde variant van de Verlichting een hoogst belangrijke rol toe. Vanuit het perspectief van georganiseerde godsdienst zijn radicale verlichters, om zo te zeggen, ‘buitenstaanders’. In het transformeren van een traditionalistische godsdienst tot een moderne, liberale godsdienst wordt het beslissende werk uiteindelijk gedaan door ‘binnenstanders’, door figuren die hun godsdienst willen behouden maar dan wel in een verlichte vorm. In die poging tot het combineren van geloof en Verlichting ligt hun eigen benadering, die in het algemeen tot een gematigde vorm van Verlichting leidt.

Hoe fundamenteel deze interne, gematigde Verlichting is geweest blijkt ook uit de heftige polemiek die door medegelovigen daartegen is gevoerd. Wanneer de Verlichting eenmaal in het centrum van de theologische en kerkelijke macht haar intrek neemt, wordt alarmfase rood afgekondigd. Deze interne Verlichting is dan ook zeker zo belangrijk voor de liberalisering van godsdienst als de Radicale Verlichting, en heeft wellicht ook een bredere uitstraling gehad.

Praktische hervormers

Radicaal of gematigd – hoe veelzijdig en complex ook – één typisch kenmerk van de Verlichting valt gemakkelijk aan te wijzen: de wens om niets klakkeloos op gezag van wie of wat ook aan te nemen. Anders gezegd, de moed te tonen om alles wat zich aan ons voordoet aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, elk gegeven voor de rechterstoel van de rede te dagen. Niets kan en mag van dat kritische onderzoek worden uitgezonderd, ook religie niet. Alleen daarom al kunnen we de Verlichting niet gelijkstellen aan godsdienstige tradities die op geloof en gezag gebaseerd zijn.

Het ‘zelf durven denken’ leidt tot allerlei plannen voor praktische hervormingen.

Opvallend is de praktische mentaliteit van de Verlichting die zich uit in een reeks hervormingsplannen, bijvoorbeeld over de opvoeding, de inrichting van de liturgie – over het verzet dat zo iets oproept kunnen we lezen in Maarten ‘t Hart’s roman *Het psalmenoproer* (2006) – of de rechtspraak. De praktische hervormingsdrift die verlichten voortdrijft is een aspect van de Verlichting dat nogal eens onderbelicht blijft in het actuele debat. Deze mentaliteit logenstraft het beeld van de Verlichting als een academische club filosofen – enigszins op leeftijd – die, gekluisterd aan hun bureau, zich voornamelijk aan zuiver theoretische kwesties overgeven, een groep ‘kille’ rationalisten in een ivoren toren. Rationalistisch waren de verlichten zeker. Waarom dat als ‘kil’ te kwalificeren zou zijn, wordt nooit duidelijk gemaakt. Zou irrationalisme dan ‘warm’ zijn? Overigens viel het met de ‘kilheid’ van deze rationalisten wel mee, zeker wanneer we hun hartstochtelijke inzet voor belangrijke maatschappelijke en politieke kwesties in aanmerking nemen.

Godsdienstkritiek

Als het om de relatie tussen religie en Verlichting gaat, komt godsdienstkritiek als vanzelf in beeld. De Verlichting kan worden gekarakteriseerd als een oefening in godsdienstige zelfkritiek, een oefening die wordt ondernomen door zowel radicale als gematigde verlichters. Een belangrijk kwestie vormt telkens weer de vraag naar de grenzen van de godsdienstkritiek. Interessant is in dit verband de polemiek over de visualisering van godsdienstkritiek: wat mag wel gevisualiseerd, wat niet? Maar vanzelfsprekend draait altijd veel om de aloude vraag: wat mag wel gezegd of geschreven worden, wat niet?

Een vaste component in de verlichte godsdienstige zelfkritiek is de volstrekte afwijzing van alles wat naar religieus fanatisme zweemt, naar despotisme, terreur, tirannie, obscurantisme. De redenering is in feite heel simpel: godsdienstig geloof gaat over metafysische zaken. Niemand van ons kan er ooit zeker van zijn dat hij of zij de waarheid met betrekking tot het metafysische domein in pacht heeft. Die principiële onzekerheid over het bovennatuurlijke heeft één

beseft. Weliswaar kent de mens dit sterkste gevoel dikwijls slechts in de vorm van een bijzondere hartstocht, van een ‘kwade drift’ die hem wil verleiden. Uit de aard van de zaak werpt het hevigste verlangen van een mens zich het eerste op datgene wat op zijn weg komt, be lovend dit verlangen te bevredigen. Nu komt het er echter op aan dat hij juist de kracht van dit gevoel, juist van deze impuls, van het toevallige op het noodwendige, van het betrekkelijke op het absolute richt. Zo vindt hij zijn Weg.

Een *zadikk* verkondigt: ‘Het slotwoord van het boek Prediker luidt: “Van alles dat gehoord is, is het einde van de zaak: Vrees God.” Aan het einde van welke zaak je ook komt, daar, aan het einde, vernem je dit ene: “Vrees God”, en dit ene is het geheel. Niets ter wereld is er dat u niet een weg wijst tot de vreeze Gods en tot de dienst aan God. Alles is gebod.’ Het kan echter geenszins onze taak zijn hier in de wereld, waar wij geplaatst zijn, ons van mensen en dingen die op onze weg komen en tot wie ons hart zich voelt aange-

Verlichting

hoogst belangrijk gevolg, namelijk dat je een medemens die een andere overtuiging aanhangt dan jijzelf er nooit toe kan en mag dwingen om zijn of haar overtuiging in te ruilen voor die van jou. In het licht van zulke observaties heeft het iets potsierlijks om te spreken van 'verlichtingsfundamentalisme'.

Opmerkelijk genoeg valt bij vele verlichters de twijfel op waaraan zij ten prooi zijn, hun scepsis over de toekomst, ondanks hun geloof in de vooruitgang. Vaak is er bij hen eerder sprake van hopen tegen beter weten in, want, zo beseffen zij, de mens wil eigenlijk niet vrij zijn, wil liever niet 'zelf denken'. De mens wil in feite liever slaaf zijn: slaaf van gewoontes, tradities, van vorsten en geestelijken. Bevrijding van geestelijke slavernij, een van de hoogste idealen van de verlichten, blijft een moeizame zaak.

Andere culturen: Turkije

In de verlichte zelfkritiek speelt een grote nieuwsgierigheid naar andere culturen en godsdiensten een belangrijke rol. Nu heeft die interesse in andere culturen twee kanten. Enerzijds zijn de verlichten oprecht geïnteresseerd in het 'vreemde', het 'andere', het exotische, en kunnen zij daar buitengewoon enthousiast over worden. Aan de andere kant fungeren die andere culturen als een spiegel waarin zij de gebreken van hun eigen cultuur, vooral ook de religieuze merkwaardigheden van hun eigen wereld, gereflecteerd zien. Via China en Tahiti, al dan niet in geïdealiseerde vorm door hen aan de man gebracht, houden de verlichten hun eigen christelijke cultuur een kritische spiegel voor.

Grondige kennis van andere culturen achtten zij dringend noodzakelijk. Zo wensde de bekende laat achttiende-eeuwse arts en politiek tekenaar Pieter van Woensel het Europese publiek nader te informeren over Turkije, een land dat hij op een van zijn vele reizen had leren kennen. Van Woensel wil laten zien dat eigen ervaringen een veel betere bron vormen dan de informatie die het publiek via de bestaande literatuur voorgeschoteld krijgt, en die alleen maar dient om vooroordelen te bevestigen. Als je de berichten leest over Turkije, zo zegt hij, dan zou je ervoor terugschrikken om ooit een voet in dat land te zetten; een land, dat

wordt gehouden voor de zetel van woestheid, wanorde, barbaarsheid, willekeurig gezag en slavernij. Maar, zo voegt hij er in één adem aan toe, als je eenmaal aan wal bent, dan merk je al snel dat de mensen hier elkaar niet opeten, net zo min als elders; dat iedereen rustig in zijn huis leeft; dat de mensen hier 's morgens opstaan zonder dat er allerlei berichten binnenkomen over inbraak, moord, diefstal, afzetterij of brandstichting die 's nachts zouden hebben plaatsgevonden. "Waardoor heeft dit land dan al dat schelden verdiend?", vraagt hij zich in gemoede af. In goed-verlichte trant wijst Van Woensel op het belang van persoonlijk opgedane kennis: "Wat is 't profijtlijk de dingen uit eigen ogen te zien! Uit *eige ooge te zien!*", herhaalt hij, "Want hoe veel kijken door een bril, zonder er een op de neus te hebben, zonder 't te weeten! En was die bril maar in 's hemels naam dikwerf niet zo kleurend of vals geslepen!"

Over 'kleurende en vals geslepen brillen' gesproken: het merkwaardige geval doet zich voor dat kritiek van hedendaagse cultuurrelativisten op de Verlichting alleen mogelijk is dankzij de Verlichting. Het is de Verlichting die, mede als gevolg van de confrontatie met andere culturen, de nodige zelfkritiek ontwikkelt. Het zijn haar aanhangers in Europa en Noord-Amerika die zich in een tot dan toe haast ongekende mate openstelden voor andere culturen en die het goede daarin wilden waarderen, zelfs als hun beeld van die culturen niet van enig droomdenken gespeend was. De cultuurrelativistische houding ten aanzien van de Verlichting bergt, kortom, een curieuze paradox in zich.

De Verlichting: universeel?

Het universalistische gedachtegoed dat de Verlichting uitdraagt wordt in sommige kringen sceptisch ontvangen. Anders dan in de achttiende eeuw, toen men onderstreepte wat alle mensen gemeen hadden, is het nu niet ongebruikelijk om juist de verschillen tussen culturen te accentueren. Twijfel aan de Verlichting en haar eventuele universele geldigheid wordt gevoed door het idee dat de Verlichting een fenomeen is dat zowel historisch als geografisch is bepaald. Anderen zijn daarentegen de mening toe-

gedaan dat deze historische en geografische contexten een aanspraak op universele geldigheid niet a priori in de weg hoeven staan. Zijn in heden en verleden idealen van de westerse Verlichting niet omhelsd door mensen in niet-westerse culturen? Hebben niet tal van niet-westerse staten in 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens ondertekend (ook landen die zich er in de praktijk niet aan houden)? Handelt een organisatie als Amnesty International, die opkomt voor mensenrechten waar ook ter wereld, niet in aansluiting op een verlicht universalisme?

De postmoderne critici kunnen de hand schudden met rechtzinnige gelovigen en (neo-)conservatieven die eveneens anti-verlichte sentimenten koesteren, zij het op andere gronden. De Verlichting – door hen steeds moeiteloos in een adem genoemd met de Franse Revolutie – zou de leegloop van de kerken hebben veroorzaakt; het geloof in een transcendente God hebben ondermijnd en daardoor de moraal op de helling gezet; een individualisme hebben gepredikt waaraan onze samenleving ten gronde gaat.

Dat de leegloop van de kerken behalve ideële ook sociale en andere factoren als oorzaak zou kunnen hebben; dat verreweg de meeste verlichten in een transcendente God geloofden; dat het gewraakte individualisme, indien al tot het verleden te herleiden, met evenveel recht geworteld zou kunnen zijn in een vroomheidsbeweging als het piëtisme, komt in een dergelijke kritiek op de Verlichting te weinig aan de orde. Ook blijft de boeiende vraag onderbelicht in hoeverre het christendom zelf de voedingsbodem is geweest van de Verlichting, en in hoeverre kerk en geestelijkheid zelf daartoe de aanzet hebben gegeven. De conservatieve kritiek doet in deze vorm eerder denken aan het sprookje van een boze verlichte wolf die het brave christelijke Roodkapje opslokt.

Polemiek tegen de Verlichting is niets nieuws, die is er vanaf het allereerste moment geweest. Het proces van 'verlichten' gaat niet zonder slag of stoot. Wanneer in onze tijd christenen aan moslims voorhouden dat ook zij een Verlichting zouden moeten doormaken, dan gaan diezelfde christenen er nogal eens aan voorbij dat de

trokken, af te wenden, maar integendeel, door loutering van onze verbintenis met hen in aanraking te komen met dat wat zich in hen openbaart als schoonheid, als genot, als gevoel van welbehagen. De chassidische leer verkondigt dat het leven van vreugde aan de wereld, wanneer wij deze vreugde met ons gehele wezen louteren, leidt tot vreugde in God.

In het verhaal van de 'zieder' schijnt daarmee in tegenspraak te zijn dat er bij de verschillende wegen naast die van het eten, ook een van het vasten als voorbeeld wordt aangehaald. Beschouwen wij dit echter in het kader van de gehele chassidische leer, dan zien wij dat een zich-onthouden van het natuurlijke leven soms wel een voor de mens noodzakelijk begin van de weg, soms ook, op kruispunten van het bestaan, een voor hem noodzakelijke afzondering kan inhouden, maar dat dit niet de gehele weg kan gelden. Menigeen moet met vasten beginnen en steeds opnieuw beginnen, daar het voor hem kenmerkend is dat hij pas door de ascese

21 jaar

Joods orthodox

Gemeenteraadslid In Amstelveen voor de PvdA

Van huis uit ben ik gelovig opgevoed. Voor mij heeft het geloof een sterke sociale functie; op sabbat en tijdens de vele joodse feestdagen komt iedereen bij elkaar. Er is tijd voor familie, vrienden, de snoge, voor samen spelletjes doen. Dat vind ik waardevol. De sabbat haalt me wekelijks uit de sleur, het geeft me de mogelijkheid tot rust te komen, aandacht aan spiritualiteit te geven, niet alleen met mezelf bezig te zijn. Het volgen van de regels van het jodendom geeft me de mogelijkheid mijn discipline te ontwikkelen en dat versterkt me. Ze maken een beter mens van me.

In de politiek ben ik vooral met sociale zaken bezig; ik ben woordvoerder voor het jeugdbeleid. Mensen kunnen gelukkiger zijn dan ze nu zijn. Dat te bewerkstelligen is mijn doel. Centrale begrippen voor mij zijn; respect, verdraagzaamheid, openheid, reflectie. Voor mij hebben politiek en religie niet veel met elkaar te maken. Joods zijn zie ik als iets voor mezelf. Het zijn verschillende omgevingen. Ik hou van het sociale. Misschien dat daar mijn joodse opvoeding in mee speelt. Maar hoe ik naar de samenleving kijk, staat los van mijn geloof."

Nachshon is voorzanger in de Amsterdamse Portugese Synagoge. Daar is hij geportretteerd.

Zie voorts: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2007.

Een nieuwe tijd van Verlichting?

Tot slot: opvallend is dat het thema 'Verlichting' in staat is emoties los te maken die andere geestesstromingen of historische perioden niet of nauwelijks schijnen op te roepen. Wie debatteert anno 2008 over de middeleeuwen, de Reformatie, of de victoriaanse tijd in termen van 'redding of ondergang' zoals dat over de Verlichting gebeurt? Kennelijk is hier dus meer aan de hand dan een simpel historisch fenomeen. In het huidige debat heerst wel eens de neiging om in enigszins abstracte, clichématige termen over 'de' Verlichting te spreken. Termen die met de historische werkelijkheid weinig meer te maken lijken te hebben: eerder krijgen we de indruk dat men debatteert over een zelf opgeroepen spookverschijnsel. Er wordt weliswaar een beroep gedaan op het historische fenomeen Verlichting zoals zich dat sinds de zeventiende eeuw in de westerse cultuur heeft gemanifesteerd, maar opvallend genoeg is de kennis van dat verleden tamelijk schraal. En wat aan kennis aanwezig is, is vaak geïnspireerd door het beeld dat de vijanden van de Verlichting geschetst hebben. Dat zo'n beeld enigszins verworden is, ook wel karikaturale trekken vertoont, hoeft nauwelijks betoog.

Gaan we een nieuwe tijd van Verlichting tegemoet, zoals de laatste tijd wel wordt beweerd? Is het voorbij met de golven van irrationaliteit die over ons slaan? Heeft emotie-tv haar langste tijd gehad? Het is op dit moment nog volstrekt onduidelijk. Maar wat vaststaat is dat kennis van de Verlichting, als historisch en eigentijds fenomeen, van direct belang is voor de maatschappelijke, culturele en politieke discussie in het Europa van vandaag. Daarbij komt het erop aan de veelzijdigheid van de Verlichting niet uit het oog verliezen. Het is van belang om het besef van gematigde manifestaties van de Verlichting levend te houden, en dat is meer dan alleen een academische kwestie. Hoe dan ook, zonder gedegen historische kennis van de Verlichting kan iedereen met 'DE Verlichting' aan de haal gaan. Voorlichting over de veelzijdige Verlichting – dat is op zich zelf een mooi verlicht ideaal.

=

Verlichting tot een intensieve strijd in hun eigen gelederen heeft geleid. Dat hoeft vanzelfsprekend een aansporing tot Verlichting niet in de weg te staan, maar dat 'verlichten' weerstand oproept, hoeft in het licht van de geschiedenis van de anti-Verlichting niet te verbazen. Bovendien: in het westerse christendom gaat de strijd ook nog altijd door. Met andere woorden, Verlichting is bepaald niet vanzelfsprekend. En kan soms fragieler zijn dan wij wellicht aannemen.

kritiek en afvalligheid

Verlichte godsdienstkritiek kan een gelovige ertoe brengen afscheid te nemen van zijn of haar geloof. In antiverlichte kringen is het dan ook altijd een veel gehanteerd argument geweest tegen het oefenen van godsdienstkritiek, zoals we zojuist zagen, want zulke kritiek zou maar ondermijnend voor het geloof werken. En inderdaad blijkt dat in bepaalde gevallen zo te zijn. Maar zou dat een reden moeten zijn om scherpe grenzen aan godsdienstkritiek te stellen? In het algemeen is de vraag naar de grenzen van de godsdienstkritiek van fundamentele betekenis. Er gaan in onze samenleving stemmen op om die grenzen nauwer te trekken dan zij nu zijn. Maar zouden we de tijd terugwensen dat vrijdenkers en anderen achter de tralies verdwenen alleen omdat zij zich in kritische zin uitten over godsdienstige zaken?

En verder wat afvalligheid betreft, is het op z'n minst opmerkelijk dat diezelfde Nederlandse intellectuelen die nog niet zo lang geleden de klaagzangen van afgewaarde gereformeerden hartelijk verwelkomden en hun afvalligheid als een terechte stap begroetten, nu nog wel eens een andere toon aanslaan wanneer het om zulke verschijnselen in andere godsdiensten gaat, zoals de islam. Over de islam gesproken: dat de verhouding van religie en Verlichting via de band van de islam in onze tijd een actuele kwestie is geworden, behoeft nauwelijks betoog. Maar daarmee is niet alles gezegd. Want ook in het westerse christendom zijn er voldoende verschijnselen en ontwikkelingen die die actualiteit veroorzaken. Daarbij gaan de gedachten als vanzelf uit naar de Verenigde Staten, maar ook het 'nieuwe Europa' leidt tot een reeks vragen rond het thema religie en Verlichting.

tot bevrijding van zijn slaafse verbondenheid aan de wereld, tot de diepste inkeer in zichzelf, en van daar tot de verbinding met het absolute kan komen. Maar nooit mag deze ascese het leven van de mens gaan beheersen. De mens dient zich van de natuur slechts te verwijderen om vernieuwd tot haar terug te keren en, door het gelouterde contact met haar, de weg tot God te vinden. De tekst uit de Schrift over Abraham die de engelen onthaalt: 'En hij stond bij hen onder die boom, en zij aten', legde Rabbi Susja als volgt uit: dat de mens boven de engelen staat, daar hij de hun onbekende diepere zin van het eten kent, die het heiligt. Abraham betrok op de engelen, die het eten niet kenden, die diepere zin, waarmee hij dit aan God placht te wijden. Iedere natuurlijke handeling leidt, wanneer zij geheiligd wordt, tot God, en de natuur heeft de mens nodig om datgene aan haar te voltrekken wat geen engel aan haar voltrekken kan: haar heiligen.

Een volgeling van de Rabbi van Lublin vastte eens van Sabbat tot Sabbat. Vrijdagsmiddags overviel hem een zo hevige dorst, dat hij meende te zullen sterven. Daar ontdekte hij een bron; hij ging er heen en wilde drinken. Maar meteen bezon hij zich; omwille van een luttel uur dat hij het nog moest volhouden, zou hij het gehele werk van deze week tenietdoen? Hij dronk niet en verwijderde zich van de bron. Trots steeg in hem op, de zware beproeving te hebben doorstaan. Toen hij dit besefte, sprak hij tot zichzelf: 'Beter er heen te gaan en te drinken, dan dat mijn hart tot hoogmoed vervalt.' Hij keerde om en ging terug naar de bron. Reeds wilde hij zich vooroverbuigen om water te putten, toen hij bespeurde dat de dorst van hem geweken was. Na het aanbreken van de Sabbat betrad hij de woning van zijn leermeester. 'Lapwerkt!', riep deze hem al op de drempel toe.

Toen ik dit verhaal in mijn jeugd voor het eerst hoorde, was ik

getroffen door de hardheid waarmee de meester hier zijn ijverige en toegewijde leerling behandelt. Deze spant zich tot het uiterste in om een zware taak van ascese te vervullen, hij voelt zich in de verleiding gebracht haar af te breken en overwint die verleiding, en na dit alles oogst hij niets dan een afkeurend oordeel van zijn leermeester. Wel ontsproot de eerste aarzeling aan de macht van het lichaam over de ziel, een macht die eerst gebroken moest worden, maar de tweede kwam voort uit het edelste motief: liever te falen, dan om te slagen aan de hoogmoed ten prooi te vallen! Hoe kan men nu om een dergelijke innerlijke worsteling berispt worden? Wordt hier van de mens niet te veel geëist? Veel later (maar toch meer dan een kwart eeuw geleden), namelijk toen ikzelf deze geschiedenis voor de overlevering navertelde, begreep ik pas dat het er hier hoegenaamd niet om gaat van de mens iets te eisen. De *zaddik* van Lublin stond niet bepaald als een voorstander van ascese bekend, en wat de chasid op zich nam, deed

22 jaar
Moslim
Actief bij Meiden van Halal

"Mijn geloof geeft me energie, het laadt mijn batterij op. Met veel mensen in de moskee bidden, met zijn allen de ramadan vieren; dat geeft een groot saamhorigheidsgevoel.

Mijn geloof geeft me een leidraad om een goed mens te zijn. In de koran vind je daar allerlei voorschriften voor, maar ook tips. Zoals dat het goed is voor je man en je kinderen te zorgen, want zij zijn belangrijk. En dat je een voorbeeld kan nemen aan de profeet Mohammed; hij was een goede en geduldige moslim. Dit leven is van belang, maar uiteindelijk gaat het om het hiernamaals. Door hier een goed mens te zijn, krijg je een paradijselijk plekje in het hiernamaals.

Als "Meiden van Halal" hebben we tv-programma's gemaakt over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Wat ik daarin vooral wil overbrengen is dat iedereen gelijk is. Ik wil aan 'witte' Nederlanders en aan mijn eigen achterban laten zien dat ik normaal ben en dat ik kansen heb. Mijn geloof en maatschappelijke betrokkenheid hebben alles met elkaar te maken. Het geloof zegt dat het goed is je verantwoordelijkheid te nemen, zelfstandig te zijn, goed werk te doen. En ook om respect te hebben. Iedereen heeft recht op zijn eigen ruimte. Dit zijn meningen die we in onze programma's hebben uitgedragen en die komen rechtstreeks uit mijn geloof."

Hajar is gefotografeerd in de Taibah Moskee in Amsterdam Zuid Oost. Zij vindt deze één van de mooiste moskeeën in Amsterdam.

hij zeker niet om deze te behagen, maar omdat hij hoopte op deze wijze een hogere trap van innerlijke ontwikkeling te bereiken; en uit de mond van de zicner zelf had hij immers vernomen dat in het beginstadium van de persoonlijke ontwikkelings, en later, op kritieke ogenblikken, het vasten hiertoe kan dienen. Wat de meester dus tot de leerling zegt, nadat hij klaarblijkelijk met volledig begrip het beloop van diens waagstuk had gadegeslagen, betekent zonder twijfel: 'Op deze manier stijgt men niet tot een hogere trap.' Hij waarschuwt de leerling voor iets wat deze noodzakelijk belet zijn doel te bereiken. Wat echter dit 'iets' is, wordt ons duidelijk genoeg. Gelaakt wordt dat men voorwaarts dringt en weer terugwijkt; dit heen en weer zwenken, dit zigzagkarakter van het handelen, is het bedenkelijke. Wat tegenover het 'lapwerk' staat, is het werk uit één stuk. Hoe volbrengt men echter werk uit één stuk? Niet anders dan met een tot eenheid gekomen ziel. Toch overvalt ons weer de vraag of een mens hier niet te hard wordt

jong, gelovig — en politiek

Wat motiveert jongeren om politiek actief te worden? Speelt hun geloof hierbij een rol? Bernice Siewe fotografeerde en interviewde voor deze Helling vier jongeren voor wie geloof en politieke betrokkenheid soms alles en soms niks met elkaar te maken hebben.

Een portretserie van Bernice Siewe

de Islam als inspiratiebron voor

De politieke islam is het kind van de seculiere politiek, geboren op de puinhopen van de seculiere regimes in de Arabisch-islamitische wereld. Zijn aantrekkingskracht wordt sterk gevoed door de weerstand tegen het kolonialisme en de hegemonie van het Westen.

Na de val van de Berlijnse muur in 1989 verklaarde Willy Claes, de toenmalige secretaris-generaal van de NAVO, de islam tot de nieuwe vijand van het Westen na het failliet van het communisme. Sindsdien zijn de Westerse ogen continu gericht op deze godsdienst. Maar de islam zit pas vanaf elf september 2001 scherp op het netvlies van de wereld. Na de aanslag op de Twin Towers in New York wordt de islam in het Westen voornamelijk geassocieerd met terrorisme en geweld. Deze associatie berust voor een deel op onweerlegbare feiten. Er zijn immers moslims die in naam van de islam blindelings geweld gebruiken. Voor een ander deel gaan achter deze associatie politieke strategieën schuil die de terroristische kaart graag spelen om het legitieme gewapende verzet van de moslims te diskwalificeren en te breken – zoals in het geval van het verzet van Hamas tegen Israël en van de Irakezen tegen de bezetting van hun land door de Verenigde Staten. De politieke islam wordt in het Westen in de regel voorzien van een conservatief religieus etiket en politiek beschouwd als een reactionaire beweging. Is deze etikettering juist en conform de realiteit van de Arabisch-islamitische wereld?

Fundamentalisme

De politieke islam is in belangrijke mate geïnspireerd door het fundamentalisme. Deze religieuze stroming wil terug naar de zuivere letter van de Koran en de navolging van de 'salaf', de ouden uit de tijden van de profeet en de eerste kaliefen. Belangrijke exponenten van deze restauratie van de zuivere islam zijn de Irakees Ibn Hanbal (9e eeuw), de Syriër Ibn Taymiya (12e eeuw) en de Saoedische Ibn Abd al-Wahab (18e eeuw). Hun roep om terug te keren naar de zuivere islam viel vaak samen met ongenoegen over de crises in de islamitische 'oema' (natie) in het Midden-Oosten: de bloedige onderlinge conflicten bij de steeds terugkerende twisten over de legitimiteit van de opvolgers van de profeet, de inval in Irak door de Mongolen, de kruistochten, dan wel de kolonisatie door Turkije. Deze conservatieve ideologie werd echter in de negentiende eeuw door twee belangrijke denkers doorbroken: de Afghaan Jamal-Eddine al-Afghani en de Egyptenaar Mohamed Abdou. Deze

invloedrijke fundamentalisten hadden een belangrijk en vernieuwend project: ondanks hun verzet tegen de Europese hegemonie wilden ze de Westerse democratie verzoenen met trouw aan de islamitische traditie. Ook kreeg de rede een belangrijke plaats in hun islamitische beschouwingen. Hun project werd echter aanzienlijk tegengewerkt door het toen nog steeds levende ressentiment bij de elite tegen het Westen als gevolg van het breken van de modernisering van Egypte door Europa en als gevolg van de latere kolonisering van datzelfde Egypte door de Engelsen. Sindsdien kent het fundamentalisme slechts een éénrichtingsverkeer: weg met de Westerse morele waarden en terug naar de zuivere islamitische bron!

Nationalisme

Als gevolg van het Europese kolonialisme in praktisch alle Arabisch-islamitische landen vanaf de negentiende eeuw werd het fundamentalisme in toenemende mate overvleugeld door nationalistische bewegingen. Door het verzet tegen de Europese kolonisator heeft het (Arabisch) nationalisme als het ware de agenda van het fundamentalisme overgenomen. Toen bijvoorbeeld Frankrijk in 1944 in Marokko de bewoners van Berberse afkomst probeerde te scheiden van de andere Marokkanen van Arabische afkomst (*Decret Berbère*) omdat ze verschillende afkomst en juridische tradities hadden en verschillende talen spraken, heeft de nationale beweging – waarin beide bevolkingsgroepen vertegenwoordigd waren – zich met succes krachtig verzet tegen deze verdeel-en-heers-politiek. De reactie van de nationale beweging luidde duidelijk en trots: "We zijn allebei moslims en de Arabische taal is de taal van de Koran!". De Franse, Engelse en Nederlandse kolonisten zijn uiteindelijk in de tweede helft van de twintigste eeuw door het nationalistische verzet verjaagd uit alle Arabische en islamitische landen: Noord-Afrika, het Midden-Oosten en Indonesië. De leiders van deze nationalistische bewegingen werden de nieuwe leiders van deze landen. Na de eerste overwinningsoes werden de bevolkingen van deze landen soms zeer snel geconfronteerd met groot sociaal en economisch onrecht. De nieuwe elite werkte meer aan zelfverrijking dan aan de welvaart

aangegepen. Het is in onze wereld nu eenmaal zo ingericht dat de een – onverschillig hoe men het uitdrukt, 'van nature', of 'door genade' – een ziel heeft die een ondeelbaar geheel is, een ziel 'uit één stuk', en dientengevolge daden die één geheel vormen, daden uit één stuk volbrengt, omdat zijn natuurlijke zielsgesteldheid ze hem immers zo ingeeft en hem daartoe in staat stelt; de ander daarentegen heeft een ingewikkeld zielscomplex vol tegenstrijdigheden, en daardoor wordt uiteraard zijn handelen bepaald; zijn remmingen en verstoringen vloeien voort uit de remmingen en verstoringen van zijn ziel, haar onrust komt in zijn onrust tot uiting. Wat kan dus een zodanig aangelegde mens anders doen dan zich inspannen om de verzoeken op de weg naar een zeker doel te overwinnen? Wat kan hij anders doen dan juist telkens, midden in dat wat hij verricht, zijn krachten te verzamelen, dat wil zeggen, zijn heen en weer geslingerde ziel 'bijeen te garen' en telkens weer, tot eenheid gebracht, op het doel te richten, en

Verzet

van de brede lagen van de bevolking. De corruptie greep snel om zich heen. De armen werden vaak aan hun lot overgelaten. Deze situatie vroeg duidelijk om verzet van de kant van de bevolking. Dit was dan ook één van de belangrijkste motieven voor de oprichting van de beweging van de 'Moslim Broeders' in Egypte in 1927 onder leiding van Hassan el Banna, grootvader van de huidige vermaarde islamgeleerde Tariq Ramadan. Geleidelijk kreeg deze beweging navolging in andere landen: Jordanië, Soedan, Tunesië, Marokko, Indonesië, etc. In Algerije waar de zelfverrijking van de heersende elite een abjecte dimensie kreeg werd de islamitische beweging (*Front Islamique du Salut*) door de meerderheid van bevolking verwelkomd als een integer en sociaal alternatief voor het alom corrupte regime. In Lybië wist kolonel Kaddafi de opkomst van een islamitische beweging handig te voorkomen door enerzijds de integratie van de islam in zijn leiderschap en het positioneren van de islam als de derde weg (Groen Boek) naast het kapitalisme en het communisme en anderzijds door een redelijk profijt door de bevolking van de olierijkdom. In Marokko heeft wijlen koning Hassan het lange tijd zonder islamitische beweging weten uit te houden dankzij de combinatie van wereldlijk en godsdienstig leiderschap. Ook het feit dat hij een verre afstammeling van de profeet zou zijn heeft daarbij geholpen. Maar de zelfverrijking, de corruptie en de armoede gepaard gaande met een repressieve politiek, brachten uiteindelijk ook hier een islamitische tegenbeweging tot stand. Het zelfde patroon voltrok zich in Tunesië. Al die landen waar de islamitische bewegingen sterk opkwamen hadden één gemeenschappelijk kenmerk: de seculiere politieke partijen waren of zelf deel van de macht geworden en dus gecorrumpeerd en onbetrouwbaar in de ogen van de bevolking of, in geval van een radicale oppositie, definitief gebroken door de heersende machthebbers door liquidaties, verdwijningen en langdurige gevangenschap. Hierdoor ontstond tegenover deze heersers een politiek vacuüm. In die leemte zijn de islamitische bewegingen met succes gesprongen. De sterkte van deze bewegingen ligt in het geloof als mobiliserende kracht en breekijzer tegen de absolute macht van de

heersers in combinatie met een breed sociaal en maatschappelijk werk onder het arme deel van de bevolking: onderwijs, medische hulp, financieel steun, etc. Ook ligt hun politieke ideologie dichter bij de bevolking dan het communisme of het socialisme. Het gevolg hiervan is een toenemende sympathie en steun onder de bevolking en een revival van de islam als bron van gerechtigheid en integriteit. De moskees zijn tegenwoordig op vrijdag overvol. In het Midden-Oosten doet zich een zelfde ontwikkeling voor: de islamitische bewegingen zijn de enige sociale en politieke krachten die geloofwaardig zijn in de ogen van brede lagen van de bevolking. In Palestina heeft de islamitische Hamas, dankzij haar sociale werk en haar verzet tegen Israël, en tegen de corruptie binnen de seculiere organisatie Fatah, deze laatste volledig overrompeld bij de laatste landelijke verkiezingen. De islamitische beweging Hezbollah in Libanon is om haar sociale werk en haar succesvol militaire verzet tegen Israël zeer populair, niet alleen in Libanon maar ook in de hele islamitisch-Arabisch wereld. Een tweede succesfactor voor de islamitische bewegingen – naast hun verzet tegen sociaal onrecht en corruptie in het binnenland – ligt in hun verzet tegen de Verenigde Staten. De Amerikanen worden in de Arabisch-islamitische wereld gezien als de sponsors en zetbazen van de corrupte en repressieve regimes. Door hun bezetting van Irak, hun onvoorwaardelijke steun aan Israël en het feitelijk goedkeuren van de bezetting van Palestina kunnen de Amerikanen nergens in deze landen rekenen op enige sympathie van de kant van de bevolking. Integendeel. De islamitische bewegingen worden gezien als de enige krachten die niet buigen voor de Amerikanen. Zolang het Westen een hypocriete politiek voert in het Midden-Oosten en zeker als ook Turkije afgewezen wordt door de Europese Unie dan zal de kloof tussen beide werelddelen groot blijven en zullen de islamitische bewegingen aan gewicht winnen.

Soms, daartoe gedwongen door de heersende seculiere macht maar soms uit eigen strategie kiezen de islamitische bewegingen ervoor om zich om te vormen tot politieke partijen om binnen het heersende politiek systeem te opereren. In het ene geval (Algerije) is dit ingegeven door de strategie om

het systeem van binnenuit te veranderen, in het andere geval (Turkije, Marokko) om te laten zien dat het niet de bedoeling is om een islamitische staat te vestigen maar wel om de morele en ideologische ontsporing van de seculiere machthebbers te corrigeren. In sommige landen zoals Tunesië wordt de islamitische partijen de toegang tot de politieke arena formeel verboden of feitelijk onmogelijk gemaakt. In Algerije heeft het leger begin jaren negentig met steun van Frankrijk op het laatste moment de landelijke verkiezingen geannuleerd om te voorkomen dat de *Front Islamique du Salut* (FIS) een overweldigende overwinning zou boeken na een verpletterende succes bij de gemeenteraadsverkiezingen. Sindsdien verkeert Algerije in één van de bloedigste fasen van haar geschiedenis. Zowel de regering als de FIS schuwde hierbij het gebruik van blind geweld allerminst. De islam als godsdienst kan blijkbaar zowel het beste als het slechtste in de mens naar boven brengen! In Marokko heeft de huidige koning een andere weg gevolgd: net vóór de landelijke verkiezingen van juli 2007 werden nieuwe kiesdistricten ingevoerd. In de districten waar de islamitische Parti pour le Développement et la Justice (PDJ) zeer populair was viel het minste aantal zetels te winnen. In Egypte hebben de Moslim Broeders ondanks de tegenwerking van de regering een behoorlijke vertegenwoordiging in het parlement, maar niet genoeg om de macht van Mubarak te breken. Datzelfde geldt ook in Jordanië. Ook in Libanon heeft Hezbollah gekozen voor de politieke participatie en is thans vertegenwoordigd in het parlement. In Turkije is de AKP van premier Erdogan zeer populair, heeft een sterke machtspositie in het parlement en leidt Turkije langzamerhand via allerlei hervormingen naar de integratie binnen de Europese Unie. Erdoğan heeft duidelijk de les van Mohamed Abou in de praktijk gebracht. Hij heeft de westerse democratie verzoend met trouw aan de islamitische traditie. Hamas moest zich van het Westen eerst omdopen tot een politieke partij en meedoen aan de verkiezingen in Palestina maar kreeg op instigatie van Israël snel het etiket 'terroristische organisatie' van Europa en Amerika zodra ze een grote overwinning boekte. Het ressentiment tegen het Westen en zijn lokale "marionetten" zal

bovendien nog bereid zijn, zoals de chassid in ons verhaal dit doet, wanneer de hoogmoed hem bevangt, zelfs het doel te offeren teneinde de ziel te redden? Wanneer wij, van deze vragen uitgaande, dit verhaal nog eens op de keper beschouwen, dan zien wij pas welke lering er verschoolen ligt in de kritiek van de 'ziener'. Het is de lering dat de mens in staat is van zijn ziel een eenheid te vormen. De mens met het ingewikkelde zielscomplex vol tegenstrijdigheden is niet verloren; zijn innerlijkste wezen, de godskracht in zijn diepte, vermag op hem in te werken, hem te wijzigen, de krachten die elkaar tegenwerken, te verbinden en de elementen, die uiteenstreven, in elkaar te doen versmelten; hij kan van hem een eenheid scheppen. Een zodanige eenwording moet zich voltrekken voordat de mens een buitengewoon werk op zich neemt. Slechts met de tot eenheid gekomen ziel zal hij in staat zijn dit zó te doen dat het geen lapwerk, maar werk uit één stuk wordt. Dat is het dus wat de ziener de chas-

passie

» hierdoor alleen maar sterker worden in de Arabisch-islamitische wereld. En de aantrekkingskracht van de islamitische bewegingen des te groter!

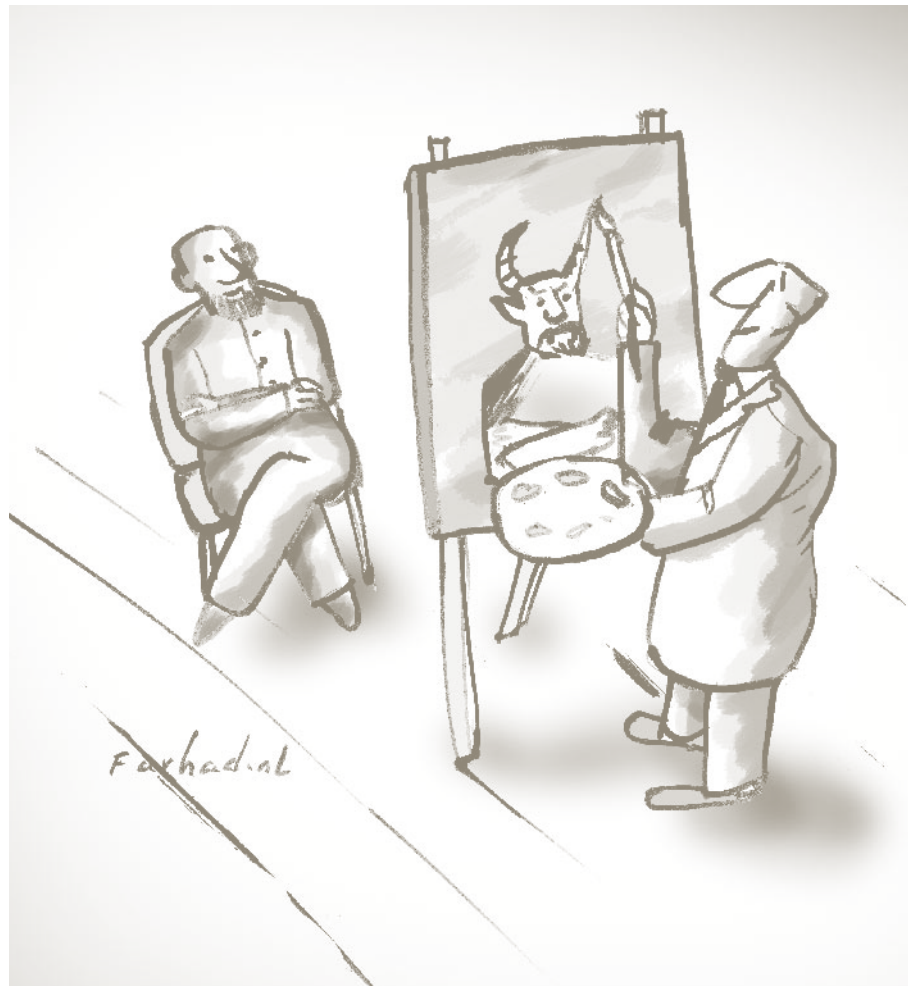
In de ogen van de bevolking zijn ze de enigen die het hoofd kunnen bieden aan de macht van de corrupte en repressieve regimes. Het breken van de macht van de Shah van Iran in 1979 is een sprekend voorbeeld daarvan. Ze belichamen tevens het enige echte verzet tegen de hegemonie van Amerika en de bezetting van Palestina door Israël.

De opkomst van de politieke islam is duidelijk het gevolg van het failliet van de seculiere heersers. De coalitie tussen deze heersers en Amerika maakt de positie van deze politieke stroming bij de bevolking alleen maar sterker. Bij eerlijke verkiezingen zoals in het geval van Turkije en Palestina zou de politieke islam in nog meer landen aan de macht komen.

In Nederland biedt de verzorgingstaat en het sociale stelsel de politiek islam geen aanleiding om voet aan de grond te krijgen. Daarnaast geldt dat de overgrote meerderheid van de moslims zich thuis voelt in de Nederlandse democratie en rechtsorde. Tot nu toe hebben de moslims ervoor gekozen om binnen de bestaande partijen te integreren. Zolang ze als migranten werden gezien, met een zwakke sociaal-economische positie, werden hun belangen – met name door de linkse partijen – redelijk verdedigd. Maar zodra ze bleken ook een godsdienst te hebben raakten deze partijen in de war. Immers links heeft allang de godsdienst achter zich gelaten. Het gevolg hiervan is dat (extreem)rechts al sinds 2002 het debat domineert. Links viel stil. Wil links nog een band houden met de moslims dan zal ze haar positie ten opzichte van de godsdienst (islam) moeten herdefiniëren: de seculiere democratie verzoenen met de religieuze (islamitische) identiteit. Ook de linkse mens leeft niet bij brood alleen! Doet links dat niet en hebben de moslims voldoende kaders, dan zal de politieke islam op een gegeven moment in de Nederlandse arena binnentreden. Ook hier zou de politieke islam ten tonele verschijnen omdat de seculiere partijen het laten afweten!

=

Het is een denkreflex die mij al vaker is opgevallen bij hoe men de publieke, sociale en politieke uitingen en collectieve acties inschat en beoordeelt die we islamisme zijn gaan noemen. Het Westen is bij voorbaat achterdochtig over de politieke of maatschappelijke lieden die vanuit een religieuze overtuiging deelnemen aan civil society en politiek, of het nu hier in Nederland is of in de islamitische wereld. Een bevriende directeur van een kleine, maar belangrijke internationale organisatie voor steun aan journalisten wereldwijd had een interne crisis moeten bezweren toen hij tegen de zin van zijn medewerkers had besloten om een Marokkaanse krant met een islamitische profiel te steunen bij de professionalisering van hun journalistieke vaardigheden.

sid verwijt: dat hij zijn waagstuk heeft ondernomen met een nog verdeelde ziel, midden in het werk gelukt het tot eenheid brengen niet. Men moet nu echter ook niet denken dat de ascese de eenwording teweeg zou kunnen brengen; zij kan zuiveren, kan tot concentratie voeren, maar zij kan niet bewerkstelligen dat het resultaat daarvan behouden blijft totdat het doel is bereikt, zij kan de ziel niet tegen haar eigen tegenstrijdigheden beschermen.

Nu moet men weliswaar één ding voor ogen houden: dat geen eenwording van de ziel ooit definitief is. Zo-als ook de van nature meest harmonische ziel toch soms met innerlijke moeilijkheden te kampen heeft, zo kan ook zij die deze eenheid het vurigst tracht te veroveren, haar nooit volkomen bereiken. Maar al datgene wat ik in ziele-eenheid ver-richt, werkt op mijn ziel terug, werkt in de richting van een nieuwe en hogere eenwording; wat op deze wijze wordt verricht, voert mij, zij het langs velerlei omwegen, tot een bestendiger eenheid

of rancune?

De desbetreffende organisatie wil bijdragen aan democratisering van samenlevingen door het verhogen van de kwaliteit van journalistiek. Maar de woorden 'journalistiek', 'democratisering' en 'islam' konden volgens zijn medewerkers kennelijk onmogelijk samengaan.

Wie voorbij het achterlijke, of zo je wilt juist romantische aura kijkt dat om de bebaarde of behoofdoopte moslimactivisten en/of-terroristen hangt, treft in het islamisme een waai van groeperingen en denkstromen met verschillende politieke doeleinden, strategieën en tactieken aan.

In het huidige door islamofobie gegijzelde Nederland leidt de stelling dat islamisme vele verschillende gedaantes, oorzaken en consequenties kent onmiddellijk tot hoon en woede, zoals de schrijvers van het in 2006 geschreven rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid over islamitisch activisme moesten ervaren. Maar een dergelijke boosheid tegenover iedere inzichtgevende bevinding over de wereld van de islam zegt meer over de mentale toestand van een staat, een volk of een regeringsleider dan over de feiten.

Toen president Bush zich klaar maakte om Irak binnen te vallen, liet hij zich adviseren door Irakese zakenmannen die al dertig jaar hun vaderland niet gezien hadden en die bereid waren hem gerust te stellen met de boodschap dat Irak in tegenstelling tot Iran een zeer seculair land was en dat islamisme van welke soort en welke maat dan ook nooit en te nimmer voet aan de grond zou kunnen krijgen bij het wegvallen van Saddam. Het Irak van 2008 is echter in de ban van een sjiiitische politiek en een soennitische anti-politiek. En dat had Bush kunnen weten wanneer hij niet alleen geluisterd had naar de dikke zakenmannen die hem vertelde wat hij graag wilde horen, maar ook naar andere, beter geïnformeerde Irakezen in de Verenigde Staten – want die waren er toen ook!

Het denken over de aard en de impact van de politieke islam in het Westen lijdt aan zowel een systematische onderschatting als overschatting van het vraagstuk. Wij onder-

schatten de passie en het verlangen naar verandering en vooruitgang bij islamisten. Wij onderschatten hun aardse ambities, omdat die verhuld gaan achter hun religieuze articulatie en een politieke retoriek die doorspekt is met veertienhonderd jaar oude heilige teksten. Maar aan de andere kant overschatten we de onverenigbaarheid van een islamitische en een liberale democratie, omdat wij, maar ook vele islamisten zelf, het afwijzen van Westerse dominantie binnen de wereld van islam verwarren met het afwijzen van democratie.

Deze dubbele vertroebeling van onze waarneming van het islamisme en zijn politieke activisten wereldwijd, brengt het Westen telkens in moeilijkheden. We lopen de kans mis om onder de islamitische activisten de mogelijke partners te herkennen en aan ons te binden. We missen bovendien de juiste scherpzinnigheid om onze islamistische vijanden effectief uit te schakelen. Al Qaida is nog altijd alive and kicking en in Afghanistan worden de Taliban met de dag sterker. Aan de westelijke grenzen van dit Afghanistan, in Iran, deed de voormalige en liberaal gezinde Iraanse president Khatami in 2002 de Amerikaanse regering een aanbod dat geen enkele rationele politicus zou kunnen afwijzen. Hij deed een verregaande tegemoetkoming aan de Amerikaanse eisen, zoals de erkenning van een twee statenconflict in Israël en Palestina, demilitarisering van Hezbollah én het stopzetten van uraniumverrijking. Maar president Bush had geen zin om een deal te sluiten met een Mullah. Wat hij voor deze Mullah terugkreeg was de niet geestelijke president Ahmadinejad. Hij kreeg een evenknie die, in de woorden van Khatami, "van hetzelfde hout is gesneden als Bush".

De scherpzinnigere Westerse politieke analisten van de wereld van de islam, zoals Olivier Roy en Graham Fuller, wijzen ons op de grote differentiatie binnen het islamisme. Islamisme is geen coherent verschijnsel, maar eerder een continuüm met een democratisch opererende AK-partij aan het ene uiteinde en Al-Qaida aan het andere.

Ze hebben gelijk: we moeten de grote verschillen inzien, en toch zijn er naar mijn

mening genoeg sociaal-historische en sociologische gemeenschappelijk wortels te vinden om wel een gemeenschappelijke drijfveer van islamisten te kunnen herkennen.

Die drijfveer, is mijn stelling, is eerder passie dan angst, eerder hoop dan wanhoop. Het was niet met het oproepen van gevoelens van rancune dat Khomeini duizenden, miljoenen jonge Iraniërs tegen de Sjah de straat op kreeg. Het was met de belofte dat ze de leiders en voortrekkers zouden zijn van de wederopstanding van het ooit zo machtige Perzië. Dat ze goed waren voor niet minder dan pracht en glorie, en dat hun moslimidentiteit niet een belemmering, niet een handicap, maar een zegen, een gift was waar ze trots op mochten zijn.

De magere Saoedi-Arabiër die het in zijn hoofd haalde om in 2001 met zijn mannen Amerika de oorlog te verklaren, zag het als een zeer realistische optie dat hij op lange termijn de winnaar zou blijken. Tja en waarom ook niet, hij had toch ook mee gevochten bij het verbannen van de Sovjets uit Afghanistan. De uiteindelijke terugtrekking van Amerikaanse troepen uit het 'bezette' Midden-Oosten en in het bijzonder uit zijn Saoedi-Arabië zou de kans voor hem en zijn makkers zijn om in dat land de scepter te zwaaien.

De Turkse AK-partij, die bij elke volgende poging van de zittende seculaire elite om haar politiek de nek om te draaien aan populariteit wint, heeft tijdens haar regeerperiode het vertrouwen van het Westen weten te winnen voor haar rationele benadering van politiek. Het is geen partij van reactionairen met enkel een obsessie om de hoofddoek in dat land verplicht te stellen. Integendeel, zij wil juist gelijke behandeling voor hun gehoofdoopte en bebaarde achterban. Zij wil dat aan de deelname aan de moderniteit geen dresscode als voorwaarde wordt verbonden. Zij hebben ingezien waarvoor veel seculaire intellectuelen in de islamitische wereld blind zijn: moslim-zijn en dat uitdragen staat niet per se in contrast met democratie noch met moderniteit.

=

dan de voorafgaande. Zo bereikt men uiteindelijk dat stadium waarin men op de ziel kan vertrouwen, daar haar mate van eenheid zo groot is dat zij de tegenstrijdigheden spelenderwijze meester wordt. Waakzaam moet men weliswaar ook dan nog zijn, maar het is nu een rustige waakzaamheid.

Op een van de dagen van de Chanukka-viering trad Rabbi Nachum, een zoon van de rabbi van Rizin, onverwachts de school binnen en trof, zoals in die dagen gebruikelijk, de leerlingen bij het damspelen aan. Toen zij de zaddik zagen binnenkomen, schrokken zij en staakten het spel. Hij knikte hen echter vriendelijk toe en vroeg: 'Kennen jullie de regels van het damspel? En daar er van vertegenwoordiging geen woord over hun lippen kwam, gaf hij hun zelf het antwoord: 'Ik zal jullie de regels van het damspel vertellen. De eerste is deze, dat men geen twee zetten tegelijk mag doen. De tweede, dat men slechts vooruit en niet achteruit mag gaan. En de derde, dat, wie de overzijde heeft bereikt, mag gaan waarheen het hem

Dieti Schuppert werd voor Artsen Zonder Grenzen uitgezonden naar Somalië en ontmoette daar in een ziekenhuis de arts Ali Mire. "Het was liefde op het eerste gezicht", vertelt ze. "We wilden in Somalië blijven, maar toen na anderhalf jaar de burgeroorlog begon zijn we naar Nederland gevlucht – voor korte tijd was de bedoeling." Ze wonen echter nog altijd in Amsterdam. Het bleek moeilijk samen te worden uitgezonden naar andere Afrikaanse landen: in het net bevrijde Namibië was een blanke vrouw een probleem en in andere landen liep het stuk op het Somalische paspoort van Mire. Toen er kinderen kwamen, waaronder een gehandicapte dochter, gaven ze de pogingen op. Schuppert ging aan de slag als anesthesisch verpleegkundige en Mire wijdde zich aan de opvoeding van de kinderen: zijn diploma's worden in Nederland niet erkend. De droom om ooit in Somalië te gaan wonen leeft echter nog steeds.

Toen Ali Mire samen met Dieti Schuppert naar Nederland vertrok, gaf zijn moeder hem zijn zegen mee. "Het is geen probleem als een moslim met een christen trouwt", vertelt Mire, "Dieti hoefde geen moslim te worden; het was voor mij en mijn familie wel belangrijk dat ze gelovig was. Maar als een islamitische vrouw met een man trouwt, moet die man wel moslim worden." "Nou, dat had ik echt niet gedaan!", reageert Schuppert, "ik had me net los gemaakt van mijn strenge gereformeerde opvoeding en zat niet te wachten op nieuwe geboden en verboden. Gelukkig was Ali's familie heel liberaal en waren dat soort dingen niet aan de orde. Ik zou ook zeker niet verliefd op hem zijn geworden als hij een strenge moslim was geweest. Als we in Somalië waren blijven wonen was ik misschien wel moslim geworden, dan pas je je toch aan aan de cultuur waar je woont."

De familie van Schuppert had het moeilijker toen ze met een Afrikaanse moslim thuis kwam. "Vooral voor mijn vader was het een schok", aldus Dieti Schuppert, "Ik was zijn jongste dochter, zijn oogappeltje. Mijn vader kende alleen de Turkse gastarbeiders in het dorp en daar had hij veel sympathie voor, maar het is natuurlijk toch wat anders als je dochter dan met een moslim aankomt zetten, en ook nog een Afrikaan! Maar we wilden niet wachten, want Ali had toen alleen een tijdelijke verblijfsvergunning en dat gaf te weinig rechtszekerheid. (Intussen is hij Nederlander geworden.) Daarom zijn we in het geheim getrouwd. Toen ik thuis kwam met een trouwing om mijn vinger was het een drama. Het feit dat ik stiekem was getrouwd werd ervaren als een schande tegenover de mensen in het kleine, conservatieve dorp waar mijn ouders woonden. Toch heb ik er geen spijt van. Ik wilde gewoon met Ali trouwen en trok me niets aan van alle verwachtingen die er leefden. Waren ze er wel bij geweest, dan was het waarschijnlijk een heel krampachtige dag geworden." Uiteindelijk is het allemaal helemaal goed gekomen met de familie. De vader van Schuppert ontdekte dat Ali Mire een vriendelijke en betrouwbare man en zorgzame vader was en hij begon zich te interesseren voor Somalië en de islam. Toen hij vorig jaar overleed, droeg Ali Mire samen met zijn oudste zoon en andere familieleden de kist van Schupperts vader.

Dieti Schuppert had de gereformeerde kerk al sinds haar zestiende vaarwel gezegd en ook Ali Mire is geen praktiserend moslim, al beschouwt hij zichzelf wel als een moslim. "In de praktijk was het daarom nauwelijks een probleem", zegt Schuppert, "het enige dat we doen is geen varkensvlees eten. Ook hebben we onze zonen besneden. Verder zijn we niet erg bezig met religie. We hebben allebei niets op met extreme opvattingen. Ik heb wel tegen Ali gezegd dat ik geen kinderen met hem wilde als hij meisjesbesnijdenis zou willen." Mire: "Mijn moeder is daar zelf ook fel tegen, ze moppert nu vaak over de komst van hoofddoeken en Arabische kleding in Somalië. Wij zijn Afrikaans, zegt ze dan. Mijn ouders waren altijd al heel liberaal. Ik zie ook veel overeenkomsten tussen christendom en islam." Schuppert: "Pas toen de kinderen gingen vragen: mam, wat zijn we nu eigenlijk, werd het weer een punt. Ali zegt dan meteen: jullie zijn moslim, maar hij stuurt ze ook niet naar de koranschool." Mire: "Ik vertel ze wel over de islam en de koran en zeg ze dat er niets klopt van het beeld dat nu over de islam wordt verspreid als een extremistische godsdienst. Dat is maar een heel klein deel dat de naam van de islam besmet. Bovendien zijn er ook christelijke extremisten en daar hoor je nooit iets over. Ik irriteer me vreselijk aan uitspraken van Bush of Wilders tegen de islam. Waarom moet dat??, vraag ik me dan af. De ideeën over vrede en liefde die de islam kent wil ik aan onze kinderen meegeven." Dieti Schuppert vult aan: "Wat mij betreft gaat het om eerlijk en goed leven, een humanistische gedachte zo je wilt die je in alle religies vindt, wanneer je er goed mee omgaat."

goeddunkt.'

Toch zou men, wat hier met eenwording van de ziel is bedoeld, geheel en al verkeerd opvatten indien men onder 'ziel' iets anders verstonddan de totale mens, lichaam en geest tezamen. De ziel is niet in werkelijkheid een eenheid geworden indien dit ook niet het geval is met alle fysieke krachten, met alle vezels van het lichaam. De regel uit de Schrift: 'Alles wat uwe hand vindt om te doen, doe dat met uwe macht', verklaarde de Baalsjem in die zin, dat men datgene wat men doet met zijn gehele inzet moet doen, dat wil zeggen dat ook het gehele fysieke wezen van de mens eraan deel moet hebben, dat niets van hem erbuiten mag blijven. De mens die zo een eenheid vormt naar lichaam en geest, diens werk is werk uit één stuk.

4

BIJ ZICHZELF BEGINNEN

Enkele vooraanstaande mannen in Israël waren eens bij Rabbi Jizchak van Worki te gast. Men had het over de waarde van een rechtschapen dienaar voor het huis-

houdelijk beheert; is deze goed, dan keert zich alles ten goede, zoals men ziet bij Jozef, in wiens hand alles gedijde. Rabbi Jizchak betwistte dit. 'Eens was ook ik die mening toegedaan', zei hij, 'maar toen toonde mijn leermeester mij aan, dat alles afhangt van de heer des huizes. In mijn jeugd namelijk, veroorzaakte mijn vrouw mij grote moeilijkheden, en al kon ik die zelf wel dragen, ik had toch medelijden met de bedienden. Daarom toog ik naar mijn leermeester, Rabbi David van Lelow, en vroeg hem of ik tegen mijn vrouw moest optreden. Hij antwoordde: "Waarom spreek je tot mij? Spreek tot jezelf!" Ik moest mij op deze uitlating enige tijd bezinnen, voordat ik haar begreep; ik begreep haar echter, toen ik mij op een uitspraak van de Baalsjem bezon: "Er is de gedachte, het woord, de handeling. De gedachte komt overeen met de echtgenote, het woord met de kinderen, de handeling met het dienstpersoneel. Bij hem, die in zichzelf aan deze drie de juiste plaats toekent, zal alles zich ten goede keren."

dieta schuppert & ali mire

HIJ: van huis uit moslim

ZIJ: van huis uit gereformeerd

GETROUWD: 14 · 11 · 1989 op het gemeentehuis van Amsterdam.

Democratie in isla

De gedachte dat de islam van nature theocratisch is, dat zij onverenigbaar is met de democratie en geen scheiding der machten kent, wordt tegenwoordig veel gehoord. Tariq Ramadan reageert.

Wanneer we binnen een christelijke context willen spreken over politiek en religie, zullen we rekening moeten houden met de historische achtergronden van de verhouding tussen kerk en staat in het Westen. Verschillende modellen hebben in dit opzicht een rol gespeeld die zich beriepen op christelijke waarden. Dit geldt niet alleen voor Europa, maar ook voor de Verenigde Staten en Zuid-Amerika.

Datzelfde moet worden bedacht wanneer we de aard van de bestaande of de mogelijke betrekkingen tussen islamitische religieuze autoriteit en politieke macht willen begrijpen. Het woord 'kerk' moet hier vermeden worden, want een kerkelijke hiërarchie zoals de katholieke kerk die kent is binnen de islam niet aanwezig, noch in de soennitische noch in de sjiiitische traditie. Een diepgaand historisch onderzoek is nodig om de ontwikkeling in het moslimdenken op zich beter te begrijpen en vooral de diversiteit van de benaderingen, zoals die zijn voorgesteld door de moslimgeleerden, te onderzoeken. Een dergelijk langdurig en uitputtend onderzoek is echter niet toegepast in dit artikel. Ik zal me daarom beperken tot het geven van een mogelijk kader voor een relatie tussen religieuze autoriteit en de staat binnen een democratie.

Secularisering

Twee verschijnselen, die – vaak onuitgesproken – het debat beheersen, vragen daarbij onmiddellijk de aandacht. Het eerste heeft te maken met een historisch misverstand, het tweede met de wetenschappelijke interpretatie van de islamitische bronnen zelf. Iemand die in het Westen woont zal niets begrijpen van de debatten over secularisering, scheiding tussen godsdienst en politiek in de islamitische landen als hij deze niet in de historische context van de laatste honderd jaar plaatst. Ten tijde van de kolonisatie kregen de landen met een overwegend islamitische bevolking voor het eerst te maken met secularisering. Bij de onafhankelijkheid kregen zij de scheiding tussen religie en politiek opgelegd. Het koloniale tijdperk geldt als een duistere periode van zelfontkenning en vervreemding waarin de kolonisator probeerde zijn regels en ideologie op te leggen. Islamitische verzetstrijders en geleerden werden gevangengezet of gedood. De islam als religieuze autoriteit werd bestreden of voor eigen doelen misbruikt. De secularisering waarmee de koloniale onderneming gepaard ging, werd daarom door de meeste moslims bepaald niet ervaren als bevrijding, noch als een proces dat sociale rust met zich meebracht. Terwijl de scheiding tussen kerk en staat in Europa en Amerika tot godsdienstvrijheid en pluralisme leidde, wordt die in de geschiedenis van de hedendaagse islamitische samenlevingen juist met het tegenovergestelde geassocieerd: onderdrukking en vervreemding. Dat gebeurt in nog sterkere mate na de onafhankelijkheid van de verschillende landen. Alle regeringen die zich seculier noemen volgen het voorbeeld van Kemal Atatürk: neutraliteit in de publieke ruimte wordt opgelegd met behulp van wetten. Wie zich verzet wordt gevangengezet of geëxecuteerd. In feite hebben we hier te maken met dictaturen, van Nasser in Egypte tot Hafez al-Assad van de Syrische Baathpartij en Saddam Hussein in Irak. Er is dus geen enkele reden om bij secularisering en de scheiding tussen godsdienst en staat te

denken aan meer vrijheid, aan respect voor religieuze pluriformiteit of aan democratie: de achtergronden zijn verschillend en de beelden staan haaks op elkaar.

Scheiding der machten

Het tweede verschijnsel betreft de simplificatie van islamitische uitgangspunten. De stelling is dan doorgaans dat de islam geen enkel verschil maakt tussen enerzijds het domein van de religie en anderzijds van de politiek. Deze hoogst discutabele visie heeft beetje bij beetje postgevat onder zowel oriëntalist als onder moslims zelf. Zij ligt ten grondslag aan talloze misverstanden die absoluut besproken moeten worden. We kunnen hier onmogelijk op het geheel van oorzaken en gevolgen hiervan ingaan, maar het is in elk geval van belang te vermelden dat er in de rechtswetenschappen en de rechtspraak (*fikh*) vanaf het begin onderscheid is gemaakt tussen de werkwijze voor het terrein van de geloofsleer en de geloofspraktijk (waarvoor de teksten de enige referentie vormen) en de werkwijze als het gaat om maatschappelijke aangelegenheden, waarvoor de teksten alleen een algemene richting aangeven (het ethisch kader). Maar in de uitwerking van de regels voor het maatschappelijk verkeer wordt persoonlijk en collectief rationeel handelen, intellectuele creativiteit en de sociale, politieke, culturele en economische context in samenhang gecombineerd. In de islamitische rechtsorde wordt vanaf het begin onderscheid gemaakt tussen enerzijds het domein van de dogmatiek en anderzijds het terrein van het collectieve rationele handelen waarin door middel van debat en onderhandeling naar het beste sociale en politieke organisatie-model voor dat moment wordt gezocht.

De geschiedenis van de moslimsamenlevingen getuigt van deze realiteit; er is sprake van een grote verscheidenheid aan benaderingen. De enige uitzondering wordt wellicht gevormd door stromingen die een letterlijke lezing van de islamitische teksten voorstaan zoals de salafisten, die overigens soms ten onrechte wahabieten worden

Toen begreep ik wat mijn leermeester bedoeld had: dat alles van mijzelf afhangt. Dit verhaal raakt aan een van de diepste en moeilijkste problemen van ons leven: aan de ware oorsprong van het conflict tussen de mensen. Men pleegt de verschijnselen van het conflict allereerst te verklaren uit die motieven, waarvan de tegenstanders zich bewust zijn dat zij de aanleiding tot de botsing vormen, en uit de aan deze motieven ten grondslag liggende feitelijke situaties en voorvallen waarin de partijen verward zijn geraakt; ofwel, men gaat analytisch te werk en tracht de onbewuste complexen te ontdekken tot welke de genoemde motieven zich slechts verhouden als de symptomen van een ziekte tot het organische letsel zelf. De chassidische leer heeft met deze opvatting dit gemeen, dat ook zij de problematiek van het uiterlijke leven tot die van het innerlijke terugbrengt. Maar zij verschilt hiervan op twee essentiële punten, een principieel en een praktisch punt; dat laatste is echter van nog groter gewicht.

islamitisch perspectief

genoemd. Hier worden de twee genoemde domeinen wel met elkaar verward, maar in de klassieke rechtscholen is dit niet het geval. Ten tijde van de Oemayyaden en de Abbassieden zaten de meeste oelama in raden die niet in de uitvoerende macht geïntegreerd waren. Sommigen stonden zeer kritische tegenover de politiek en vormden een duidelijke tegenmacht. Al werd regelmatig de godsdienst op het politieke vlak voor eigen doel ingezet, er was er altijd een open ruimte voor juridische, kritische reflectie. Daarbij zocht men voortdurend naar vernieuwing wat betreft begrip van de traditie, de toepassing van de religieuze leer en de samenhang van de verschillende waarden.

Democratie

Met de komst van de moderniteit kwam natuurlijk de kwestie van de democratie aan de orde in de overwegend islamitische landen. Was hier wel of niet sprake van een tegenstelling? Kon zich in een moslimland een democratie vestigen? Wat zou dit betekenen voor de relatie tussen de politieke macht en de religieuze autoriteit? Bepaalde islamitische stromingen – fundamentalisten of rein politieke oppositie – beweerden dat democratie een Westers concept was en dat moslims trouw moesten blijven aan ‘islamitische modellen’. Tegenwoordig zijn het onder andere de leden van Hizb ut Tahrir (Partij van de Bevrijding) en groepen rond de extremistische retoriek van Al-Qaeda en zijn ideoloog Ayman al-Zawahiri, die de visie promoten van universele islamitische macht, terugkeer naar een wereldwijd kalifaat en volledig samengaan van politieke macht en religie. Verreweg de meeste islamitische geleerden en denkers hangen deze benauwde visie echter niet aan. Zij voeren het debat niet op het niveau van politieke organisatiemodellen, maar op dat van de principes die eraan ten grondslag liggen. Zo keert de leer van de islam zich niet tegen de rechtsstaat, de burgerlijke gelijkheid, algemene verkiezingen, verantwoordingsplicht van de gekozenen (*accountability*) en de

scheiding van machten. Islamitische geleerden zullen deze vijf fundamentele democratische principes juist zoveel mogelijk bevorderen, mits zij goed begrepen worden en in de juiste context worden geplaatst. Feitelijk keert de islamitische leer zich in niets tegen de grondslagen van de democratie. In tegenstelling tot de dictatoriale uitwassen van de Arabische moslimlanden laten vele voorbeelden (zoals Senegal, Turkije, Indonesië en tot op zekere hoogte Iran) zien dat de democratische praktijk niet per definitie vreemd is aan een moslimsamenleving..

Wat in het debat weer centraal moet komen staan is het onvervreemdbaar en onbetwistbaar karakter van de vijf bovengenoemde principes. Moslimsamenlevingen moeten zich net als alle moslimburgers overal waar ze wonen inzetten om die te respecteren. Deze samenlevingen moeten – naar het voorbeeld van de Europese en Amerikaanse democratieën – ieder voor zich een eigen politiek organisatiemodel vinden dat aansluit bij hun geschiedenis, hun cultuur en collectieve psychologie. Op die manier zullen de principes gemeenschappelijk zijn, en in wezen universeel, maar zullen de modellen verschillen en aansluiten bij de eigen geschiedenis en context.

Crisis

Van fundamenteel belang blijft ook de duidelijke scheiding tussen enerzijds het domein van de religieuze leer waar gelovigen zich in het kader van hun zelf gekozen, persoonlijke geloof aan onderwerpen en anderzijds het domein van maatschappelijke aangelegenheden waarover burgers in de context van hun burgerlijke rechten en verantwoordelijkheden onderhandelen. Het is van wezenlijk belang dat de publieke ruimte – binnen en met respect voor het constitutionele bestel van een bepaalde samenleving – wordt gevrijwaard van elke religieuze bemoeienis met een theocratisch karakter. In de lange traditie van het recht is een dergelijke beperkte interpretatie van de islamitische leer afwezig. Geen islamitische

rechtsgeleerde heeft hiertoe ooit opgeroepen. De moderne tijd verlangt van de overwegend islamitische landen dat zij modellen vinden die de religieuze pluriformiteit erkennen, net als de individuele vrijheid van geweten en de vrijheid om een godsdienst of geen godsdienst aan te hangen. Dit moeten modellen zijn waarin de rechten van de burger (moslim of geen moslim) worden beschermd en waarin kritische deelname aan en zelfs verzet tegen de politiek wordt bevorderd.

Niets van dit alles is in strijd met de grondbeginselen van de islam. En het past in het hedendaagse islamitische denken om zich duidelijk uit te spreken over de eigen grondbeginselen en met hernieuwde energie en creativiteit sociale en politieke modellen uit te werken die daaraan voldoen en die tegelijkertijd tegemoetkomen aan de uitdagingen van onze tijd. Het gaat er niet om Westerse modellen te importeren (noch moet het Westen die modellen willen opleggen zoals op verschrikkelijke en desastreuze wijze in Irak gebeurt), maar om een nieuw en echt proces van democratisering aan te gaan waarin de onvervreembare grondbeginselen worden erkend, de machten worden gescheiden en de burgers gerespecteerd. De laatste jaren heeft het islamitisch denken zich als gevolg van de diepe crisis die zij doormaakt, ingrijpend ontwikkeld. Er is reden voor optimisme, en we mogen hopen dat de kritische geluiden die hier en daar zowel in de islamitische wereld als onder Westerse moslims te horen zijn, sterker worden en leiden tot werkelijk democratische perspectieven, die trouw zijn aan de moslimethiek en ook in overeenstemming met onze tijd.

=

Uit het Frans vertaald
door Mieke Maassen

Het principiële verschil bestaat daarin, dat de chassidische leer zich niet ten doel stelt op zichzelfstaande innerlijke conflicten te onderzoeken, maar de gehele mens beschouwt. Daarmee komt echter geenszins een kwantitatief verschil tot uiting. Veel meer gaat het hier om het inzicht dat een losmaken van samenstellende bestanddelen en processen uit het geheel steeds belemmerend werkt op een omvatten van het beeld in zijn geheel, en dat tot een werkelijke ommekeer, tot een werkelijke genezing van het individu in de eerste plaats, en daarna van diens verhouding tot zijn medemensen, uitsluitend een doorschouwen van het geheel als geheel kan voeren. (Paradoxaal uitgedrukt: het zoeken naar het zwaartepunt verlegt dit en vrijdelt daarmee het gehele probleem van de problematiek te overwinnen.) Dit wil niet zeggen dat niet aan alle zielsuitingen aandacht geschonken zou moeten worden; maar geen enkele hiervan mag dusdanig in het middelpunt van de beschouwing worden geplaatst alsof al het

28 Politiek en religie worden de laatste jaren op een onzalige manier vermengd, in elk geval als het om de islam gaat. Dit gebeurt van zowel islamitische als anti-islamitische kant. Wat kan links daar tegenover stellen?

Na de moord op Theo van Gogh werd de politiek in Nederland heel direct geconfronteerd met de rol van godsdienst in de samenleving. Bij GroenLinks bleef het op dit punt aanvankelijk stil. Maar binnen enkele maanden had de Kamerfractie de lijn te pakken: ingaan tegen een politiek van angst en de overreactie te lijf gaan met de deugden van nuchterheid, verdraagzaamheid en matiging.

Wat niet is gebeurd, dat is het aangrijpen van deze gebeurtenis voor de ontwikkeling van een meer expliciete lijn op het punt van godsdienst in het algemeen of van de islam in het bijzonder. Zo'n lijn heeft GroenLinks nooit gehad en ook sinds die dag niet ontwikkeld – de activiteiten van de Linkerwang daargelaten. De partij heeft wel altijd een ruime opvatting van de vrijheid van godsdienst gehad en die verdedigd, alleen heeft ze grenzen gesteld waar andere grondrechten en vrijheden in het gedrang zouden komen. Toch heeft ze her en der de naam een antigodsdienstige partij te zijn. Dat lijkt me nergens goed voor. Want vrijzinnigheid staat voor openheid voor verschillende opvattingen, ontvankelijkheid voor nieuwe inzichten en uiteraard een gezonde scepsis jegens alles wat pretendeert de volle waarheid in eigendom te hebben. Met zo'n grondhouding kan tegenwicht worden geboden aan een bedenkelijke politisering van religie. Waar het om de islam gaat vindt die van twee kanten plaats – van islamitische en van anti-islamitische kant. Deze twee kunnen elkaar versterken. Van islamitische kant gaat het om een radicale opvatting van theocratie. Van anti-islamitische kant gaat het om een generalisering van het 'antimoderne' of 'antiwesterse' karakter van de islam en zijn waarheids- respectievelijk machtsaanspraken en de gewelddadigheid waarmee die gepaard gaan. Beide vormen brengen hun eigen risico's met zich mee en beide werken in het nadeel van Nederlandse moslims. Wat kan een progressieve beweging daar tegenoverstellen?

We zijn een paar jaar verder sinds de moord op Van Gogh. We hebben een stroom aan publicaties en discussies gehad over de islam. We hebben een verschuiving meegemaakt

in de publieke opinie, onder bestuurders en bij moslimorganisaties in Nederland. Het gerechtshof in Den Haag heeft de uitspraak gedaan dat de Hofstadgroep geen terroristische organisatie is. Er is, zou je mogen zeggen, wat meer realiteitszin in het debat gekomen. Wat zijn we wijzer geworden?

We weten in ieder geval dat Mohamed B. ondanks zijn vriendenkring als een eenling heeft geopereerd. Hij is geen held geworden en navolgers zijn er niet of hebben zich in ieder geval niet bekend gemaakt. Er is zeker geen robuust netwerk van geweldbeluste djihadisten aan de dag gekomen. Er is door niet één islamitisch orgaan een woord ter verdediging van de dader geuit. Er is wel fysiek geweld tegen moslims geweest. En nog veel meer verbaal geweld. Maar er is ook het nodige losgekomen aan interesse in de islamitische wereld. En op islamitisch erf zijn veel initiatieven opgekomen die aan introspectie doen, zelfkritiek oefenen en maatschappelijke verantwoordelijkheid bevorderen.

Dubbel karakter

Ik zie een paar dingen die de afgelopen periode ons kan hebben geleerd. Het eerste is de betrekkelijkheid van argumenteren in termen van religie in het algemeen. Dit geldt in ieder geval religieuze inhouden, maar ook de organisatievormen, de verhouding tot de overheid en tot de moraal. Zelfs de meest fanatieke verlichtingsadepten hebben in de afgelopen periode moeten vaststellen dat er op al die aspecten enorme verschillen tussen godsdiensten bestaan. Om dat vast te stellen moet men wel zijn eigen abstracties verlaten, maar daar dwingt de situatie toe.

Het gebied waarop men juist wel in termen van religie in het algemeen moet argumenteren is dat van de rechten en vrijheden. Als het gaat om de vrijheid van godsdienst en het recht op het uitoefenen van de eredienst, is het maken van onderscheid tussen de ene godsdienst en de andere uit den boze. Hier heeft de afgelopen periode laten zien hoe uitgerekend partijen met 'vrijheid' in hun naam de verleiding niet kunnen weerstaan om hun inhoudelijk oordeel in rechtsongelijkheid en vrijheidsbeperking om te zetten. Dit leidt op islamitisch erf tot voorspelbare

andere daaruit afgeleid zou kunnen worden; men moet veeleer op alle punten tegelijk aanpakken, juist in hun vitale samenhang, en dus niet op ieder punt afzonderlijk.

Het praktische verschil ligt echter daarin, dat de mens hier in het geheel niet als object van onderzoek wordt behandeld, maar aan- gespoord wordt orde in zichzelf te scheppen. De mens moet eerst zelf inzien dat de conflictsituaties tussen hem en de anderen slechts uitvloeisels zijn van de conflictsituaties in zijn eigen ziel, en dan moet hij trachten dit eigen innerlijke conflict te overwinnen, om nu, herboren en tot innerlijke vrede gekomen, zijn medemensen tegemoet te treden en een nieuwe, andere verhouding tot hen op te bouwen.

Weliswaar tracht de mens naar zijn aard aan deze beslissende, voor zijn gangbare verhouding tot de wereld bijzondere pijnlijke wending te ontkomen door degene die hem aldus maant, of zijn eigen ziel, indien deze het is die hem oproept, te wijzen op het feit dat er aan ieder conflict twee partijen

spannen

gevoelens van uitsluiting, met even voorspelbare reacties. Iedereen zonder een door assimilatiënormen vertroebelde blik ziet daarvan de funeste uitwerking voor de integratie.

Het tweede is het verbeterde zicht op de bijzondere positie van de islam en het dubbele karakter van deze godsdienst. De islam is niet alleen een godsdienstig maar ook een geopolitiek fenomeen. Rond de Deense cartoonkwesitie stelden de ambassadeurs van Syrië, Egypte en Saoedi-Arabië zich op als een combinatie van landsvertegenwoordigers en een pauselijke nuntius. Naarmate ze meer de adem van de politieke islamisten in de nek voelen, kiezen staatslieden en diplomaten van moslimlanden sterker voor zo'n staatsgodsdienstige opstelling. Doordat er geen centraal islamitisch gezag is – in dat opzicht gaat de vergelijking met de nuntius niet op – is er een ruim gespreide neiging onder moslims overall ter wereld om namens andere moslims op te treden of voor ze in de bres te springen. In de emigratie kan deze internationale dimensie extra gewicht krijgen als een ruime mogelijkheid van identificatie, om niet te zeggen als een collectivistische reflex. Deze treedt eens te meer op wanneer de directe omgeving minder vriendelijk gezind is en men een zwakke nationale identificatie heeft. Onder tweede en derde generatie Marokkaanse Nederlanders is dit de laatste zeven jaar een groeiende tendens – een groot verschil bijvoorbeeld met Turken in Nederland en elders. Ze is een compensatie voor het feit dat men hier een religieuze minderheidspositie inneemt en ze verzacht de etnische minderheidspositie.

Wat nu ook beter zichtbaar is, dat is de functie van de islam als koelkast van traditie. Dat is natuurlijk een breder fenomeen. In Rotterdam vind je tot op de dag van vandaag de zwartekousenkerkjes die zijn meegekomen met de immigratie vanuit de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Ook een moskee is in zekere zin een meegereisd moederland. Ze beschermt de gemeenschap in de nieuwe omgeving tegen vervreemding van haar wortels en probeert tegelijk vormen van overleven te vinden, die onopgeefbare normen combineren met noodzakelijke aanpassing. Zo kan de islam fungeren als voertuig van patriarchale normen (vrouwen 'haar plaats'

wijzen), van nationale ambities (de Turkse Diyanet!), van gemeenschapsgevoel (met de Ramadan bijvoorbeeld) en van imperialistische dromen (het wereldkalifaat). De islam is soms zelfs het voertuig van onislamitische gebruiken, zoals eerwraak en meisjesbesnijdenis. Even goed echter kan de islamitische autoriteit juist tegen dit soort misstanden worden ingezet en dan een positieve relatie krijgen met emancipatie en rechtsstaat.

Een complicerende factor van de laatste jaren is de georganiseerde inmenging vanuit Saoedi-Arabië. Ze sluit niet aan op de tradities van Marokkanen, Javanen, Turken, Somaliërs of welke andere grote moslimgemeenschap hier dan ook. Maar ze heeft wel invloed onder jonge identiteitzoekers die kunnen menen dat Wahabieten of Salafisten een 'zuivere' vorm van islam meebrengen. Ze is geprononceerd antimodern en verleidelijk in de eenvoud van haar alternatief.

Het derde is de variëteit aan islamitisch geloof. Men kan in Nederland zowel moslims ontmoeten die alleen anderen als moslim erkennen indien ze zich houden aan de vijf zuilen van de islam (bidden, vasten, aalmoes geven, enz.), als moslims die zweren bij de 'goede intentie' en zich in geweten alleen tegenover de Allerhoogste hoeven te verantwoorden en die vinden dat dit ook voor anderen geldt. Op websites en in kranten kan men zowel lezen dat alle ongelovigen de dood verdienen als dat elk oordeel over geloof of ongeloof enkel en alleen aan God toekomt. Het hele scala bestaat in Nederland. Men kan bij de soefi's in de leer voor hun zachtmoedige mystiek. Men kan ook leren hoe je alle menselijke handelingen kunt indelen in halal en haram (rein en onrein, toegestaan en verboden), en hoe je niet alleen handelingen maar ook mensen in 'gelovigen' en 'ongelovigen' kunt indelen. Extremisten zijn degenen die 'takfir', het brandmerken van lauwe of 'foute' medemoslims als ongelovigen, beoefenen. Daar heb je er gelukkig niet veel van, maar dankzij internet weten ze elkaar te vinden. Het is ook dankzij internet – en in dit verband worden de moskeeën van de eerste generatie simpelweg voorbijgelopen – dat allerlei jongeren hun zelfbouwislam componeren. Ook komen onder moslims ietsisten en agnosten voor

die toch een verbondenheid met de islam voelen.

Taken

Dankzij de enorme golf aan publiciteit, inclusief de gegroeide deelname aan de discussie van islamitische kant, kan iedereen in Nederland van deze verscheidenheid weten. En helpt dat? Het voordeel kan zijn dat er minder generaliserende uitspraken worden gedaan. Generaliserend spreken over 'de islam' versterkt spookbeelden aan niet-islamitische zijde en versterkt de collectivistische reflex onder moslims. Drijf mensen op één hoop en ze zullen als collectief reageren. De fanatici zullen triomferen.

Het voordeel kan ook zijn dat er uit die verscheidenheid groepen en personen naar voren treden aan wie onze maatschappij veel kan hebben. Ze zijn er zeker, de brugbouwers, de verlichte geesten die nieuwe posities benoemen en innemen, degenen die een eigen emancipatieroute ontwikkelen, de meiden- en vrouwengroepen: al diegenen die de kansen van een vrije samenleving combineren met de wil om iets van waarde te scheppen of te herscheppen. Daar zitten zeker politieke bondgenoten bij.

Het voordeel van dit verworven onderscheid voor een vrijzinnig-linkse partij is dat ze zich met meer overtuiging kan wijden aan wat ook haar taak is:

- de vrijheid van godsdienst verdedigen – dus ook met het oog op de islam;
- de rechten van moslims verdedigen op expressie van hun godsdienst in alle vormen waarin de grondwet voorziet;
- selectieve inperking van die rechten en vrijheden door de staat of pogingen daartoe door rechtse partijen bestrijden;
- de normen van een open democratie handhaven tegenover conservatieven en reactionairen;
- monopolisering van de islam door conservatieven, reactionairen en sektariërs bestrijden;
- antidemocratische opvattingen bestrijden, ook als ze met religieuze argumenten worden onderbouwd;
- meehelpen aan de emancipatie van moslims, in de eerste plaats in hun hoedanigheid van staatsburgers.

»

deelnemen. Indien men van hem eist dat hij dit conflict tot zijn innerlijke conflict herleidt, dan moet men dit toch ook van zijn tegenstander eisen. Maar juist in deze zienswijze, waarin de enkeling zichzelf slechts als individu beschouwt waartegen andere individuen boten, en niet werkelijk als volledig mens wiens ommekeer meehelpt aan een ommekeer in de wereld, juist hier ligt de fundamentele dwaling waartegen de chassidische leer opkomt. Het enige wat mij te doen staat, is bij mijzelf te beginnen, en op dat ogenblik heb ik mij om niets ter wereld te bekommeren dan om dit begin. Ieder ander standpunt leidt mij af van dit begin, verzwakt mijn initiatief ertoe, verijdelt deze gehele moedige en geweldige onderneming. Het punt van Archimedes, van waar ik op mijn plaats de wereld in beweging kan brengen, is de verandering van mijzelf; neem ik in plaats hier van twee punten van Archimedes, het ene hier in mijn ziel en het andere in de ziel van de met mij in conflict geraakte medemens, dan verdwijnt al spoed-

» Het perspectief van zo'n inzet hoeft niet te zijn dat er 'een liberale islam' of 'een Europese islam' ontstaat. Het perspectief is in de eerste plaats dat er op islamitisch erf meer ruimte komt voor differentiatie, voor individuele en groepsgebonden expressie. Dat is al gaande en het kan in een wat meer ontspannen omgeving meer zuurstof krijgen. De creatieve confrontatie met de moderniteit, die vele commentatoren voor de islam aanbevelen, zal toch in de eerste plaats door moslims zelf moeten worden gezocht. Daar moeten ze zich dan wel toe uitgenodigd voelen en niet geforceerd.

Het wat verder verwijderde perspectief is dat van de islam als een 'gewone godsdienst'. Dat wil zeggen dat hij een geaccepteerde maatschappelijke plaats heeft, geen speelterrein voor buitenlandse aspiraties meer is en dat een islamitisch geloof net zo'n vanzelfsprekend onderdeel van individuele identiteiten zal zijn als andere religieuze en niet-religieuze overtuigingen.

En misschien zit er in dat perspectief nog iets meer. Er zit in het vasthouden aan islamitische tradities niet alleen conservatief verzet tegen de moderniteit. Er zit ook iets in wat een positieve verhouding heeft tot de 'ontspannen samenleving'. Het gaat dan om tijd nemen voor bezinning, om de rust en schoonheid van een gezamenlijke maaltijd, om gastvrijheid en het kalme idee dat veel dingen goed zijn zoals ze zijn. Dat zijn opvattingen over het goede leven met bijbehorende praktijken, die noch strikt religieus zijn, noch uitgesproken politiek, maar die wel betekenis hebben voor de samenleving. Het is helemaal niet verkeerd als een vrijzinnig-linkse partij, die haar eigen reserves heeft bij onze productiewijze en de manische verbruiscultuur, contact zoekt met politiek bewuste moslims. Ze doet dat dan in de eerste plaats als een verband van actieve staatsburgers, die iets met deze maatschappij willen. Het kan de reflectie op haar eigen bestaansredenen ten goede komen.

En voor zo'n reflectie is veel te zeggen, zelfs al zou het betekenen dat GroenLinks even stil is wanneer anderen schreeuwen.

=

dig het ene, vanwaar zich voor mij een nieuw uitzicht zou hebben geopend.

Rabbi Bunam verkondigde: 'Onze wijzen zeggen: "Zoek de vrede daar, waar je staat." Men kan de vrede net- gens anders zoeken dan bij zichzelf, tot men haar daar gevonden heeft. In de psalm wordt gezegd: "Daar is geen vrede in mijn beenderen vanwege mijn zonde." Eerst wanneer de mens de vrede in zichzelf heeft gevonden, kan hij be- ginnen, haar in de hele wereld te zoeken.'

Maar het verhaal waar- van ik ben uitgegaan, stelt er zich niet mee tevreden naar de wa- re oorsprong van de uiterlijke conflicten, namelijk het innerlijke conflict, eenvoudig te verwijzen. In de uit- spraak van de Baals- jem die daarin wordt aangehaald, wordt ook nauwkeurig gezegd waaruit het beslissende innerlijke conflict be- staat. Het is het conflict tussen drie beginselen in het wezen en in het leven van de mens: het beginsel van de gedach- te, het beginsel van het woord en het beginsel van de handeling. De oorsprong van elk con-

Samantha Rodrigues

25 jaar
Rooms-katholiek
Actief binnen Eenheid is Kracht

"Ik ben niet streng gelovig op- gevoed. Mijn oma was rooms- katholiek en als ik bij haar logeerde, nam ze me mee naar de kerk. Rond mijn elfde begon- nen allerlei vragen bij mij te spelen, als: waar gaat het leven over, hoe zijn we hier beland, hoe zit het met de hemel en wat gebeurt er als je dood gaat. Via een vriendin kwam ik bij een catechesegroepje terecht en daar werd over dit soort vragen gesproken. Dat kwam tegemoet aan mijn behoefte. Ik wilde bij de kerk horen en ik heb mij laten dopen en com- munie gedaan. Nu ga ik minder naar de kerk, maar ik heb een band met God op mijn manier.

Ik ben actief binnen Eenheid is Kracht, een Rotterdamse jongerenorganisatie die diver- siteit promoot en integratie wil bevorderen. Ik vind dat Neder- land wel wat meer eenheid kan gebruiken; diversiteit kan juist een kracht in de samenleving zijn. Dat heeft alles met mijn geloof te maken. Ik wil graag helpen. Zelf heb ik het goed en ik wil eraan bijdragen dat an- deren het ook goed hebben. Ik geloof erin dat al het goede dat je doet uiteindelijk weer bij je- zelf terugkomt. Die levensvisie en de kracht om dingen te doen die ik belangrijk vind, haal ik uit mijn geloof."

Samantha ervaart de aanwe- zigheid van God vooral in de stilte van de natuur. Vanaf haar prieste jeugd komt ze in het Kralingse Bos, waar het por- tret is genomen.

flict tussen mij en mijn medemensen is dat ik niet zeg wat ik bedoel, en dat ik niet doe wat ik zeg. Want daardoor wordt de situatie tussen mij en de ander telkens weer en steeds meer verward en vergiftigd, en ik, met mijn innerlijke gespletenheid, ben helemaal niet meer in staat haar te beheersen, en tegen al mijn illusies in ben ik haar willoze slaaf geworden. Door onze tegenstrijdigheid, door onze leugenschap, geven wij nieuw voedsel aan conflictsituaties, geven hun macht over ons, totdat zij ons tot slaaf maken. Van hier leidt geen andere uitweg dan door het inzicht in de wending: alles hangt van mij af, en van mijn wil tot wending: ik wil orde scheppen in mijzelf. Opdat de mens echter tot dit grote in staat zij, moet hij eerst van alle uiterlijke franje van zijn leven tot zijn 'zelf' doordringen; hij moet zichzelf vinden, niet het vanzelfsprekende 'ik' van het ego-centrische individu, maar het diepe 'zelf' van de aan de samenleving deelhebbende mens. En ook dit wordt door al onze gewoonten tegengewerkt.

Cor Ofman

Ik wil dit hoofdstuk be-
sluiten met een anekdo-
te, die door een *zadidik*
opnieuw is verteld.

Rabbi Henoch verhaalde:

‘Er was eens een dwaas,
die men de Golem
noemde, zo zot was
hij. ‘s Morgens bij het
opstaan kostte het hem
altijd zoveel moeite zijn
kleren bij elkaar te zoe-
ken, dat hij ‘s avonds,
als hij daaraan dacht,
dikwijls bang was om
te gaan slapen. Eens
op een avond vatte hij
ten slotte moed, nam
potlood en papier en
schreef bij het uitkle-
den op waar hij elk kle-
dingstuk had neerge-
legd. ‘s Morgens haalde
hij welgemoed het
papier tevoorschijn en
las: “m’n mus, hier”,
hij zette haar op; “m’n
broek, daar”; hij stapte
erin, enzovoort, tot hij
alles aan had. “Ja, maar
waar ben ik nu?”, vroeg
hij zichzelf angstig
af, “waar ben ik toch
gebleven?” Tevergeefs
zocht en zocht hij, hij
kon zichzelf niet vin-
den. Zo vergaat het ook
ons’, zei de rabbi.

“Ik ben van de linkse kerk”

Als bijdrage aan de discussie over de uitgangspunten van de partij die tot de herfst van 2008 binnen GroenLinks wordt gevoerd, blik De Helling met een aantal *Founding Fathers* van de partij terug op de ontwikkelingsgang van GroenLinks. Als tweede komt aan het woord: Cor Ofman.

Foto: Hapé Smeele

Met welke verwachtingen stapte je vanuit de EVP in GroenLinks?

“Ik stond er heel ambivalent in. We hebben heel lang geaarzeld en zijn op het nippertje in de onderhandelingen gesprongen. Daardoor was onze invloed beperkt. We waren het hele kleine zusje.

Het ambivalente had te maken met de rol die de EVP wilde spelen in de politiek, namelijk een progressief alternatief zijn voor het CDA, terwijl GroenLinks zich ter linkerzijde van de PvdA opstelde. Voor sommigen in de EVP lag het woord ‘links’ al moeilijk, omdat dat afstotend kon werken voor de groep kiezers waar wij op mikten. De EVP was radicaal-evangelisch. Wij vonden dat het evangelie niet aan rechts voorbehouden was. Wij wilden een progressief geluid laten horen dat gebaseerd was op bijbelse uitgangspunten zoals gerechtigheid en vrede. In christelijke kring lag de combinatie christelijk en links vaak moeilijk. Links was rood en de ‘rooien’ waren de vijanden. Toen de EVP in 1981 werd opgericht was de situatie sterk gepolariseerd. Over GroenLinks wordt wel eens smalend gezegd: de linkse kerk. Maar de EVP was voor sommige mensen echt het alternatief voor de kerk. Mensen vonden houvast in de partij. Hier konden ze hun interpretatie van de bijbel vertalen in politiek handelen.”

Sinds de tijd van de Doorbraak (1946) zijn er ook christenen die bewust voor linkse partijen kiezen en confessionele, christelijke politiek afwijzen. Hoe verhielt de EVP zich daartoe?

“De EVP is gegroeid in de tijd dat het CDA tot stand kwam. Het was een fusiepartij van de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) en de CDA-

werkgroep ‘Niet bij brood alleen’. De EPV was linkser. De werkgroep wilde zich niet te ver verwijderen van hun in het CDA achtergebleven broeders en zusters. Zij hadden ook moeite met onze lijsttrekker Cathy Ubels, die in haar tijd in de Kamer (1982-1986) de samenwerking zocht met Ria Beckers, Ina Brouwer en Andrée van Es. De vraag die steeds speelde in de EVP was: moet je aansluiting zoeken bij klein links of aansluiten tegen het CDA? Gaandeweg is de vleugel die voor het CDA koos weggegaan. De andere kant koos voor GroenLinks. Maar dat gebeurde toen er feitelijk geen andere opties over waren. We hebben nog geprobeerd een aansprekende lijsttrekker te vinden, want Cathy Ubels had na haar vertrek uit de Kamer geen fiducia meer in christelijke politiek. Ze is ook niet meegegaan richting GroenLinks. Toen dat niet lukte, want vakbondsman Anton Westerland en dominee Hans Visser bedankten voor de eer, had zelfstandig meedoen aan de verkiezingen geen zin meer. Om geen stemmen verloren te laten gaan is in 1989 de keuze gemaakt om aansluiting te zoeken bij GroenLinks. Maar het was wel een sfeer van slikken of stikken. Ik zag het als mijn taak als voorzitter om te voorkomen dat mensen verbitterd zouden afhaken of dat er een gigantische tweespalt zou komen. Dat is gelukt: er is met overgrote meerderheid voor de fusie gekozen.”

Wat trok jou aan in de EVP? Waarom wilde je zo’n direct verband leggen tussen geloof en politiek?

“Ik denk dat ik heel fanatiek was, of principiële, hoe je het bekijkt. Ik was lid van Arjos, de jongerenorganisatie van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Ik

Cor Ofman (1952) was de laatste voorzitter van de Evangelische Volks Partij (EVP) en de eerste EVP’er op de eerste lijst van GroenLinks bij de verkiezingen van 1989. Hij maakte deel uit van het voorlopig bestuur van GroenLinks dat de partij begeleidde tot aan het eerste Congres. Ofman volgde Ab Harrewijn op als voorzitter van De Linker Wang, het met GroenLinks verbonden platform voor geloof en politiek. Vorig jaar trad hij terug.

In zijn dagelijks werk als protestants pastor bij de Open Deur, een kerkelijk centrum voor advies en gesprek, en als consulent van de Diaconie van de Protestantse Gemeente Amsterdam heeft hij veel te maken met vluchtelingen, illegalen en mensen die onder het bestaansminimum leven.

ter van Rabbi Elieser had ingezegd, trad hij de dag na de bruiloft de woning van de vader van de bruid binnen en zei: ‘Schoonvader van mijn zoon, je bent mij zeer na gekomen en ik wil je zeggen wat mijn hart kwelt. Zie, mijn hoofd- en baardharen zijn wit geworden en nog heb ik geen boete gedaan!’ ‘Och, schoonvader van mijn dochter’, antwoordde hem Rabbi Elieser, ‘je denkt slechts aan jezelf. Vergeet jezelf en denk de wereld!’

Wat hier wordt gezegd, is ogenschijnlijk in tegenspraak met alles wat ik tot dusver uit de leer van het chassidisme heb vermeld. Wij hebben gehoord: ieder moet zich op zichzelf bezinnen, hij moet zijn bijzondere weg kiezen, hij moet zijn wezen tot eenheid brengen, hij moet bij zichzelf beginnen; nu echter wordt ons gezegd: men moet zichzelf vergeten. Maar men hoeft slechts scherper toe te horen, dan stemt dit niet alleen met het andere overeen, maar voegt het zich als noodzakelijk onderdeel, als noodzakelijk stadium op zijn plaats in het geheel. Men hoeft maar één

ben uit de ARP gestapt omdat Biesheuvel tegen ons had gezegd dat hij wilde dat de AR met de PvdA ging samenwerken, maar vervolgens ging hij met de VVD en de DS70 in zee. Ik vond dat kiezersbedrog en voelde me in elk geval zelf bedrogen. Dat is voor mij het breekpunt geweest. Maar mijn gedachtegoed was wel gevormd door de grotendeels gereformeerde AR-traditie. Een zekere rechtlijnigheid en *principienreitererei* hoorde daarbij. Ik geloof dat je vanuit – natuurlijk altijd je eigen interpretatie van – bijbelse uitgangspunten kunt komen tot een politiek die daarmee in lijn is. Dat was mijn ideaal.”

En toen kwam je dus toch in een partij terecht waar het evangelie niet expliciet als inspiratiebron gold. Was dat voor jou problematisch?

“Er was binnen GroenLinks altijd ruimte voor mensen met een levensbeschouwelijke achtergrond en ik zag en zie ook geen alternatief. Belangrijk was wel dat er een ontmoetingspunt is waar we elkaar nog kunnen toetsen vanuit progressief-christelijk denken en vanuit de bronnen: de Linker Wang. Dat moest geen EVP-smaldeel in de partij zijn, maar een breed christelijk overleg. De eerste voorzitter Ab Harrewijn kwam uit de CPN. En inmiddels maken ook moslims en hindoes deel uit van de Linker Wang, die nu een dikke 700 leden heeft.”

Welke invloed heeft het gedachtegoed van de EVP buiten de Linker Wang in GroenLinks?

“Ik denk dat die beperkt is. Bij de EVP was er een sterke pacifistisch-vredelievende invalshoek, al werd die niet gedeeld door de mensen van ‘Niet bij brood alleen’. Toen de zaak rondom Bosnië en

Servië speelde en Ab Harrewijn woordvoerder was van defensie hebben we ook in de Linker Wang forse discussies gehad en waren we het helemaal niet eens met de koers van GroenLinks. De EVP was een organisatie van de derde weg, tussen communisme en kapitalisme in. Ook nu heb ik om die reden moeite met de sociaal-economische keuzes van GroenLinks op dit moment en de keuze voor een links-liberale koers.”

Nu staat religie sinds enige tijd weer op de agenda in politiek en samenleving. Hoe gaat GroenLinks daar wat jou betreft mee om?

“Ik merk weinig van GroenLinks op dit terrein. De vraag is: wat willen we nu eigenlijk? In de eerste plaats moeten we scherper onderscheid maken tussen religie en cultuur, dat loopt nu vaak erg door elkaar heen. Bovendien zijn we heel erg gericht op de moslims, terwijl er onder de migranten ook erg veel christenen zijn uit andere culturen, zo’n 800.000. Ik zie dat iemand als André Rouvoet optreedt voor 1000 mensen en echt een poging doet om de migranten aan te spreken. GroenLinks is hier afwezig, terwijl er ook voor ons een potentieel ligt aan die kant. Deze mensen zijn nog niet zo bekend met de politiek in ons land.”

Is daarvoor nodig dat GroenLinks een meer religieus profiel toont of moet ze moskeeën en kerken durven binnen te gaan om de mensen daar op te zoeken?

“GroenLinks is er voor het politieke verhaal. Daar gaat het om. En dat is gebaseerd op een aantal principes en een zekere levensbeschouwing. Sociale rechtvaardigheid, opkomen voor de onderkant van de samenleving, opletten dat

je niet maar alles consumeert zodat de volgende generatie ook nog kan leven. Dat zijn denk ik principes die ook voor christenen en moslims aantrekkelijk kunnen zijn. En dan kan het heel nuttig zijn wanneer vertegenwoordigers van GroenLinks een achtergrond hebben die ook voor christelijke migranten herkenbaar is.”

Thema's zoals homoseksualiteit, vrouwenemancipatie etc. liggen vaak moeilijk bij deze groepen.

Moet de discussie daarover weer opnieuw worden gevoerd?

“Ja, ik denk het wel. De vraag is: moet je mensen met het mes op de keel dwingen: als je dit niet accepteert van de Nederlandse samenleving, dan hoor je er niet bij, dan moeten we jullie niet, of moet je zoeken naar aanknopingspunten die er wel zijn? Zoals rechten op het gebied van werk en opkomen voor mensen aan de onderkant. Je kunt natuurlijk zeggen: wil jij opkomen voor mensen die homo's niet zien zitten en vrouwen naar het aanrecht verwijzen? Maar ik denk dat je mensen tijd en ruimte moet gunnen om zich te ontwikkelen op deze punten. Je moet eerst hun vertrouwen winnen door voor hun positie in de samenleving op te komen. Ik eis ook niet dat mensen mij eerst als homo erkennen voor ik ze als pastor help. In de eerste plaats gaat het om de sociale nood: *zuerst das Fressen und dann die Moral.*”

Maar GroenLinks staat er juist om bekend dat ze opkomt voor rechten van homoseksuelen.

“Ja, gelukkig maar, daar profiteer ik ook van. Daar moet ze ook niet mee stoppen, maar waar het mij om gaat is dat de partij wat meer aandacht zou moeten geven aan mensen die ze niet automatisch

tot haar electoraat rekent. Wil je mensen alleen maar bereiken omdat ze potentiële stemmers zijn, of wil je een visie uitdragen die gebaseerd is op rechtvaardigheid, een vreedzame manier van conflicten oplossen, zorgvuldig met milieu en samenleving omgaan. Wil je die waarden onder de aandacht brengen van mensen die daar nog heel erg aan moeten wennen en dat misschien heel utopisch vinden?”

Een educatieve taak voor GroenLinks?

“Verheffing is geen vies woord, waarom zou je dat niet stimuleren? Het aardige van GroenLinks is dat wij als partij meerdere inspiratiebronnen kennen en dus zelf het voorbeeld zijn van het feit dat je met elkaar kunt samenwerken vanuit inspiratiebronnen die elkaar vroeger verketterden, zoals bijvoorbeeld communisten en christenen. GroenLinks zou haar eigen geschiedenis meer kunnen uitdragen en een rol kunnen vervullen in het weerbaarder maken van deze nieuwkomers aan de onderkant van de samenleving. Daarvoor moet je je wel laten zien op hun televisiekanalen en hun ontmoetingsplekken. Je moet mensen opzoeken, al is hun wereld voor ons misschien heel vreemd. Confrontatie is natuurlijk wel eens nodig, maar ik vind het in deze tijd heel belangrijk dat tegenstellingen worden overbrugd. Daarvoor is het wel van belang dat de contacten niet vrijblijvend zijn. Je moet de moed hebben je zo diepgaand met andere culturen bezig te houden dat je leert hoe je het met elkaar kunt uithouden.”

=

vraag te stellen: ‘Waarom moet ik mij op mijzelf bezinnen, waarom mijn wenen tot eenheid brengen? Het antwoord luidt: Niet ter wille van mijzelf. Bij zichzelf beginnen, maar niet bij zichzelf eindigen; van zichzelf uitgaan, maar niet naar zichzelf toe streven; zichzelf zijn, maar niet met zichzelf bezig zijn. Wij zien een *zadatik*, een wijze, vrome, hulpvaardige man, zichzelf op zijn oude dag verwijten maken dat hij de ware ommekeer nog niet volvaardigd heeft. Achter het antwoord staat kennelijk de opvatting dat hij zijn zonden veroverschat en de tot dusver gedane boete ver onderschat. Maar wat gezegd wordt, gaat daarboven uit. Er wordt zeer in het algemeen gezegd: ‘Je moet jezelf niet voortdurend kwellen met datgene wat je verkeerd hebt gedaan, maar de innerlijke kracht die je voor zulke zelfverwijten verbruikt, moet je besteden aan je taak in de wereld waar toe je bent bestemd. Niet met jezelf moet je je bezighouden, maar met de wereld.’ Men moet om te beginnen goed begrijpen wat

WB-Berichten

Per 1 januari krijgt het Wetenschappelijk Bureau (WB) een internationale en een lokale poot. Tot nu toe viel dat werk onder andere afdelingen van het Landelijk Bureau of externe organisaties. De afdeling lokale politiek richt zich op het uitdiepen van lokale thema's die GroenLinks-politici kunnen gebruiken om politiek te bedrijven en de afdeling buitenland draagt met zichtbare projecten bij aan de internationale visie van GroenLinks rond democratie, solidariteit en duurzaamheid.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR

Slecuk Akinci

Anne de Boer

Erica Meijers

Gerrit Pas

Annie van der Pas

Aysel Sabahoglu

Miesjel Spruyt

Noortje Thijssen

Raad van Advies:

Chrisje Brants

Lot van Hooijdonk

Henrike Karreman

Tof Thissen

Marco Wilke

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

www.groenlinks.nl

2008 ACTIVITEITEN

- Het Wetenschappelijk Bureau levert een bijdrage aan het Toekomstproject dat moet leiden tot een nieuw programma van uitgangspunten voor GroenLinks.
- Het jaarlijkse Midden-Oostenfestival de Bazaar dat GroenLinks samen met IKV-PaxChristi, Partizan Public en Hivos organiseert, is dit jaar op 15 juni.
- Het WB gaat zich in 2008 intensief bezighouden met Kanaleneiland in Utrecht, één van de Vogelaarwijken. Aan de hand van thema's als huisvesting, arbeidsmarkt, armoede, segregatie en leefbaarheid wordt de ontwikkeling van deze 'prachtwijk' gevolgd. Het is te verwachten dat deze wijken een rol gaan spelen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010.
- Het GroenLinks-Lab wordt ontwikkeld als een platform voor vernieuwend beleid en interessante experimenten. Regelmatig worden activiteiten georganiseerd met wetenschappers en lokale politici over politiek interessante speerpunten.
- Europese Groenen ondersteunen partijopbouw in Oost-Europa en (mogelijke) EU-toetredingslanden. Het Project Oost-Europa van het WB is vooral actief in Kroatië en Turkije door middel van training en organisatieadvies. Groenen uit alle Balkanlanden zullen elkaar ontmoeten op een Green East-West Dialogue conferentie om ervaringen uit te wisselen en te werken aan gemeenschappelijke visie en actie.
- Bij GroenLinks is een medewerker van het Nederlands Instituut voor Meerpartijen Democratie (NIMD) actief. Het NIMD ondersteunt in samenwerking met Nederlandse politieke partijen andere politieke partijen in jonge democratieën in het Zuiden die een steuntje in de rug kunnen gebruiken. In 2008 staan in het bijzonder Indonesië, Afghanistan en 'Middle-East North-Africa' op het programma.
- Speciale aandacht geeft het WB dit jaar aan de effectiviteit van ontwikkelings samenwerking. Internationaal is hier veel debat over. Aan de lopende band verschijnen er bestsellers van topeconomen over armoedebestrijding en duurzame ontwikkeling in ontwikkelingslanden. In Nederland blijft men achter bij deze discussie. GroenLinks is van oudsher een partij van gulle gevers, met vaak voorstellen voor meer geld voor hulp. Juist GroenLinks moet dan het debat over de effectiviteit niet overlaten aan anderen. Mogelijk komt er een symposium en/of een pamflet over dit thema.
- Eind dit jaar organiseert het WB samen met de faculteit Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht en de Duitse Heinrich Böll Stiftung een conferentie over Politieke en filosofische perspectieven op klimaatverandering. De gangbare politieke filosofie is gericht op het nadenken over de rechten van individuen, maar heeft weinig aandacht voor de wijze waarop individuele rechten (moeten) samenhangen met grote milieuproblemen voor onze samenleving. Dit project gaat op zoek naar nieuwe invalshoeken om de relatie tussen het individu en het klimaatprobleem te onderzoeken.
- Hete politiek. Een publicatie met die naam verschijnt dit jaar. Uitgangspunt is dat we leven in een tijdperk van constitutionele of hete politiek, waar het debat en de politieke strijd gaan om de democratische spelregels. Er staat dan veel op het spel, omdat het gaat om het bepalen van nieuwe machtsverhoudingen. In tijden van hete politiek kan het normale debat zelfs omslaan in bedreigingen, politiek geweld en opstand. Het eerste deel van dit boek gaat over de verschuiving van normale naar hete politiek vanaf de jaren zestig tot nu. Het tweede deel gaat in op de spelregels en de instituties.
- Het promotieonderzoek dat het WB samen met de Universiteit van Amsterdam begeleidt, wordt voortgezet. Onderwerp is een vergelijking tussen de Fortuyn-revolte en zijn nasleep met de roerige jaren zestig.
- Globalisering en het debat over identiteit. Een publicatie hierover is in voorbereiding.
- Religie en politiek. Behalve in deze Helling zal aan dit thema dit jaar ook aandacht gegeven worden door middel van een publicatie en een conferentie, die laatste in samenwerking met de Linkerwang.

hier met betrekking tot de ommekeer wordt gezegd. De ommekeer staat, zoals bekend, in het middelpunt van de joodse opvatting over de weg van de mens. Zij stelt de mens in staat zich innerlijk te vernieuwen en zijn plaats in Gods wereld te veranderen, zodanig, dat degene die omkeert, verhoogd wordt boven de volmaakte *zadik* die de afgrond van de zonde niet kent. Maar ommekeer betekent hier iets veel grootsers dan berouw en boetedoening; het betekent dat de mens, verdwaaald in de doolhof van de zelfzucht, waarin hij steeds zichzelf als einddoel plaatste, door een wending van zijn gehele wezen een weg naar God vindt; en dat betekent: de weg vindt ter vervulling van de bijzondere taak voor welke God hem, deze bijzondere mens, bestemd heeft. Het berouw kan slechts de drijfveer tot deze werkelijke wending zijn; wie zichzelf echter meer en meer met berouw kwelt, wie zichzelf martelt omdat zijn herhaalde boetedoening nog niet toereikend zou zijn, ontneemt de ommekeer zijn beste kracht.

Nadenken over religie en politiek op Cuba betekent allereerst nadenken over je verhouding als christen tot de socialistische samenleving. Sinds de jaren negentig betekent dat ook positie kiezen tegenover christelijk fundamentalisme dat Cuba vanuit de Verenigde Staten binnenkomt.

Christenen vormen een minderheid op Cuba. Slechts tien procent van de Cubanen zijn kerkelijk meelevend. Opvallend genoeg voor een Latijns-Amerikaans land is de rooms-katholieke kerk er klein. Protestanten hebben op Cuba meer betekenis. Veel christenen steunen de revolutie.

Revolutie en geloof was oorspronkelijk bepaald geen vanzelfsprekende combinatie op Cuba. De kerken, vooral de kerkleidingen, hadden moeite met de revolutie. In protestantse kring weken aanvankelijk vele pastores en predikanten naar Miami uit. Ze dachten net als vele anderen dat de revolutie van korte duur zou zijn en dat ze zo weer terug zouden kunnen keren. Dit heeft voor veel plaatselijke gemeenten problemen opgeleverd, maar ook gezorgd voor een sterke lekeninbreng.

De katholieke kerk op Cuba was van oudsher de kerk van de koloniale grootgrondbezitters en van de medestanders van het (neo-)koloniale Batista-regime van voor 1959. Vooral in katholieke kring, zeker in de begintijd van de revolutie, werden sabotageacties voorbereid in samenwerking met de VS. "De katholieke kerk stond en staat voor een deel nog steeds met de rug naar Cuba en met het gezicht naar Miami", vertellen mensen van de katholieke basisgroep 'Oscar Romero'. (Romero was een bisschop uit El Salvador die in 1981 tijdens een kerkdienst voor het altaar werd neergeschoten vanwege zijn steun aan de bevrijdingsstrijd.) Veel revolutionair gezinde mensen verlieten deze kerk.

Theologie van de bevrijding

Langzamerhand is er een nieuwe situatie ontstaan door het groeiende inzicht dat de socialistische samenleving niet alleen maar een slechte zaak is. Juist ook niet vanuit centrale bijbelse en christelijke gegevens. Veel gewone mensen aan de basis waren revolutionair gezind. Zij vonden dat het daarbij ging om het hart van christen- en kerk-zijn. De bevrijdingstheologie speelde hierbij een belangrijke rol. Die benadrukte dat Jezus opkwam voor de armen en onderdrukten in de samenleving. Deze beweging breidde zich in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw

onder de armen van Latijns-Amerika uit. Raul Suarez, directeur van het Centrum Martin Luther King (CMLK) in Havana, bekeerde zich in 1971 "tot het menselijke, want geloof kan alleen beleefd worden door je in te zetten voor de samenleving: dat is het uitgangspunt van de theologie van de bevrijding". Onder invloed van bevrijdingstheologen veranderde bij velen de kijk op bijbel en christendom drastisch. De Peruaanse theoloog Gustavo Gutierrez: "God is niet overal en er zijn twee goden. De God van de slaven en die van de slaveneigenaren zijn met elkaar in gevecht en wij delen in die strijd". In de deelname aan de bevrijdingsbeweging leerde men om marxisme als instrument van analyse te hanteren. Reinerio Arce Valentin is rector van het Theologisch Seminarie in Matanzas, waar de voorgangers uit de meeste protestantse kerken op Cuba worden opgeleid. Banden worden onderhouden met de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Valentin was betrokken bij de oprichting van de beweging Christenen voor het Socialisme in 1974 tijdens het socialistische experiment in het Chili van Allende. Het zijn deze ontwikkelingen geweest die christenen op Cuba gevormd hebben en nog steeds bezig houden. Ze hebben er ook hun eigen gezicht aan gegeven, omdat op Cuba een socialistisch bewind aan de gang was en marxisme dé manier was om de samenleving te begrijpen en op te bouwen. Het gaf christenen op Cuba een eigen taal.

Onder invloed van deze ontwikkelingen gaf de staat tenslotte zijn antichristelijke houding op.

Arce Valentin: "De oecumenische beweging vroeg in de jaren tachtig een dialoog aan met de regering en de partij. Dat luidde het einde in van de discriminatie van christenen in de samenleving". In de loop der jaren werden actieve christenen lid van de Poder Popular (de Volksmacht, het parlement) en namen actief deel aan discussies. De Cubaanse Raad van Kerken sprak zich meer en meer ondersteunend uit over de hoofdrichting van de socialistische samenleving.

Deze Raad van Kerken bestaat uit 25 kerken en twaalf oecumenische beweging-

Met moedige, forse woorden heeft rabbi van Ger in een preek op Grote Verzoendag gewaarschuwd voor de zelfkwellig. 'Wie over een kwaad, dat hij heeft gedaan', zei hij, 'steeds weer praat en piekert, houdt niet op over het slechte, dat hij heeft gedaan, te denken, en in dat wat men denkt, daarin ligt men vast; de ziel is geheel gebed in dat wat men denkt; zo ligt hij dus vast in het slechte: hij zal stellig niet kunnen omkeren, want zijn geest vergroft en zijn hart wordt ver-stokt en bovendien kan zwaarmoedigheid hem nog overvallen. Wat wil je? Of wij de drek zus roeren, of zo roeren, drek blijft het. Ja ge-zondigd, neen gezondigd, wat heeft de he-mel daaraan? In de tijd dat ik daarover tob, kan ik toch parels rijgen, de hemel tot vreugde? Daarom staat er: "Laat af van het kwade en doe het goede"; wend je geheel van het kwade af, pieker er niet over en doe het goede. Heb je kwaad gedaan? Doe daar goed tegenover.' Maar de strekking van ons verhaal gaat daar-boven uit. Wie er zich onophoudelijk mee kwelt dat hij nog niet

gen waaronder het al genoemde CMLK en het Theologisch Seminarie van Matanzas. Het oecumenisch gezinde CMLK is in 1985 gesticht en leunt aan tegen een Baptistenkerk in een volkswijk van Havana. Het werkt in de arme buurt mee aan bouwprojecten. In de traditie van de bevrijdingstheologie lezen mensen uit de buurt samen de bijbel vanuit de vragen die uit het samenleven vandaag opkomen. Ds. Raul Suarez is directeur van dit centrum. Tot de staf behoren naast baptisten een katholieke priester en twee niet-christelijke marxistische wetenschappers. De katholieke kerk neemt niet officieel deel aan de oecumene, maar sinds het pausbezoek in 1998 zijn de contacten verbeterd. "Misschien minder met mensen uit de hiërarchie, maar wel met parochies en parochianen aan de basis", zo vertellen mensen van de katholieke basisgroep 'Oscar Romero'.

In de jaren tachtig kwam er in de Cubaanse samenleving als geheel een verandering van denken op gang. Hoogleraar sociologie Ester Peréz, staflid van het CMLK: "We merkten toen dat er het nodige in Cuba diende te veranderen, wilden we het contact met de bevolking niet verliezen. Met behulp van de methode van de beroemde Braziliaanse pedagoog Paolo Freire hebben we projecten opgezet om met de mensen aan de basis in gesprek te raken over de richting van de revolutie. Moesten we ons overgeven aan het kapitalisme of een weg zoeken die niemand nog kende? Voor het laatste is gekozen".

Dit ook vandaag nog voortdurende proces leidde in 1991 op een partijcongres tot de afschaffing van de marxistisch-leninistische idee dat de staat een atheïstische staat diende te zijn en dat het wetenschappelijk atheïsme het denken diende te leiden. In positieve zin leidde het tot de instelling van de mogelijkheid voor christenen om volwaardig lid van de partij te worden. De vertegenwoordiger van het religieus bureau van de Communistische Partij, Isidro: "We hebben ons aanvankelijk in de war laten brengen. We dachten dat christenen vanwege de houding van vooral de rooms-katholieke kerk alleen maar antirevolutionair konden zijn en dus dat er geen andere weg mogelijk was dan het

atheïsme centraal te stellen. Het wetenschappelijke atheïsme bleek echter helemaal niet zo wetenschappelijk."

Nieuwe stromingen

De theologie van de bevrijding riep twee intensieve reacties op. Enerzijds deed (en zij doet dat nog steeds) de rooms-katholieke kerk er vanuit Rome veel aan om vertegenwoordigers van die theologie officieel het zwijgen op te leggen. Dit trof bijvoorbeeld de Braziliaanse priester Leonardo Boff. In 1985 kreeg hij een spreek- en publicatieverbod van de congregatie voor de geloofsleer onder voorzitterschap van de toenmalige kardinaal en huidige paus Joseph Ratzinger. Toen zich dit dreigde te herhalen verliet Boff het priesterschap. Anderzijds zagen heersende kringen in de Verenigde Staten met lede ogen aan dat bevrijdingstheologen mensen mobiliseerden tegen de invloed van de vrije markt-ideologie. Uit de christelijk-fundamentalistische achterban van Pat Robertson, de voorganger van de rechts-politieke Moral Majority-beweging in de Verenigde Staten, werden in de jaren negentig grote aantallen evangelisten naar Latijns-Amerika en ook naar Cuba gestuurd.

Dit christelijk fundamentalisme dat vanuit de Verenigde Staten komt, moet onderscheiden worden van evangelicale en charismatische gestalten van het christendom, die zich beroepen op de fundamenten en perspectieven van belijden. Het gaat hier om uiterst militante vormen van christendom die de wereld in tweeën delen en alles wat niet christelijk is principieel als des duivels zien, iets dat goed aansluit bij de termen waarin president Bush zijn beleid af en toe giet.

In 2004 is in de Verenigde Staten door de regering Bush het initiatief 'Towards a new Cuba' opgezet om de Cubaanse revolutie te ondermijnen en het land weer onder de invloed van de Verenigde Staten te brengen. Expliciet wordt hier onder andere gesteld dat contact met religieuze groepen gezocht dient te worden of dat er plekken gecreëerd dienen te worden als basis voor antirevolutionaire beïnvloeding. Raul Suarez van het CMLK brengt hier de nieuwe fundamentalistische en

Pinksterachtige groepen mee in verband, die aan het ontstaan zijn en samenkomen in 'cultushuizen'. In de kerken hebben ze last van die groepen. "Ze leggen accenten die we hier in Cuba al lang hadden overwonnen: dat vrouwen geen ambt zouden mogen bekleden en dat voorgangers ver boven de gemeente zouden moeten uitsteken."

Hij heeft intussen bij de regering alarm geslagen, hoewel hij aanvankelijk samen met anderen in de Raad van Kerken had opgeroepen om deze groepen rustig hun gang te laten gaan. Dat laatste is nog steeds de lijn van de regering. Volgens Suarez zouden nu echter juridische vormen gezocht moeten worden om deze groepen aan te vechten. Hij heeft onderzoek gedaan naar dit fenomeen en zeker sinds het initiatief van Bush van 2004 de indruk gekregen dat ze "sectarisch en gevaarlijk zijn". Vanwege het puur individualistische in hun benadering en hun afwijking van de samenleving zijn ze gemakkelijk manipuleerbaar.

Perspectieven

Waarom bereiken deze groepen vandaag de dag de geesten van arme mensen meer dan de theologie van de bevrijding? De klappen die aan theologen van de bevrijding zijn uitgedeeld hebben een gat geslagen waar deze groepen op kunnen inspelen. Maar daarnaast speelt mee dat de bevrijdingstheologie te intellectueel was geworden. Suarez: "Je moet niet enkel met ingewikkelde taal bij de mensen aan komen en allereerst gewoon tegen de armen zeggen dat God niet wil dat de mensen arm zijn, maar dat ze leven. Niet dat de theorie niet nodig is, maar je moet met de mensen in gesprek blijven." De laatste jaren lijkt er weer hernieuwde aandacht voor de in de bevrijdingstheologie oorspronkelijk zo belangrijke theologiebeoefening in de praktijk. De andersglobaliseringsbeweging en de naar links tenderende ontwikkelingen in landen als Venezuela en Bolivia geven niet alleen Cuba lucht, maar de linkse beweging in heel dit continent.

=

Dit artikel is gebaseerd op een ontmoeting van Vlaamse en Nederlandse theologen met Cubaanse theologen en marxistische wetenschappers.

voldoende boete heeft gedaan, die is het in wezen om het heil van zijn ziel, dus om zijn persoonlijk lot in de eeuwigheid te doen. De chassidische leer maakt slechts een gevolgtrekking uit de algemene leer van het jodendom, wanneer zij dit oogmerk afwijst. Dit is immers een van de hoofdpunten waarop het christendom zich van het jodendom heeft afgescheiden: dat het voor elke mens zijn eigen zielenheil tot hoogste doel stelde. In het jodendom is iedere menselijke ziel een diende schakel in Gods schepping, die door het werk van de mens tot het Rijk Gods moet worden; zo is dan ook aan geen enkele ziel een doel tot haar zelf, tot haar eigen heil gesteld. Wel zal iedere ziel zichzelf bewust moeten worden, zichzelf louteren; zichzelf vervolmaken, maar niet ter wille van haar zelf, zomin als ter wille van haar aardse geluk, en al evenmin ter wille van haar hemelse zaligheid, maar ter wille van het werk dat zij aan Gods wereld moet volbrengen. Men moet zichzelf vergeten en de wereld gedenken. Het streven naar het

“Toen we elkaar in 1970 leerden kennen, gingen we al gauw samen op zoek naar een kerk waar we ons thuis zouden voelen. Ik was bezig me los te maken uit de gereformeerde kerk, al was ik nog steeds actief in een oecumenische werkgroep. Met Theo kwam ik terecht in een rooms-katholieke parochie waar ik me zeer thuis bleek te voelen.” Tom van der Heide verliet begin jaren zeventig de gereformeerde kerk in zijn woonplaats Hengelo omdat ze de samenwerking met de hervormden blokkeerden. Zelf vond hij in de parochie veel respect voor zijn kennis van de bijbel en werd al snel op allerlei manieren actief. In 1978 werd hij rooms-katholiek. De paus, Maria en de heiligen zeiden hem nog altijd niet veel en van rooms-katholieke opvattingen over bijvoorbeeld homoseksualiteit moest hij niets hebben, maar in overeenstemming met zijn gereformeerde achtergrond plaatste van der Heide de plaatselijke parochie waarvan hij lid werd voorop. Daar hoefde hij slechts zijn instemming te betuigen met de apostolische geloofsbelijdenis, die ook onderdeel is van het calvinistische erfgoed.

Theo Bakker ging begin jaren zestig in een klooster, maar na drie jaar besloot hij toch uit te treden. Daarbij speelde ook mee dat het moeilijk bleek de vereiste celibataire afstand te houden tot andere mannen in het klooster. In plaats van priester werd hij onderwijzer en later verpleger en directeur van een verzorgingstehuis. Zijn familie vertelde hij pas van zijn homoseksualiteit toen hij met Tom van der Heide een relatie kreeg, waarbij dit laatste een grotere schok bleek dan het feit dat zijn nieuwe partner van gereformeerde huize was. Broers en zus waren hem in dit laatste al voorgedaan. Maar onoverkomelijk bleek het allemaal niet: Tom van der Heide: “Ik werd als een nieuwe zoon in de familie opgenomen”. Zijn eigen ouders waren al overleden en maakten noch zijn coming out, noch zijn overgang naar de rooms-katholieke kerk mee.

Tom van der Heide en Theo Bakker vervulden in de turbulente jaren zeventig een belangrijke rol in het kerkelijke en maatschappelijke gesprek over homoseksualiteit. Nadat ze in het telefoonboek extra de tekst hadden laten zetten: ‘homofilie, informatie en advies’, werden ze uit het hele land gebeld door mensen die soms de wanhoop nabij waren. Naast hun gewone werk – Van der Heide gaf al vroeg zijn baan als elektrotechnicus bij een bedrijf op en werkte als zelfstandig televisie- en klokkenmaker – bezochten ze tal van kerkelijke gemeentes en parochies om het gesprek over geloof en homoseksualiteit te voeren. Dit werd speciaal vermeld toen ze in 2003 voor hun vrijwilligerswerk een koninklijke onderscheiding kregen. Afgelopen jaar nog organiseerden Bakker en Van der Heide als lekenvoorgangers een themadienst over dit onderwerp, waarbij ze ook de plaatselijke imam van de Turkse gemeenschap in Hengelo uitnodigden.

“Wat ze ermee doen in hun eigen gemeenschap is hun zaak”, zegt Tom van der Heide, “maar ik vond dat ze wel op de hoogte moesten zijn. De imam was het daar overigens mee eens.”

“Er is bij ons, als ‘die homo’s’ ook een keer vuurwerk door de brievenbus gegooid, daar hebben we toen de politie bij ingeschakeld”, vertellen Bakker en Van der Heide. “Maar meestal kan je het zonder wel af. Je moet niet weglopen voor wat er op je weg komt. Mijn ervaring is dat er naar je geluisterd wordt, als je je mond maar opendoet”, aldus van der Heide.

“Partijpolitiek houdt ons niet zo bezig”, vertelt Theo Bakker, “maar we stemmen wel meestal links.” De KVP uit zijn jeugd verliet hij al snel. Noch hij, noch Tom van der Heide voelden iets voor het CDA, toen ARP en KVP hierin opgingen. “Sociale politiek is voor mij vanuit bijbels oogpunt wel belangrijk”, zegt Bakker, “maar met politiek waar het etiket ‘christelijk’ opzit, heb ik niets. Voor de rechtschristelijke kant heb ik nooit enige affectie gehad.” “Daar wordt de bijbel gelezen ‘van kaft tot kaft’”, vult van der Heide aan, “wij geloven daar niet in, in een letterlijke vertaling van bijbelteksten naar hedendaagse politiek. Centrale bijbelse uitgangspunten zijn wel belangrijk. Op grond van de gedachte dat je zorgvuldig moet omgaan met de vreemdelingen in de samenleving, zijn we bijvoorbeeld actief in gesprekken met andere culturen. Ik vind werkelijk dat die een verrijking zijn, zolang ze niet fanatiek worden en zolang ze niet oordelen over mij of een ander. Want het laatste oordeel is nog altijd enkel weggelegd voor God of Allah en dat stelt ons gerust.”

eigen zielenheil geldt hier slechts als de verhevenste vorm van het streven naar zichzelf. Dit is het wat de chassidische leer ten krachtigste verwerpt, en zeer in het bijzonder voor de mens die zijn ‘zelf’ heeft gevonden en ontvouwd. Rabbi Bunam verkondigde: ‘Er staat geschreven: “En Korah nam!” Wat nam hij? Zichzelf wilde hij nemen – daarom kon niets meer deugen wat hij deed.’ Daarom plaatste hij tegenover de eeuwige Korah de eeuwige Mozes, de deemoedige, de mens die met dat wat hij doet niet zichzelf voorstaat. ‘Met ieder geslacht’, zei hij, ‘keren de ziel van Mozes en de ziel van Korah terug. En wanneer eens de ziel van Korah zich gewillig aan de ziel van Mozes onderwerpt, wordt Korah verlost.’ Zo ziet Rabbi Bunam als het ware de geschiedenis van het mensengeslacht op zijn weg naar verlossing als een proces tussen deze beide mensesoorten, de hoogmoedige, die, al is het in de verhevenste vorm, zichzelf zoekt, en de deemoedige, die in alles de wereld zoekt. Pas wanneer de hoogmoed zich voor de

deemoed buigt, wordt hij verlost; en pas wanneer hij verlost wordt, kan de wereld verlost worden. Na de dood van Rabbi Bunam zei een van zijn leerlingen, de rabbi van Ger, uit wiens preek op Grote Verzoendag ik enige zinnen heb aangehaald: 'Rabbi Bunam bezat de sleutels van het heelal. En waarom ook niet? Alle sleutels worden die mens gegeven, die niet zichzelf zoekt.'

En de grootste onder Rabbi Bunams volgers, Rabbi Mendel van Kozk, onder alle zaddikim eigenlijk een tragische figuur, sprak eens tot de verzamelaars van de gemeente: 'Wat ik van u verlang? Slechts drie zaken: niet naar buiten gluren, niet bij een ander naar binnen gluren en zichzelf niet beogen.'

Dat betekent: in de eerste plaats moet ieder zijn eigen ziel in haar eigen hoedanigheid en op haar eigen plaats hoeden en heiligen; niet echter andermans wezen en andermans plaats benijden. In de tweede plaats: ieder moet het zielsgeheim van zijn medemens eerbiedigen, en daarin niet met onbeschaamde nieuwsgierigheid

theo bakker & tom van der heide

Hij: van huis uit rooms-katholiek.

Hij: van huis uit gereformeerd.

GETROUWD: 31·8·2005, na 35 jaar samenwonen. Geen kerkelijk huwelijk, wel een dankdienst in de rooms-katholieke parochie in Hengelo, waarin ze gezamenlijk voorgingen als lekenvoorgangers.

"De PvdA

Vorige week promoveerde Greetje Witte-Rang op het leven en werk van Harry de Lange, die zijn leven lang vrijzinnig geloof en linkse politiek combineerde.

Harry de Lange (1919-2001) studeerde economie in Rotterdam en werkte na de oorlog bij het Centraal Plan Bureau als secretaris van Tinbergen. Vanaf 1964 was hij verbonden aan het Interuniversitaire Instituut voor Normen en Waarden, en van 1981-1984 was hij hoogleraar toegepaste sociale ethiek aan de theologische faculteit van de Universiteit van Utrecht.

In Nederland maakte hij 40 jaar deel uit van de commissie van de Raad van Kerken die zich met sociale vragen bezighield. Ook was hij actief in de Wereldraad van Kerken.

De Lange was vanaf de oprichting in 1948 lid van de PvdA. Zijn belangrijkste aandachtspunten waren de ontwikkelingsthematiek (hij schreef in 1966 het boekje *Rijke en arme landen* dat grote aftrek vond en was voorzitter van de Novib), sociale zekerheid en milieu. Samen met de econoom Bob Goudzwaard schreef hij in 1986 *Genoeg van teveel*, *Genoeg van Te weinig* over de Economie van het Genoeg.

De econoom Harry de Lange is voor de meeste linkse christenen een bekende. Overtuigd en betrokken PvdA-lid, zeer actief in en namens de Nederlandse Raad van Kerken in het maatschappelijk debat en spraakmakend in de discussie over een 'Economie van het Genoeg'. De Lange's sociale betrokkenheid was geworteld in zijn gesprekken met christenen uit de hele wereld. Dat bracht hem tot fundamentele vragen bij de Westerse consumptiemaatschappij. Politiek vertaalde hij dat onder meer in voorstellen voor een maximuminkomen, meer zeggenschap voor werknemers in het bedrijfsleven en het kanaliseren van loonruimte in fondsvorming voor milieu en armoedebestrijding.

Hoe legde De Lange het verband tussen geloof en linkse politiek?

Vrijzinnig

De Lange's kerk, de Remonstrantse Broederschap, wordt gerekend tot de vrijzinnigheid. Wat hem daarin als van oorsprong buitenkerkelijke aantrok, was de open houding van vrijzinnigen en hun brede culturele belangstelling. Als remonstrant zocht De Lange geen dispuut over het persoonlijk geloof, maar wel sprak hij mensen aan op de consequenties van hun geloof voor het dagelijks leven. In een interview na het verongelukken van zijn dochter in 1984 zei hij moeite te hebben de hand van God te zien in het individuele bestaan. 'God is voor mij een bevrijdende kracht op weg naar gerechtigheid en ware menselijkheid. Als ik bisschop Helder Camara in Brazilië de stem hoor vertolken van het arme volk dat met stomheid geslagen is, dan denk ik: dat moet iets met God te maken hebben' (...) 'Ik weet geen raad met aardbeving en vloed, ik weet geen raad met reuma of Parkinson of kanker. Dit in tegenstelling met oorlog en geweld en racisme. Daar zijn mensen voor verantwoordelijk.' Deze denklijn is een constante bij De Lange. De mens is geroepen mee te werken aan bevrijding en is daar ook toe in staat. Hij zou met Levinas kunnen zeggen: 'God kennen is weten wat je te doen staat'. In dat kader

hanteerde De Lange regelmatig het begrip 'verzuim': wanneer we datgene waartoe we geroepen en in staat zijn nalaten.

Qua politieke kleur zijn remonstranten zeer divers, en dat leidde soms tot felle discussies van De Lange met mederemonstranten over zaken als de strijd tegen apartheid en bewapening.

Hij was geïnspireerd door het denken van de Wereldraad van Kerken, een verband van kerken uit de hele wereld, opgericht in 1948. Hier ontwikkelde men het concept van de 'verantwoordelijke maatschappij', dat geïntroduceerd werd met de woorden: "In een verantwoordelijke samenleving voelen vrije mensen zich verantwoordelijk voor gerechtigheid en openbare orde en weten degenen die politieke en economische macht bezitten zich voor het gebruik daarvan verantwoordelijk tegenover God en mensen." Het concept van de 'verantwoordelijke maatschappij' was geen blauwdruk van een ideale maatschappij, maar een criterium om een maatschappij mee te beoordelen. De vraag is steeds of in een bepaalde maatschappij de mens in staat gesteld wordt (vrij is) om antwoord te geven op zijn roeping, namelijk mee te werken aan een rechtvaardige wereld. De Lange hechtte erg aan het begrip 'verantwoordelijk maatschappij' en werd woest toen het CDA het begrip 'verantwoordelijkheid' ging claimen voor iets wat meer weg had van 'zelfredzaamheid' dan van zorg voor de naaste.

Geen confessionele politiek

De Lange lag regelmatig overhoop met het CDA. Behalve op concrete punten als het snijden in de sociale zekerheid, bekritiseerde hij het CDA op de partijvorming op confessionele basis. Natuurlijk mogen gelovige politici persoonlijk aangesproken worden op het verplichtende karakter van het evangelie, stelde hij, maar wanneer een partij zich 'christelijk' noemt, eist die het in feite voor zich op in naam van Christus te handelen. En dat kan niet – de 'zondestructuur van de mens' maakt dat onmogelijk – en leidt er alleen maar toe dat de zaak van

binnendringen en er gebruik van maken. En in de derde plaats: ieder moet er tegen waken, in het leven met zichzelf en in het leven met de wereld, zichzelf te zoeken.

6

DAAR WAAR MEN STAAT

Aan de jongelingen die voor de eerste maal bij hem kwamen, placht Rabbi Bunam de geschiedenis van Rabbi Eisik, zoon van Rabbi Jekel in Krakau, te vertellen. Hem was na jaren van rampspoed, die zijn godsvertrouwen niet hadden geschokt, in de droom bevoelen, in Praag, onder de brug die naar het koninklijk paleis voert, naar een schat te zoeken. Toen de droom ten derde male terugkeerde, maakte Rabbi Eisik zich op en trok naar Praag. Maar bij de brug stonden dag en nacht wachtposten en hij waagde het niet te graven. Toch kwam hij elke morgen naar de brug en zwierf daar tot de avond rond. Einde-lijk vroeg de hoofdman van de wacht, op zijn gedrag opmerksaam geworden, hem vriendelijk of hij hier iets zocht

is niet heilig"

Christus kwaad wordt gedaan. Beseft bijvoorbeeld de ARP wel, zei hij in 1970, hoezeer zij christenen geschaad heeft door het op zichzelf goede ARP-programma niet uit te voeren? Dat is wat er gebeurt wanneer je je partij de naam 'christelijk' geeft.

Maar De Lange stoorde zich ook aan de antikerkelijkheid van zijn eigen partij, een oude socialistische erfenis die met de oprichting van de PvdA niet was uitgeroeid, net als aan het 'vakbondsmaterialisme' – in een tijd waar het juist over een andere levensstijl zou moeten gaan. In 1977 richtte De Lange zich met andere gelovige PvdA-leden, onder wie de secretaris-generaal van de Hervormde Kerk, Albert van den Heuvel en de 'rooie dominee' Jan Buskes, met deze kritiek tot het partijbestuur. In de partij was – terecht – cynisch gereageerd op het 'ethisch reveil' van Van Agt, stelden ze, maar de PvdA zou met een eigen verhaal moeten komen op basis van de socialistische uitgangspunten. Om aan de partij te tonen dat ze zich als christenen verbonden voelden met de partij, zetten ze voor de verkiezingen op 25 mei 1977 een advertentie in de dagbladen met als kop 'De PvdA is niet heilig' waarin ze (200 kerkleden) verklaarden PvdA te gaan stemmen, want: "... wij kunnen er niet omheen dat we in een wereld leven met onrecht en verdrukking. Daarom kiezen wij de PvdA." In het boekje met dezelfde titel verwijst Buskes naar een soortgelijk initiatief uit 1945, toen zeven hervormde predikanten onder wie Buskes zelf, de brochure *Wat bezielt ze?* uitgaven, waarin ze hun toetreding tot de SDAP uitlegden: "Wij wijzen 'christelijke politiek' af, doch willen wel waarlijk ook op politiek terrein God dienen, maar uitsluitend door te trachten op dat terrein het rechte te doen..."

Binnen de PvdA sloot De Lange zich niet aan bij de christelijke werkgemeenschappen: hij vond een aparte organisatie voor christenen in de politiek niet nodig. Wel was De Lange actief in het Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek, later het Trefpunt van Socialisme en Levensbeschouwing, waarin PvdA'ers van

verschillende levensbeschouwingen en religies samenkomen. Als voorzitter probeerde hij in zijn partij aandacht te wekken voor levensbeschouwelijke vragen en belangrijke uitspraken van de kerken. Hij sprak in dit kader bijvoorbeeld over de 'hidden theology' (vaak een bepaalde antropologie) van veel economische theorieën en verwachtte van alle organisaties dat ze ideeën hebben over de overdracht van waarden en normen. Grote moeite had hij dan ook met het 'afschudden van de ideologische veren' door Wim Kok en regelmatig plaatste hij kanttekeningen bij wat hij zag als te verregaande individualisering in het PvdA-denken dat de socialistische 'toewending naar de ander' schaadde.

Linkse kritiek

Als kerk- en PvdA-lid kreeg De Lange vele jaren alleen kritiek van rechts. Dat veranderde in de – revolutionaire – jaren zeventig. De Lange weigerde zonder meer mee te gaan in revolutiedenken, zeker in het Westen. Onze samenleving is veranderbaar, stelde hij, als maar voldoende mensen zich daarvoor inzetten. Vandaar dat De Lange als een ware volksopvoeder door het land trok. Maar hij kreeg het verwijt te weinig oog te hebben voor de machtsfactor in de maatschappij en teveel vertrouwen in de veranderingswil en –mogelijkheden van de heersende groepen. Sindsdien reageerde hij als gestoken op ieder bij wie hij marxistische invloeden veronderstelde. Hard sprak hij zich in dat kader uit tegen de beweging Christenen voor het Socialisme, in het bijzonder tegen de katholieken onder hen, bij wie hij een grote gevoeligheid voor totalitair denken veronderstelde. Ook op zijn activiteiten en publicaties op het terrein van de 'Economie van het Genoeg', die hij veelal samen de econoom en christenradicaal Bob Goudzwaard in de jaren tachtig het licht deed zien, kwam van links de kritiek dat hun analyse niet fundamenteel zou zijn en dat de auteurs te zeer vertrouwden op de inzet van het individu. Veel van deze kritiek ergerde De Lange: hij ervoer die als 'vanuit de zijlijn': als iedereen maar gewoon mee

zou doen, zou er veel te bereiken zijn.

Analfabetisme

We zien een merkwaardige golfbeweging: De Lange werd met zijn voorstellen eerst 'links' en vervolgens 'rechts' genoemd, en zou waarschijnlijk nu als 'links' gelden. Feit is echter dat De Lange buitengewoon stabiel was in zijn opvattingen. De conclusie moet zijn dat zowel links als rechts, inclusief het spraakmakend deel van het CDA, in wezen problemen heeft met het omgaan met vragen die voortkomen uit levensbeschouwelijke bezinning. Soms noemt men dat met een fraai woord 'vrijzinnig' of 'liberaal'. Dit denken kent vaak (zowel links als rechts) een grote gevoeligheid voor het marktdenken, waarschijnlijk omdat men – ten onrechte – het idee heeft dat dit 'neutraal' is.

In de jaren '70 leidde De Lange een werkgroep van de Raad van Kerken die gesprekken aanging met enkele multinationals over hun maatschappelijke verantwoordelijkheid (betrokkenheid bij apartheid, bewapening e.d.). De bedrijven reageerden onwennig. Bij Philips werd zelfs opgemerkt: 'is ethiek niet een uitloei- sel van een godsdienstige overtuiging, en vraag je dan niet aan de ondernemingsleiding godsdienstige beginselen tot uitgangspunt van haar handelen te nemen? Hoe moet ik dat mijn mensen meedelen?' Het is dit morele (en religieuze) analfabetisme dat nog steeds verschillende politieke partijen parten speelt.

=

Greetje Witte-Rang promoveerde op 14 maart 2008 op de studie *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange (1919-2001)*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008.

of op iemand wachtte.
Rabbi Eisik vertelde
daarop welke droom
hem uit het verre land
hierheen had gevoerd.
De hoofdman lachte:
'En zo ben jij, arme
drommel, met lompen
aan je voeten, dus ter
wille van een droom
hierheen getrokken.
Ja, wie vertrouwt er nu
ook op dromen! Dan
had ik zeker ook op
pad moeten gaan toen
mij eens in de droom
bevolen werd naar Kra-
kau te reizen, en in de
woning van een jood,
Eisik, zoon van Jekel
moest hij heten, onder
de haard naar een schat
te zoeken. Eisik, zoon
van Jekel! Ik zie mijzelf
al daarginds, waar de
ene helft van de joden
Eisik en de andere helft
Jekel heet, alle huizen
opbreken!
En weer lachte hij. Rabbi
Eisik boog, keerde naar
huis terug, groef de
schat op en bouwde het
bedehuis, dat de Rabbi
Eisik-Rabbi Jekels-
zoon-sjoel heet.
'Onthoud dit verhaal',
placht Rabbi Bunam
hieraan toe te voegen,
'en neem in je op wat
het je te vertellen heeft:
dat er iets is wat je ner-
gens ter wereld, ook
niet bij de zaddik, kunt
vinden, en dat er toch
een plaats is waar je het

Als docent godsdienst en levensbeschouwing aan het Hervormd Lyceum West in stadsdeel Slotervaart te Amsterdam, waar de leerlingen veelal islamitisch zijn, heeft Greta Huis dagelijks te maken met spanningen op het snijvlak van politiek en religie. Zij reageert met een pleidooi voor het beeldverbod dat in zowel jodendom, christendom als islam bekend is.

De bel gaat, een tweedeklas mavo leerling is onderweg. Één van hen, Yassin, vraagt me bij het binnenkomen: "Juf, bent u voor Geert Wilders of ons?" Oh mijn hemel, wat antwoord ik daar zo een-twee-drie op? Terwijl ik nadenk over de vraag zorg ik dat de klas gaat zitten, jassen en caps uitdoet en de spullen gepakt worden. De orde van de dag komt op de voorgrond wanneer Adil vraagt of ze volgende week een schriftelijke overhoring krijgen over Rosa Parks en Martin Luther King. Ik antwoord bevestigend en de vraag van Yassin vervliegt, of laat ik het expres vervliegen? Misschien omdat ik er geen eenvoudig antwoord op heb.

Het gestolde beeld

De Zwitserse schrijver Max Frisch schreef eind jaren vijftig het toneelstuk *Andorra*, over een niet bestaand land. Het gaat over een jonge docent die van Andorra naar het buurland, het land van de 'Zwarten' trekt. Dat land is antisemitisch. Hij verwekt er een buitenechtelijk kind. Met zijn zoon gaat hij terug naar zijn vaderland Andorra waar steeds meer antisemitische tendensen zijn. Daar vertelt hij niet dat het zijn biologische zoon is, maar dat hij het kindje heeft geadopteerd, gered uit een pogrom. Vervolgens wordt die geadopteerde zoon door iedereen als jood gezien en bejegend. De ene doet dat met een grote dosis antisemitisme en de andere met een even grote portie filosemitisme. Zo wil de meubelmaker hem niet aannemen omdat joden geen ambachtslieden maar handelaren zijn. De priester maakt aan de geadopteerde zoon zijn voorliefde voor joden kenbaar. Gaandeweg begint de geadopteerde zoon zich te herkennen in het beeld dat anderen hem opleggen, het gestolde beeld van 'de jood'. Die verbeelding leidt uiteindelijk tot de verwoesting van het hele gezin. De priester zegt achteraf: "Je zult je geen beeld maken van God, je Heer, en niet van de mensen, die zijn schepsels zijn. Ook ik ben schuldig geworden toen. Ik wilde hem met liefde tegemoet treden, toen ik met hem gesproken heb. Ook ik heb mij van hem een beeld gemaakt, ook ik heb hem geboeid, ook ik heb hem aan de paal genageld." Frisch laat met zijn toneelstuk zien hoe

destructief beelden zijn, hoe ze het leven verslinden en de dood tot gevolg hebben. En daarmee het belang van het beeldverbod, het tweede gebod of liever: de tweede leefregel door Mozes ontvangen.

Mede dankzij de enorme invloed van media als televisie en internet is de beeldcultuur enorm toegenomen. Het is een feit dat het makkelijker innemen en spreken is in beelden dan inhoudelijk met de nodige nuancering. 'Fast food' in de media heeft het grotendeels gewonnen van de 'slow food', de kranten en tijdschriften die een slijpsteen voor de geest willen zijn. Wilders weet als geen ander in te spelen op de behoefte aan kant en klare maaltijden zonder voedingswaarden. In de vorm van korte, eenvoudige en overzichtelijke beelden, met pasklare analyses zonder nuanceringen geeft hij antwoorden en biedt oplossingen. Zo spreekt hij zich in zijn verkiezingspamflet van 25 augustus 2006 uit voor: "Denaturalisatie en uitzetting recidiverende (Marokkaanse) straatterroristen met dubbele nationaliteit." Dankzij het medium televisie komt het beeld dat Wilders hiermee oproept onmiddellijk voor ogen. Of je het wilt of niet. Bijvoorbeeld nieuwsitems over agressieve hangjongeren van niet Nederlandse afkomst in bijvoorbeeld Kanaleneiland, Utrecht. En natuurlijk wil ik dat die jongeren stoppen met hun destructieve gedrag voor henzelf en hun omgeving. Wilders weet dat ene beeld in stand te houden, te versterken en uit te breiden zodat de indruk ontstaat dat het een representatief beeld geeft van de gehele groep. Met alle destructieve gevolgen van dien. 'Het probleem' kun je daarmee lokaliseren, als zodanig bejegenen en zogenaamd als een gezwel uitsnijden en weggooien.

Naast de ronduit discriminerende beeldvorming die voortdurend door Wilders wordt opgeroepen is er ook van het tegenovergestelde sprake: 'filo-allochtonisme'. Eind januari ging de Franse president Sarkozy op bezoek in één van de Parijse voorsteden. Hij vertelde de jongeren daar dat hij opleidingen voor ze ging regelen. En hij voegde er aan toe: "Het enige dat we vragen is de opleiding te volgen en vroeg op te staan." Dat is 'filo-allochtonisme'

vinden kunt.
Ook dit is een oeroude geschiedenis, uit de volksverhalen van verschillende landen bekend, maar uit chassidische mond waarlijk nieuw verteld. Zij is niet alleen uiterlijk in de joodse wereld overgeplant, zij is door de chassidische melodie waarin zij verteld wordt, omgesmolten, en ook dit is nog niet eens het wezenlijke: het wezenlijke is, dat zij als het ware doorzichtig is geworden, een chassidische waarheid straalt door haar naar buiten. Er is geen 'moraal' aan vastgeknoopt. Veeleer heeft de wijze die haar opnieuw heeft verteld, eindelijk haar ware zin ontdekt en geopenbaard. Er is iets dat men op één enkele plaats ter wereld kan vinden. Het is een grote schat, men kan hem de vervulling van het bestaan noemen. En de plaats waar deze schat te vinden is, is de plaats waar men staat. De meesten van ons komen slechts op sporadische ogenblikken tot volkomen bewustzijn van het feit dat wij de vervulling van ons bestaan niet hebben kunnen smaken, dat ons leven aan een waartijk vervuld

Geert Wilders of ons?

pur sang. Vraagt hij van zijn eigen kinderen enkel vroeg op te staan en een opleiding te volgen? Het is toch vanzelfsprekend dat je vroeg opstaat om naar je dagelijkse verplichtingen als school of werk te gaan? Is dat al een prestatie? En een opleiding te volgen, alsof aanwezigheid al een geweldige prestatie is. Sarkozy wekt de indruk de jongeren te willen helpen, maar hij legt de lat wel verdomd laag waarmee hij, zonder het zelf te willen, de boodschap afgeeft aan de jongeren en de samenleving dat het hoogste wat van hen te verwachten is: op tijd komen en aanwezig zijn. Zo is de cirkel compleet en wordt het gestolde allochtonenbeeld andermaal gevoed.

Allochtonenmal

Tijdens mijn eerste jaar op het HLW vroeg Younes, een uitmunten drie mavo-leerling bij mijn eerste schriftelijke overhoring of ik ook lette op spelfouten. Toen ik bevestigend antwoordde reageerde hij als volgt: "Maar juf, wij zijn allochtonen." Waarom goot hij zichzelf in de mal van 'allochtonen'? Bij het maken van de werkstukken en de spreekbeurten liet Younes juist zien hoe hij zich los kon maken van zijn eigen kader en in een andere godsdienst kon duiken, het vooedgeloof. En bovendien bracht hij grote scheuren aan in het stereotype beeld van poppetjes en spelden dat mensen over het algemeen van het vooedgeloof hebben. Waarom dan toch zichzelf vastspijkeren? Denkt hij, omdat hij allochtoon is, dat hij dus minder goed is? En ik hem daarom ook tegemoet kom, dus mats? Docenten die 'filo-allochtonisme' in de praktijk brengen? Ikzelf ook? Of leerlingen die denken dat we dat doen? Die vragen spelen door mijn hoofd nadat diezelfde Younes, nu in vier havo, me tijdens mijn kantinedienst aanspreekt en zegt dat hij een 7,5 staat voor godsdienst&levensbeschouwing, maar als hij mij had gehad dat wel hoger was geweest.

Ik schrik hier behoorlijk van. En zeg dat als dat zo was hij de cijfers die ik hem in drie mavo heb gegeven dus onterecht waren en hem cadeau heb gegeven. Hij schudt ontkennend het hoofd. Maar waarom, zo vraag ik hem, is hij van mening dat als hij nu

les van mij had gehad zijn cijfergemiddelde hoger zou zijn geweest? Hij antwoordt dat hij bij mij veel meer aftrek zou hebben gekregen voor zijn grammaticale fouten. Nu is zijn taalgebruik veel strenger beoordeeld dan toen hij nog bij mij zat. Terecht, zo antwoord ik hem, vier havo is een ander niveau dan drie mavo. En vraag hem wat nodig is om zijn Nederlands te verbeteren. En om dat dan te gaan doen.

In de schriftelijke overhoring over Rosa Parks en Martin Luther King worden feiten- en inzichtvragen gesteld. En ook de volgende vragen: "Welke voorbeelden ken je van ongelijke behandeling van mensen in onze tijd?" En "Met wat voor actie zou je hier aandacht voor kunnen vragen en het misschien wel kunnen stoppen?" Met vijf tweede klassen van alle niveaus krijg ik een rijk scala aan antwoorden. De situatie van vrouwen onder de Taliban-overheersing in Afghanistan wordt veelvuldig genoemd. Net als Geert Wilders en zijn film. De acties die worden geopperd gaan van negeren, demonstreren, een gesprek met hem zodat hij stopt met zijn uitspraken tot het maken van een film over de godsdienst van Geert Wilders. Veelvuldig krijg ik ook het antwoord: "allochtonen en autochtonen". Twee beelden zonder inhoud, zonder toelichting. Zonder het noemen van voorbeelden. Alsof er per definitie ongelijke behandeling plaatsvindt en het benoemen van die twee groepen al voldoende duidelijk maakt.

Nu kan ik met voorbeelden uit de praktijk proberen tegenwicht te geven aan het negatieve beeld van 'de allochtoon' en 'de moslim'. Maar is een ander beeld de oplossing? Naar aanleiding van het 'allochtoon-autochtoon' antwoord vraag ik een klas om uitleg. Imane, bescheiden en verlegen, zelden aan het woord in de klas, vertelt dat ze juist moeite heeft met dat "geallochtoon". Ze legt uit hoe ze in Nederland 'de allochtoon' is maar op vakantie in Marokko ook. In de auto op weg van het ene land naar het andere, willekeurig welke van de twee, voelt ze zich thuis, happy en zichzelf want dan is ze geen allochtoon. Ook een 'tegenbeeld' leidt tot gevangenschap.

Beeldverbod

Dus Yassin, in antwoord op je vraag, ik ben niet voor Wilders die voortdurend het beeldverbod met voeten treedt. En ik ben ook niet voor 'ons' dat ook een gestold beeld is. Het beeldverbod is ontzettend belangrijk. Beelden verstikken, ontnemen het leven en bezetten de ruimte. Terwijl die ruimte leeg moet zijn, zodat je de ruimte hebt om te ademen, te kunnen zijn zoals je bent en wilt worden.

In een gesprek in het tv-programma 'Buitenhof' van een aantal maanden geleden zijn Laetitia Griffith, Tweede Kamerlid voor de VVD, en stadsdeelvoorzitter Ahmed Marcouch te gast. Één van de onderwerpen is de ondervertegenwoordiging van agenten van niet-Nederlandse afkomst. Marcouch, zelf oud-agent, is voorstander van een politie-uniform met hoofddoek, Griffith is tegen. Zij brengt het argument in dat de geüniformeerde vrouwelijke agenten in Turkije en Marokko geen hoofddoek dragen. Marcouch vraagt hierop aan Griffith waarom ze Turkije en Marokko in het debat brengt. Hij vertelt haar dat hij een Nederlander is, geen Turk en geen Marokkaan, maar een Nederlander. Het beeld van de allochtoon past niet in zijn vocabulaire. Marcouch gooit het weg. Hij is Nederlander. En dankzij prinses Máxima weten we inmiddels dat dé Nederlandse identiteit niet bestaat. Wat een ruimte, wat een zegen!

=

De namen van de leerlingen zijn om privacyredenen gefingeerd.

Het idee om de beeldkritiek van Frisch te vergelijken met de gestolde beeldvorming van allochtonen is ontstaan na het lezen van: Theo Witvliet, *Het geheim van het lege midden. Over de identiteit van het westers christendom*, Zoetermeer, Uitgeverij Meinema, 2003. bladzijde 35: "Andorra kan, mutatis mutandis, elk land zijn. Ook Nederland."

bestaan geen deel heeft, en als het ware langs het werkelijke bestaan heen geleefd wordt. Nochtans voelen wij dit tekort voortdurend, in enigerlei mate doen wij moeite ergens dat te vinden wat ons ontbreekt. Ergens, op enigerlei gebied van de wereld of van de geest, alleen niet daar waar wij staan, niet daar waar wij geplaatst zijn; juist daar en nergens anders evenwel is de schat te vinden. In de wereld om mij heen, die ik mijn eigen wereld weet, in de situatie die mij door het lot is gegeven, in dat wat dag in dag uit om mij heen is, wat mij van dag tot dag opeist, daarin ligt mijn wezenlijke taak en de vervulling van mijn bestaan die voor mij openligt. De overlevering verhaalt van een Talmudische leermeester voor wie de banen van de hemel verlicht zouden zijn als de straten van zijn geboortestad Nehardea. De chassidische leer keert deze zegswijze om: belangrijker is het wanneer voor iemand de straten zijner geboortestad evenzeer verlicht zijn als de banen van de hemel. Want daar waar wij staan,

george & ella schalken

HIJ: van huis uit uit
rooms- katholiek

ZIJ: van huis uit
Nederlands hervormd

HUWELIJK: 22·7·1964
in een rooms-katholieke kerk
te Leidschendam.

moeten wij het verbor-
gen goddelijke leven
doen ophichten. En al
hadden wij macht tot
aan de uithoeken van
de aarde, wij zouden
niet toekomen aan dát
vervulde bestaan wat
ons de stille toegewijde
overgave aan de levende
omgeving schenken
kan. En al kenden wij
de geheimen van de
hogere werelden, dan
zouden wij niet een zo-
danig werkelijk aandeel
aan het ware bestaan
hebben als wanneer wij
in de tredmolen van
alledag een door ons
te vervullen taak met
heilige intentie verrich-
ten. Onder de haard van
onze woonstede ligt
onze schat begraven.
De Baalsjem leert dat
geen enkele ontmoe-
ting met mensen en
dingen in de loop van
ons leven een geheime
bedoeling mist. De
mensen met wie wij
samenleven of die wij
telkens tegenkomen,
de dieren die ons in
ons bedrijf helpen, de
grond die wij bebou-
wen, de grondstoffen
die wij bewerken, de
werktuigen waarvan
wij ons bedienen, in dat
alles ligt een geheime
zielensubstantie, die
op ons is aangewezen
om tot haar zuivere
vorm, tot haar volein-

ding te geraken. Schenken wij geen aandacht aan deze, op onze weg geleide zielensubstantie, richten wij ons slechts op het doel van het ogenblik, zonder een waarlijk band te leggen met de wezens en de dingen aan wier leven wij behoren deel te nemen, zoals zij aan het onze, dan missen wij het ware, vervulde bestaan, door eigen verzuim. De kern van deze leer draagt volgens mijn overtuiging een waarheid in zich. De hoogste cultuur van de ziel blijft in de grond dor en onvruchtbaar wanneer niet dag na dag aan deze kleine ontmoetingen, waaraan wij schenken wat hun toekomt, de levenswateren ontspringen en deze de ziel binnenvloeden, evenals de geweldige macht in diepste wezen onmacht is indien zij niet in het geheim verbonden is met deze tegelijk deemoedige en hulpvaardige aanrakingen met vreemd en toch nabij Leven.

Vele godsdiensten ontzeggen aan ons verblijf op aarde het karakter van het ware leven. Of zij leren dat alles wat ons hier verschijnt slechts schijn is, waar wij doorheen moe-

George Schalken is van "goed katholieke" huize, zoals hij het zelf noemt. Dat betekent dat hij in zijn jeugd misdienaar was en zoals alle rooms-katholieke kinderen de eerste en tweede communie deed en het heilig vormsel. Ook toen hij Ella Schalken – toen nog Boogert geheten – ontmoette, ging hij zondags naar de mis. Nu, ruim veertig jaar later, zijn zowel kerk als geloof bij hem op de achtergrond geraakt. "Zou dat misschien door mij komen?", vraagt Ella Schalken zich af. "Misschien was het anders gegaan als hij met een rooms-katholieke vrouw was getrouwd." Toen Ella Boogert haar toekomstige man ontmoette, had ze het geloof al grotendeels vaarwel gezegd. Het was langzaam verwaterd, zonder dat ze er ooit een hekel aan heeft gekregen. Het rooms-katholieke geloof van George vond ze wel interessant. Ze wist er weinig van en om het beter te leren kennen kreeg ze een cursus van een priester. Maar zelf is Ella Schalken niet katholiek geworden: "met de paus en Maria kon ik niets. En als we nu heel af en toe naar de kerk gaan, mis ik toch de preek. Alle rituelen in de katholieke kerk spreken me wel aan, maar ik wil toch ook wel graag echt iets te horen krijgen. Ik kom dan thuis met een beetje een onbevredigd gevoel."

Het huwelijk vond plaats in een rooms-katholieke dienst – het was geen probleem dat Ella Schalken niet katholiek werd. Wel moest ze voor een rooms-katholieke getuige zorgen, maar dat lukte gelukkig omdat haar broer met een katholieke vrouw was getrouwd: zij kon getuige zijn. De familie was er dus al aan gewend dat er buiten de hervormde kring werd getrouwd en maakte er geen probleem van. Dat gold ook voor de familie van George Schalken. Ze vonden het wel jammer, maar vonden het ze zich er niet moesten bemoeien met de partnerkeuze van hun kinderen. Daar kwam bij dat ze allebei al jaren op zichzelf woonden toen ze elkaar ontmoetten. "Jij was al 32 en ik bijna, toen we trouwden", zegt Ella Schalken, "Ik denk dat dat ook een belangrijke reden was dat de familie er geen punt van maakte." "Het was natuurlijk wel een heel andere tijd", bedenkt ze, "ik werd ook ontslagen als kleuterleidster toen we trouwden. Daar dacht je niet over na, dat gebeurde gewoon. Overigens ben ik later wel weer snel aan de slag gegaan als invaller in het onderwijs. Dat kon dan weer wel."

George en Ella Schalken spraken af dat de kinderen katholiek gedoopt zouden worden en naar een rooms-katholieke school zouden gaan. Eén van de jongens is ook misdienaar geweest. "Meer kon ik ook niet doen", zegt Ella Schalken, "ik kon ze geen rooms-katholieke opvoeding geven." Ze vindt het wel jammer dat de jongere generatie niet meer veel weet van het geloof en de bijbelverhalen vaak niet meer kent. "Maar als je er zelf niet meer zo mee bezig bent, gaat dat vanzelf. Overigens is één van onze zonen wel heel bewust met religie bezig. Hij heeft zich uit de rooms-katholieke kerk laten uitschrijven en is nu boeddhist geworden. We waren bij de plechtigheid. Dat was heel bijzonder en ik moet zeggen dat het me ook wel deed denken aan de oude gebruiken en rituelen van de katholieke kerk."

Vroeger was het voor Ella en vooral voor George Schalken heel gewoon om zich in hun politieke keuze laten leiden door hun confessionele achtergrond. George Schalken: "je koos vanzelfsprekend voor het CDA, dat was vertrouwd. Maar ook dat is minder geworden en nu stemmen we vaak op andere partijen." De discussie in de Nederlandse politiek over de islam mist vooral op Ella Schalken haar uitwerking niet. "Ik vind het toch wel wat zorgelijk dat er in Nederland zoveel moslims zijn bijgekomen. Ik vrees dat ons land daardoor verandert en dat vind ik jammer." George Schalken deelt die zorg niet, nadat hij met pensioen ging als verkoper en adviseur in een interieurzaak, was hij nog tien jaar vrijwilliger in asielzoekercentrum Luttelgeest. Daardoor kwam hij al veel in aanraking met moslims en is het vreemde er af: "Zolang ze maar niet fanatiek worden, vind ik het prima."

verder

Boeken die een rol speelden bij het maken van deze Helling:

Sharog Heshmat Manesh, *Mijn wereld in Amsterdam*, Boekenbent 2008.

Resultaat van het project over identiteit van Amsterdamse jongeren dat de politicoloog Heshmat Manesh op twee scholen uitvoerde. Leerlingen tussen 15 en 20 legden vast hoe zij zichzelf zien. Hun religieuze identiteit speelt bij velen een belangrijke rol. Fotoboek.

Martin Buber, *De weg van de mens*, Felix Uitgeverij, Cothen 2008.

Deze in 1947 gehouden lezing is in zijn geheel afgedrukt in deze Helling. De Duitse joodse denker Buber vertaalde samen met Franz Rosenzweig de joodse bijbel, de tenach, publiceerde legenden uit de chassidische traditie en zette zich in voor vrede tussen Joden en Arabieren. Hij schreef deze lezing vlak na de shoah die een einde maakte aan het joodse leven in Europa.

De onlangs verschenen 8^e druk is verkrijgbaar in de boekhandel en via www.juwelenschip.nl

Greetje Witte-Rang, *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange (1919-2001)*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008.

Zie het artikel van Witte-Rang in deze Helling: p. 40.

Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Vantilt, Nijmegen 2007.

Zie het artikel van Ernestine van der Wall in deze Helling: p. 14.

John Gray, *Zwarte mis. Apocalyptische religie en moderne utopieën*, Ambo, Baarn 2007.

De Britse filosoof Gray stelt dat denkbeelden over een eindtijd uit jodendom en christendom de hedendaagse Westerse politiek nog altijd in grote mate bepalen en analyseert op dit punt de politiek van ondermeer Blair en Bush. Kritiek op het utopische vooruitgangdenken.

Michael Burleigh, *Aardse machten. Religie en politiek in Europa. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*, De Bezige Bij, Amsterdam 2006.

De Engelse historicus schrijft een cultuurschiedenis over de relatie tussen religie en politiek in Europa, waarbij hij religie beschouwt als een vormgevende kracht in de Europese geschiedenis.

Abdelwahab Meddeb, *De ziekte van de Islam, Ten Have/Pelckmans, Baarn/Kapellen 2006.*

Deze Franse klassieker probeert een antwoord te vinden op de vraag waarom de islam geen aansluiting meer vindt met het Westen. Het stelt dat het fundamentalisme de ziekte van de islam is, zoals onverdraagzaamheid de ziekte was van het katholicisme en het nazisme die van Duitsland. De schrijver en dichter Abdelwahab Meddeb zoekt uit hoe het komt dat populistische conservatieve groeperingen als Al Qaida kunnen gedijen en wat er is geworden van de vooruitstrevende islam van vroeger met haar prachtige kunstwerken, fraaie steden, algebra en onuitputtelijke verhalenstroom.

Geloven in het publieke domein, Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Amsterdam 2006. Overzicht en samenvatting van de Nederlandse discussie over de relatie tussen godsdienst en overheid, en over geloof en politiek.

Marcel Gauchet, *Religie in de democratie. Het traject van de laïcité*, SUN, Amsterdam 2006.

De Franse filosoof Gauchet begrijpt het Franse begrip laïcité als de scheiding van religie en politiek – ruimer dus dan alleen de scheiding van kerk en staat en beschrijft hoe deze zich in Frankrijk ontwikkeld heeft en trekt dit door naar de huidige politieke situatie en de nieuwe rol voor religie daarin.

Theo Saleminck, *Een andere Lucebert. Kunstenaar op het snijvlak van avant-garde en katholicisme*, Valkhof pers, Nijmegen, verschijnt april 2008.

In 1947 liet de bekende Nederlandse avant-gardedichter/schilder Lucebert zich dopen. Later werd hij beroemd als dadaïst, als 'keizer van de vijftigers', Een seculiere en verlichte kunstenaar met een mystieke toon. Dit boek van de katholieke theoloog en historicus Saleminck zoekt een antwoord op de vraag: waarom liet hij zich dopen en speelde deze stap nog een rol in zijn latere werk als dichter en schilder? Het schildert een worsteling in een door Dada, Nietzsche en Auschwitz getekend mentaal landschap gedurende een halve eeuw.

ten dringen, of dat het slechts een voorportaal is van het ware leven, een voorportaal waar wij doorheen moeten gaan zonder daaraan bijzondere aandacht te schenken. Anders is het bij het jodendom. Wat een mens nu en hier in heiligheid verricht, is niet van mindere waarde, niet minder waar, wegens de weliswaar slechts aardse, maar daarom niet minder wezenlijke verbinding met het goddelijk Zijn, dan het leven in de toekomstende wereld. Deze leer heeft in het chassidisme haar pregnantste uitdrukking gevonden.

Rabbi Henoch van

Alexander sprak: 'Ook de volkeren van de aarde geloven dat er twee werelden zijn; "in de andere wereld", zeggen zij. Het verschil is dit: zij denken dat die twee van elkaar losgemaakt en afgesneden zijn, Israël echter getuigt dat beide werelden één zijn en één moeten worden.' In hun diepste wezen vormen beide werelden één enkele. Zij zijn slechts als het ware uit elkaar geschoven. Maar zij moeten weer de eenheid worden die zij in hun diepste wezen vormen. En daartoe is

lezen

Ami Gest

18 jaar
Boeddhist
Actief binnen de SP

"Het boeddhisme is meer een levenshouding dan een geloof. Voor mij betekent het goedaardig, liefdevol en vooral bewust zijn. Ik probeer te begrijpen hoe negatieve dingen in elkaar zitten; bij mezelf en ook bij anderen. Dat maakt me gelukkiger. Het boeddhisme heeft me het inzicht gegeven dat het leven een gave is, dat het geen zware tocht hoeft te zijn en dat wat je doet in principe goed en genoeg is.

Ik ben zelf tot het boeddhisme gekomen na veel over verschillende religies gelezen te hebben.

Binnen de SP doe ik van alles: ik flyer, deel krantjes uit, organiseer mee aan acties, hier in Landsmeer zijn we een afdeling aan het opzetten. De SP is de enige actiep partij en de enige echte socialistische partij. Ze komen op voor de gewone mensen. Ik voel me er thuis. SP-ers zijn merendeels positieve, leuke mensen.

Boeddhisme en de SP hebben voor mij veel met elkaar te maken. Liefdevol en zorgzaam zijn; dat is de overeenkomst. Bij het boeddhisme ligt het accent meer op het innerlijk, en bij de SP op de uiterlijke omstandigheden waarin mensen leven. Bij allebei staat voor mij centraal, het vechten voor een betere wereld."

Ami neemt elke dag een duik in het water rond zijn woonboot. Dat maakt hem fris en krachtig voor de dag die komen gaat.

Tariq Ramadan, Westerse moslims en Toekomst van de Islam, Bulaaq, Amsterdam 2004.

De Zwitserse filosoof en islamoloog Ramadan presenteert in dit boek een nieuwe interpretatie van islamitische bronnen, geschikt voor een westerse samenleving. Vervolgens laat hij zien hoe deze nieuw doordachte geloofsprincipes in de praktijk kunnen worden toegepast. Zijn inzet: volledige en volwaardige deelname van moslims aan het sociale en politieke leven in het Westen.

Zie het artikel van zijn hand in deze Helling: p. 26.

Theo Witvliet, Het geheim van het lege midden. Over de identiteit van het westers christendom, Meinema, Zoetermeer 2003.

Onzekerheid over onze identiteit in een onoverzichtelijke samenleving staat centraal in het toegankelijke boek van deze protestantse theoloog. Er is sprake van grensvervaging, dat leidt tot verwarring en angst. Witvliet waarschuwt tegen versimpeling van de werkelijkheid, zoals gebeurt in allerlei vormen van religieus en politiek fundamentalisme, waarin de ander wordt gebruikt om de eigen identiteit te versterken. Wat hem betreft is identiteit, en zeker ook religieuze identiteit, nooit een vaststaand gegeven, maar iets dat altijd onaf en onvoltooid is.

Zie het artikel op p. 42

Ab Harrewijn, Bijbel, Koran, Grondwet. Gesprekken over godsdienst en politiek, Boom, Amsterdam 2002.

Dit is een van de eerste en weinige pogingen vanuit GroenLinks na 2001 om na te denken over de nieuwe verhouding tussen religie en politiek. Aan de hand van 10 gesprekken probeert de in 2002 overleden predikant en politicus Harrewijn een aanzet voor een politieke agenda te formuleren die de rolverdeling tussen overheid en religie in de moderne samenleving moet verduidelijken.

Nasr Hamid Aboe Zaid, Vernieuwing in het islamitisch denken, Bulaaq, Amsterdam 1996.

De Egyptische denker pleit in dit boek voor een contextuele uitleg van de Koran. Hij ontvluchtte Egypte toen hij vanwege zijn denkbeelden werd gedwongen van zijn vrouw te scheiden, omdat hij geen moslim meer zou zijn. Hij is nu hoogleraar in Leiden. In dit boek zet hij zijn visie op een moderne islam uiteen.

Karl Marx, 'Zur Judenfrage', in: Karl Marx, Friedrich Engels, Werke, Band I, Dietz, Berlin 1977, 347-377.

De klassieke tekst waarin Marx zijn visie geeft op de verhouding tussen religie en staat aan de hand van het vraagstuk van de integratie of uitsluiting van de Joodse minderheid in Europa.

Recent verschenen politiek-wetenschappelijke tijdschriften over religie

Liberaal Reveil, uitgave van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, jrg. 48, 4 (december 2007). Thema 'Religie en politiek'.

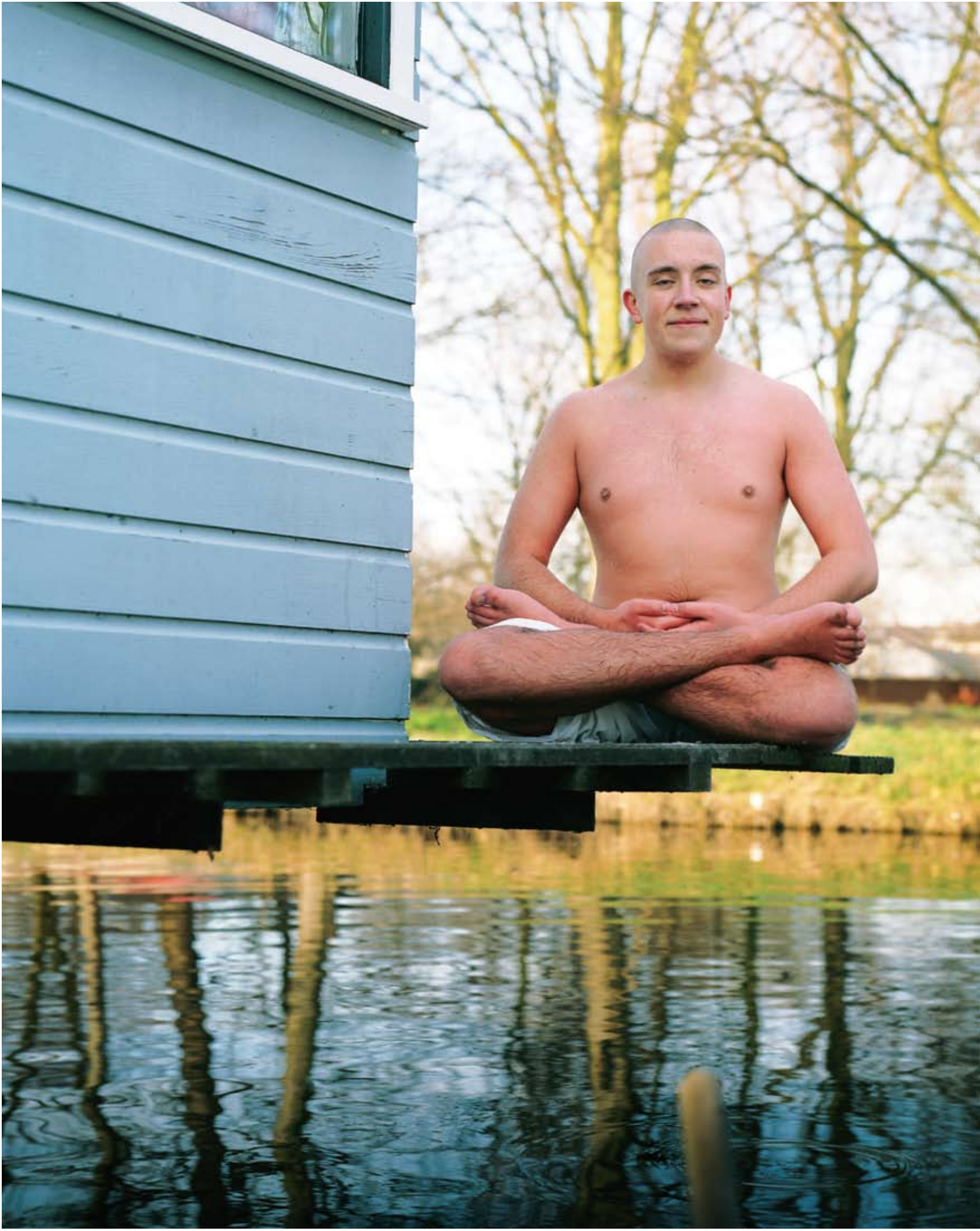
Socialisme en Democratie, maandblad van de Wiarda Beckman stichting, wetenschappelijk bureau van de PvdA, nr. 7/8, 2006, jrg. 63. Thema Geloof & Politiek.

Socialisme en Democratie, nummer 10, 2007, jrg. 64. Thema 'Cultuur, migratie en religie'.

Civis Mundi, tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur. Thema 'Vrijzinnigheid als modern religieus en politiek alternatief' jrg. 46, oktober 2007, nr. 4.

Christendemocratische Verkenningen, uitgave van het wetenschappelijk instituut voor het CDA, jrg. 27, zomer 2006. Thema: 'Zonder geloof geen democratie'.

de mens geschapen, om beide werelden te verenigen. Hij werkt mee aan deze eenheid door een heilig leven met de wereld waarin hij geplaatst is, op de plaats waar hij staat. Men sprak Rabbi Pinchas van Korez eens over de grote nood van de behoefte. In smart verzonken hoorde hij toe. Toen hief hij het hoofd op. 'Laat ons', riep hij uit, 'God in de wereld betrekken, en alles zal gestild worden.' Maar kan men dat dan, God in de wereld betrekken? Is dat niet een aanmatigende en vermetele voorstelling? Hoe waagt de aardworm daaraan te raken wat uitsluitend in Gods genade rust: hoeveel Hij van Zichzelf Zijn schepping gunt! Wederom staat de joodse leer hier tegenover die van andere godsdiensten en wederom komt dit in de chassidische leer het scherpst tot uitdrukking. Juist dit, zo geloven wij, is de genade Gods, dat Hij Zich door de mens wil laten winnen, dat Hij hem Zichzelf als het ware in handen geeft. God wil tot Zijn wereld komen, maar Hij wil tot haar komen door de mens. Dit is

het mysterie van ons bestaan, de bovenmenselijke kans van het mensengeslacht. Rabbi Mendel van Kozk veraste eens enkele geleerde mannen die bij hem te gast waren met de vraag: 'Waar woont God?' Zij lachten om hem. 'Wat praat je! De wereld is toch vervuld van Zijn heerlijkheid!' Hij echter beantwoordde zijn eigen vraag: 'God woont daar, waar men Hem toelaat.'

Dit is het waarop het uiteindelijk aankomt: God toelaten. Men kan Hem echter slechts daar toelaten waar men staat, waar men werkelijk staat, daar waar men leeft, waar men zijn ware leven leeft. Onderhouden wij een heilige omgang met de ons toevertrouwde kleine wereld, helpen wij in dit deel van de schepping waarin wij leven de heilige zielen substantie tot voleinding te komen, dan vestigen wij op onze plaats een vaste woonstede Gods, dan laten wij God toe.

de Woll:

de Helling

NR 2 · ZOMER 2008 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

bij het omslag

boven Dirk-Jan Visser fotografeerde in Zuid-Ossetië, waar mensen worden voortgedreven door oude herinneringen en de noodzaak om een nieuw leven op te bouwen.
Zie ook p. 16 ev.

onder Fotograaf Philippe Mc Intyre ging met een klas Amsterdamse schoolkinderen naar het Noordzeestrand en legde hun reacties vast.
Voor de meesten was het de eerste keer aan zee.
Zie ook p. 46 ev.

Kassandra?

– Eind mei kwam GroenLinks bijeen om zich te bezinnen op de toekomst van de partij. Eén van de gasten was Paul Schnabel, de directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau. Hij zag geen oplossing voor de steeds nijpender wordende voedseltekorten en milieuproblemen wereldwijd. Maar, raadde hij GroenLinks, jullie moeten wel blijven wijzen op het probleem. Daarmee deelde hij de partij de ondankbare taak van Cassandra toe, de Trojaanse prinses uit de Ilias van Homeros die van de goden een dubbelzinnige gave ontving: zij kon in de toekomst zien, maar haar voorspellingen werden nooit geloofd. Hoe feller Cassandra de mensen waarschuwde voor een naderende ramp, hoe minder men geloofde dat dit zou gebeuren. De politieke moraal van deze geschiedenis lijkt te zijn: Wie voor Cassandra speelt hoeft niet te rekenen op veel aanhang, want mensen dromen liever weg bij mooie praatjes in plaats van de harde werkelijkheid onder ogen te zien.

Er is echter geen reden om denigrerend te doen over het verlangen naar een rozevingerige dageraad, om in de terminologie van Homeros te blijven. Een politieke partij moet de mensen dan wel niet naar de mond praten, ze kan evenmin volstaan met hameren op problemen en schetsen van doemscenario's, hoe reëel die ook lijken. Het advies van Schnabel lijkt me onbruikbaar: GroenLinks moet niet voor Cassandra spelen. Ze moet juist perspectief geven door te laten zien dat er alternatieven zijn voor milieukatastrofes, honger en andere rampspoed. Door te analyseren wat er precies aan de hand is, en met welke, – misschien voorlopig kleine – stappen er een uitweg kan worden gebaad. In deze Helling wordt hiertoe op verschillende terreinen ook – weer – een poging gedaan.

Erica Meijers

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift
over politiek en cultuur.

Versijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde

abonnements worden automatisch
voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marius Ernsting

Joost Janmaat

Tom van der Lee

Tina Rahimy

Aysel Sabahoğlu

Bart Snels

Farid Tabarki

Noortje Thijssen

CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING De ruimte ontwerpers
(Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 09

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL 'Hellend Vlak' werd wederom
verzorgd door Jack van Mildert
namens Bureau Groei Door Stilstand
(sap@worldmail.nl)

James Scott: "de staat faalt" ⁴

Interview — Jelle van der Meer en Monique Kremer

Kinderporno, pedofilie en de tijdgeest ⁸

— Erik van Ree

THEMA: KAUKASUS — 14 t/m 27

Territory of Desire ¹⁶

Toekomst en verleden in Zuid-Ossetië — fotoserie door Dirk-Jan Visser

Strijd om de herinnering ¹⁸

Oproep van Memorial

Het spook van de revolutie ²²

Georgië na de verkiezingen — Pepijn Gerrits

Zo dichtbij en zo ver weg ²⁴

Armenië en Azerbeidzjan — Leo Platvoet

Van oude bomen en dingen die voorbijgaan ²⁸

Conservatisme in de milieubeweging — Sylvester Hoogmoed

Het altruïsme van GroenLinks ³⁰

Bijdrage aan het toekomstdebat — Paul Lucardie

Wim de Boer: "Vervul het verlangen" ³²

Founding Fathers 3 — Erica Meijers

De kredietcrisis en links ³⁸

— Jasper Blom

Global Casino ⁴²

— Kees Vendrik reageert op Jasper Blom

BEELDBIJDRAGE

Aan zee ⁴⁶⁻⁴⁸

fotoverslag door Philippe Velez McIntyre

RUBRIEKEN

Column Marijntje Denters 7 Wetenschappelijk Bureau 35 Shervin Nekuee 36 Verder lezen 44

“de staat

Een interview met James Scott

Volgens de Amerikaanse cultureel antropoloog James Scott doet de staat meer kwaad dan goed. Plaats hem echter niet in het rechtse kamp. Scott is een anti-planner, een anarchist die het opneemt voor spontaan georganiseerde burgergroepen. Het hoogste doel van de staat moet niet zijn het leven van burgers verbeteren, maar conserveren wat werkt.

De Amerikaanse hoogleraar Scott is in Europa een graag geziene gast in kringen van politici, bestuurders en sociale wetenschappers. Zo was hij dit voorjaar in Nederland de hoofdspreker op het jaarlijkse bestuurskundefestival, waar als tweede hoofdgast de Brit John Gray op het affiche stond, net als Scott een grote criticaster van maakbaarheid (zie interview in de Helling in de winter van 2004). Jarenlang deed Scott onderzoek naar agrarische gemeenschappen in Zuidoost-Azië en hoe zij uit de greep van het staatsgezag probeerden te blijven. Het viel hem steeds meer op dat de meeste projecten die vanuit hoofdsteden bedacht werden om het platteland te ontwikkelen mislukten. Scott besloot het object van zijn onderzoek te verleggen naar de staat. Wat is er aan de hand met de staat dat al zijn plannen falen en dat zijn burgers zo vaak proberen om aan haar toezicht

faalt”

te ontsnappen? Voor het antwoord op die vragen keerde Scott terug naar het begin van de staatsvorming in het Europa van de achttiende en negentiende eeuw. Hij stelde vast dat besturen altijd gepaard gaat met standaardisering en uniformisering: het land en de burgers moeten gekend, geteld en in kaart gebracht worden. Zo ontstonden namen, maten, standaarden en werd er gemeten en gecategoriseerd. Leesbaarheid was en is een belangrijke voorwaarde voor staatsmacht, zo ontdekte Scott. Pas dan is belastingheffing mogelijk en in het verlengde daarvan politietoezicht, sociale herverdeling, zorgverlening en ruimtelijke ordening. Om de staat te laten functioneren moet de complexe sociale werkelijkheid teruggebracht worden tot behapbare formats. Burgers moeten zich aanpassen aan de logica van wetten, regels en standaarden: van de taal die ze spreken tot de hoogte

van hun nieuwe dakkapel. De moderne staat probeert met de beste bedoelingen het leven van zijn burgers te verbeteren, maar die projecten falen geheel of gedeeltelijk omdat ze uitgaan van een papieren sociale ordening. Daarom zullen burgers zich altijd aan staatsdwang proberen te onttrekken. In zijn beroemde boek *Seeing like a state* bespreekt hij dramatische voorbeelden van grootschalige mislukte staatsplannenmakerij uit de twintigste eeuw, van de landbouwprojecten in de Sovjet Unie (kolchozen) en Tanzania (verplichte verhuizing naar dorpen; zwaar gesteund door de toenmalige minister Pronk), tot de stedenbouwplanning met als megalomane uitschieter de blauwdrukstad Brasilia. Maar Scott had ook minder utopische voorbeelden kunnen nemen van hedendaagse plannenmakerij door westerse democratieën. Zoals het elektronische kinddossier van onze

James Scott gaf een openbaar werkcollege in Amsterdam in het kader van het project 'Social Engineering in the Amsterdam Metropole', een onderzoeks- en actiestudio geïnitieerd door verschillende Amsterdamse instellingen, waaronder de Universiteit van Amsterdam, de Gemeente en woningbouwcoöperatie Ymere. Het project zoekt naar de huidige grenzen aan de maakbaarheid van de samenleving en naar nieuwe instrumenten om sociale verandering te organiseren.

Vier interdisciplinaire studententeams, bijgestaan door verschillende denkers waaronder Scott, hebben 'maakbaarheidslaboratoria ingericht op het Damrak, in de flatwijk Nieuwendam-Noord en onder de viaducten van de westelijke A10 en in Zeeburg. In de Indische buurt vonden ze hangjongeren, maar ook een stadsdeelbestuur dat in vijf jaar tijd de volledige welzijnsinfrastructuur kapot veranderd had: buurthuis dicht, straatbewakingscamera's aan. Balancerend tussen de stadsdeelpolitiek, een ongeruste buurt en ambitieuze jongeren zoeken de studenten naar verandering: met de jongens realiseren zij in een oude caravan een mobiel buurthuis voor Zeeburg. In alle onderzoeken en interventies klinkt de visie van Scott door dat effectieve, duurzame sociale interventies een menselijke maat moeten hebben. De studenten zoeken aansluiting bij lokale mogelijkheden. Zoals Scott zegt: "Mensen zijn niet tegen verandering, maar ze willen niet veranderd worden."

Voor meer informatie: www.partizanpublik.nl

MONIQUE KREMER
wetenschappelijk medewerker van de WRR
& JELLE VAN DER MEER journalist

PETER VALCKX: portretfoto

eigen minister Rouvoet. Nog altijd bestaat het optimistische vooruitgangsidee dat als je maar nóg beter telt en meet, en je modellen nóg preciezer maakt, je de werkelijkheid naar je hand kan zetten, aldus Scott. "Ook op supranationaal niveau is standaardisering nog in volle gang. Het IMF en de Wereldbank leggen allerlei standaarden op aan derdewereldlanden, zoals belastinginning, centrale banken, *good governance*. Dat is de imminente logica van besturen. Opdat een Nederlandse ambtenaar die in Kinshasa uit het vliegtuig stapt daar dezelfde instituties aantreft als thuis."

Aan de ene kant is de maakbaarheidsgedachte dus nog in volle bloei – denk ook aan de conservatieve interventie om democratie te brengen in het Midden-Oosten – maar aan de andere kant maken antimakbaarheidsdenkers de dienst uit op het jaarlijkse festival van bestuurskunde. Zijn we de maakbaarheidsgedachte voorbij, of zitten we er nog middenin?

Scott: "Niemand kan de term maakbaarheid meer gebruiken zonder er schaamte bij te voelen. Zij die er in geloofden hebben gefaald. Welzijnswerkers en politici dachten te weten hoe buurten ingericht moeten worden. De bescheidenheid over planning is gelukkig iets toegenomen."

Bulldozer

Scott zet tegenover de moderne staatslogica het belang van lokale kennis, gewoonten en gebruiken. Hij noemt dat *metis*. Zonder *metis* hebben instituties weinig overlevingskansen en zal beleid zijn doel missen. "Als je toch moet plannen, zoals bij volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, is het beter eerst te kijken wat al goed werkt. Observeren is daarbij heel belangrijk: hoe bewegen de mensen, waar komen ze bijeen, hoe gebruiken ze de ruimte. Vaak worden ruimtes en gebouwen anders gebruikt dan dat ze bedoeld zijn. De patronen zijn altijd anders dan planners denken. Die moet je juist overnemen. Als je kijkt naar oude steden als Fez of Damascus, dan zie je dat de oude voetpaden langzamerhand straten geworden zijn. Zo hoort het."

"Ik hoorde dat in Nederland in de jaren dertig de volkshuisvesting heel paternalistisch was. Plattelandsmensen leefden vooral in de keuken en dat vond men geen goede gewoonte, dus maakte men in de stad de keukens smal en klein om mensen de woonkamer in te dwingen. Dat was het toonbeeld van beschaving. Planners die bedenken wat goed is, zijn slechte bestuurders. In plaats daarvan zou met woningen zo moeten bouwen dat mensen de vrijheid krijgen de ruimte naar eigen

Een interview met James Scott

inzicht te gebruiken en die zonodig aan te passen aan hun wensen. Architecten ontwerpen kunstobjecten, terwijl het criterium zou moeten zijn of het goed is om er in te leven. De zeer modernistische Franse architect Le Corbusier is daarom de vijand in mijn boek. Als ik dictator was zou ik architecten dwingen te leven in hun eigen gebouwen.”

“Mijn held is Jane Jacobs, een publiciste en activiste. Typerend voor haar denken is haar idee voor ontkrotting van de *slums* in derde-wereldsteden, als alternatief voor de bulldozer. Jacobs stelt dat mensen in deze slums gewend zijn naar eigen inzicht te leven. Als je hen voorziet van eigendomsrechten, een woonvergunning, verzekeringen, water en andere voorzieningen, en beetje kapitaal om hun eigen huis te bouwen, dan ontkrotten de slums vanzelf, maar wel naar eigen inzicht en controle.”

“Ik ben bang dat *metis*, de lokale kennis, bijna nooit gebruikt wordt voor beleid. Het beste wat planners kunnen presteren is dat ze gemeenschappen die werken als zodanig herkennen en er dan met hun vingers afblijven. Daarom pleit ik ook voor een zo groot mogelijke ruimte in democratie voor bezwaar, protest, verzet – zelfs rellen – zodat bestuurders nooit de kans krijgen precies dat uit te voeren wat ze willen. Politici moeten niet iets nieuws willen uitvinden, maar leren van gemeenschappen die, door misschien onbekende oorzaken, functioneren. Conserveer wat werkt. Bescherm buurten, wijken, gemeenschappen die werken, waar mensen niet vandaan verhuizen, waar ze gelukkig zijn, waar ze hun kinderen willen laten opgroeien.”

Wat is daarvan een mooi voorbeeld?

“Neem de Italiaanse achterbuurt van New Haven, de stad waar ik woon. Buitenstaanders zien de mensen daar als arm, maar ze hebben hun eigen winkels, kerken, café's, een levende gemeenschap. De mensen wonen er graag. Als de gemeente een park wil aanleggen dan gaan de bewoners in overleg en zoeken ze overeenstemming. Als de stad er een weg doorheen wil leggen, zorgen ze voor protesten en stoppen die plannen. Een gemeenschap die functioneert is in staat zichzelf te verdedigen. We kunnen niet leven in een wereld zonder ingrijpen van boven. Maar doe dat zo bescheiden mogelijk. Politici moeten niet doen alsof ze de toekomst kennen. Maak buurten en gebouwen op zo'n manier dat ze makkelijk aangepast kunnen worden in het gebruik.”

Er zijn toch ook geslaagde overheidsinterventies? Onderwijs voor iedereen is toch een mooi resultaat van maakbaarheidsdenken?

“Het onderwijs is failliet. De moderne school is uitgevonden in dezelfde tijd als de moderne fabriek en werkt nog steeds volgens dezelfde gedachten en methodes: de massaproductie. Misschien heeft dat destijds goed gewerkt, maar inmiddels is het een grote mislukking. Het bereidt mensen niet voor op het leven dat ze gaan leiden. Daarom zie je overal tegenbewegingen en halen ouders hun kinderen van school. In Duitsland wordt er elke dag een nieuwe school opgericht die zich aan het overheidssysteem onttrekt. In Japan gaan kinderen naar Montessorischolen. In Denemarken bestaat de volksschoolbeweging die onderkent dat kinderen niet leren door in klaslokalen te zitten met boeken, maar dat ze moeten rondlopen in de stad en de natuur om te zien hoe de praktijk eruit ziet. Het onderwijssysteem is bankroet en verdeelt simpelweg de toegang tot banen. Het lager en voortgezet onderwijs in de VS overtuigt 15 procent van de leerlingen dat ze succesvol, slim en beter zijn dan de anderen. De rest wordt duidelijk gemaakt dat ze niet slim genoeg en minder waard zijn. Dat geeft ze een levenslang stigma. Het hedendaagse onderwijs stimuleert de talenten van kinderen niet.”

Als de staat niet functioneert, kunnen we het dan beter overlaten aan de markt?

“Mijn kritiek op de staat – standaardisering, uniformisering, etc. – geldt evenzeer voor grote bedrijven. Hun organisatie en werkwijze is evenzeer modernistisch. Kijk naar het McDonald's franchisesysteem. Ondernemers worden in een format geduwd zodat het eenvoudig van bovenaf controleerbaar is. Precies zoals de Sovjets deden. Beheersing is ook het doel van bedrijven. Het verschil is dat bedrijven winst moeten maken. Dat is een extra disciplinerende factor. Als niemand je producten koopt moet een bedrijf zijn strategie wijzigen, terwijl er bij staten vaak geen andere optie is. Mijn pleidooi is geen rechts pleidooi voor de markt, maar een anarchistisch betoog.”

Kunnen we zonder de staat?

“Nee. De Franse revolutie en de komst van de staat creëerden gelijkheid voor alle Franse burgers. In die zin is de staat een voorwaarde voor emancipatie, maar het creëerde ook de standaard Franse burger. Staatsvorming is een verdeeld genoegen. De staat is de basis van onze vrijheid én van onze onderdrukking. De vraag is dus hoe we succesvol kunnen leven met de staat, omdat we nooit zonder zullen kunnen.”

U hecht grote waarde aan interventies van onderop. Maar zijn die per definitie 'goed'? Hoe denkt u over burgergroepen die vast willen houden aan tradities van ongelijke machtsverhoudingen en bewegingen die de staat dwingen in minder emancipatoire richting?

“Veel traditie is inderdaad gebaseerd op hiërarchie, patronage en onderdrukking. Je zou kunnen beargumenteren dat dat ook *metis* is, want het is een *practice*. Zo zie ik dat niet. Ik refereerde al in positieve zin aan de Franse revolutie. Het is van belang dat er een abstracte, gestandaardiseerde burger is die recht heeft op waardigheid, respect en mensenrechten. Traditie of *metis* die die rechten ontkent, kan niet worden getolereerd. Dus niet alle *metis* moet gelijk gewaardeerd worden. De waardering van lokale cultuur is dan ook heel delicaat. Neem de huidige kwestie van de hoofddoek in de Franse seculiere republiek. Ik weet niet of ik voor of tegen de hoofddoek in scholen ben. Als meisjes de hoofddoek moeten dragen van hun ouders en de school de enige plek is waar ze hem niet op hoeven, ben ik voorstander van het verbod. Maar ontnemt het meisjes het recht op onderwijs en willen ze zelf graag een hoofddoek dragen dan ben ik tegen een verbod. Redelijke mensen kunnen daarover van mening verschillen en redelijke discussies hebben. Maar als het gaat over duidelijke obstructies van de gestandaardiseerde mensenrechten dan moet elke traditie of *metis* worden gestopt.”

“Ik kom uit de linkse traditie van de jaren zestig. Mijn eerste held was Mao Tse-Tung en daarna kwamen andere revolutionairen. Ze stelden me allemaal teleur. Zodra de revolutie de staat wordt, wordt het mijn vijand. Dat is mijn slogan. Al die revolutionaire bewegingen in Rusland en China vervingen corrupte staten met staten die nog machtiger en gewelddadiger waren dan die ze omverwierpen. Mijn alternatief is die van wederkerigheid zonder hiërarchie. Ik ben zeer onder de indruk van de mate waarin mensen er in slagen structuren van samenwerking te creëren zonder hiërarchie en bevel. Dat zie je bijvoorbeeld bij veel stammen in Zuidoost-Azië. Als ik politicus zou zijn, wat overigens niet zal gebeuren, dan zou ik proberen om te leren van gemeenschappen die al op die manier leven.”

=

flaneur

column door Marijntje Denters

Een getergde man met een ahangende snor en een onverzorgd ringbaardje die met een kreeft aan een blauw lint rondwandelt. Was u in de eerste helft van de negentiende eeuw op het juiste moment in de tuinen van het Palais Royal in Parijs, dan had u hem wellicht gezien: de langzaam gek wordende dichter Gérard de Nerval die volgens de bekende anekdote hield van 'het serieuze karakter' van de kreeft, een rustig beest dat 'tenminste niet blafte'. Nerval was volgens die andere Franse poète maudit, Charles Baudelaire, het ideale voorbeeld van de flaneur.

Voor de perfecte flaneur, schreef Baudelaire in *Le peintre de la vie moderne* (1863), voor de gepassioneerde observator, is het een groot genoegen om zijn verblijfplaats te kiezen in de oneindige, bewegende menigte. De gedachten van de mensen die hij gadeslaat vermengen zich met zijn overpeinzingen. De flaneur is buiten de deur toch altijd thuis; hij ziet de wereld maar hij koestert er ook zijn verborgenheid. Voilà de genoegens van deze vrije geesten volgens Baudelaire.

De flaneur wordt niet gestoord door de kortste weg maar laat ruimte en tijd open. Hij laat zich graag afleiden door zijpaden of ophouden door onverwachte ontmoetingen. Zijn doel? Geen ander dan het voeden van een gretige nieuwsgierigheid.

Waarom zou het domein van de flaneur zich beperken tot de stad? Of zelfs tot de fysieke wereld? Flaneren kan net zo goed over het Internet, door een bibliotheek, je hoofd, of dat van een ander. De onverwachte ontmoetingen zijn natuurlijk waar je het voor doet: met mensen, ideeën, herinneringen, beelden. Zelfs clichés worden charmant waar je ze niet verwacht.

De laatste tijd lijkt denken vooral in het teken te moeten staan van 'nieuw', 'jong' en 'innovatie'. Maar wat is er mis met 'duurzaamheid' in denken, of is die term alleen gereserveerd voor het milieu en misschien - anders geformuleerd - voor de nationale canon? Waarom vinden we het zo moeilijk om een elite van deskundigen te accepteren? Zijn we bang dat experts ons met hun slimigheden misleiden? De gevestigde politiek, de gevestigde media, we lijken ze steeds meer te wantrouwen. Is onervarenheid eerlijker?

'Vernieuwing' brengt op z'n minst ook een (symbolische) breuk met zich mee, het verlangen naar vernieuwing heeft iets destructiefs. Voor de flaneur daarentegen is het vrij laten van de tijd (wat de Romeinen *otium* noemen) een groot goed. De verwondering vindt hij niet

in een vernieuwend beeld, maar in het kijken zelf. Al flanerend kan het zijn dat je op iemand stuit die je iets laat zien wat je nog niet eerder op die bepaalde manier heb bekeken, dat je iets tegenkomt wat je op het andere been zet. Iets wat fascineert en prikkelt. Of iemand. En een ervaren gids kan behoorlijk sexy zijn.

Een eerste oriëntatiepunt voor de flaneur is bijvoorbeeld Edmund White's *The Flâneur*. White lokt je mee door de achterafstraatjes van Parijs en vertelt met grote eruditie over de paradoxen van de stad waar hij als Amerikaan in zekere zin een buitenstaander is, maar waarin hij zich al jaren met het grootste gemak beweegt. Dat maakt de blik van de flaneur scherp en spannend: hij staat er tegelijk buiten en er middenin.

White leidde natuurlijk naar Baudelaire, en op zoek naar een digitale tekst van *Le peintre de la vie moderne*, met een omweg via het woordenboek (de echte flaneur blijft ook daar natuurlijk een tijdje rondhangen), kwam ik terecht bij het tijdschrift 'Hermenaut'. In de online versie van dit bolwerk van 'uit academia gevluchte intellectuelen' staat een geestig artikel van opper-Hermenaut Joshua Glenn, 'An Idler's Glossary'. Onder 'Dawdle', wat 'treuzelen' betekent, of 'slenteren' (weer - toepasselijk - tien minuten verloren in het woordenboek): "Paul Virilio suggereerde, toen hij opmerkte dat Socrates consequent te laat (*atopos*) op elke afspraak verscheen, dat filosofie zelf voortkomt uit 'ijdele (vaak nutteloze) nieuwsgierigheid, die weer voortkomt uit het verdwijnen van fysieke inspanning zodra die niet meer nodig is'. En laten we ook niet vergeten wat Oscar Wilde ons op het hart drukte, dat 'punctualiteit de dief van de tijd' is. Treuzel dus vooral!"

=

Marijntje Denters (1976) studeerde klassieke talen en culturele studies. Zij werkt bij de VPRO voor de programma's *Zomergasten* en *Tegenlicht*.

kinderporno

Minister van Justitie Hirsch Ballin bereidt een wetsvoorstel voor waarmee het zich 'toegang verschaffen' tot kinderporno en het 'bekijken zonder bezit' strafbaar gesteld gaat worden. Erik van Ree is het niet met de minister eens en zet uiteen waarom.

"Bezit" van kinderporno is al strafbaar sinds 2002, een van de vele recente aanscherpingen van de zedelijkheidswetgeving. De nieuwe wetswijziging reageert op de mogelijkheid om plaatjes te bekijken die men niet downloadt en dus niet in bezit heeft, maar die wel naar believen oproepbaar zijn. Zolang de site in de lucht is komt dit in de praktijk in de buurt van bezit. Voor de bewijslast denkt de minister ondermeer aan betalingsgegevens. Het wetsvoorstel kan rekenen op kamerbrede steun. Zonder kijkers zou de kinderpornobranche niet kunnen bestaan, zo is de redenatie, en het is dus niet onredelijk om ook het kijken, het consumentendeel van deze markt, aan te pakken.

Ik begrijp deze redenatie wel, maar de aanscherping van de wet lijkt mij toch ongewenst. Er laat zich over een breed front een verstrakking van de tijdgeest waarnemen, overall waar normen en waarden in het geding lijken te zijn: het drugsbeleid (paddo- en growshopsverbod), de nieuwe bestialismewet, alcoholgebruik van jeugdigen, geweld en seks in de media. Overheidsbemoeienis met het privé-leven wordt steeds makkelijker geaccepteerd.

Dit wil niet zeggen dat zwakke groepen geen wettelijke bescherming zouden behoeven. Aanscherping van de wetgeving op seksueel gebied is in veel gevallen uitdrukking van een toegenomen gevoeligheid tegenover onrecht en dwang, en dient vanuit liberaal oogpunt dus juist toegejuicht te worden. De strafbaarstelling van verkrachting binnen het huwelijk is een goed voorbeeld. De noodzaak van wettelijke bescherming van kinderen tegen seksuele dwang en exploitatie kan in redelijkheid niet betwijfeld worden. Wettelijke beschermingsmaatregelen worden echter steeds vaker te zwaar aangezet en nemen een repressieve vorm aan. Het vertrouwen in de autonome vermogens van jeugdigen en andere "zwakke" groepen is tanende. Ik heb de indruk dat het kind fungeert als een scherm waarop we de angsten van onze tijd uitvergroot projecteren. Dit komt de redelijkheid in de wetgeving ten aanzien van zowel kinderporno als pedofilie niet ten goede.

illustraties: Mark Schalken

Het lijkt mij juist om te stellen dat pedofilie een problematische seksuele voorkeur is, die niet zonder meer op één lijn gesteld kan worden met homo- en heteroseksualiteit. Door het rijpingsverschil tussen volwassenen en kinderen kan makkelijk een incongruentie ontstaan tussen wat het kind en wat de volwassene bevredigend of opwindend vindt. Daarnaast opent het grote machtsverschil tussen hen mogelijkheden voor machtsmisbruik en dwang. Toch kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat we de proporties zo langzamerhand uit het oog verliezen.

De omslag in de publieke opinie mag opmerkelijk worden genoemd. Tot in de jaren negentig leefde onder een aanzienlijk deel van de academische wereld van sociologen, psychologen en psychiaters de opvatting dat het te kort door de bocht zou zijn om te beweren dat seks met volwassenen kinderen per definitie zou beschadigen. Inmiddels is de situatie omgeslagen en worden nuancerende geluiden nauwelijks meer gehoord. Voor enkele uitzonderingen zij naar de literatuurlijst verwezen. Toch kan ik mij niet voorstellen dat

, pedofilie en

de deskundigen op dit gebied in hun hart en masse omgeslagen zijn. Ook nu nog geeft wetenschappelijk onderzoek immers geen aanleiding tot totale veroordeling van seksueel contact tussen kinderen en volwassenen. Er lijkt eerder sprake te zijn van aanpassing van wetenschappers en opinielers aan een geëmotioneerde publieke opinie dan van voortschrijdend inzicht. Uit de communicatiewetenschap kennen we het begrip van de "zwijgspiraal". Als nog maar weinigen het aandurven om een gevestigde opinie in twijfel te trekken, dan ontstaat bij de resterende dissidenten het idee dat ze kennelijk alleen staan en zij zwijgen dan ook maar. Zo versterkt het zwijgen zichzelf.

De gedachte dat seks tussen volwassenen en kinderen alleen maar het volwassen belang kan dienen en kinderen niets dan narigheid brengt, is voor velen inmiddels vanzelfsprekend geworden, maar is in feite ideologisch gekleurd. Zoals in het werk van Gert Hekma wordt benadrukt zijn hier twee discours te onderscheiden, die soms ongemerkt in elkaar overgaan. Het ene draait om de conservatief-christelijke fatsoensnorm, in het andere staat het socialistische en feministische gelijkheidsideaal centraal. Een belangrijke component van het eerste wereldbeeld is de gedachte dat kinderen nog niet aan seks toe zijn. Kinderseks is niet normaal. In deze visie is seksuele dwang eigenlijk een bijkomend probleem. Kinderen moeten niet alleen tegen dwang maar ook tegen het seksuele als zodanig worden beschermd.

Maar eigenlijk weten we wel dat kinderen geen asexuele wezens zijn. Jongetjes hebben erecties vanaf hun geboorte. Jongetjes en meisjes van acht of negen spelen "doktertje". Uit het rapport over de seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005, *Seks onder je 25e*, blijkt dat 34 procent van de twaalfjarige jongens masturbeert en 13 procent van de meisjes van die leeftijd. Meer dan een kwart van de vijftienjarige jongens en meisjes hebben geslachtsgemeenschap gehad.

Bestaan er seksuele contacten tussen volwassenen en kinderen die door de laatsten als aangenaam worden ervaren? Men zou kunnen denken dat zoiets nauwelijks voorkomt. De these van het voor kinderen per definitie traumatische karakter van pedofiele contacten berust grotendeels op klinische en juridische steekproeven, gedaan onder mensen die zich als slachtoffer van misbruik bij de politie melden of bij wie misbruik in de jeugd tot psychiatrische klachten heeft geleid. Deze studies zijn overtuigend. Er is geen reden om iets af te doen aan de gedachte dat kinderen die jarenlang onder geheimhouding tot seks gedwongen zijn door een hel zijn gegaan en daar later nauwelijks mee kunnen leven. Deskundigen zoals David Finkelhor concluderen hieruit dat schade min of meer onvermijdelijk en meestal ernstig is. De wetgever en de publieke opinie volgen de door deze school verdedigde generalisering van klinische resultaten.

Toch hoeft je niet lang te zoeken naar voorbeelden van kinderen die niet alleen genoeg beleefden aan seks met volwassenen maar daar zelfs de initiatiefnemers van waren. Deze voorbeelden botsen zo met de huidige tijdgeest dat ze als het ware "onzegbaar" geworden zijn, maar ze laten zich niet wegpoetsen. Schrijver/dichter Jaap Harten beschrijft in zijn overwegend autobiografische *Operatie*

Montycoat (1964) zijn seksuele relatie, op veertienjarige leeftijd, met een Canadese officier. In haar biografie van Hans van Manen beschrijft Eva van Schaik hoe Hans amper elf jaar oud seks had met mannen in de ondergrondse homo-cultuur. Hij ervoer deze contacten als leuk en uitdagend en ze mogen wat hem betreft beslist niet als misbruik worden beschouwd: hij nam immers zelf het initiatief. Rudi van Dantzig beschrijft in zijn autobiografische roman *Voor een Verloren Soldaat* hoe hij op het einde van de oorlog als elf- of twaalfjarig jongetje een intense en opwindende seksuele relatie had met een Canadese soldaat. Het verhaal is prachtig verfilmd en tot mijn verbazing enkele jaren geleden nog uitgezonden op de Nederlandse televisie, als ik me niet vergis bij de NCRV. Van Dantzig heeft overigens later gezegd dat hij zijn ervaring een gemengd genoeg vond en dat hij achteraf liever later met seks begonnen was. In Pim Fortuyns autobiografie kunnen we lezen hoe deze als jongetje van vijf bij een zich aftrekkende soldaat in de slaapzak kroop en hoe opwindend hij dat vond. Een paar jaar later trok hij zelf een man af en vond het opnieuw geweldig spannend.

Bovengenoemde gevallen vormen het topje van de ijsberg. De literatuur (zie voor Nederland bijvoorbeeld het werk van Theo Sandfort) staat vol met goed gedocumenteerde case studies van vooral mannen die met genoeg terugdenken aan de seksuele spelletjes die ze op zeer jonge leeftijd speelden met volwassenen - veel spannender dan met leeftijdsgenootjes. Hoewel het niet meer hardop gezegd mag worden weten veel homo's nog altijd heel goed dat zij als kind of jongere zulke contacten hadden en dat ze daar niets van opgelopen hebben. Door de huidige gespannen sfeer in Nederland wordt een niet onbelangrijk stukje werkelijkheid verdonkeremaand.

De vraag naar de schadelijkheid van pedoseksuele contacten is niet eenvoudig te beantwoorden. Om te beginnen moet een onderscheid worden gemaakt tussen de ontoelaatbaarheid van dwang en het vraagstuk van de schade. Seksuele dwang wordt door mensen ervaren als een diepe inbreuk op hun persoonlijke integriteit en is dus altijd onaanvaardbaar en strafwaardig. De ervaring volkomen machteloos te zijn geweest, psychisch en fysiek als het ware opgebroken te zijn, is voor een kind vaak nog ellendiger dan voor een volwassene die wordt verkracht. Of en in hoeverre er bij al dan niet gedwongen seks tussen volwassenen en kinderen schade optreedt, dat wil zeggen psychiatrische klachten zoals angst- of depressieve stoornissen, is een andere zaak. Het is ondenkbaar dat door onderzoek ooit een vast, altijd negatief of positief verband zal worden vastgesteld. Mensen reageren nu eenmaal niet mechanisch hetzelfde op levenservaringen. De maatschappelijke en persoonlijke context is medebepalend voor de beleving door betrokken kinderen.

De meest spraakmakende statistische studie naar de effecten van pedofiele contacten op kinderen verscheen in 1998 in het gezaghebbende Amerikaanse *Psychological Bulletin*. Bruce Rind, Philip Tromovitch en Robert Bauserman maakten een meta-analyse waarin de belangrijkste eerder gedane studies naar zulke effecten binnen de populatie van studenten werden gesynthetiseerd. Ten eer-

de tijdgeest

ste werd bekeken hoe betrokkenen op hun ervaring terugkeken. Van de vrouwen was 72 procent er negatief over en 11 procent positief, van de mannen respectievelijk 33 en 37 procent. Rind en zijn collega's stelden ten tweede vast dat de meerderheid van zowel mannen als vrouwen zelf rapporteerde er geen blijvende schade van te hebben onderhouden. Een minderheid van de mannen en ongeveer de helft van de vrouwen rapporteerde dat daar naar hun eigen gevoel tijdelijk wel sprake van was geweest. Ten derde werd de feitelijke ontwikkeling van psychische klachten onderzocht. Ongeveer tien procent van betrokkenen had later zulke klachten ontwikkeld. In de onderzoeken waren zowel vrijwillige als afgedwongen en gewelddadige contacten meegenomen. Bovendien waren de gemeten klachten statistisch voor een deel niet aan de contacten zelf toe te schrijven maar aan slechte familieomstandigheden.

Onderzoeksresultaten verschillen onderling sterk. Maar met enige slagen om de arm kan men stellen dat onderzoeken in niet-klinische populaties (niet alleen onder studenten zoals in bovengenoemde studie) uitwijzen dat er in een zeer aanzienlijk deel van de pedofiele contacten, misschien in de meerderheid daarvan, geen schade optreedt. Resultaten zijn wel negatiever voor meisjes dan voor jongens en voor jongere kinderen dan voor oudere. In het grote aantal gevallen dat er wel van psychiatrische schade sprake is speelt de vraag of het contact gedwongen of vrij was echter een grote rol. Daarnaast blijken ook familieachtergronden van betrokkenen vaak een belangrijke factor in het ontstaan van de klachten. Tot slot blijkt dat de eventuele schade ook medebepaald wordt door de morele attitude van het gezin en van politie en justitie. Hoe negatiever deze tegenover het gebeurde staan, hoe meer schuldgevoel, schaamte en verontrusting bij het kind. Een voorzichtige conclusie lijkt dat wanneer deze drie factoren worden meegewogen er van schade ontstaan puur door het contact, indien dit vrijwillig is, gemiddeld niet veel overblijft.

—

Met deze gegevens kan het discours van het socialistische en feministische gelijkheidsbeginsel in perspectief worden geplaatst. Dit discours ontbeert de antiseksuele gerichtheid maar formuleert de bezwaren tegen pedofilie in termen van het te grote machtsverschil. Kinderen zouden niet in staat zijn om in te stemmen of hun instemming te onthouden. Het machteloze kind zou tegenover een volwassene niet vrij zijn. Ik vind dit niet overtuigend. Het is waar dat kinderen door kwaadwillende volwassenen makkelijk gedwongen kunnen worden om tegen hun wil iets te ondergaan. Dat is echter iets anders dan te beweren dat zij zelf hun wil niet tot uitdrukking zouden kunnen brengen. Dat laatste lijkt mij evident niet waar. Vanaf de vroegste leeftijd laten kinderen op alle mogelijke manieren weten dat ze iets per se wel of niet willen - vaak tot wanhoop van hun ouders trouwens. De gedachte dat zij als zodanig wilsonbekwaam zijn lijkt mij eigenlijk uit de lucht gegrepen.

Men zou echter kunnen betogen dat een kind nooit over voldoende informatie kan beschikken voor een weloverwogen keuze. Het kan het toekomstige schaderisico

immers niet overzien. Zelfs als een kind een seksueel getint contact eigener beweging aangaat en als opwindend en plezierig ervaart, zouden later alsnog ernstige psychiatrische klachten kunnen ontstaan.

In redelijkheid moet worden erkend dat zo iets nooit onmogelijk is. Zelfs volwassenen kunnen op allerlei manieren in de knoop raken door een seksueel contact, ook als dat vrijwillig werd aangegaan. Toch vind ik de stelling niet overtuigend genoeg. Er is op basis van de boven besproken onderzoeksgegevens geen aanleiding om te denken dat eigener beweging aangegane en als positief ervaren contacten later vaak tot ernstige klachten zouden leiden. Zo iets is op basis van common sense ook niet te verwachten. Posttraumatische stress treedt op na een trauma, een afschuwelijke gebeurtenis die moeilijk verwerkt kan worden en de slachtoffers daarom veel later nog in de narigheid kan brengen. In het debat over pedofilie wordt echter op iets anders gedomd, namelijk de mogelijkheid dat een prettig contact veel later alsnog als afschuwelijk wordt ervaren. Ook dat is uiteraard niet onmogelijk, maar vaak zal het niet voorkomen, en er is dan meestal sprake van herinterpretatie van jeugdervaringen vanuit de heersende moraal.

Het schadebeginsel van de negentiende-eeuwse liberale denker John Stuart Mill, verfijnd door de rechtsgeleerde Joel Feinberg, blijft het verstandigste uitgangspunt van wetgeving. Artikel 247, dat seksueel contact met iemand onder de zestien strafbaar stelt, lijkt hiervan uit te gaan, maar het is de vraag of dat werkelijk het geval is. Om een handeling die niet per definitie beschadigend is maar wel een schaderisico in zich draagt strafbaar te stellen moet aan aantal voorwaarden zijn voldaan. Het risico moet aanzienlijk zijn, en bovendien afgewogen worden tegen de schade die de in het verbod besloten vrijheidsbeperking met zich meebrengt. Daarnaast moet het niet haalbaar zijn om via beperktere strafbaarstellingen de risico's aan te pakken.

De in artikel 247 genoemde leeftijdsgrens zou mijns inziens beter geschrapt kunnen worden. De schaderisico's worden namelijk via andere bestaande wetsartikelen al aangepakt. De artikelen 244 en 245 verbieden het seksueel binnendringen bij iemand onder de zestien jaar. Het staat buiten kijf dat anale of vaginale penetratie van een kinderlichaam onder een nader te bepalen leeftijd – zestien lijkt te hoog – een vorm van geweldpleging is en als zodanig bestraft moet worden. Artikel 248a verbiedt seksueel contact met iemand onder de achttien via omkoping (kinderprostitutie), misleiding of "misbruik van uit feitelijke verhoudingen voortvloeiend overwicht". Deze formulering is ruim genoeg om alles wat een kind schade berokkent te bestraffen. Met deze wet in de hand kan de rechter ook veroordelen wanneer een ogenschijnlijk vrij gegeven instemming van een kind in werkelijkheid toch door manipulatie tot stand kwam. Artikel 249 bestraft een volwassene die seks heeft met iemand onder de achttien, indien deze tot hem of haar in een formele afhankelijkheidsverhouding staat, zoals in het geval van ouders, leraren of zorgverleners. Het lijkt aan nemelijk dat van een vrije wilsbeschikking van kinderen die aan formeel gezag onderworpen zijn moeilijk sprake kan zijn, zodat strafbaarstelling op zijn plaats is. Het zou misschien wel gewenst zijn om in de laatste twee wetsartikelen

de grens te verlagen naar zestien, de leeftijd waarop men in Nederland geacht wordt seksueel volwassen te zijn. Zo zou een wettelijke omgeving kunnen ontstaan waarin contacten tussen kinderen en volwassenen niet langer per definitie strafbaar zijn, maar kinderen toch goed worden beschermd.

Het vraagstuk van de kinderporno staat deels los van dat van pedoseksualiteit. Artikel 240b definieert kinderporno als een afbeelding van een "seksuele gedraging" van iemand die kennelijk de leeftijd van achttien jaar nog niet heeft bereikt. Er hoeft dus geen volwassene in beeld te zijn. Kinderporno varieert van afbeeldingen van uitdagend kijkende naakte jongens tot seksuele mishandelingen van kinderen door volwassenen, met alles daartussenin. Er wordt wel gefilmd op naturistencampings. De branche drijft op misbruik van kwetsbare groepen. Vaak worden heel jonge kinderen onder dwang geëngageerd. Het gaat dan mogelijk om bekenden of familieleden van de makers. Sekstoeristen filmen kinderprostituees in Zuidoost-Azië. Daarnaast is er Oost-Europees materiaal, bijvoorbeeld uit Tsjechië en Rusland, waar weggelopen of zojuist uit de gevangenis ontslagen zwerfjongeren tegen een vergoeding verleid worden om te poseren.

Uitgangspunt van de wetgeving blijft het voorkomen van schade aan kinderen. Officieel is er geen zedelijkheidsnorm in het geding. Toch is dat in feite wel het geval. Zoals gezegd geldt elke afbeelding van een seksuele gedraging van een niet-volwassene als strafwaardig. Dit uitgangspunt is mijns inziens fout. Volgens de thans geldende "aanwijzing kinderpornografie" is het niet de bedoeling om een "normale afbeelding van een geheel/gedeeltelijk ontbloot kind in de gezinssfeer" te vervolgen. Maar alle afbeeldingen van jeugdigen in een "onnatuurlijke pose" of in een "duidelijk seksueel getinte houding", of waar de aandacht van de kijker op de geslachtsdelen wordt gericht, zijn strafbaar. Een jongen met een erectie fotograferen, of een foto van kinderen die een seksueel spelletje spelen, valt onder de strafwet, ook als een en ander spontaan plaatsvond. Ook kunstuitingen, bijvoorbeeld artistieke naaktstudies, met een "kinderpornografische uitstraling" moeten worden onderzocht op eventuele wetsovertreding.

Welbeschouwd heeft dit alles met pedoseksualiteit weinig te maken. De wetgever beoogt iets omvattenders, namelijk elke afbeelding van seksueel gedrag van kinderen uit te bannen. Het hele thema kind en seks dient letterlijk onzichtbaar en ongezien te worden. Het wetsartikel staat op gespannen voet met het gegeven dat ook niet-volwassenen een seksueel leven hebben. Waarom zou de samenleving het in beeld brengen daarvan met een algeheel verbod moeten treffen? Het ware beter de vervaardiging van seksueel beeldmateriaal van kinderen alleen dan strafbaar te laten zijn wanneer hen daarbij schade is berokkend door omkoping, misleiding of dwang. Zo zouden kinderen beschermd worden zonder dat hun seksualiteit onzichtbaar wordt gemaakt en daarmee getaboeiseerd.

Bij de tentoonstelling en verspreiding van materiaal dient zich een volgend probleem aan, namelijk dat van de

privacy van kinderen. Ook indien het gaat om integrale beelden van seksueel gedrag van kinderen staat het recht op verspreiding daarvan voor mij niet vast. Het is redelijk om ervan uit te gaan dat de overgrote meerderheid der niet- volwassenen het niet prettig zal vinden als dergelijke afbeeldingen van hen op internet circuleren. Het lijkt mij daarom gewenst dat de wetgever de privacy van kinderen beschermt door de verspreiding van zulk materiaal aan banden te leggen.

Dit zou er echter toe kunnen leiden dat dezelfde zedelijkheidsgedachte via een achterdeur toch weer binnensluipt. Het is moeilijk te aanvaarden dat Pasolini's *Salò, of de 120 dagen van Sodom*, waarin kinderen figureren in een seksuele rol, niet vertoond zou mogen worden; of dat een foto-boek over de jeugdcultuur met daarin afbeeldingen van jongeren in seksuele poses in beslag genomen zou worden.

Hier staan de seksuele emancipatie van jongeren en hun recht op privacy dus enigszins tegenover elkaar. Een mogelijke oplossing is het verspreiden van beeldmateriaal vanuit een ander dan informatief, wetenschappelijk, cultureel of artistiek oogmerk strafbaar te houden. In de praktijk zou dit er op neerkomen dat we, als het gaat om seks-sites, de privacy van jongeren laten prevaleren, terwijl elders het emancipatorische motief de doorslag geeft. Hierbij zij opgemerkt dat de criminele kinderpornobranche in het seksuele circuit is geconcentreerd. Zoals bij elk model zouden ook hier de randen worden opgezocht. Beheerders van kinderporno-sites zouden zich zonder twijfel beroepen op hun informatieve oogmerk, maar het is niet aannemelijk dat de rechter hen daarin zou volgen. Omgekeerd zou het op grond van de privacywetgeving ouders en kinderen nog steeds vrij staan om wettelijk bezwaar te maken tegen vertoning van concreet beeldmateriaal ook buiten seks-sites, bijvoorbeeld in een galerie of in een met afbeeldingen verlichtigde wetenschappelijke studie over kinderporno.

De wet die het kijken naar kinderporno strafbaar gaat stellen kan worden beschouwd als de kroon op het bezitsverbod, maar tegelijk perkt zij de vrijheid van burgers verder in. Ik denk dat we dit niet moeten willen. Ook het bezitsverbod zou beter opgeheven kunnen worden. Het komt vaker voor dat democratische rechtsstaten de handel in of de vertoning van beeldmateriaal of geschriften verbieden. Dat ook het bezit ervan verboden wordt is zeer uitzonderlijk. Het is niet illegaal om *Mein Kampf* in de kast te hebben staan. Dat het lezen van een tekst of het bekijken van beeldmateriaal strafbaar wordt is bij mijn weten niet eerder in een democratie vertoond. Alleen ten aanzien van kinderporno gaan regeringen daar tegenwoordig toe over. Hoe men ook over kinderporno denkt, deze maatregel heeft totalitaire kantjes.

In een vrije samenleving mogen burgers bekijken en lezen wat zij willen. De vraag is op grond waarvan wettelijke beperkingen zouden mogen worden opgelegd. Dat een tekst of afbeelding mensonwaardig of weezinwekkend is, is geen voldoende reden. Een democratische staat kent geen gedachtenmisdriven, en stelt zich evenmin ten doel verkeerde fantasieën van haar burgers te bestrijden. Ook het

aanstootbeginsel levert geen grond op om burgers te verbieden in hun eigen huiskamer kennis te nemen van mensonwaardige geschriften of beelden.

Er moeten dus andere argumenten zijn om tot strafbaarstelling over te gaan. De twee meest aangevoerde lijken niet steekhoudend. Het eerste is de veronderstelling dat kijken naar kinderporno tot daadwerkelijk kindermisbruik zou kunnen leiden. Dit is een van de argumenten waarmee de strafbaarstelling in 2002 van virtuele kinderporno verdedigd wordt. Men opereert dan vanuit de hypothese dat media-seks en -geweld een slechte invloed op kijkers hebben. Maar dit overtuigt niet. Er is veel onderzoek naar gedaan, en er worden inderdaad bescheiden media-effecten waargenomen, maar er is nooit een causaal verband aangetoond tussen kijkgedrag en daadwerkelijke criminaliteit.

Het tweede argument is dat het bezit en bekijken van kinderporno bijdraagt tot de productie daarvan. Hier moet een onderscheid worden gemaakt tussen de commerciële en de niet-commerciële sector. Wie voor het materiaal betaalt financiert de productie en helpt deze in stand houden. Het lijkt daarom redelijk om de handeling van de aankoop van kinderporno, althans van materiaal waarvan de verspreiding strafbaar moet blijven, ook strafbaar te stellen. Voor waar het gaat om betalingsgegevens is de aangekondigde nieuwe wet vanuit het schadebeginsel te rechtvaardigen. Het probleem dat niet-betalend bezoek aan een commerciële website advertentie-inkomsten zou genereren speelt bij een illegale bedrijfstak vermoedelijk weinig, maar zou een randgeval zijn. De zaak ligt echter principieel anders als het gaat om onbetaald materiaal op een niet-commerciële site.

Op zichzelf is het bezit of bekijken van beeldmateriaal een passief gegeven. Door aankoop wordt de productie gevoed, maar het navolgende bezit berokkent geen extra schade. Maar is dit in het elektronische tijdperk niet te simpel gesteld? Gratis downloaden levert weliswaar geen materiële bijdrage aan de productie, maar de beheerder van een website registreert wel hoe vaak zijn materiaal gedownload wordt. Zou de beheerder het downloaden dan niet kunnen beschouwen als een morele stimulans? In de ogen van velen levert dit het sterkste argument op om bezit en bekijken te bestraffen. De redenatie lijkt mij echter te kort door de bocht.

Toename van het aantal "consumenten" zal in de niet-commerciële kinderpornobranche nauwelijks tot toename van de productie leiden. Kinderpornoproducenten die het niet om het geld te doen is zijn "liefhebbers". Ze vervaardigen hun materiaal primair voor hun eigen behoeften. Zelfs al waren zij de enige kijkers, dan zou de prikkel om nieuwe foto's en filmpjes voor de eigen huiskamer te vervaardigen er nauwelijks minder op worden. Men zou kunnen tegenwerpen dat producenten hun productie opvoeren in de hoop dat ook anderen daarvoor in ruil beeldmateriaal op het net zetten. Dat is juist, maar daar staat tegenover dat de beschikbaarheid van beeldmateriaal op internet weer andere pedoseksuelen er juist van zal weerhouden zelf te produceren. Er is eigenlijk geen reden te bedenken waarom niet-commerciële producenten hun activiteiten zouden reduceren als hun kijkerspubliek verschrompelt. Zelfs een

goed geëffectueerd verbod op bezit of kijken zou nauwelijks van invloed blijken te zijn op het aantal gemaakte filmpjes en foto's.

Een bezit- en kijkverbod is zinloos in de bestrijding van de productie van materiaal, en kan alleen een bijdrage leveren aan de ongewenste verspreiding daarvan. In het licht van de principiële ongewenstheid van een verbod op bezit van literatuur en beeldmateriaal lijkt mij dat dan echter een te zwaar middel. Het verbod leidt tot allerlei ongewenste ontwikkelingen. Om te handhaven moet de overheid achter de voordeur komen, hetzij door huiszoeking hetzij door via het internet binnen te dringen. Het bevordert klikgedrag van burgers. Ik zie hiervoor geen voldoende rechtvaardiging.

Gezien het huidige opgewonden maatschappelijke klimaat, heb ik niet de illusie dat de Nederlandse politiek snel van koers zal veranderen. De ontketende tijdgeest, waarin conservatief fatsoen en repressieve bescherming elkaar duchtig aanblazen, zal niet makkelijk tot bedaren komen. Maar is het te veel om te vragen dat er iets meer afstand en nuchterheid in het debat terugkeert?

LITERATUUR

- R. van Dantzig, *Voor een Verloren Soldaat*, Amsterdam 1986.
 P. Fortuyn, *Babyboomers. Autobiografie van een Generatie*, Utrecht 1998.
 H. de Graaf e.a., *Seks onder je 25e. Seksuele Gezondheid van Jongeren in Nederland Anno 2005*, Delft 2005.
 J. Harten, *Operatie Montycoat*, Amsterdam 1964.
 G. Hekma, *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de Moderne Tijd*, Amsterdam 2004.
 G. Hekma, 'Het erotische gelijkheidsideaal. Seksueel verlangen en sociaal onderscheid', in: C. Brinkgreve, R. van Daalen (red.), *Over Gelijkheid en Verschil*, Amsterdam 2006, pp.73-82.
 K.A. Kendall-Tackett, L.M. Williams, D. Finkelhor, 'Impact of sexual abuse on children: a review and synthesis of recent empirical studies', in: *Psychological Bulletin*, 1993, vol.113, no.1, pp.164-80.
 F. van Ree, *Pedofilie; een Controversiële Kwestie*, Lisse 2001.
 B. Rind, Ph. Tromovitch, R. Bauserman, "A meta-analytic examination of assumed properties of child sexual abuse using college samples", in: *Psychological Bulletin*, 1998, vol.124, no.1, pp.22-53.
 Th. Sandfort, *Jongens. Over Vriendschap en Seks met Mannen*, Amsterdam 1986.
 Th. Sandfort, *Seksuele Ervaringen van Kinderen*, Deventer 1989.
 E. van Schaik, *Hans van Manen. Leven & Werk*, Amsterdam 1997.
 H. Visser, *Pedofilie*, Rotterdam 2007.

Koau

Kaukasus

Dirk-Jan Visser trok in 2007 door de Zuidelijke Kaukasus en fotografeerde. Hij noemde zijn project 'Territory of Desire', Land van Verlangen. Visser wil laten zien hoe mensen in deze streken worstelen om enerzijds hun oude leven vast te houden en anderzijds een nieuw leven vorm te geven.

←
Wie Tskhinvali, de hoofdstad van Zuid-Ossetië, binnengaat, weet meteen: 'Poetin is onze president'

Na de val van de Berlijnse muur en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie dijt Europa politiek weer langzaam uit tot de proporties die zij voor de Russische Revolutie en de Koude Oorlog had.

Sinds het einde van de Sovjet-Unie wordt de Zuidelijke Kaukasus omgewoeld door drastische veranderingenprocessen die gepaard gaan met grote conflicten. In de strijd om grenzen en identiteiten wonnen sommigen een nieuwe positie, anderen werden gemarginaliseerd en moeten hun plaats in de samenleving opnieuw vinden.

In deze Helling vestigen we de aandacht op dit gebied. Pepijn Gerrits en Leo Platvoet schrijven over de politieke verwickelingen in Georgië, Azerbeidzjan en Armenië en hun moeizame relatie met elkaar en de voormalige Sovjet-Unie. Dirk-Jan

Visser vertelt een verhaal in beelden over Zuid-Ossetië. Een oproep van de organisatie Memorial uit de voormalige Sovjet-Unie om bij te dragen aan een internationaal historisch forum plaatst de bijdragen in een bredere context, die ook ons als West-Europeanen aangaat. Want over één ding is er in deze streken geen ruzie: zij beschouwen zichzelf in meerderheid als Europese volken en willen bij de Europese Unie horen. Zij eisen een plek op in 'onze' wereld.

Het ideaal van een verenigd Europa kan niet beperkt blijven tot economische stabiliteit en politiek evenwicht, het vraagt om kennis van en deelname aan de politieke strijd en de collectieve geheugens van deze verre streken, die dichterbij zijn dan we denken.

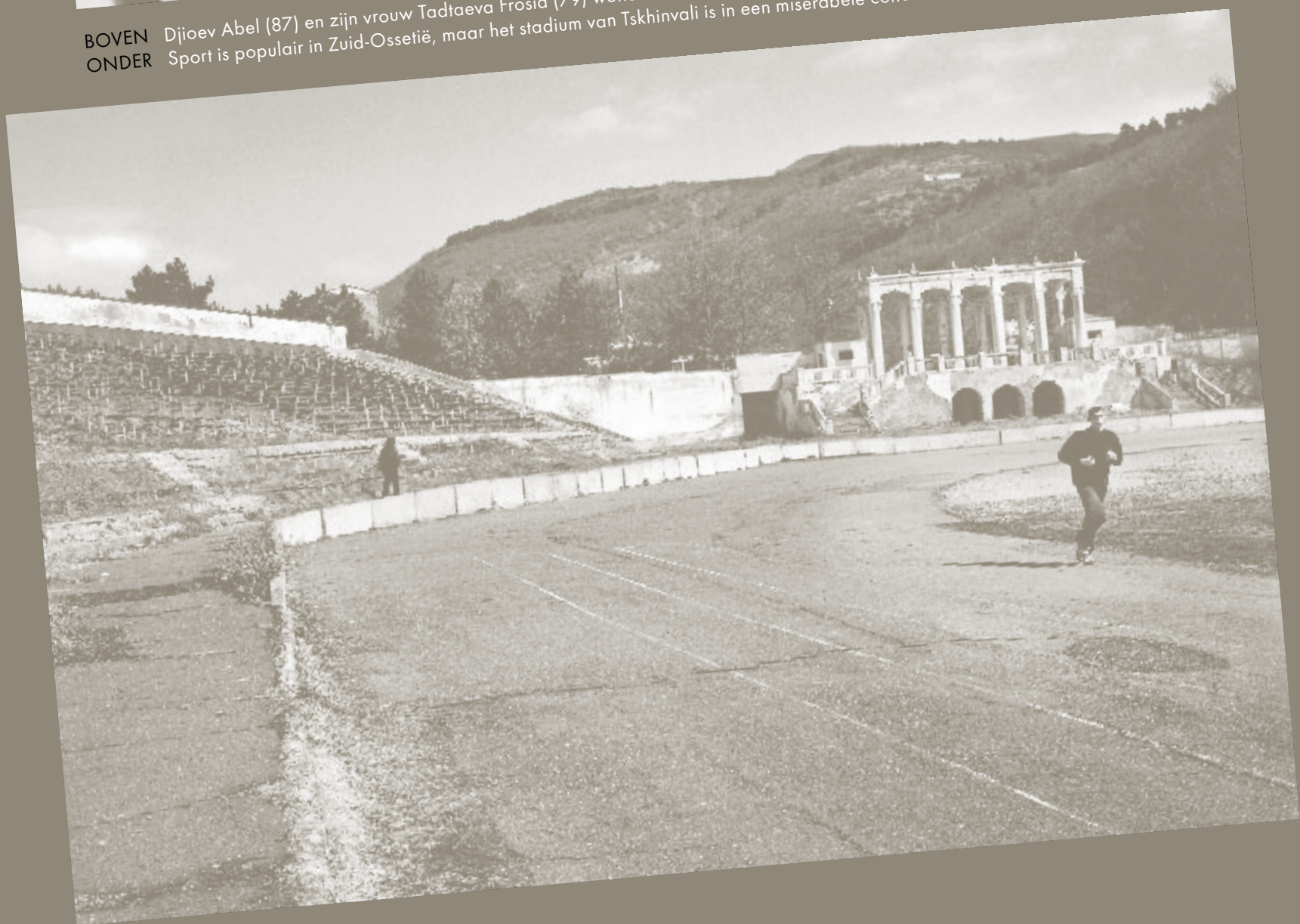

BOVEN Eerste minister Yuri Morozov (links) bereidt zijn speech voor tijdens een openingsessie in het parlement van Zuid-Ossetië.
ONDER Tskhinvali, de hoofdstad van Zuid-Ossetië.

BOVEN Djioev Abel (87) en zijn vrouw Tadaeva Frosia (79) wonen al hun hele leven in Tskhinvali: "natuurlijk horen we bij Rusland".
ONDER Sport is populair in Zuid-Ossetië, maar het stadion van Tskhinvali is in een miserabele conditie.

Het kerkhof voor recente oorlogsslachtoffers is ingericht in de tuin van school nr. 5.

Memorial ontstond in de Sovjet-Unie in de tijd van de Perestrojka met als doel de geschiedenis van de politiek vervolgd in de Sovjet-Unie levend te houden. Inmiddels hebben zich vele organisaties aangesloten uit Rusland, de Oekraïne, Kazachstan, Letland en Georgië. Speerpunten zijn mensenrechten en de omgang met het verleden in de ex-Sovjet-Unie. De hier afgedrukte oproep van maart 2008 is erop gericht de relaties tussen de voormalige landen van de Sovjet-Unie te verbeteren, maar wil uiteindelijk een breed internationaal debat over onze 'herinneringen' en hoe die de politieke en economische verhoudingen vandaag beïnvloeden.

De internationale organisatie Memorial roept op om opnieuw te spreken over de vele, vaak tegenstrijdige geschiedenissen van Oost- en Midden-Europa.

Met zijn revoluties, opstanden en wereldoorlogen die culmineerden in de onvoorstelbare gruwelen van de holocaust, heeft de twintigste eeuw diepe wonden geslagen in bijna alle landen van Oost- en Midden-Europa. Ook waren er veel plaatselijke conflicten en oorlogen, die meestal een nationalistisch karakter hadden, bijvoorbeeld in de Baltische staten, Polen, het westelijk deel van de Oekraïne en de Balkan.

We hebben een reeks dictators voorbij zien trekken die routinematig de mensen hun politieke en burgerlijke vrijheden ontnamen en hun een standaardpakket waarden opdrongen. Nationale onafhankelijkheid werd veroverd, verloren en opnieuw veroverd. De eigen etnische identiteit speelde daarbij steeds een hoofdrol. En altijd weer waren er gemeenschappen die zich beledigd en vernederd voelden. Elk volk heeft andere herinneringen. Elk 'nationaal geheugen' vormt en interpreteert de

gedeelde geschiedenis. Daarom hebben alle volkeren en landen hun eigen twintigste eeuw.

Oude tragedies

Elk collectief beeld van het verleden is inconsistent en abstract. Toch heeft het invloed op hele concrete zaken zoals de politieke en morele beoordeling van historische gebeurtenissen, het culturele leven, het onderwijs en inter-etnische en internationale betrekkingen. Het gevolg is dat wederzijdse bitterheid en wrok de relaties tussen etnische groepen langdurig kunnen vergiftigen, tenzij er leiders zijn zoals Vaclav Havel, die toen hij president van Tsjecho-Slowakije werd de moed had (ondanks de heersende stemming onder zijn landgenoten) om in het openbaar excuses aan te bieden voor de naoorlogse verdrijving van de Duitsers uit het Sudetenland. Een dergelijk symbolisch gebaar kan een einde maken aan de wederzijdse verwijten tussen verschillende groepen, of op zijn minst kan de bitterheid erdoor afnemen. Helaas worden mensen van het morele kaliber van Vaclav Havel maar heel zelden nationale leiders.

Meestal zijn volken en hun leiders geneigd om een beeld van het eigen verleden te schetsen dat henzelf rechtvaardigt. Het verleden wordt daardoor door verschillende landen anders waargenomen. Het

Strijd om de

zou zinloos en schadelijk zijn om dat te verhullen. Tegenwoordig worden bij conflicten over historische zaken niet zozeer de feiten zelf betwist, als wel de interpretatie ervan. Bij elke oprechte poging om bepaalde gebeurtenissen, fenomenen of processen te begrijpen, moet allereerst de specifieke historische context in acht worden genomen. Maar juist het bepalen en beoordelen van deze context leidt vaak tot standpunten die moeilijk met elkaar te verzoenen zijn. Een voorbeeld is de gedwongen afscheiding van Vilnius (en het gebied eromheen) van de Litouwse staat in 1920, en de hierop volgende annexatie door Polen. Dit gebied werd in de herfst van 1939 weer teruggegeven aan Litouwen. Oppervlakkig gezien lijkt het alsof het recht hier zegevierde, maar het beeld verandert volledig als we de zaak bekijken in de context van het Molotov-Ribbentrop Pact, de ontmanteling van de Poolse staat en andere gebeurtenissen uit de eerste weken van de Tweede Wereldoorlog. Eenzelfde veelheid aan beoordelingen kan worden gegeven over vele andere territoriale opdelingen, annexaties en restauraties uit die tijd.

Wat betekent bijvoorbeeld 17 september 1939 voor de Polen? Om te beginnen gaat het hier om een nationale tragedie. Het land had zich tot het uiterste verzet tegen de agressie van de nazi's en kreeg opeens te maken met een invasie vanuit het oosten. Dit is een historisch feit. De onrechtmatigheid van de vooroorlogse grenzen en de noodzaak van de Sovjet-Unie om zijn westerse grenzen te beschermen doen niets af aan Stalins medeplichtigheid aan de nazi-agressie tegen Polen. Maar voor een belangrijk deel van het Oekraïense volk heeft deze datum een andere betekenis, omdat op die dag de verschillende delen van de Oekraïne werden verenigd, zij het dan binnen de USSR.

Hebben de Oekraïners het recht om deze gebeurtenissen anders te bekijken dan de Polen? Ja, dat recht hebben ze, maar beide volkeren moeten ook elkaars verschillende herinneringen respecteren en weten te duiden.

En hoe moeten de gebeurtenissen van 1944 worden gezien, toen het Sovjetleger de Duitsers verdreef uit Litouwen, Estland en het grootste deel van Letland? Als de bevrijding van de Baltische staten van de nazi's? Als een belangrijke stap naar de uiteindelijke overwinning op het nationaal-socialisme? Zeker, en dit is ook

precies hoe de rest van de wereld deze gebeurtenissen ziet. In Rusland is deze zienswijze bijzonder sterk ontwikkeld en heeft het een deel van het nationale zelfbewustzijn gevormd. Maar voor de Esten, Letten en Litouwers betekende de militaire overwinningen van het Sovjetleger tevens de terugkeer van hun landen in de USSR, die hun in 1940 de onafhankelijkheid had ontnomen. Het betekende de restauratie van een regime dat tussen juli 1940 en juni 1941 zeer veel politieke arrestaties had uitgevoerd, tienduizenden mensen naar Siberië en Kazachstan had gedeporteerd en aan het begin van de oorlog gevangenen wederrechtelijk had geëxecuteerd. In de herfst van 1944 werd duidelijk dat voor de nabije toekomst gedwongen collectivisatie in het verschiet lag, en opnieuw vele nieuwe arrestaties en deportaties. Maar hebben de burgers van Rusland en andere Sovjetrepublieken dan nog wel het recht om trots te zijn op de militaire successen in 1941 van het Sovjetleger? Zonder enige twijfel. Dit recht werd verkregen met het bloed van honderdduizenden soldaten.

Zonder af te zien van deze legitieme trots, moeten zij zich ook realiseren wat deze successen behalve bevrijding van de nazi's voor de Baltische staten nog meer betekenden. Deze landen moeten op hun beurt niet alleen hun eigen tragische geschiedenis onthouden, maar ook begrijpen wat de internationale strijd tegen de nazi's voor Rusland en voor de hele mensheid betekende.

Zowel Georgië als de Oekraïne beschikken sinds kort over een 'Museum van de Russische bezetting'. Dit heeft bij de meeste Russische burgers geleid tot verbijstering en irritatie. In Rusland weten alleen gespecialiseerde historici over het bestaan van een Georgische Democratische Republiek tussen 1918 en 1920 en de pogingen in dezelfde periode om een onafhankelijke Oekraïense republiek te stichten, net als over de rol van het Rode Leger in de beëindiging daarvan. Toch is in deze landen zelf de herinnering aan deze kortstondige perioden van onafhankelijkheid nooit helemaal verdwenen. Het is dan ook volkomen normaal dat men zich opnieuw beraadt op de gebeurtenissen van 1920 en 1921.

Je hoeft het niet eens te zijn met de historici en juristen die de huidige Oekraïense en Georgische staten terugvoeren op de gebeurtenissen van 1918. Je kunt discussiëren met degenen die geneigd zijn om

de geschiedenis van deze landen vanaf de burgeroorlog tot 1991 te zien als een periode van bezetting. Maar het volk van Rusland, het land dat vaak verantwoordelijk wordt gehouden voor alles wat het Sovjetregime gedaan heeft, moet zich bewust zijn van de huidige discussies in de buurlanden en daar niet alleen negatief of spottend op reageren.

Tegelijkertijd moeten de Oekraïners en Georgiërs beseffen dat als de Russen bezwaar maken tegen de soms zeer scherpe oordelen over hun land, dit niet automatisch een teken is van Russisch nationalisme of van het traditionele 'imperialistische bewustzijn'.

Het bovenstaande is ook van toepassing op het naoorlogse gewapende verzet tegen de communistische regimes in de Oekraïne, Litouwen, Letland, Estland en Polen. In het algemeen is de manier waarop verzetsbewegingen worden herinnerd tamelijk complex. Er zijn mensen die de 'vrijheidsstrijders' kritiekloos vereren, terwijl anderen automatisch aan 'bandieten' moeten denken. Er zijn argumenten voor beide opvattingen, en de verschillende partijen in een dergelijk debat zullen elkaar doorgaans niet overtuigen. Als deze discussie wordt vermengd met nationale aspiraties en sterke politieke overtuigingen, kunnen er waarschijnlijk geen evenwichtige en voor alle partijen aanvaardbare conclusies worden getrokken. Toch moet het mogelijk zijn om de ruzies en beledigingen over en weer achter ons te laten en tot een beschaafde uitwisseling van argumenten te komen.

Er zijn nog veel meer voorbeelden van volkeren waarvan de herinneringen met elkaar conflicteren. Op zichzelf is er niets mis met deze tegenstellingen, integendeel, als we er begripvol mee omgaan, kunnen ze het historische bewustzijn van elke groep alleen maar verrijken.

Nieuwe mythes

Op het historische terrein van Memorial – de staatsterreur van de Sovjet-Unie – zijn de verschillen in beoordeling niet minder pijnlijk gebleken dan op andere gebieden. Als dramatische gebeurtenissen uit het verleden niet worden erkend of begrepen, maar alleen worden bekeken op een oppervlakkige of hypocriete manier, dan kunnen zij nieuwe historische en politieke mythes tot gevolg hebben.

In bijna alle landen die vroeger achter het IJzeren Gordijn lagen is men vooral

herinnering

bezig met het lijden van de eigen bevolking, dat werd toegebracht door 'de anderen', die dan altijd 'buitenlanders' of 'buitenlandse agenten' waren. Het besef dat deze landen niet alleen te maken kregen met de Sovjetbajonetten, maar ook met repressie van binnenuit, is geleidelijk verdwenen uit de nationale collectieve geheugens. Tegelijkertijd wordt de juridische en historische terminologie over het verleden tot het uiterste toe aangescherpt. Zo is het woord 'genocide' standaard geworden in het politieke lexicon van veel postcommunistische landen. Wij erkennen dat dit soort extreme oordelen vaak een historische kern van waarheid bevatten, maar vinden tegelijkertijd dat een halve waarheid altijd gevaarlijk is, in de eerste plaats voor degenen die haar als de enige, absolute waarheid opvatten. De cultivering van het eigen slachtofferschap gaat gepaard met de afwijzing van elke eigen verantwoordelijkheid, en ook met het personifiëren van het buurland als de 'beul'. Dit is een natuurlijke reflex, maar het vormt een slechte basis voor wederzijds begrip tussen landen, en ook voor de opbouw van de eigen staat.

Van alle Oostbloklanden is Rusland het land waarvoor de ineenstorting van de Sovjet-Unie het meest verbonden is met de eigen geschiedenis. Het land heeft zichzelf uitgeroepen tot opvolger van de USSR, waardoor het voor de buurlanden een ideale zondebok is geworden, de bron van alle stalinistische ellende. Maar in plaats dat Rusland oprecht probeert om de twintigste eeuw in al zijn tragische consequenties te overzien, in plaats dat er een serieus landelijk debat plaatsvindt over het Sovjetverleden, wordt de patriottische Sovjetmythe (met enige aanpassingen) juist nieuw leven ingeblazen. Hierbij wordt de Russische geschiedenis voorgesteld als een reeks van heroïsche prestaties en offers. Er is nauwelijks plaats voor erkenning van de misdaden uit het verleden. Als gevolg hiervan zijn veel Russische burgers niet alleen onmachtig om de historische verantwoordelijkheid van de Sovjet-Unie te erkennen, maar kunnen zij evenmin de rampspoed duiden die Rusland zelf heeft ondergaan. De historische werkelijkheid wordt vervangen door een vals beeld van een imperium, met spreuken als: 'van Moldaviër tot Fin, ieder zwijgt in alle talen, want ieder heeft het goed.' Dit rooskleurige beeld is voor Rusland net zo schadelijk als de vijandschap van zijn buurlanden.

Wij herhalen dat het normaal is dat lan-

den verschillende opvattingen hebben over de interpretatie van historische gebeurtenissen. We moeten ons alleen afvragen wat we met deze verschillen doen. Natuurlijk moeten we ons eigen begrip van de geschiedenis niet aanpassen om 'politiek correct' te zijn, maar we moeten evenmin onze versie van de waarheid aan anderen opdringen.

Afwijkende lezing

Het is zinloos om de herinnering van de ander te negeren en deze als onzinnig te beschouwen. Het lijden van het eigen volk mag niet worden omgezet in morele superioriteit tegenover andere volkeren die zogenaamd (of daadwerkelijk) minder hebben geleden. Ook mag dit lijden niet worden gebruikt als politiek kapitaal, en het nationale collectieve geheugen mag nooit als voorwendsel dienen om conflicten te initiëren tussen etnische groepen of staten.

Verder is het contraproductief en gevaarlijk om landen te verdelen in slachtoffers en beulen. Daarbij willen we juridische kwesties buiten beschouwing laten. Het gaat ons niet in eerste instantie om de zoektocht naar daders, maar om staatsburgers die de verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen geschiedenis. Mensen moeten voelen dat ze deel uitmaken van een gemeenschap die historisch gevormd is door de handelingen die werden verricht uit naam van die gemeenschap. Als mensen niet alleen worden verenigd door hun dagelijkse leven, maar ook door een gemeenschappelijk verleden, en gemeenschappelijke aspiraties voor de toekomst, dan omvat het concept van burgerlijke verantwoordelijkheid ook een gedeelde nationale geschiedenis. Het is deze burgerlijke verantwoordelijkheid voor de eigen geschiedenis die een groep mensen tot een werkelijke natie maakt, tot een samenleving van medeburgers. Dit is belangrijker dan de eventuele grote prestaties die een volk heeft verricht, of de rampen die het heeft getroffen.

Het aangaan van deze verantwoordelijkheid vormt een karwei dat nooit af is. Elk land moet zich telkens weer beraden op de geschiedenis. Elke generatie moet het verleden opnieuw proberen te doorgronden zonder zich af te wenden van de vreselijke aspecten ervan, en tevens ervan doordrongen zijn dat andere volkeren het recht hebben op hun eigen, afwijkende, lezing van de geschiedenis. Bovendien moet elke natie ernaar streven om de ervaringen van de

buren te begrijpen, en te zien welke historische realiteit eraan ten grondslag ligt. Het gaat niet om het overnemen van oordelen, maar om begrip, niet om het vervangen van de ene versie van de geschiedenis door de andere, maar om de eigen duiding van het verleden aan te vullen en te verrijken met die van de ander.

Helaas wordt de geschiedenis onder onze ogen misbruikt als instrument om onmiddellijke politieke winst mee te boeken, een wapen in handen van mensen die onverschillig staan tegenover de nationale collectieve geheugens van andere volkeren, het onheil dat hun eigen volk heeft ervaren en het verleden in het algemeen. Een recent voorbeeld hiervan is de controverse rond het monument voor de soldaten van het Rode Leger in Tallinn. De politici in zowel Estland als Rusland gaven hierbij blijk van een gebrek aan burgerlijke verantwoordelijkheid. Dit is een duidelijk geval van een 'strijd om de herinnering'.

Er zullen altijd wel mensen blijven die deze strijd willen aanwakkeren voor politiek gewin, ten koste van hun eigen bevolking, die van andere landen en van gewone mensen in het algemeen. Maar ook een samenleving als geheel heeft verantwoordelijkheid voor een dergelijke strijd, omdat deze alleen mogelijk wordt als er geen breed gedragen wil is om een dialoog te voeren.

Hoe kan een samenleving zich weren tegen vooroordelen, wederzijdse intolerantie, egoïsme en politieke bekrompenheid?

Wij geloven dat de enige manier om de groeiende verdeeldheid tussen landen te verminderen bestaat uit een open en beschaafde uitwisseling van meningen over de twistpunten uit ons gemeenschappelijk verleden. Het doel hiervan is niet zozeer om die verschillen op te heffen, maar om de standpunten van de ander te begrijpen. Als we komen tot een gemeenschappelijke visie over een bepaald onderwerp, dan is dat prachtig. Zo niet, dan is dat geen probleem. Ieder van ons zal zijn eigen zienswijze houden, maar we kunnen ons dan tenminste verplaatsen in het bewustzijn van onze buren. De enige voorwaarden voor zo'n dialoog is dat de deelnemers bereid zijn elkaars standpunten respecteren, hoe 'fout' men deze ook vindt. Er moet sprake zijn van werkelijke interesse in elkaar standpunten. Voor deze dialoog hebben we tevens een bepaald forum nodig, een platform.

Een 'verborgen' Lenin in een regeringsgebouw in Zuid-Ossetië.

Platform

De organisatie Memorial doet een oproep aan iedereen die geïnteresseerd is in een oprecht historisch debat om te helpen bij de oprichting van een passend platform – een internationaal geschiedenisforum. Wij zien zo'n forum als een samenwerkingsverband tussen maatschappelijke organisaties, wetenschappelijke onderzoekscentra, culturele organisaties, onderwijsinstellingen et cetera. Doel is de voortdurende uitwisseling van denkbeelden over de conflicten uit de twintigste eeuw in onze regio.

Uiteraard zal dit forum ook openstaan voor individuele onderzoekers, publicisten en andere geïnteresseerden. En natuurlijk hopen we dat zowel de dominante als dissidente historische meningen binnen elke maatschappij vertegenwoordigd zullen zijn (met uitzondering van haat, fascisme of racisme).

De collectieve geheugens in Midden- en Oost-Europa zijn in de eerste plaats interessant voor de mensen die in deze gebieden leven, maar niet alleen voor hen. Bijna alle landen uit de regio hebben zich aangesloten bij de gemeenschappelijke Europese structuren, of hopen dit spoedig te gaan doen. Hierdoor worden ook onze historische problemen, trauma's en complexen onderdeel van de Europese cultuur en van het collectieve Europese geheugen.

Het is belangrijk dat alle Europeanen kennis nemen van de ervaringen van de post-communistische landen (ook die buiten 'geografisch Europa', zoals Kazachstan, de landen in de Kaukasus en Centraal-Azië). De dialoog die wij voorstellen is slechts onderdeel van een gemeenschappelijke Europese – en uiteindelijk algemeen menselijke – dialoog over het verleden. Verder is het zo dat mensen in West-Europa, Latijns-Amerika en andere delen van de wereld gelijksoortige problemen hebben (gehad) als wij nu hebben, en het zou erg nuttig zijn om te weten hoe men dergelijke zaken elders aanpakt. Daarom hopen wij ook dat de deelnemers aan het forum, en de behandelde onderwerpen, niet beperkt blijven tot onze regio alleen.

De dialoog zal plaatsvinden via een speciale website, maar ook middels een reeks van bi- en multilaterale congressen die niet alleen zullen worden bijgewoond door professionele historici (die natuurlijk altijd al argumenten uitwisselen met hun collega's), maar ook door juristen, sociologen, journalisten, activisten, maatschappelijke organisaties en anderen. Wij stellen voor dat de mensen die willen werken aan onze dialoog, samen aan de slag gaan om deze voor te bereiden, bijvoorbeeld door het helpen vervaardigen van de 'producten' van ons forum. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om tijdschriften en lesboeken waarmee de

jeugd van onze landen kennis kan nemen van de manier waarop mensen in buurlanden naar het verleden kijken.

Het historische forum dat wij voorstellen zal ongetwijfeld het wederzijdse begrip bevorderen tussen de deelnemers: de individuele mensen en organisaties die verschillende landen vertegenwoordigen en vanuit verschillende tradities naar het verleden kijken. Maar wij hopen ook dat het wederzijdse begrip tussen onze landen en volkeren als geheel zal toenemen.

Ons doel is dat onze gemeenschappelijke tragische herinneringen onze landen nader tot elkaar brengen, en niet verdelen. We hebben een kans om dit te bereiken als we gezamenlijk proberen het verleden te begrijpen, en niet ieder voor zich.

=

Maart 2008

Vertaling Michiel Nijenhuis.

Dit is een enigszins ingekorte versie van de oproep. Zie voor de volledige tekst in het Engels of Russisch:

<http://www.memo.ru/eng/index.htm>

het spook van

Eind mei vonden in Georgië parlementaire verkiezingen plaats. Inzet was de toekomst van Mikheil Saakashvili, de inmiddels omstreden leider van de Rozenrevolutie in 2003. Hij won, maar de vraag is, of de democratie in het land daarmee is geholpen.

Met het hardhandig neerslaan van de aanhoudende straatprotesten door de oproerpolitie begin november 2007, voorkwam Saakashvili dat de oppositie via de straat een weg naar het parlement forceerde. Het protest voltrok zich volgens een soortgelijk scenario als waarop dezelfde Saakashvili en zijn United National Movement (UNM) in 2003 tijdens de Rozenrevolutie president Shevernadze tot aftreden dwongen en nieuwe verkiezingen uitschreven. Hoewel het even leek alsof de geschiedenis zich zou herhalen, was van een revolutie ditmaal geen sprake.

Maar breekt Georgië ook in andere opzichten met haar politieke verleden? Is er daadwerkelijk sprake van de politieke en institutionele kentering die Saakashvili beloofde en die een einde zou maken aan het tijdperk waarin democratische transitie wordt ingezet door revolutie in plaats van door maatschappelijke transformatie? De uitslag van de recente parlementsverkiezingen brengt bestendinging van de macht van de regeringspartij en heeft niet geleid tot het broodnodige evenwicht in het politieke landschap. Daarmee staat de verdere ontwikkeling van de Georgische meerpartijendemocratie onder druk.

Succesverhaal

Toen Saakashvili in 2004 aan de macht kwam erfde hij een zwak en zeer corrupt staatsbestel, een economie in crisis en een land zonder energie. De cijfers van 2007 laten zien dat de publieke infrastructuur sterk verbeterd is, de staat weer belastingen int, de politie sterk gemoderniseerd is en de corruptie zeer verminderd is. De macro-economische cijfers van de Wereldbank over Georgië zijn verbluffend (9,4% groei van het BNP in 2006) en de energiecrisis is, mede dankzij de aanleg van twee pijplijnen die de Kaspische en de Zwarte Zee verbinden, opgelost.

In de vier jaar dat de UNM aan de macht is, heeft zij drastische hervormingen doorgevoerd. In macro-economische zin heeft Georgië een stap voorwaarts kunnen maken. Dit succesverhaal heeft echter ook een keerzijde. Er is een grotere ongelijkheid ontstaan tussen diegenen die van het neoliberale beleid hebben geprofiteerd en diegenen die er de dupe van zijn geworden. Hoewel er geen formele armoedemetingen voor Georgië zijn, is iedereen het erover eens dat een grote groep Georgiërs er de laatste jaren niet op vooruit is gegaan. De reden hiervoor ligt vooral in de toename van

de voedsel- en energieprijzen en het sterke achterblijven van minimumloon en pensioenen. Het was dan ook vooral deze groep die in november de straat op ging: zij wilde de regering op die manier dwingen de negatieve effecten van het beleid onder ogen te zien.

Hoewel de meeste oppositiepartijen naar verwachting geen ander economisch beleid zouden voeren als zij aan de macht kwamen, kregen ze met de roep om een sociaal beleid afgelopen november wel grote groepen van de bevolking achter zich. Na het neerslaan van de protesten maakte de regeringspartij een sociaal beleid in de daaropvolgende campagnes voor de presidentsverkiezingen tot speerpunt. Zij betoogt dat zij slechts één deel van de hervormingen heeft kunnen doorvoeren en daarbij het armere deel van de bevolking is vergeten. Saakashvili heeft beloofd de komende vijf jaar de positie van alle Georgiërs te verbeteren.

Val

Behalve economische, zijn er sinds de onafhankelijkheid ook politieke hervormingen doorgevoerd. Met 122 geregistreerde partijen is het partijlandschap pluriform te noemen, maar de meerderheid van de zes politieke blokken in het parlement zijn organisatorisch zwak. De kleine oppositiepartijen steunen veelal op de persoonlijkheid van één leider en missen een solide achterban, waardoor de meeste partijen geen duidelijkheid hebben over wie ze vertegenwoordigen, maar ook niet kunnen bouwen op partijstructuren om effectief een brug naar delen van de bevolking te slaan. In feite wordt het Georgische democratisch bestel nog steeds gekenmerkt door één grote partij of beweging die de regering vormt. En daarbinnen is de macht geconcentreerd bij een kleine elite.

Samenwerking tussen partijen vindt meestal plaats op tactische in plaats van ideologische gronden. Aan dit beeld is na de Rozenrevolutie niet veel veranderd. Al snel na het aantreden van de regering en het parlement stapten enkele partijen uit de coalitie met de UNM van president Saakashvili om oppositie te gaan voeren. De regeringspartij behield echter haar absolute meerderheid in het parlement en samenwerking met de oppositie was dus niet nodig, zelfs niet voor het veranderen van de grondwet. Deze machtsaccumulatie, samen met de verstrekkende bevoegdheden die de Georgische president geniet, maken van

de revolutie

Georgië *de facto* een éénpartijstaat.

Met het politieoptreden in november 2007 en het direct uitschrijven van presidentsverkiezingen voorkwam de UNM dat Saakashvili eenzelfde lot beschoren was als zijn voorganger. Daarmee is van een kentering in de moderne Georgische politieke geschiedenis echter nog geen sprake. Het gevaar bestaat nog steeds dat de geschiedenis zich herhaalt, dat *de* grote regeringspartij als gevolg van haar eigen streven naar machtsbehoud ten onder gaat en in haar val het democratisch systeem meesleept, of tenminste destabiliseert. Dat gevaar komt van twee kanten: van het gebrek aan machtsevenwicht tussen de partijen in het nieuwe parlement en van de zwakke structuur in de UNM zelf.

Saakashvili's United National Movement is geen sterke, coherente partij, maar een intern verdeelde politieke beweging. De UNM is ontstaan als een verzamelplaats van politieke facties die al zitting hadden in het parlement vóór de Rozenrevolutie. Daaronder vallen delen van Shevernadze's oude *Citizens Union of Georgia*, maar ook succesvolle leiders van niet-gouvernementele organisaties en zakenlieden, die na de revolutie hun medewerking aan Saakashvili toezegden. Deze laatste groep vormt een bestuurlijke elite die voor de UNM op cruciale posities in regering en parlement zitten, maar veelal geen leden van de partij zijn. Zij nemen echter wel de strategische beslissingen en vormen zo een gevaar voor het democratische gehalte van de partij. Daarnaast moet UNM de vele facties binnen de beweging, met elk hun eigen leider, tevreden houden. Een duidelijk teken hiervan is het feit dat de parlamentsvoorzitter Nino Budzarnadze aan de vooravond van de verkiezingen weigerde om de lijst van de UNM aan te voeren omdat een deel van haar vertrouwelingen niet hoog genoeg op de kieslijst was geplaatst.

Spook

De interne verdeeldheid in combinatie met het voortvarende en eigenzinnige optreden van hervormers zonder directe banden met de partij kan leiden tot het uit elkaar barsten van de United National Movement. Als dit gebeurt, is het niet ondenkbaar dat de verschillende facties zich zullen hergroeperen en via de 'macht van de straat' een nieuwe Rozenrevolutie ontketenen. Nu de hervormers met hun eclatante winst op 21 mei hun macht bestendig hebben zien worden, is dit scenario niet ondenkbeeldig.

Hiermee zouden veel van de opgebouwde democratische verworvenheden verloren gaan en Georgië jaren terugwerpen.

Een ander scenario is een verdere verstrengeling van de regeringspartij met het staatsbestel. Het meerpartijenstelsel blijft, ook na de verkiezingen, gekenmerkt door een dominante politieke partij die constructieve samenwerking met de oppositie onnodig maakt. Wanneer het de oppositie de komende vijf jaar niet lukt een betekenisvolle rol te spelen in het politieke speelveld, verliest ze haar geloofwaardigheid. Dit werd al zichtbaar door het verlies van de oppositiepartijen bij de recente verkiezingen. Bij de presidentsverkiezingen in januari hielden ze Saakashvili bijna nog van de winst af. Maar ze verspeelden de laatste maanden veel krediet door het sluiten van steeds wisselende coalities, het oproepen van veel onvruchtbare politieke spanning en het zaaien van verwarring door de voortdurende organisatie van protesten. Ook wisten ze geen alternatieven voor het beleid van de UNM te formuleren, waardoor nogmaals pijnlijk duidelijk werd dat de Georgische partijen, ondanks hun ontwikkeling van de afgelopen jaren, nog een lange weg te gaan hebben.

Nu de UNM opnieuw de absolute meerderheid heeft behaald, duurt het gebrek aan evenwicht in het politieke systeem voort. De oppositiepartijen staan opnieuw buiten spel. Het risico is groot dat de verwevenheid van de regeringspartij met het staatsbestel verder toeneemt. Dit kan grote gevolgen hebben voor transparantie van het bestuur, de rechtsstaat en de toezichthoudende functie van het parlement, en daarmee voor de geloofwaardigheid van het democratische stelsel. Op den duur kan dit, zeker als de oppositie de rijen weet te sluiten, tot hernieuwde opstanden leiden. Wanneer het 'spook van de revolutie' opnieuw door Georgië waart, is het land weer terug bij af.

Als Saakashvili en de oppositiepartijen willen laten zien dat de Rozenrevolutie en de opstanden van november 2007 nodig waren om het proces van democratisering vlot te trekken, dan is constructieve samenwerking tussen hen vereist. De UNM zal de oppositie een relevante rol moeten geven in het politieke speelveld. Dat houdt in dat Saakashvili de partijen regelmatig zal moeten consulteren en uitdagen om met constructieve wijzigingen of alternatieven te komen. De oppositie zal op haar beurt het beleid van de regeringspartij kritisch maar

constructief tegemoet moeten treden en haar rol als oppositie binnen de kaders van de democratie moeten uitbuiten.

Onderwerpen om gezamenlijk aan te werken zijn er voldoende. De economische groei van de afgelopen jaren moet worden geconsolideerd, meer mensen moeten aan werk worden geholpen en zij die de afgelopen jaren niet hebben geprofiteerd moeten een beter leven krijgen. Daarnaast moet de democratie verder geconsolideerd worden. De UNM moet begrijpen dat het land uiteindelijk is gebaat bij een systeem waarin de oppositie mee doet. Dat vraagt constitutionele aanpassingen, maar ook het vertrouwen van de regeringspartij in het delen van de macht. Zowel de oppositie als de UNM zullen moeten inzien dat ze uiteindelijk gemeenschappelijke verantwoordelijkheden hebben ten aanzien van de opbouw van het land.

=

zo dicht bij

In de zuidoostelijke uithoek van Europa liggen tussen Georgië en de Kaspische Zee Armenië en Azerbeidzjan. Leo Platvoet bezocht de laatste drie jaar de regio regelmatig. Voor de Helling schetst hij aan de hand van fragmenten uit de beroemde roman *Ali en Nino* van Kurban Said de in historie gedrenkte zielenroerselen van de politiek in de zuidelijke Kaukasus.

Armenië en Azerbeidzjan verkeren al jaren op voet van een ongemeen koude oorlog over de enclave Nagorno Karabach. Beide voormalige Sovjetrepublieken kennen versterde politieke verhoudingen. Politieke elites winnen met machtsvertoon en duistere praktijken verkiezingen. De langzaam groeiende maatschappelijke oppositie delft tot nu toe het onderspit. Kunnen Ali en Nino dit bevroren conflict ontdooven?

Ik leunde achterover in de kussens. Het was goed een gedachte helemaal tot het einde te denken. Mogelijk dat de mensen zullen zeggen dat ik thuisblijf om geen afscheid te hoeven nemen van de donkere ogen van Nino. Dat is goed mogelijk. Misschien hebben die mensen ook wel gelijk. Want die donkere ogen zijn voor mij hetzelfde als mijn geboortegrond, hetzelfde als de roep waarmee mijn geboortestad haar zoon roept die door een vreemdeling wordt verleid vreemde wegen te gaan. Ik blijf om de donkere ogen van mijn vaderland tegen de onzichtbare te beschermen.

Het veelgeprezen *Ali en Nino* is het 'Romeo en Julia' van de Zuidelijke Kaukasus. De "wondermooie", "virtuoos" geschreven roman, "die niemand onberoerd laat" (aldus *Trouw en de Volkskrant*) verhaalt van de onmogelijke liefde tussen Ali, een jonge moslim uit een familie van oliebaronnen, en Nino, dochter van een christelijke zakenman. De roman speelt in het Azerbeidzjan van de Russische revolutie en de Eerste Wereldoorlog, maar geeft ook fraaie beschrijvingen van het landelijke leven in Nagorno Karabach.

Bij de bron van Pechachpur keken de bomen als vermoeide heiligen naar de hemel. De bron ruiste in haar nauwe, stenen bedding. Kleine heuvels benamen het uitzicht op Sjoesja. In het oosten gingen de velden van Karabakh over in de stoffige steppen van Azerbeidzjan.

Deze pastorale beschrijving van Karabach staat in schrille tegenstelling tot haar geschiedenis. Nagorno Karabach ('Bergachtige Zwarte Tuin') is al eeuwenlang een speelbal in de roerige geschiedenis van de zuidelijke Kaukasus, waar Arabieren, Tartaar-Mongolen, Russen, Ottomanen, en Armeniërs hun hegemonie probeerden te vestigen door die van de anderen te betwisten. In de negentiende eeuw beleefde Nagorno Karabach als onderdeel van het Russische Rijk een periode van voorspoed. De hoofdstad Sjoesja groeide uit tot het

economische en culturele centrum van het zuidoostelijke deel van de Kaukasus en was met haar 60.000 inwoners groter dan Bakoe en Yerevan. Toen beide landen in 1918 democratische republieken werden, kregen ze het onmiddellijk met elkaar aan de stok over Nagorno Karabach. In Soesja werd als reactie hierop een volksregering samengesteld, die tot 1920 het bergstaatje regeerde. De Azeri's konden dit moeilijk verkroppen en hun leger richtte in 1920 een bloedbad aan in Soesja. In 1921 veroverden de bolsjewieken de zuidelijke Kaukasus. Zij namen een vergaande beslissing: omwille van de vreedzame betrekkingen tussen christenen (lees: Armeniërs) en moslims (Azerbeidzjanen) zou Nagorno Karabach een autonome regio worden binnen de staatsgrenzen van Azerbeidzjan. Een besluit dat na zeventig jaar Sovjet-stolling tot een nieuwe uitbarsting leidde. Een herhaling van zetten: strijd tussen Azerbeidzjan en Armenië, met als reactie het uitroepen van de onafhankelijkheid van Nagorno Karabach. Dit leidde tot een bloedige strijd tussen Azerische troepen en Armeense Karabachstrijders, die de laatsten uiteindelijk wonnen. Tienduizenden Azeri's, die soms generaties lang vreedzaam met Armeniërs in Nagorno Karabach hadden samengewoond, ontvluchtten de enclave en werden zo vluchteling in eigen land. Bovendien bezetten Armeense troepen – tot op de dag van vandaag – de met geweld ontvolkte streken rondom de enclave: méér dan een doorn in het oog van Azerbeidzjan.

"Ali Khan, je bent dom. Godzijdank zijn we hier in Europa. Waren we in Azië dan droeg ik al lang en breed een sluier, en dan zou je me niet kunnen zien."
Ik gaf me gewonnen. De geografisch omstredden ligging van Bakoe verzekerde mij van de aanblik van de mooiste ogen van de wereld.

Vanaf de onafhankelijkheid in 1991 is Azerbeidzjan verwickeld in een ingewikkeld democratiseringsproces, om toch maar vooral bij Europa te horen. Maar er zit weinig vooruitgang in. De politieke macht is sinds 1993 in handen van één partij, de YAP (Nieuw Azerbeidzjaanse Partij). In dat jaar won partijleider Heydar Aliyev de presidentsverkiezingen, nadat een referendum met maar liefst 97 procent van de uitgebrachte stemmen de zittende president Eltchibey had weggestemd. Daar waren twee chaotische jaren aan voorafgegaan, waarvan de verloren strijd rond Nogorno

en zo ver weg

Karabach de katalysator was. Aliyev was een voormalige KGB-agent die door Leonid Brezjnev in 1969 werd benoemd tot zetbaas van Moskou in Azerbeidzjan en het in 1982 schopte tot vice-premier van de Sovjetunie. In 1987 werd hij door Gorbatsjov vanwege corruptie opzij geschoven, waarna hij de in die jaren bekende draai maakte van communist tot kapitalistisch zakenman.

Azerbeidzjan is een presidentiële democratie: praktisch alle macht is in handen van de president en de presidentgetrouwe meerderheid in het parlement heeft geen dualistische pretenties. Tijdens het bewind van Aliyev neemt de corruptie toe; een rijke bovenlaag profiteert van de olie die uit de Kaspische Zee wordt gewonnen. Berucht zijn de verhalen over zijn zoon Ilham Aliyev, vice-president van de staatsoliemaatschappij, die als een playboy in casino's en salons goede sier maakte met de oliedollars. Als de gezondheid van de oude Aliyev langzaam maar zeker verslechtert, neemt Ilham als YAP-kandidaat aan de presidentsverkiezingen van 2003 deel, en weet deze ook te winnen. Deze eerste erfopvolging in het pre-Sovjettijdperk vindt onder luide internationale kritiek plaats, vanwege de vele onregelmatigheden waaronder de verkiezingen plaatsvinden. De oppositie organiseert massademonstraties die met veel geweld uiteen worden geslagen.

In woord probeert Ilham Aliyev na zijn aantreden een democratisch gezicht te tonen door het belang van mensenrechten, democratie en rechtstaat te onderstrepen. Echter, elke verkiezing die na zijn aantreden is gehouden, krijgt méér internationale kritiek. Overheid en YAP zijn geheel versmolten: alle relevante overheidsfuncties worden bekleed door partijgangers. De – ook nog hopeloos verbrokkelde – oppositie wordt monddood gemaakt: partijkantoren en kranten worden regelmatig op de korrel genomen, kritische journalisten moeten op hun tellen passen en mensenrechtenorganisaties worden al snel gebrandmerkt als een instrument in handen van buitenlandse mogendheden.

De kramp in de democratische ontwikkeling van Azerbeidzjan kan voor een belangrijk deel worden verklaard uit het zwarte goud dat het bezit en waar de Aliyev-clan zo van profiteert. Zeker sinds vanaf mei 2006 de 1768 km lange pijplijn van Bakoe via Tbilisi de olie naar de Turkse havenstad Ceyhan laat vloeien in een stroom van 1 miljoen barrels per dag. Op wereldschaal bezien slechts een aandeel van zo'n 1

procent van de wereldhandel, maar voor Azerbeidzjan de aanjager van een record economische groei van 35 procent in 2007. Politieke macht betekent automatisch economische controle over deze geldkoe. En dus heeft de huidige elite er veel voor over om haar macht te continueren, ook als daar verkiezingen voor moeten worden gemanipuleerd. Voor een ander deel kan de democratische kramp worden verklaard uit het verlies van Nagorno Karabach. Deze breed gevoelde vernedering wordt door de heersende elite voor eigen politieke doeleinden gebruikt. De vijandschap jegens Armenië wordt fanatiek in stand gehouden: ieder incident langs de gemilitariseerde grens wordt uitvergroot. Horrorverhalen over al vijftien jaar vermiste personen die als slaven in Armeense zilvermijnen zouden werken, worden met graagte verspreid in de massamedia. De derde reden voor de moeizame democratische ontwikkeling is van meer algemene aard en geldt voor alle voormalige Sovjetrepublieken. Na zeventig jaar proletarische dictatuur is het democratisch bewustzijn zwak ontwikkeld. Politieke partijen voeren veel onderlinge strijd, maar die gaat vooral over personen en posities. Het kost veel moeite om programmatische verschillen te ontdekken tussen rivaliserende partijen. En de persoonsverheerlijking speelt nog steeds een grote rol. De oude Aliyev zwaait je op reusachtige affiches vanaf vele plekken in Azerbeidzjan minzaam tegemoet, zijn beeltenis hangt in ieder overheidsgebouw en op de website van de YAP wordt hij in Noord-Koreaanse termen omschreven als 'geniale zoon van ons volk'.

Ik gaf hem dankbaar een hand. Er bestonden dus werkelijk fatsoenlijke Armeniërs. De ontdekking was verwarrend.

Armenië is sinds 1991 eveneens een presidentiële democratie. Het land beschouwt zich als het laatste christelijke bolwerk van het Westen: Azerbeidzjan en Turkije zijn immers – weliswaar seculiere – landen met een islamitische bevolking. En met beide landen, trouwe bondgenoten van elkaar, onderhoudt Armenië een zeer gespannen relatie, die de geografische overgang van christendom naar islam markeert met een virtueel IJzeren Gordijn. De Armeense 'genocide', waarbij tussen 1915 en 1917 volgens uiteenlopende schattingen tussen de 650.000 en 1,5 miljoen Armeniërs in Anatolië omkwamen, is – zolang Turkije elke verantwoordelijkheid hiervoor blijft

ontkennen – een onoverkomelijke hinderenis. Even buiten Yerevan ligt op een heuvel het megalomane monument dat de genocide herdenkt. De in beton gegoten symboliek, omgeven met groenstroken waarin politici uit alle windstreken met boompjes hun medeleven betuigen, laat geen twijfel betaan over de hardnekkigheid waarmee de Armenen deze gebeurtenis zullen gebruiken om hun zuiderburen tot enig schuldbesef te dwingen. De kwestie Nagorno Karabach is vanuit Armeens perspectief gezien historische logica. Wie rechtvaardigheid in eeuwen telt en het heden door alléén een historische bril beschouwt, kan niet anders tot de conclusie komen dat de korte periode waarin Nagorno Karabach formeel deel uitmaakte van de Sovjetrepubliek Azerbeidzjan in het niet zinkt bij de eeuwen daarvoor waarin dat niet het geval was. Bovendien: door de eeuwen heen is het hoofdzakelijk door Armeniërs bewoond.

De Armeense zaak wordt in beide kwesties door een actieve diaspora – vooral in de VS en Frankrijk – hartstochtelijk ondersteund. Wat betreft de genocide wordt er terreinwinst geboekt: tientallen landen hebben officieel Turkije verantwoordelijkheid gesteld voor de massamoord. Bij Nagorno Karabach ligt de situatie lastiger. Het groene bergstaatje wordt door niet één land erkend, ook niet door Armenië, en er is een trits VN-resoluties waarin de territoriale onschendbaarheid van Azerbeidzjan inclusief Nagorno Karabach is vastgelegd. Maar onrustiger worden de Armenen van de oorlogszuchtige taal die vanuit Azerbeidzjan klinkt, dat de toegestroomde oliedollars voor een deel gebruikt om zich fors te bewapenen. En dus domineert de enclave – en de relatie met Azerbeidzjan – ook de Armeense politiek. Het feit dat vooraanstaande Armeense politici een strijdbaar Karabachverleden hebben is daar mede debet aan. In 1991 werd Levon Ter-Petrossian tot president gekozen. Deze telg uit een familie van genocide-overlevers is eind jaren tachtig actief betrokken geraakt bij de beweging die Nagorno Karabach wil losweken uit Azerbeidzjan. Een ideale combinatie voor een populaire politicus in Armenië. In 1996 wordt hij herkozen, al bekritisieren zowel de oppositie als internationale waarnemers het oneerlijke karakter van de verkiezingen. In 1998 wordt hij gedwongen af te treden, omdat hij tot een compromis bereid was in de kwestie Nagorno Karabach. Zijn Judas is de compromisloze premier Robert Kocharyan,

geboren in Nagorno Karabach en van 1994 tot 1997 president van het bergstaatje. Hardliner Kocharyan wordt in 1998 tot president gekozen en in 2003 herkozen. Beide verkiezingen gaan – wederom – gepaard met beschuldigingen van fraude en politiegeweld. Bij de presidentsverkiezingen van dit jaar kan Kocharyan van de Armeense grondwet niet opnieuw kandidaat zijn. Maar zijn opvolging is nauwkeurig geregisseerd: premier Sargsyan, eveneens een gehard strijder uit Nagorno Karabach, wordt door hem op Poetinse wijze als opvolger aangewezen. Saillant detail: Levon Ter-Petrossian is na tien jaar politiek celibaat de kandidaat van de oppositie. In zijn campagne beschuldigt hij het duo Kocharyan-Sargsyan van grootschalige corruptie en schending van mensenrechten. Hij behaalt 21,5 procent van de stemmen; zijn aanhang spreekt van gestolen verkiezingen en houdt enige dagen het centrale plein in Yerevan bezet, waarbij enkele doden vallen. Een maand lang wordt de noodtoestand afgekondigd.

“Maar het kind dat ik in me draag, zal geen kind van de woestijn en ook niet van het zand worden, maar gewoon het kind van Ali en Nino. Afgesproken?”

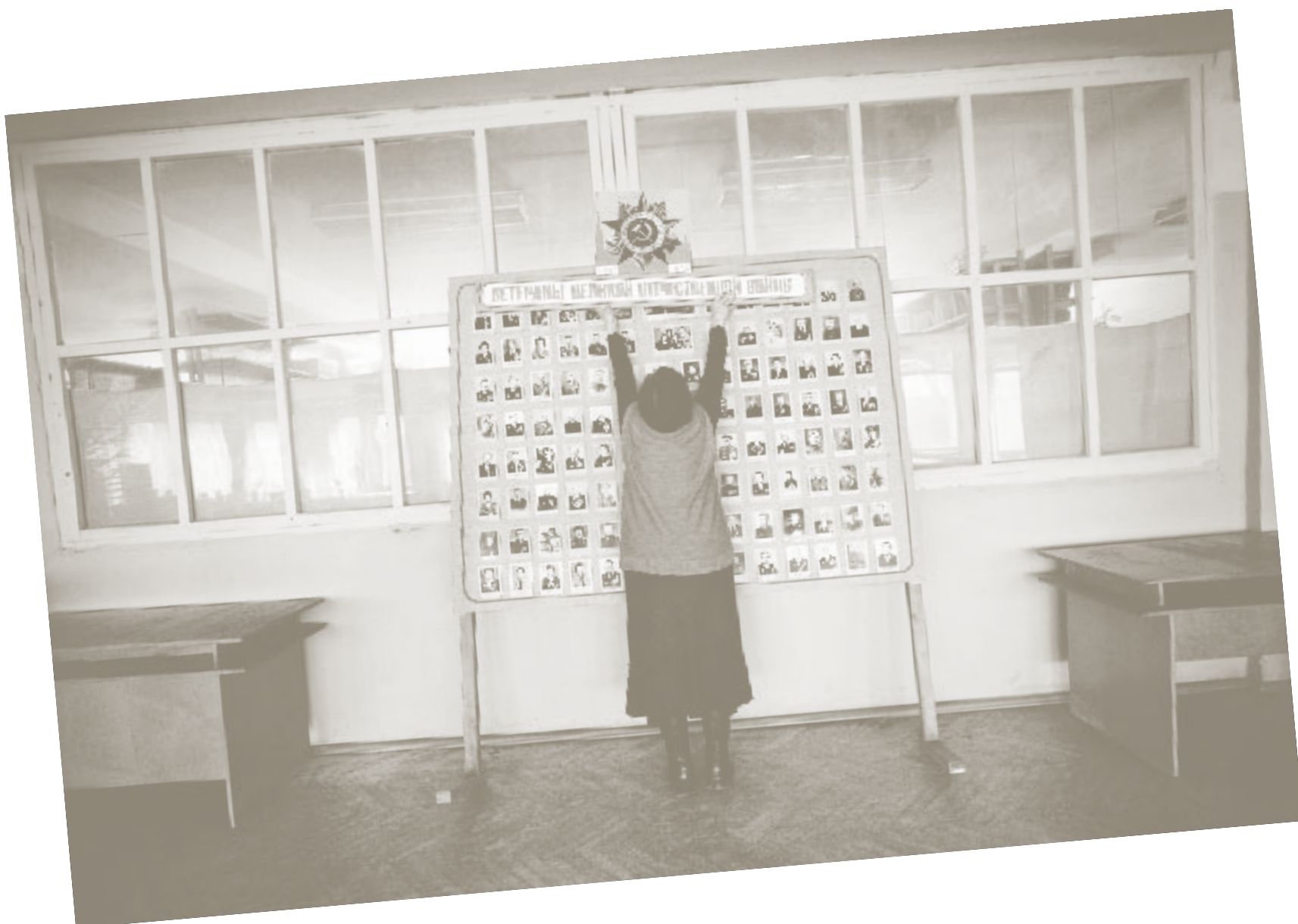
“Afgesproken”, zei ik en ik wist dat ik mij daarmee akkoord had verklaard de vader van een Europeaan te worden.

Anders dan dit citaat doet vermoeden loopt de botsing tussen twee culturen niet goed af in de roman. Desondanks kan *Ali en Nino* óók worden gelezen als een poging om etnische, nationale, religieuze en culturele grenzen te overstijgen, als een getuigenis dat er meer is dan mensen vreedzaam bindt dan hen gewelddadig scheidt.

De parallel met de werkelijkheid anno 2008 is dat er meer gelijkheid tussen Azerbeidzjan en Armenië is dan beide landen lief is. Beide landen willen westerse democratiën zijn. Beide zijn lid van de Raad van Europa en onderschrijven dezelfde uitgangspunten met betrekking tot democratie, mensenrechten en rechtstaat. Om uiteenlopende redenen willen ze zowel goede

contacten houden met het naburige Rusland als met het verre Amerika. Tegelijkertijd zijn de politieke verhoudingen verstard. De gestaalde kaders uit Nagorno Karabach gijzelen de Armeense politiek en de Aliyev-dynastie in Azerbeidzjan handhaaft met harde hand haar politiek-economische hegemonie. Verkiezingen zijn in beide landen in toenemende mate omstreden. Beide landen hebben een forse economische groei, die echter nauwelijks de armsten ten goede komt. De sociale ongelijkheid neemt toe, jongeren beproeven elders hun geluk. Verkiezingen worden in- en uitgeluid met demonstraties en internationale protesten. In beide landen lijkt sprake te zijn van een gestaag groeiende, maatschappelijke oppositie die schreeuwt om internationale steun. En sancties tegen machthebbers die nu consequent over een lange periode democratische principes bruskeren waar ze zelf voor getekend hebben.

Het oplossen van het ‘bevroren conflict’ Nagorno Karabach is een noodzakelijke stap om de situatie te ontgooien. De slepende

verkenningen die nu al jarenlang onder de vlag van de OVSE worden gevoerd, moeten plaats maken voor onderhandelingen, waarbij de VS, EU en Rusland aanschuiven. Laat de VS en de EU aantonen dat de onafhankelijkheid van Kosovo inderdaad geen vrijbrief is voor allerlei separatistische bewegingen, die na etnische zuiveringen menen het recht op zelfstandigheid verdiend te hebben. En Rusland kan nu wél haar volkenrechtelijk principe van territoriale integriteit laten gelden.

=

Literatuur

Ch. de Leeuw, *Storm over de Kaukasus*, Babylon-De Geus, Amsterdam 1997. (Nog verkrijgbaar op www.marktplaats.nl)

Th. de Waal, *Black Garden*, New York University Press, New York 2003

K. Said, *Ali en Nino*, De Bezige Bij, Amsterdam 2001 (1937).

T. Reiss, *Een reiziger uit de Oriënt*, De Bezige Bij, Amsterdam 2005. (zie Verder lezen. p. 44)

LINKS In de bibliotheek van Tskhinvali wordt een herdenkingsplaat opgehangen voor de Ossetiërs die tijdens de Tweede Wereldoorlog voor het Sovjet-leger sneuvelden. **ONDER** Op de markt van Tskhinvali verkopen ook veel Georgiërs hun producten.

Van oude bomen

‘Groen’ gaat in de politiek vaak samen met ‘progressief’. Toch zijn veel natuurliefhebbers als het erop aankomt nogal behoudzuchtig. Vooruitstrevende ecologen wijten dit al snel aan kortzichtigheid. Hoe staat het met het evenwicht tussen vernieuwing en behoudzucht in de Nederlandse natuur?

In een van zijn verhalen schrijft Bob den Uyl waarderend over een tuin die precies in de juiste mate is verwaarloosd. Dat is eigenlijk wel een mooie definitie van wat in Nederland doorgaans ‘natuur’ wordt genoemd: betrekkelijk kleine terreinen, die aan menselijk ingrijpen hun ontstaan danken (ons laatste stukje oerbos is in de negentiende eeuw gekapt), maar toch lang genoeg met rust zijn gelaten om een rustieke, weldadig verwilderde indruk te maken. Die natuurgebieden lopen in ons keurig aangeharkte landje permanent gevaar. In toenemende mate penetreren woningen, bedrijventerreinen, autowegen, vakantieparken en uitgestrekte golfterreinen het ongerepte groen. En soms zijn het de bulldozers, draglines en motorzagen van natuurbeheerders die de rust verstoren. Met name Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer hebben het de laatste jaren nogal eens aan de stok met recreanten die vinden dat hun favoriete stukje groen op een wel erg ingrijpende manier wordt ‘beheerd’. En dan gaat het niet om alle informatiebordjes, picknicktafels of bruggetjes waarmee de natuur wordt opgeleukt, maar om het kappen van grote percelen bos.

Bij Velp op de Veluwe ontstond eerder dit jaar bijvoorbeeld ophef toen Natuurmonumenten – met instemming van een GroenLinks-wethouder – zeventien hectare bos kapte, om een dichtgegroeide zandverstuiving weer in oude luister te herstellen. Of neem de Bisonbaai in de uiterwaarden van de Waal vlakbij Nijmegen. Een ruig stukje groen rond een meertje. Voor ecologen is het ongetwijfeld niet het meest interessante stukje Nederland, maar natuurliefhebbers van het meer indolente soort genieten er in grote getale van de rust, het ruizen van de oude, hoge populieren en het koele, relatief schone water. In september 2006 waren er ineens motorzagen te horen. De beheerder van het gebied, Staatsbosbeheer, had beslist dat een groot deel van de bomen tegen de vlakke moest, omdat ze te oud waren en daarmee een veiligheidsrisico opleverden voor wandelaars. Bovendien ging het om aangeplante *Canadese* populieren, die hier om die reden niet zouden thuishoren. Er werd onmiddellijk een actiegroep opgericht, in een vergeefse poging de kapwerkzaamheden tegen te houden; de Nijmeegse gemeenteraadsfractie van GroenLinks kwam in het geweer, de SP stelde zelfs Kamervragen over de zaak.

Alex de Meijer, de Nijmeegse contactpersoon van de Bomenstichting en Milieudefensie, sloot zich niet bij het pro-

test aan. De Meijer: “De dramatische verhalen van sommige actievoerders vond ik flauwekul. Vanuit het oogpunt van natuurontwikkeling in de uiterwaarden was ik geen tegenstander van het rooien daar. Die populieren stonden voor een hele gordel spontaan gegroeide en al behoorlijk grote wilgen. Ik heb veel contact met natuurorganisaties hier in de omgeving en die waren allemaal voor het rooien van die bomen. Daar zitten veel mensen met ecologische kennis, die zeggen: laat de boel lekker oorspronkelijke natuur worden, daar horen die populieren niet in thuis.”

De Meijer kent meer recente voorbeelden van protest tegen de kap van bomen die ruimte moeten maken voor een meer gevarieerdere en ‘natuurlijkere’ vegetatie, met bijvoorbeeld heide of bosanemonen. Ook het oude weidelandschap met z’n vriendelijke koeien moet her en der plaatsmaken voor wildere vormen van natuur.

Salamanders

Kunnen medewerkers van natuurorganisaties – veelal biologen en ecologen – niet wat meer rekening houden met het behoudzuchtige type groenliefhebber, dat misschien nauwelijks een mus van een merel kan onderscheiden, maar wel graag af en toe wat boslucht opsnuift en nostalgisch wegdroomt in het zo vertrouwde Nederlandse landschap? Frans Vera, als landschapsecoloog verbonden aan Staatsbosbeheer, heeft daar zijn bedenkingen bij. “Als je iedereen steeds gaat vragen wat we moeten doen, komen we niet veel verder; mensen zullen altijd conservatief kiezen.” Hij wijst op onderzoek van de econoom en Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman, waaruit blijkt dat mensen verlies veel zwaarder wegen dan waardestijgingen. Dat geldt ook voor veel natuurliefhebbers. “Zodra je gaat praten over verandering in het landschap waarin mensen zijn grootgebracht, gaat dat verliesmijdende gedrag een rol spelen, want mensen weten wat ze hebben, niet wat ze krijgen.” Wanneer je daaraan toegeeft, gaat de natuur op den duur steeds verder achteruit, vreest Vera. “Je definieert als natuur wat je kent uit je jeugd; voor mij was dat een slootje in Amsterdam, waar ik salamanders ging vangen. Tijdens het leven van iedere generatie verdwijnen er planten- en diersoorten, met name als gevolg van ontwikkelingen in de landbouw. De volgende generatie definieert het restant tot natuur. Het resultaat is een voortdurende verlaging van de standaard voor wat natuur is; het is een continu proces van normvervaging.”

en dingen die voorbij gaan

Om het tij te keren werd Vera een grote promotor van natuurontwikkeling. “In Nederland was de essentie van natuurbescherming heel lang: iets is mooi, laten we zorgen dat het zo blijft. Dat ging dan, met uitzondering van de Waddenzee, altijd om cultuurlandschappen. Wanneer je een Afrikaan hier in een weiland zet en zegt ‘Dit is onze natuur’, zal hij misschien nog niet in lachen uitbarsten, uit beleefdheid. Het kan niet zo zijn dat we ons beperken tot het stoppen van verdere achteruitgang. Als wij mensen in Bangladesh aanspreken op het behoud van hun tijgers, of vinden dat Indiërs moeten samenleven met olifanten, dan mogen we bij onszelf ook wel wat meer doen dan alleen beschermen wat er toevallig over is gebleven.” Mede dankzij Vera zijn de afgelopen vijftien jaar in Nederland natuurontwikkelingsprojecten tot stand gekomen, stukjes wildernis met een relatief weelderige biodiversiteit. Bekendste voorbeelden zijn de Oostvaardersplassen en een aantal uiterwaarden van rivieren, waar de natuur haar gang kon gaan in het kader van het Plan Ooievaar. Ook veel liefhebbers van het oude cultuurlandschap langs de rivieren gaven zich uiteindelijk hiervoor gewonnen. Vera: “Uit onderzoek blijkt dat een overgrote meerderheid van de aanvankelijke tegenstanders hier na een aantal jaren positief tegenover stond, zelfs een kleine meerderheid onder de boeren.”

Kaalgeslagen

Tegenstanders van ‘nieuwe natuur’ lijken gedoemd tot het leveren van achterhoedegevechten. Een invloedrijke organisatie die opkomt voor hun belangen is er niet. Misschien kan de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (in 2006 voortgekomen uit de Vereniging Das&Boom) daartoe uitgroeien, al presenteert die zich vooral met een ambitieus Deltaplan om het landschap te verfraaien. Louter strijden voor behoud van het bestaande is niet *sexy*; dat riekt naar conservatisme.

De Britse filosoof John Gray hield jaren geleden een pleidooi voor toenadering tussen groenen en conservatieven. Hij zag drie fundamentele overeenkomsten tussen het gedachtegoed van de beide politieke stromingen: ze kijken verder dan alleen de huidige generatie, hechten veel waarde aan de gemeenschap en hebben een afkeer van grootschalige vernieuwende experimenten. Het lijkt erop dat de Britse Conservatieve Partij hier ten langen leste gehoor aan geeft, want haar nieuwe leider David Cameron profileert zich nadrukkelijk als een ‘groene’ kandidaat. Maar in het

Nederlandse politieke debat zijn degenen die zichzelf conservatief noemen vooral gericht op het conserveren van de oude machtsverhoudingen in de samenleving. Geen wonder dat GroenLinksers en andere vooruitstrevende natuurliefhebbers het niet prettig vinden om van conservatisme te worden beticht.

Dit neemt niet weg dat vooral de linkse huiver tegenover grootschaligheid prima aansluit bij het gedachtegoed van menig natuurliefhebber. De Bomenstichting, een landelijk netwerk van bomenbeschermers, heeft dat hoog in haar vaandel staan. Edwin Koot, projectleider bomenbeleid van de stichting: “Wij zijn voorstander van natuurontwikkeling, maar we zeggen ook: doe het niet te rigouros. Vaak wordt het heel groots aangepakt. Dan moeten er bijvoorbeeld een paar prachtige oude wilgen wijken, omdat men een natuurlijke oevervegetatie met riet wil. In onze ogen moet je dan bedenken dat het heel slecht te verkopen is wanneer het eerste wat mensen zien bij de aanleg van nieuwe natuur een volkomen kaalgeslagen vlakte is. Sluit dan een compromis, laat een aantal van die jongens staan, al past dat niet in het concept.” Volgens Frans Vera is echter wetenschappelijk aangetoond “dat alleen in grootschalige gebieden natuurlijke processen zoveel variëteit laten ontstaan dat daar de van nature in Europa aanwezige biodiversiteit kan worden behouden.”

Alex de Meijer wijst erop dat ook financiële overwegingen een rol spelen bij de keuze voor een grootschaligere aanpak. Rigouros percelen bos kappen is goedkoper dan selectief ingrijpen. En oude cultuurlandschappen in stand houden vereist maaien, plaggen, snoeien en andere vormen van kostbaar onderhoud, die in verwilderde natuurontwikkelingsprojecten achterwege kunnen blijven. Toch heeft hij vertrouwen in de compromisbereidheid van Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer. “Dit soort organisaties is gevoelig voor publieke druk. Diverse acties voor het behoud van bijvoorbeeld tamme kastanjes of Amerikaanse eiken die gekapt dreigden te worden omdat ze hier niet thuis zouden horen, hebben succes gehad. Bij de Overasseltse Vennen, waar Staatsbosbeheer ruimte wil scheppen voor zeldzame (natte) natuur, is onder publieksdruk afgedwongen dat het aantal te kappen hectares wordt beperkt.” Zo kent hij meer voorbeelden. Al met al is De Meijer blij met de toegenomen discussie over de wijze van natuurbeheer. “Laat de meningen maar botsen, dan komt er iets goeds uit.”

=

Literatuur

J. Gray, *Beyond the new right. Markets, government and the common environment*, Routledge, London & New York 1993.

Het altruïsme

GroenLinks denkt na over haar uitgangspunten en de toekomst.

GroenLinks-watcher Paul Lucardie vindt dat de partij zich moet laten leiden door altruïsme.

Ideologie is weer een beetje in de mode. PvdA en VVD hebben zich de afgelopen jaren op hun beginselen bezonnen, terwijl ChristenUnie, SP en PVV al dan niet terecht de indruk wekken principieel en duidelijk te zijn – wat mogelijk een deel van hun electoraal succes verklaart. GroenLinks wil wel met de mode meedoen, maar heeft (naar eigen zeggen) alleen idealen en geen ideologie. Is dat zo?

Hier wil ik betogen dat GroenLinks wel degelijk over een ideologie beschikt, zij het niet een klassieke ideologie als liberalisme of socialisme. De idealen van de partij hangen wellicht nauwer samen dan men vaak aanneemt.

Volgens het Programma van Uitgangspunten uit 1992 koestert GroenLinks vier idealen: democratie, respect voor natuur en milieu, sociale rechtvaardigheid en internationale solidariteit.

Democratie betekent zoals bekend 'regering door het volk', oftewel: iedere burger mag om de beurt regeren en geregeerd worden, in de woorden van Aristoteles. Daarvan is in onze zogenaamde parlementaire democratie geen sprake van, de meeste burgers mogen slechts eens in de zoveel tijd een stem uitbrengen op een politicus, die vervolgens gaat regeren of de regering tracht te controleren. Niettemin worden de politici geacht rekening te houden met de mening van hun kiezers.

Respect voor natuur en milieu betekent: rekening houden met de dieren, planten en mineralen om ons heen, niet alleen om die te behouden voor onszelf en ons nageslacht maar ook omdat ze een eigen intrinsieke waarde hebben.

Sociale rechtvaardigheid is een bijzonder vaag begrip dat vrijwel alle politieke stromingen verschillend uitleggen. In elk geval poogt men rekening te houden met verschillen tussen mensen, in aanleg en milieu. In liberale ogen mogen die verschillen best leiden tot een ongelijke verdeling van inkomens, macht en aanzien, terwijl socialisten

die ongelijkheid willen beperken en mensen met minder talent of meer pech in hun streven naar welvaart daarvoor willen compenseren door middel van subsidies en collectieve voorzieningen.

Indien we de ongelijkheid niet alleen in eigen land maar ook in de rest van de wereld willen beperken, noemen we dat meestal *internationale solidariteit*: het vierde ideaal van GroenLinks. Dat betekent rekening houden met de rest van de wereld, en vooral met de armere delen daarvan die de Derde Wereld genoemd werden. De leuze 'Eigen volk eerst' heeft GroenLinks nooit erg aangesproken.

Die nationalistische gedachte hoort thuis bij een andere, rechtse of conservatieve traditie, die de bestaande verschillen wil handhaven en mogelijk vergroten. De conservatieven willen het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' aanscherpen, niet alleen de verschillen tussen het eigen volk en de anderen, ook tussen 'ons soort mensen' en de lagere klassen in eigen land, tussen de eigen cultuur of godsdienst en die van anderen, tussen man en vrouw, homo en hetero; en natuurlijk de verschillen tussen de mens als 'Heer der Schepping' en de dieren en planten die aan zijn macht zijn overgeleverd. GroenLinks ontkent die verschillen niet maar zoekt ook naar de overeenkomsten met de ander of het andere. Ze wil rekening houden met andere generaties, andere culturen, andere sociale klassen, andere landen en andere dieren – eigenlijk met alles en iedereen. We zouden dat de ideologie van het politiek altruïsme kunnen noemen (alter = ander).

vloeibaar

Altruïsme roept associaties op met onuitstaanbaar moralisme, naïef vertrouwen in het 'goede van de mens' en ontkenning van de harde realiteit: het hemd is immers nader dan de rok? Zorgen voor je gezin en hulpvaardig zijn voor je burens is al moeilijk genoeg, solidariteit opbrengen met de hele wereld en ook nog met je nageslacht en met de dieren en ecosystemen om je heen, is dat niet wat veel gevraagd? De oude socialisten koppelden de solidariteit nog aan gemeenschappelijke klassenbelangen: alleen door samenwerking kon het internationale proletariaat de macht van de kapitalisten breken en een klassenloze samenleving opbouwen. Dat perspectief ontbreekt bij GroenLinks. Internationale solidariteit krijgt als ideaal dan ook vaak een moralistisch karakter.

Ik zou echter een onderscheid willen maken tussen solidariteit en altruïsme

(je kunt ook zeggen: tussen extreem en gematigd altruïsme). Solidariteit heeft te maken met eenheid en vastigheid (*solide* = vast). Altruïsme (in de gematigde vorm) gaat in mijn opvatting uit van verscheidenheid; het is eerder vloeibaar dan vast. Een simpel voorbeeld. Als ik solidair wil zijn met een dakloze of een vluchteling die me op straat aanspreekt, zou ik hem mijn huis of tenminste een deel van mijn huis moeten aanbieden. Als ik echter alleen een daklozenkrant van hem koop of geld overmaak aan Vluchtelingenwerk, ben ik niet echt solidair – ik vorm geen vaste eenheid met de daklozen of vluchtelingen. Maar ik handel wel altruïstisch, in plaats van egoïstisch of uit puur eigenbelang. Solidariteit is wellicht alleen mogelijk binnen een exclusieve gemeenschap: het eigen volk, de eigen kerk, de eigen klasse. Die solidariteit van 'wij' tegenover 'zij' vindt een beloning in de verwerving of verdediging van eigen welvaart en vrijheid. Dat heeft vaak meer met groeps-egoïsme dan met altruïsme te maken, ook al vraagt het soms offers van bepaalde individuen.

Altruïsme onderscheidt zich van groeps-egoïsme, maar ook van zelfopoffering. Er blijft enige afstand tussen Ego en Alter, Ik en de Ander, maar we houden rekening met elkaar. Wederkerigheid is daarbij wenselijk, maar lang niet altijd mogelijk. Van asielzoekers in je buurtkerk kun je misschien nog waardering of erkentelijkheid verwachten, bij je verre nakomelingen of de dieren en planten in je omgeving is dat al een stuk lastiger. Een altruïst gaat dus niet uit van *do ut des* (ik geef opdat jij geeft), al zal hij een bedankje wel weten te waarderen.

utopie

Een altruïst gaat dus niet per definitie uit van een naïef optimistisch mensbeeld en verwaarloost niet per se zijn eigen belangen. Het is dan ook niet een wereldvreemde en apolitieke houding. Politiek is immers altijd een combinatie van belangen en idealen. Nagenoeg elke politieke beweging of partij behartigt de belangen van bepaalde groepen en streeft bepaalde idealen na. Dat weerspiegelt zich in het gedrag van hun electoraat. De VVD trekt wel veel welgestelde kiezers, maar toch ook uitkeringsgerechtigden en AOW'ers, terwijl de SP soms steun krijgt van miljonairs en hoogleraren, en het CDA van onkerkelijken. Als de meeste kiezers alleen uit eigen belang gingen stemmen, zouden verkiezingsuitslagen gemakkelijker te voorspellen zijn – maar dat zijn ze

van GroenLinks

zelden, tot frustratie van opiniepeilers en politicologen.

Politieke idealen moeten uiteraard vorm krijgen in concrete plannen en wensen. Die hoeven echter niet allemaal op korte termijn uitvoerbaar te zijn. Een politieke partij heeft ook een langetermijndoelstelling nodig – en misschien zelfs een moeilijk te verwezenlijken utopie, als ze haar kiezers en leden wil inspireren. Dat geldt zelfs voor enigszins egoïstische bewegingen als Trots op Nederland, maar zeker voor een altruïstische partij. Hieronder wil ik aangeven hoe een altruïstische utopie GroenLinks zou kunnen inspireren – en misschien zelfs electoraal voordeel zou kunnen brengen, hoe paradoxaal dat ook moge klinken.

Athene

'Think globally, act locally' is vanouds een leidraad van groene partijen en bewegingen over de hele wereld. Een van de eerste groene ideologen, de in 2006 overleden Amerikaanse eco-anarchist Murray Bookchin, voerde deze gedachte naar een radicale conclusie in zijn pleidooi voor *libertarian municipalism*. Elke gemeente zou een soevereine eenheid moeten vormen, weliswaar in confederatie met anderen verbonden maar onafhankelijk in haar besluitvorming. Die besluitvorming zou liefst in massale volksvergaderingen plaats moeten vinden, zodat elke burger zich direct betrokken weet. Burgers zouden ook bij toerbeurt politiedienst moeten doen.

Het ideaal doet denken aan het oude Athene (al bleef burgerschap daar beperkt tot de zonen van Atheense ouders). Zover zal GroenLinks niet willen gaan. Maar een paar stappen in die richting zouden geen kwaad kunnen. We kunnen vast wel iets leren van Porto Alegre, een Braziliaanse stad van ongeveer anderhalf miljoen inwoners die sinds 1988 probeert haar burgers actief te betrekken bij de vaststelling van de begroting, onder meer via openbare wijkvergaderingen. Radicale decentralisatie en opwaardering van de gemeente hebben belangrijke voordelen.

In de eerste plaats is het gemakkelijker gemeenschapszin te ontwikkelen in een bestaande gemeenschap dan in een abstractie als 'de wereld'. De meeste inwoners van een gemeente voelen wel een zekere band met die plaats, al wordt hun dat door veelvuldige gemeentelijke herindelingen en centralisatie van veel overheidsstaken niet gemakkelijk gemaakt. Zelfs jongeren die weinig binding hebben met Nederland

voelen vaak nog wel iets voor hun stad, al was het maar dankzij Ajax of PSV. Dat wordt bevestigd door onderzoeken in Amsterdam en Rotterdam. 85% van de ondervraagde Amsterdammers voelen zich verbonden met hun stad; bij niet-westerse allochtonen is dat 75%. Volgens onderzoek van de Erasmus Universiteit zien jongeren van Turkse en Marokkaanse afkomst zichzelf eerder als Rotterdammer dan als Nederlander (*NRC Handelsblad*, 27 maart 2008).

De meeste gemeenten zijn langzamerhand een microkosmos geworden die bijna alle groepen waar solidariteit mee gewenst is in zich verenigt: arm en rijk, immigrant en inboorling, christen, atheïst en moslim, man en vrouw, mens en dier. Via immigranten is zelfs de Derde Wereld indirect aanwezig, althans in de grote, stedelijke gemeenten. De stad lijkt zodoende een goede leerschool voor altruïsme à la GroenLinks: rekening houden met elkaar – op straat, in het verkeer, in het werk, in de supermarkt en in de disco.

De gemeente is bovendien nog kleinschalig genoeg om echte democratie te leren en te realiseren. Dat bleek al in Athene. In Nederland heeft de gemeente mondjesmaat wat meer bevoegdheden gekregen, maar blijft erg afhankelijk van de centrale overheid, ook voor haar inkomsten. Dat zou moeten veranderen, wil de gemeente als democratische gemeenschap iets meer betekenen.

GroenLinks heeft eigenlijk verrassend weinig aandacht voor de gemeente getoond, althans op ideologisch vlak. Op bestuurlijk terrein heeft ze daarentegen veel werk verricht, acties gevoerd en vaak goede wethouders geleverd. De partij werd daarvoor ook beloond door de kiezers met cijfers die vaak hoger waren dan de landelijke verkiezingsresultaten. Mogelijk voelt GroenLinks echter – evenals andere linkse partijen overigens – een zekere huiver voor radicale decentralisatie. Gemeenten verschillen immers onderling nogal, in rijkdom en etnische samenstelling. Een forse uitbreiding van hun bevoegdheden en inkomsten zou die ongelijkheid kunnen vergroten. Meer geld voor Delfzijl is wel goed, maar moet Wassenaar dan ook meer hebben? En mogen gemeenten straks immigranten weigeren of de bijstand verlagen als ze dat democratisch besluiten? We wilden toch groepsegoïsme tegengaan?

Dat vereist tenminste vrijheid van vestiging. Geen enkele gemeente zou burgers met een geldig paspoort (en een blanco

strafblad) uit andere gemeenten mogen weigeren. In tegendeel, verhuizing zou vergemakkelijkt en gesubsidieerd moeten worden. Zover zijn we nog niet, maar met een krimpende bevolking en dus (waarschijnlijk) toenemende leegstand van woningen wordt dat in de toekomst vast gemakkelijker. De centrale overheid moet daar op toezien – en blijft dus nodig, wat Bookchin en zijn geestverwanten daar ook van mogen vinden. Binnen deze randvoorwaarden lijkt me ongelijkheid tussen gemeenten echter geen probleem. Laat ik het even provocerend formuleren: laat Staphorst maar bordelen, coffeeshops en hoofddoekjes verbieden, als Groningen ze maar toestaat.

evenwicht

GroenLinks zoekt al vanaf haar oprichting een evenwicht tussen individualisme en gemeenschapszin, tussen zelfontplooiing en solidariteit, tussen vrijheid en duurzaamheid. Dat gaat niet alleen om abstracte principes, maar ook om concrete kwesties als ontslagrecht en verbindend verklaren van een CAO, autogebruik en gratis openbaar vervoer, onderwijs en integratie van migranten. Zonder dat soms wankele evenwicht zou GroenLinks haar identiteit kwijt raken – en waarschijnlijk ook haar meest trouwe kiezers.

Gematigd altruïsme vormt de kern van die identiteit, heb ik getracht aan te tonen. GroenLinks wil rekening houden met 'de ander'. Dat betekent evenwicht tussen zelfopoffering en groepsegoïsme: met iedereen rekening houden, maar niet zelf het kind van de rekening worden.

=

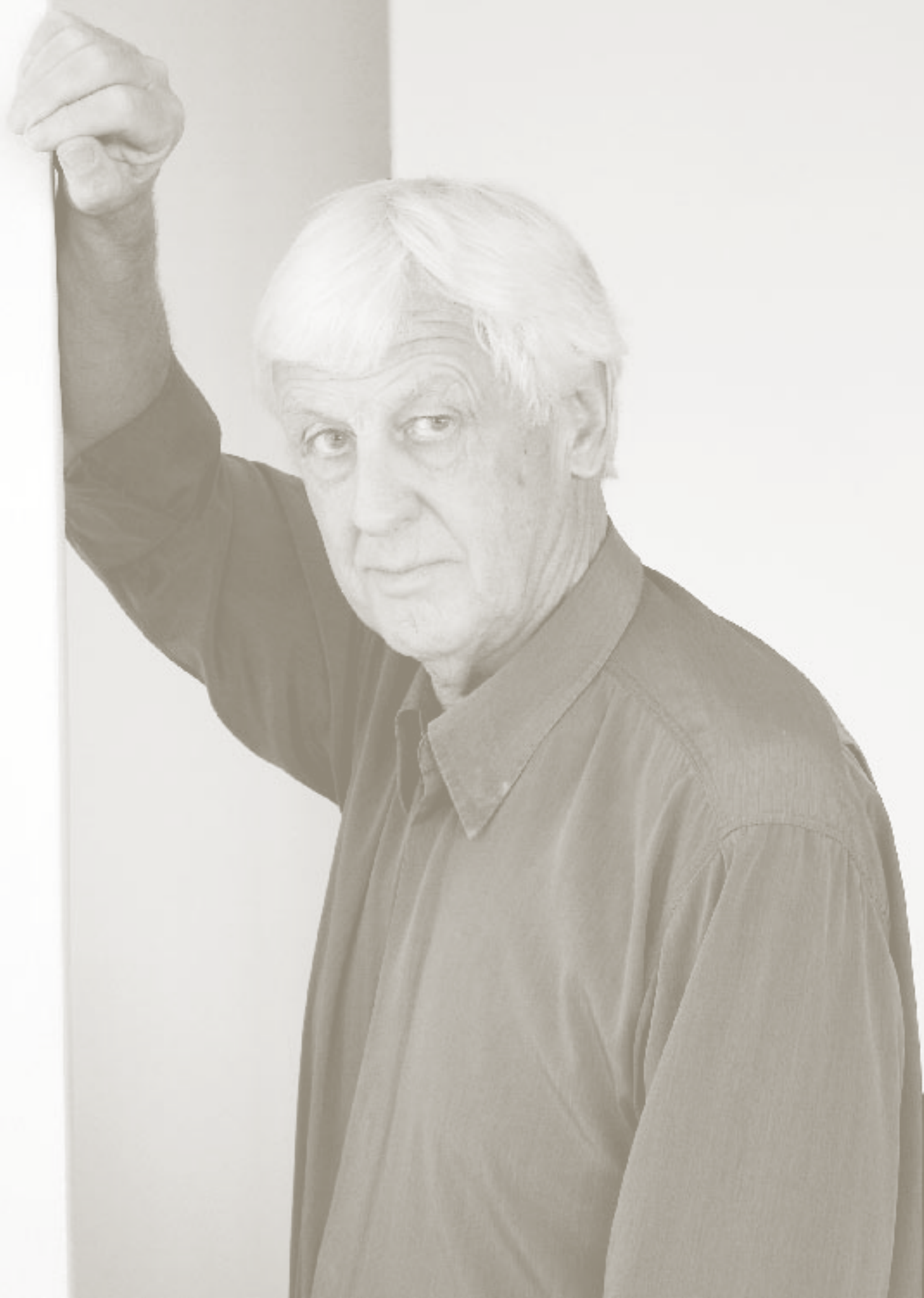
Literatuur

Uitgangspunten van GroenLinkse politiek, Amsterdam, 1992.

M. Bookchin, *The limits of the city*, Black Rose Books, Montreal/Buffalo. Zie ook zijn website www.social-ecology.org.

Dienst Onderzoek en Statistiek, Amsterdamse Burgermonitor 2007. Zie www.os.amsterdam.nl/pdf/burgermonitor_factsheet.
www.groenlinks.nl/toekomst

Wim de Boer

“Vervul het verlangen”

Als bijdrage aan de discussie over de uitgangspunten van de partij die tot de herfst van 2008 binnen GroenLinks wordt gevoerd, blik De Helling met een aantal *Founding Fathers* van de partij terug op de ontwikkelingsgang van GroenLinks. Als derde komt aan het woord: Wim de Boer.

foto: Hapé Smeele

Wim de Boer (1938) was in 1989 al een oude rot in de PPR en van meet af aan voorstander van samenwerking met de andere kleinlinkse partijen. Tussen 1974 en 1982 was hij lid van de gemeenteraad van Sneek voor Progressief Sneek (PPR, PSP en D66). In 1980 werd hij vice-voorzitter van de PPR en 1981 voorzitter. Dat bleef hij tot 1985. Tussen 1984 en 1990 was De Boer voorzitter van het Groen Progressief Akkoord, een samenwerkingsverband van PPR, PSP en CPN in het Europees Parlement. Hij leidde de PPR-campagne voor de Provinciale Staten van 1987 en de GroenLinks-campagnes voor de Tweede Kamer- en Europese verkiezingen van 1989. In 1993 werd hij in het interne referendum over het lijsttrekkerschap verslagen door Mohamed Rabbae en Ina Brouwer. De Boer was van 1991 tot 2003 de eerste fractievoorzitter van GroenLinks in de Eerste Kamer en in die periode ook directeur Dienst Samenleving in Zutphen. Dat najaar verving hij Mohamed Rabbae als wethouder in Leiden. In 2006 nam Wim de Boer afscheid van die functie en van de politiek.

In een serie over de oprichters van GroenLinks kun je niet om Wim de Boer heen. Met Cox Merkelijn en Janneke van der Plaat riep hij de partijraad van de PPR bijeen toen het partijbestuur op het punt stond de onderhandelingen met CPN en PSP af te breken. De partijtop meende als de grootste partij van de drie ook alleen nog een kans te hebben. Ook had men moeite met de CPN. De Boer: “Op die partijraad moest mijn goede vriend Bram van Ojik als partijvoorzitter een besluit van het partijbestuur verdedigen waar hij het zelf niet mee eens was. Maar het bestuur stond zo ver van de realiteit af. Het was voor ons duidelijk dat de achterban het niet zou pruimen als er geen beweging kwam.” De Boer c.s. dienden een motie in die opriep om de onderhandelingen te hervatten en kreeg hiervoor een meerderheid. Het partijbestuur weigerde echter de motie uit te voeren. De ‘bende van drie’ benoemde zichzelf tot onderhandelingsdelegatie en hervatte de besprekingen. Binnen enkele weken was GroenLinks geboren en de PPR ging om. De Boer: “We hebben echt rebels opgetreden. Door de val van Kabinet-Lubbers II op 2 mei 1989 kwamen er in september verkiezingen: wanneer er niet was dooronderhandeld zou het gewoon te laat zijn. Of het zonder die urgentie ook zo snel was gegaan, is nog de vraag.”

Is het gedachtegoed van de PPR nog herkenbaar in GroenLinks?

“Het verschil tussen GroenLinks en de PPR is inhoudelijk niet zo groot. We wilden in 1989 een stevige partij met een duidelijk profiel: groen en links, waarbij het ging om het evenwicht tussen beide. Sleutelwoorden waren: milieu, duurzaamheid, integriteit, solidariteit. We wilden onderzoekend en analyserend, creatief en optimistisch zijn. Een innemende en open partij met een internationale oriëntatie en aandacht en energie voor de kwaliteit van de democratie en de maatschappelijke orde. Dat was in de PPR ook belangrijk.

Ook het liberale karakter van de PPR is nog goed herkenbaar. Als je Leo Platvoet wilt geloven is het zelfs veel te invloedrijk. Hij spreekt van een liberale koers, maar dat gaat mij een stap te ver. De pluspunten van GroenLinks zijn wat mij betreft dat het pittiger en professioneler is. Het is minder theoretisch, minder soft en naïef dan de PPR.”

In de jaren tachtig sprak je van ‘vrolijk links’ als ideaal. Is dat gelukt?

“De eerste jaren na de fusie is dat er wel geweest, maar op dit moment zou ik dat niet zeggen. Er zit te weinig creativiteit en perspectief in de partij. Die hele discussie die nu bezig is, het toekomstproject van GroenLinks, lijkt toch teveel een pas op de plaats. Met een nieuw beginselprogramma verander je echt de partij niet. Alsof het opschrijven van dingen en het sleutelen aan structuren ons verder helpt. De zwakte van de Nederlandse politiek is dat het ontzettend veel over beleid gaat en over papier. Dat zit ook in onze partij. Ik heb zelf ook zo gefunctioneerd hoor: als je het maar goed opschreef, dan was je tevreden. Maar bij mij is langzaam maar zeker het inzicht ontstaan: daar gaat het helemaal niet om. Na het opschrijven begint het pas. Je moet zorgen dat je ideeën landen en uitvoerbaar zijn. Er wordt in het publieke domein zoveel energie gestoken in zaken waar niets van terecht komt. Schrijf dan wat minder op en doe meer. Daar komt bij dat er in de inhoudelijke discussie in de partij sprake is van regressie naar vroegere standpunten. Er zit wel wat in het verwijt dat GroenLinks elitair trekjes heeft, maar als je dat wilt bestrijden met gedachtegoed van twintig jaar geleden kom je er echt niet. Die discussie over liberaal, vrijzinnig en of we wel links genoeg zijn: dat schiet niet op (diepe zucht).

Waar zit hem dan het probleem?

“Je moet het zien in het kader

van wat er op dit moment in de Nederlandse politiek aan de hand is. Grote groepen in de samenleving hebben genoeg van de politiek. De laatste vijf, zes jaar is duidelijk geworden dat het de gevestigde politieke partijen – en tot onze schrik heeft GroenLinks moeten ontdekken dat ze daar ook toe behoort – niet gelukt is een echt antwoord te formuleren op alles waar mensen zich over opwinden. De opkomst van SP, Verdonk en Wilders is daar een reactie op. Ik zie drie groepen. Ten eerste het politieke midden. Dat zijn de gevestigde politieke partijen, de bureaucratie, het maatschappelijk middenveld, de modale burgers die ’t wel goed vinden. Die blijven gewoon doen wat ze altijd hebben gedaan: de boel aan de gang houden. De tweede groep bestaat uit mensen die door de globalisering, digitalisering en de multiculturele steden hun vertrouwde kaders kwijt zijn. Hun bestaan wordt beheerst door angst en boosheid. Hier leeft een ongelofelijk groot wantrouwen tegen de politiek, tegen publieke zaken en leiders en bazen in het algemeen. Door mensen als Fortuyn, Wilders en Verdonk is in deze groep het bewustzijn gegroeid dat ze ook gehoord willen worden en dat hun wensen vervuld moeten worden, en wel meteen. De derde, ook groeiende, groep bestaat voornamelijk uit goed opgeleide, nadenkende mensen die bewust bezig zijn met hoe ze hun leven vorm willen geven. Ze verlangen naar meer diepgang, echtheid, nabijheid, samen optrekken, zingeving. Ze willen werk waar ze elke dag fluitend heen kunnen, omdat ze daar zinvol bezig zijn, gestimuleerd en gezien worden. Ook zij zien weinig meer in de politiek, de spelletjes, het narcisme, ruis en kleingoed, het vele praten over wat er weinig toe doet. Er is een groot verlangen – dat meen ik echt serieus – naar leiderschap van mensen die ertoe doen, die richting geven aan de

34 Interview: Wim de Boer

samenleving, die dingen zeggen en doen die ons inspireren en tot verandering bewegen.”

Is dat de reden dat Barack Obama ook in Nederland zo populair is?

“Ja, al moet hij het natuurlijk nog gaan waarmaken. Er is een risico dat het verhaal mooier is dan de werkelijkheid, maar voorlopig is het veel overtuigender dan wat we lange tijd hebben gehoord. Kijk, we kunnen niet allemaal Martin Luther Kings of Nelson Mandela's zijn, maar we willen dat wel graag zien en horen. Ze gaven richting wat betreft zowel denken als voelen en maakten duidelijk dat leiderschap om meer gaat dan om dingen vinden, namelijk om behoorlijk met elkaar omgaan, om echtheid en warmte, om stem geven aan dat wat gezegd moet worden. Mensen doen heus hun stinkende best en hebben goede motieven om de samenleving verder te helpen, zeker de vertegenwoordigers van GroenLinks, maar de fundamentele vragen worden maar hier en daar gesteld. We moeten weer praten over bewustwording, want daar gaat het om.”

Bewustwording van wat?

“Van het feit dat het huidige systeem niet meer werkt, of in ieder geval kraakt en hoe dat komt. De laatste tijd houd ik me bezig met een filosofisch evolutiesysteem – SpiralDynamics – en dat heeft me duidelijk gemaakt dat het soms nodig is dat de dingen vastlopen, want pas uit dat gekraak ontstaat nieuw bewustzijn. De Tweede Kamer kan niet de kweekvijver zijn voor nieuw gedachtegoed, want is men meer bezig met reageren dan met vernieuwen en zelfreflectie. Het moet ergens anders vandaan komen en je mag hopen dat vertegenwoordigers van GroenLinks daarin geïnteresseerd zijn.”

Waar bevinden die kweekvijvers zich dan wel?

“Ik zie wel het verlangen, maar ik zie nog niet dat het vorm krijgt, behalve op individueel niveau. De

eerste groep die ik noemde houdt zich alleen bezig met beheren en beheersen en absoluut niet met vernieuwen, de tweede groep heeft wel een functie in het wakker schudden maar zal nooit een constructieve bijdrage aan verbetering van de samenleving leveren. Dus de vernieuwing moet van de derde groep komen. Daar zitten veel mensen die zich afkeren van de bureaucratie en de bazen en zeggen: het moet toch anders, beter kunnen. Die zijn heel creatief. Ze beginnen voor zichzelf of zoeken maatjes in het leveren van een bijdrage aan werkelijke verandering. Bij hen ligt voor GroenLinks het natuurlijk potentieel. Dat zij niet warm van ons worden moet ons aan het denken zetten. Het gaat mij niet eens om het electorale voertuig, maar om de vraag: wat kunnen wij als politieke formatie betekenen? Ik vind het zorgelijk dat ook GroenLinks ontzettend veel energie in allerhande kleingood stopt, zoals bijvoorbeeld een wetsvoorstel over vaderschapsverlof of media-educatie. Ik ben er niet tegen hoor, maar ik denk dan wel: is dit nu een plan waar we de samenleving mee verder helpen? We moeten ons de vraag stellen: hoe verbindt een wethouder zich met de vloeren van zijn stad, hoe verbindt de fractie in Den Haag zich met de vloer van de partij? Wat kan GroenLinks betekenen in het ontwikkelen van nieuwe ‘werkplaatsen voor verandering’ waar heel veel behoefte aan is. Ik mis het gevoel van urgentie dat het anders moet.”

Hoe komt dat?

“Men duikt onmiddellijk weer in de structuur. Neem de partijraad van GroenLinks, dat is een zieke club die wordt beheerst door wantrouwen. En daar staat niemand op die zegt: ‘jongens zullen we hier ogenblikkelijk mee ophouden’. Blijkbaar denken ze dat politiek bedrijven eindeloze controle betekent en scherpslijperij en wapperen met programma's en moties, maar er is absoluut geen open gesprek over denkbeelden

en over de vraag waar we eigenlijk met elkaar naar toe willen. Met een streep onder met elkaar. De vraag die je moet stellen is deze: is de manier waarop de partijraad functioneert de samenleving die wij willen? Alle geledingen van GroenLinks – de Tweede Kamerfractie, het stadhuis en het partijbureau – staan voor die spiegel: doen we wat we bedoelen te doen?”

Heeft GroenLinks een leiderschapsprobleem?

“Ja en nee. In algemene zin – en dat geldt eigenlijk voor de hele Nederlandse samenleving – wordt er onvoldoende nagedacht over leiderschap. Goed leiderschap is als leiders je raken en meenemen. Als mensen graag met en voor degenen werken die de vooruitgeschoven posities hebben en zich senang voelen door de manier waarop ze gezien worden en de ruimte krijgen – moet je eens kijken wat er dan gebeurt.”

Wat wens je GroenLinks toe?

“Dat wij een antwoord geven op het on vervuld verlangen in de samenleving en er een begin mee maken dat te vervullen. Daarvoor moet je een aantal oude vormen en gedachten maar laten voor wat ze zijn. Vraag me niet of ik nu concreet weet hoe het moet, want bewustwording begint met *niet* weten. In elk geval gaat het om zelfreflectie, veranderen, samen toegevoegde waarde creëren. Dat betekent ophouden met dingen die niet werken: elkaar de maat nemen, discussies zonder te luisteren, tegenstander-denken binnen je eigen club, willen winnen in plaats van samen onderweg zijn. Ik hoop vurig dat het toekomstdebat oplevert dat we een glashelder profiel krijgen. Een partij die tegelijk visionair en hartverwarmend is, die mensen meeneemt naar morgen.”

=

Literatuur

P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren Illusie, Geslaagde Fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief*, DSWO Press, Leiden 1997.

WB-Berichten

Wetenschappelijk Bureau duikt in Vogelaarwijk

Een van de speerpunten van het huidige kabinet is de aanpak van wat vroeger achterstandswijken heette. Voortbordurend op de plannen van Winsemius heeft minister Ella Vogelaar een ambitieus beleidsplan gelanceerd: het omvormen van dergelijke wijken tot zogenaamde Prachtwijken. De afdeling Lokale Politiek van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks wil de komende periode de ontwikkeling op dit gebied onderzoeken. Dit zal gebeuren door in één van de Vogelaarwijken te duiken, namelijk het Utrechtse Kanaleneiland.

Verkiezingen 2010

Kern van de plannen van Vogelaar is dat er onder de centrale regie van de gemeente integraal beleid gevoerd wordt, waarbij zowel fysieke als sociale aspecten in de wijk in samenhang worden verbeterd. Een belangrijke rol is daarbij voor de inwoners zelf weggelegd. Daarnaast vormt samenwerking tussen gemeente, welzijnsinstellingen en woningcorporaties een onmisbare schakel in het proces.

Vanaf het begin is er veel kritiek geweest op de aanpak van Vogelaar. Allereerst was daar het verzet van corporaties tegen de financiering van de plannen; het kabinet stelde geen budget beschikbaar, maar wilde het geld bij de corporaties halen. Verder klagen bewoners en instellingen over de beperkte invloed die zij op de plannen kunnen uitoefenen. Ook de zo belangrijke regierol voor de gemeente vormt een bron van scepsis en zorg. Men vreest een enorme groei van bureaucratie.

Wel is iedereen het erover eens dat 'achterstandswijken' aangepakt moeten worden, en dat dit integraal dient te gebeuren. Daarbij wordt er nu duidelijk en expliciet gekozen voor langetermijnbeleid. Wat dat betreft lijkt er een nieuw élan te zijn om aan de slag te gaan en is er optimisme over de mogelijkheden.

Het beleid van Vogelaar is een van de kroonjuwelen van de PvdA in het huidige kabinet. De aanpak heeft alles in zich om tot een succes te worden, maar ook alle ingrediënten voor een jammerlijke mislukking. Het is te verwachten dat de resultaten een rol gaan spelen bij de gemeenteraads-

verkiezingen in 2010 in de grote steden

Op lokaal niveau vallen er lessen te trekken uit deze aanpak: welke projecten of methodes werken goed, welke niet? Een goede monitoring van het beleid en de effecten ervan leidt tot nuttige informatie voor het lokale kader van GroenLinks.

Kanaleneiland

De Afdeling Lokale Politiek van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks heeft een van de Vogelaarwijken gekozen om het proces van dichtbij te volgen, namelijk Kanaleneiland. Omdat het een Utrechtse wijk betreft werken we samen met de afdeling en fractie van GroenLinks in Utrecht.

Door middel van bezoeken, observaties, gesprekken met organisaties, corporaties, instellingen, politici en bewoners(sorganisaties) willen we een beeld krijgen van dit beleid in uitvoering. Het gaat ons vooral op de volgende aspecten:

- In hoeverre is het beleid integraal? Hoe worden de sociale en fysieke aspecten verbonden?
- Hoe worden bewoners(organisaties) betrokken?
- Wat zijn succesfactoren en op welke terreinen worden successen geboekt?
- Hoe krijgt de regierol vorm; hoe gaat men om met het gegeven dat de ene partner de regie heeft, terwijl de ander het beleid betaalt?

Gerrit Pas en Miesjel Spruyt
afdeling Lokale Politiek van het
Wetenschappelijk Bureau.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR
Selcuk Akinci
Anne de Boer
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Aysel Sabahoglu
Miesjel Spruyt
Noortje Thijsen

Raad van Advies:
Chrisje Brants
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Tof Thissen
Marco Wilke

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

www.groenlinks.nl

de leemte

Shervin Nekuee & Revolutie

Dit was de laatste column van Shervin Nekuee voor de Helling. De redactie dankt hem voor alle columns die hij in zeven volle jaren bijdroeg.

De politieke islam heeft sinds de Iraanse Revolutie voorgoed een eigen plek opge-eist op de politieke wereldkaart. Beginn jaren tachtig was het een rage in Turkije om je te bekeken tot de sjiiïtische religie en in Europa begon de moslimidentiteit van de mediterrane immigranten op te bloeien. In veel landen heeft het succes van de islamitische revolutie en de onverzoenlijke taal van Khomeini tegenover de Sovjet Unie en Amerika voor een nieuwe impuls en inspiratie gezorgd onder de toen nog onzekere moslimactivisten. Khomeini bood in de politiek dipolair wereld van de Koude Oorlog de moslims een derde weg. Voor de gewone man in het Midden-Oosten en voor veel moslims daarbuiten betekende dit een authentiek – maar zodra islam voelde authenticiteit – maar zodra je grondiger keek kon je er veel intellectuele knip- en plakwerk in ontdekken – en het bleek in staat een land te runnen. De impact van de Iraanse Revolutie op het zelfbewustzijn van moslims was en is ommeentelijk groot en in alle soorten en maten terug te vinden op de huidige politieke kaart van de wereld van de islam. De pragmatistische AK-partij in Turkije, de moslimbroederschap in Marokko en de door het Westen zo gevreesde Bin Laden zijn ondenkbaar zonder de islamitische Republiek Iran.

In een jaar dat ons volgens veel deskundigen een militaire confrontatie tussen Iran en Amerika te wachten staat en dertig jaar nadat dat de golven van de islamitische revolutie over de Iraanse landenschappen grolfden, is de intellectuele leemte en het gebrek aan inzicht waarmee een oorlog voorkomen zou kunnen worden pijnlijjk voelbaar. Mijn oude wond doet zeer, misschien wordt het tijd om zelf voor genezer te gaan spelen.

Met veel andere revoluties is dit allang gebeurd, zowel in de vorm van fictie als filosofie. De Franse Revolutie leverde geweldige fictie op. Het bekendst is misschien wel A Tail in Two Cities van Charles Dickens, waarin het bebloede Parijs van de hoogtijdagen van de Revolutie de mis en scène van een (onmogelijke) liefde vormt. Onvergetelijk is ook het werk van Alexis de Tocqueville. Omdat hij de hysterie van de massa maar al te goed kende, was hij geen kritiekloze voorstander van democratie. Hij waarschuwde voor de schaduwzijde van de tiranie van de meerderheid. Hij legde de nadruk op het belang van een sterke civil society als een van het mogelijke beschermende mechanismes ter bescherming van het individu tegen de dwang en drang van het volk.

De Russische Revolutie en in het bijzonder de stalinistische 'opvoedingskampen' en massamoorden daarmee zonder de schrijvers en denkers in het Westen. George Orwell had zelf nog schouder aan schouder met socialist-ten en communisten in de Spaanse Burgeroorlog tegen Franco gevochten. Maar in 1945 schreef hij Animal Farm, de mooiste fabel over hoe onderdrukten – in dit geval de dieren – eigenhandig een totaal systeem tot stand kunnen brengen. Isalah Berlin, die met zijn vader en moeder Rusland moest ontvuchten, heeft niet toevallig zijn hele intellectuele leven besteed aan het demystificeren van een utopische lezing van de geschiedenis. Hij bleef levenslang op zoek naar het evenwicht tussen de onmisbaarheid van individuele vrijheid en de noodzaak van collectief gezag.

Revoluties zijn bijzonder verontrustende ervaringen. Wie ooit zo'n ingrijpende maatschappelijke omwenteling heeft mee gemaakt, komt er nooit meer van los. Het is een vloek en een zegen tegelijk. Een diepe wond voor de geest, maar ook een onuitputtelijke bron van inspiratie. Een vergroott glas waardoor je de wereld scherper kunt zien, maar waar je ook duizelig van kunt worden.

De Iraanse Revolutie, die in 1979 de macht in handen van Khomeini's mannen legde, heeft mijn levensloop en die van mijn naasten een radicaal andere wending gegeven. De motor achter deze revolutie was een utopische ideologie, misschien wel de laatste in de menselijke geschiedenis: het islamisme. Dertig jaar na dato hebben we in het Westen nog altijd de impact van de islamitische revolutie ook op de mondiale politieke verhoudingen niet voldoende bevat, noch hebben we de juiste antwoorden gevonden voor de veelvoudigheid van de politieke islam. En dat, terwijl we er zowel wereldwijd als nationaal in toenemende mate mee geconfronteerd worden. Het wordt tijd dat de Iraanse Revolutie zich in ons collectieve geheugen nestelt.

illustratie: Farhad Foroufarian

de

kredietcrisis

Het financiële beest is weer eens los: als zo vaak in de geschiedenis van het moderne kapitalisme waart er een crisis door de wereld van het geld. Welke reactie van links is adequaat, nu een totale afwijzing van de markt in progressieve kringen ook vrijwel niet meer te horen is? Promovendus Jasper Blom doet enkele voorstellen, gebaseerd op zijn onderzoek naar het mondiale financiële systeem. Kees Vendrik reageert als financieel woordvoerder van de Tweede Kamerfractie van GroenLinks.

illustratie: Herko van Eerden

De kranten staan de laatste maanden bol van berichten over de wereldwijde kredietcrisis. Het begon met de onverwachte implosie van twee investeringsfondsen van zakenbankier Bear Stearns. Deze fondsen hadden belegd in complexe financiële producten, en dat pakte niet goed uit. Dit vestigde de aandacht op een breder probleem met zogenaamde 'subprime' hypotheeklen. In verschillende staten in de Verenigde Staten werden hypotheeklen verstrekt aan mensen waarvan het op zijn zachtst gezegd dubieus was of ze deze zouden kunnen terugbetalen. Deze hypotheeklen werden vervolgens 'verpakt' in geavanceerde financiële producten die via *special purpose vehicles*, vaak gebaseerd in 'offshore' markten (landen waar financiële regulering en belastingheffing zeer beperkt is zoals de Britse Kanaaleilanden) doorverkocht werden. De problemen met deze hypotheeklen leidden vervolgens tot een wereldwijde *credit crunch*, wat inhoudt dat banken terughoudend worden om kredieten te verstrekken.

Hoe kan de links-progressieve beweging deze recente ontwikkelingen in het internationale financiële systeem aangrijpen om een nieuwe koers te varen? Ik beschrijf eerst de onderliggende trends die de huidige situatie mede hebben veroorzaakt, dan de reacties hierop en eindig met voorstellen voor een nieuwe lijn.

Trends

De huidige crisis illustreert de integratie van financiële markten die de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden, zowel over geografische grenzen als over marktsegmenten. Helaas betekent dit ook dat problemen in de financiële sector zich eerder en breder kunnen verspreiden. Ondeugdelijke hypotheekverstrekking in de Verenigde Staten zorgt voor het bijna-faillissement van de IKB Deutsche Industriebank, traditioneel gericht op financiering van het Duitse midden- en kleinbedrijf (MKB). De huidige crisis lijkt vooral geconcentreerd in de westerse wereld, al heeft de crisis in Azië eerder aangetoond dat crises zich snel kunnen verspreiden over opkomende markten. Enkele maanden voor de kredietcrisis daalden wereldwijd de aandelenmarkten fors, getriggerd door de beslissing van de Chinese overheid om de belasting op aandelentransacties te verhogen. Crises verspreiden zich dus zowel tussen 'vergelijkbare' groepen landen (bijvoorbeeld

opkomende markten of westerse landen) als tussen deze categorieën landen.

Het vervagen van landsgrenzen leidt tot nieuwe vraagstukken, vooral over de verhouding tussen nationale regulering en internationale samenwerking. De internationalisering van het financiële systeem kan de effecten van binnenlands beleid op de rest van de wereld versterken, zoals bovengenoemd voorbeeld van de belasting op Chinese aandelentransacties laat zien. Internationale samenwerking en coördinatie van regulering – zowel op mondiaal als op regionaal of nationaal niveau – is daarom belangrijk. Echter, als landen zich niet betrokken voelen bij de regulering van het internationale financiële systeem op mondiaal niveau is de kans groter dat ze unilaterale maatregelen nemen die een risico vormen voor de stabiliteit van het gehele systeem. Er lijkt dus een verband te bestaan tussen enerzijds de democratische legitimiteit van initiatieven op het gebied van *governance* van het internationale financiële systeem, en anderzijds de effectiviteit van de initiatieven.

Een tweede punt is de verwevenheid tussen de verschillende financiële markten. De harde barrières die vroeger vooral in landen met een Amerikaanse erfenis bestonden tussen bijvoorbeeld bankieren, verzekeren en beleggen, zijn steeds verder verlaagd. Hedendaagse financiële conglomeraten zijn actief in verschillende marktsegmenten, met het risico dat problemen in een bepaald segment doorslaan naar andere. Banken houden zich bijvoorbeeld niet meer alleen bezig met kredietverstrekking aan bedrijven en particulieren, maar verdienen steeds meer geld met de plaatsing van effecten in de kapitaalmarkten en handelen zelf ook actief op deze markten. Het Duitse MKB zal onaangenaam verast zijn toen 'hun' IKB bank in de problemen kwam door speculatie met exotische derivaten. Een van de doemscenario's die nu geschetst worden is een *margin calls crisis*. Banken die ongedekte posities in de kapitaalmarkten hebben ingenomen (dat wil zeggen: effecten gekocht of verkocht hebben zonder daarvoor het volledige kapitaal achter de hand te hebben) worden bij dalingen van de waarde van de effecten gedwongen meer dekking op te brengen (een zogenaamde *margin call*). Hierdoor hebben ze minder kapitaal beschikbaar om leningen te verstrekken en wordt het voor bedrijven dus lastiger/ duurder om financiering te krijgen. Hierdoor kan de

en links

waarde van effecten verder dalen en ontstaat er een nieuwe ronde *margin calls*. Deze klassieke vicieuze cirkel is een goed voorbeeld van de nieuwe problemen die worden opgeroepen door de verwevenheid van financiële markten.

Regulering in de bancaire sector heeft gevolgen op het gedrag van banken op de kapitaalmarkten. Een belangrijke reden waarom banken hypotheek tegenwoordig 'verpakken' en doorverkopen is het zogenaamde Bazel Kapitaalakkoord van 1988 (inmiddels opgevolgd door het Bazel II Kapitaalakkoord). Dit was een van de eerste succesvolle internationale pogingen om de bancaire markt te reguleren, maar leidde dus wel tot een prikkel voor banken om leningen op kapitaalmarkten door te verkopen in plaats van langdurige kredietrelaties te onderhouden met hun klanten.

De ontwikkelingen in de *governance* van internationale financiële markten laten een constante wisselwerking zien tussen de competitieve dynamiek in de financiële sector en pogingen van publieke autoriteiten om stabiliteit en welvaart te garanderen. Crises zijn hierbij niet uit te bannen, wel kan er veel gedaan worden om de kans daarop te verkleinen, de negatieve effecten te verminderen, en bovenal tot een eerlijke verdeling tussen de voor- en nadelen van een internationaal financieel systeem te komen.

Transparant

Na de Aziatische crisis van 1997 vond een uitgebreid debat over de mondiale financiële architectuur plaats waarin ook 'radicale' voorstellen aan de orde kwamen, zoals het voorstel voor een international faillissementshof voor staten. De vertegenwoordiging van niet-westerse landen in discussies over de internationale financiële architectuur is verbeterd, bijvoorbeeld in een nieuw discussieforum als de G20. Ook is er een (beperkte) stemmenwijziging in IMF en Wereldbank, waardoor de ondervertegenwoordiging van opkomende markten en lage inkomenslanden is verminderd. Tegelijk blijven er een aantal cruciale fora waarin de G10 alleen heersen, zoals het Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) en het Financial Stability Forum (FSF).

De integratie van financiële markten en de instabiliteit op die markten is op internationaal niveau primair aangepakt door de 'transparantie' te vergroten door de implementatie van standaarden en codes.

Het IMF heeft zijn werkveld verbreed en belangrijker nog, het FSF brengt vertegenwoordigers van financiële toezichthouders op verschillende marktsegmenten bij elkaar. Op nationaal niveau is er een trend zichtbaar van consolidatie van het toezicht op verschillende financiële markten, zoals de fusie van De Nederlandsche Bank en de Pensioen- en Verzekeringskamer, en recenter de nieuwe blauwdruk voor het financiële toezicht in de Verenigde Staten. De nieuwe nadruk op standaarden en codes gaat echter voorbij aan het feit dat financiële markten *zelf* de oorzaak kunnen zijn van financiële instabiliteit. Bovendien zijn een aantal van de forums waarin de standaarden en codes worden geformuleerd feitelijk private zelfregulerende organisaties (met de bijbehorende legitimiteitsproblemen).

Als reactie op de huidige kredietcrisis hebben prominente toezichthouders opgeroepen tot aanpassingen in het toezichtstelsel, bijvoorbeeld (nog) meer risicosensitiviteit in Bazel II en versterking van de rol van het FSF. De publieke sector lijkt het vertrouwen in marktgeoriënteerde oplossingen voor financiële instabiliteit (zoals vergroting van transparantie) te houden. De integratie van financiële markten staat niet ter discussie, en doordat de huidige crisis vooral beperkt lijkt te zijn tot de westerse wereld is er ook geen aandacht voor verdere democratisering van het financiële stelsel. Al met al een bijstelling van koers, maar geen koerswijziging.

Voor het progressief-linkse kamp is de huidige crisis vooral aanleiding tot een hernieuwde oproep om speculatie op financiële markten tegen te gaan. Van oudsher pleit men daarbij voor een zogenaamde Tobintax, een kleine belasting op valutatransacties. Deze belasting zou niet alleen financiële instabiliteit kunnen verminderen, maar wordt in de voorstellen vaak ook nog eens geoormerkt voor een VN-ontwikkelingsfonds. Twee vliegen in een klap. Maar zou een Tobintax deze crisis hebben kunnen voorkomen? Waarschijnlijk niet. De Tobintax is gericht op liquiditeit in de financiële markten, en het probleem met de subprime derivaten was nu juist dat er geen liquide markten waren. Hierdoor was de waardering van dit soort derivaten gebaseerd op modellen, die zoals nu blijkt minder accuraat waren dan gedacht. Bovendien is de traditionele Tobintax niet gericht op geïntegreerde

financiële markten, maar enkel op valutatransacties en dus eerder op de internationalisering van het systeem. Een verbreding van de Tobintax tot andere financiële markten zou kunnen helpen, maar ook dat had de huidige kredietcrisis waarschijnlijk niet kunnen voorkomen.

Het linkse kamp richt zijn pijlen ook op *hedge* fondsen en *private equity* fondsen, beide grote en weinig gereguleerde investeerders. De Europese Socialistische Partij (PES) heeft hierover vorig jaar een zeer lezenswaardig rapport uitgebracht, maar valt terug op transparantie als panacee voor financiële instabiliteit. Vanuit het perspectief van de internationale financiële architectuur is het problematisch dat *hedge* fondsen en *private equity* vage categorieën zijn. Regulering kan al snel ongewenste effecten hebben op bijvoorbeeld pensioenfondsen. De linkse aandacht voor deze fondsen lijkt haast ingegeven door een onderliggende aversie tegen 'het grootkapitaal', zonder dat de consequenties voor financiële stabiliteit doordacht zijn.

Inspraak

Een alternatieve financiële koers kan zich niet enkel richten op een beperkte, onduidelijk afgebakende categorie, maar moet breder naar de internationale financiële architectuur kijken, en die relateren aan de huidige crisis. De focus moet daarbij liggen op het bevorderen van een financiële sector die dienend is aan de reële economie en een stabiele, duurzame ontwikkeling daarvan. Daartoe is het van belang dat er weer een relatie ontstaat tussen een kredietnemer en zijn bank, of de pensioenhoeder en zijn pensioenfonds. Dit bevordert een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een sociale en duurzame benadering.

Een eerste aanknopingspunt zijn de financiële instellingen die een belangrijke schakel vormen tussen de reële economie en de wereld van de *haute finance*: banken, pensioenfondsen en verzekeraars. Deze instellingen hebben aanzienlijke posities in het internationale financiële systeem en vallen momenteel al onder regels ten aanzien van hun investeringen en risicogedrag (zoals Bazel II voor de banken). In deze regels zou een hogere risicoweging toegekend kunnen worden aan investeringen en/of leningen aan instituties die zelf weer bestaan uit investeringen in andere effecten. Positief gezegd: er wordt een

relatief lagere risicoweging toegekend aan directe investeringen in de reële economie. Door een dergelijke aanpassing worden instellingen beloond die niet meegaan in het circus van derivaten en de molen van financiële transacties. Feitelijk zet dit een rem op financiële integratie, er ontstaat een drempel(tje) tussen genoemde financiële instituties en de rest van het financiële systeem. Hiermee wordt de kans dat instellingen verstrengeld raken in het soort van financiële constructies die de huidige financiële crisis veroorzaakt hebben kleiner, en kan de relatie met de kredietnemer weer belangrijker worden.

Critici zouden erop kunnen wijzen dat staatsinterventie in het financiële systeem vaak ongewenste effecten heeft en de efficiëntie van de markt vermindert (waardoor verzekerings- en pensioenpremies en bankleningen duurder zouden worden). Deze instellingen worden echter momenteel al gereguleerd waarbij ook al risicoweging plaatsvindt. Het is dus eerder een verandering in regulering dan dat er een nieuwe staatsinterventie plaats vindt. Bovendien kan geen enkel modern financieel systeem bestaan zonder een vorm van staatsregulering. Het is waar dat de markt volgens de standaard financieringstheorie iets minder efficiënt zou worden als gevolg van de belemmeringen voor de genoemde financiële instellingen. Het is echter maar de vraag of de efficiencywinst van het huidige systeem opweegt tegen de onzekerheid en verliezen die gepaard gaan met de periodieke financiële crises zoals we die nu ervaren.

Een tweede koerswijziging zou de democratisering van het internationale financiële systeem moeten zijn. Dit geldt met name voor de internationale overlegfora, maar ook op binnenlands niveau zou de inspraak van deelnemers aan pensioen- en verzekeringsfondsen vergroot kunnen worden. Het financiële systeem heeft een belangrijke invloed op de sociaaleconomische ontwikkeling van economieën en burgers wereldwijd ondervinden potentieel de effecten van financiële instabiliteit. Naast dit morele argument voor democratisering is hierboven al opgemerkt dat er ook een zekere relatie is tussen de legitimiteit en effectiviteit van regulering. Internationale samenwerking is noodzakelijk voor effectieve regulering van een mondiaal systeem, en kan alleen bewerkstelligd worden als alle staten en *stakeholders* zich voldoende betrokken voelen bij de formulering van

deze regulering. Een positief voorbeeld is de interventie van de Duitse middenstand in de discussies over het Bazel II Kapitaalakkoord: zij bedongen een uitzonderingsclausule en voorkwamen daarmee dat de middenstand moeilijker aan bankleningen zou kunnen komen. Helaas zijn dit soort interventies incidenteel en lang niet altijd succesvol. Concreet zou democratisering onder andere kunnen bestaan uit een verdere aanpassing van de stemgewichten in het IMF, uitbreiding van het lidmaatschap van het FSF en het BCBS, meer parlementaire discussie over mondiale standaarden en codes, en meer inspraak van contribuanten op het investeringsbeleid van hun pensioenfondsen.

Tot slot koester ik daarbij de diepe wens dat deze democratisering en betere link met de reële economie ook zullen leiden tot een 'vergroening' van het internationale financiële systeem. Het zou prachtig zijn als al het innovatieve vermogen in de internationale financiële centra aangewend wordt om financiering van gedurfde duurzame projecten voor elkaar te krijgen. In plaats van de zoveelste investering in een oliebron of een nog exotischer derivatenstrategie, een investering in windmolens op zee of iets dergelijks. Hiertoe zou eenzelfde financiële prikkel gegeven kunnen worden als hierboven is geschetst om de relatie met de reële economie te vergroten: een hoge risicoweging voor niet-duurzame projecten waardoor investeringen onaantrekkelijker worden. Ook kan gedacht worden aan meer 'ketenverantwoordelijkheid'. Denk bijvoorbeeld aan de campagne van Milieudefensie omtrent de CO₂-uitstoot van projecten die Nederlandse banken financieren. Door banken medeverantwoordelijk te maken voor de uitkomsten van hun investeringen, niet alleen op financieel gebied maar ook op sociaaleconomisch terrein, kunnen ze gebracht worden onder wetgeving op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen, of kunnen initiatieven die de sector zelf al heeft ondernomen (zoals de Equator principes) versterkt worden. Bovendien wijst de recente commotie rond ABP-investeringen in landmijnen uit dat meer inspraak van deelnemers waarschijnlijk tot meer maatschappelijk verantwoorde investeringen zou leiden.

Tenslotte kunnen toezichhouders eenzelfde financiële prikkel geven als hierboven geschetst om de link met de reële economie te vergroten: een hoge risicoweging

voor niet-duurzame projecten waardoor investeringen hierin onaantrekkelijker worden. Dit zou pas echt tot een fundamentele koerswijziging van het internationale financiële systeem kunnen leiden. Critici zullen er daarbij op wijzen dat het onterecht is om niet-financiële criteria als duurzaamheid mee te wegen in een model gericht op financiële risicobeheersing. Echter, internaliseren van de externe kosten van het huidige financiële systeem zal voor weinig economen een probleem zijn, en het kan leiden tot een verschuiving naar een duurzame en sociale economie.

=

Literatuur

- B. Eichengreen, *Toward a new international financial architecture*, Institute for International Economics, 1999.
- Ch.P., Kindleberger, *Manias, panics, and crashes: a history of financial crises*, Palgrave, 1981.
- Brochure over internationale kapitaalstromen van de GroenLinks Noord-Zuid werkgroep, 2002.
- A green economic vision for Europe*, visiestuk van de Europese Groene Partij, 2006.

Global

Het is een oude wijsheid in de economische wetenschap: financiële markten zijn inherent onstabiel en veel economische crises worden meestal ingeluid door een financiële meltdown. De geschiedenis van het moderne kapitalisme is welbeschouwd een aaneenschakeling van instortende beurzen, runs op uitstaand spaargeld bij banken, (internationale) schulden crises, kapitaal- en valutavlucht, faillerende banken, *credit crunches* en ander monetair ongemak. En dat blijft meestal niet zonder gevolgen. De reële economie loopt vaak (grote) schade op: de bedrijvigheid valt stil, mensen raken hun baan kwijt en de overheidsfinanciën slaan uit het lood.

Al zo'n tachtig jaar proberen monetaire autoriteiten het 'financiële beest' te temmen. Grofweg twee wegen werden daartoe bewandeld: alle grote financiële instellingen werden onder scherp toezicht gesteld van de centrale bank en daarnaast trok de overheid vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw brand-schermen op tussen banken en verzekeraars. Daarmee werd getracht de impact van financiële debacles te beperken. Alles op alles werd gezet om een groot-schalige uitbraak van verlies van vertrouwen te voorkomen.

Dat beeld is veranderd sinds begin jaren tachtig. Het toezicht is gebleven en op tal van onderdelen versterkt. Voor het overige kreeg de vrije markt alle ruimte. Nationale barrières werden snel opgeruimd en de schotten tussen de deelmarkten verdwenen, waardoor bijvoorbeeld Nationale Nederlanden, de NMB en de Postgiro konden fuseren. In adembenemend tempo is sindsdien een globale financiële markt ontstaan, waar gigantische bedragen in omgaan en exotische financiële technieken aan de orde van de dag zijn. Zo kon de Amerikaanse hypotheekcrisis niet alleen een recessie in de Verenigde Staten inluiden, maar ook overal ter wereld financiële instellingen in de problemen brengen.

Verloedering

Wat te doen? De eerste conclusie moet zijn dat politici en monetaire autoriteiten de oude wijsheid over de instabiliteit van financiële markten vanaf de jaren tachtig ten onrechte niet ter harte hebben genomen. Door vergaande liberalisering en internationalisering van de financiële

sector toe te staan, zijn enorme risico's genomen die zich ternauwernood met goed toezicht laten ondervangen. Het financiële beest is 'los'. Terecht wijst Jasper Blom erop dat de internationale fora die zich bezighouden met de kredietcrisis zich vaak verliezen in voorstellen voor het perfectioneren van de markt door vergroting van transparantie en secuur om de hamvraag heenlopen: zijn de financiële markten zelf oorzaak van financiële instabiliteit? Zonder deze erkenning komen we niet ver. Zouden we dat wél doen, dan opent zich een nieuw zicht op te voeren beleid.

Er speelt meer. Amerikaanse bankiers blijken onder invloed van perverse beloningssystemen enorme risico's te hebben genomen door vrijwel ongezien iedereen een hypotheek aan te smeren. Vervolgens werden de risico's op deze hypotheekpakketten doorverkocht, hetgeen onder Amerikaanse regelgeving als een verlichting van de bankbalans mocht worden beschouwd. *Creditratingbureaus* – die financiële posities beoordelen – hebben hierover lichtzinnig geoordeeld en zo diverse banken en financiële instellingen bereid gevonden deze pakketten in te kopen. Met andere woorden: door absurde beloningen hebben de hypotheekbanken onverantwoorde risico's genomen én anderen aan hun broek gesmeerd met instemming van de *creditratingagencies*. Niemand in de markt wist kennelijk meer wat van waarde was of had zelfs een belang dat uitdrukkelijk te verzwijgen. Ook het Amerikaanse banktoezicht is hier zwaar door de mand gevallen, want was in geen velden of wegen te bekennen.

Deze verloedering van de beginselen van behoorlijk bankieren is volgens veel analisten in de hand gewerkt door het monetaire beleid van voormalig president van de Amerikaanse centrale bank, Alan Greenspan. Hij benutte alle monetaire instrumenten om de Amerikaanse economie aan de gang te houden en leek tamelijk succesvol. Bij dreigende recessies verraste Greenspan met regelmaat vriend en vijand met felle (opeenvolgende) renteverlagingen ten einde banken tot lenen, bedrijven tot investeren en consumenten tot kopen aan te zetten. In actieve dienst werd hij daarom bewonderd, want de Verenigde Staten hebben sinds begin jaren negentig een indruk-

Casino

wekkende groei achter de rug. Nu wordt hij daarom verguisd, want geld was onder Greenspan spotgoedkoop. De aandelenhousse (en *krach*), de gigantische schuldenberg van Amerikaanse bedrijven, overheid en particulieren en ook de bancaire hypotheekgekte zijn daarvan rechtstreeks gevolg. Zou geleend zijn bij het IMF, dan was al lang een ingrijpend aanpassings- en saneringsprogramma aan de Amerikaanse bevolking zijn opgedrongen.

Beest

Een progressief antwoord op de kredietcrisis zal deze lessen ter harte moeten nemen. De noodzaak tot ingrijpen in de beloningsstructuur is evident: variabele beloningen moeten worden teruggedrongen. *Ratingbureaus* zullen onder toezicht gesteld moeten worden om de integriteit van de adviesmarkt te versterken. Scherpere boekhoudkundige regels (met name in de VS) zijn nodig om *off balance* activiteiten van banken in te perken. Monetaire autoriteiten ontkomen er niet aan de geldkraan minder kwistig te hanteren.

Ik deel de opvatting van Jasper Blom dat progressieve politici zich niet moeten blindstaren op de 'sprinkhanen' onder de financiële instellingen. *Private equity* en *hedge funds* spelen met regelmaat een dubieuze rol ten aanzien van bedrijven die in hun gezichtveld komen – dat is een apart debat waard – maar dat vormt geen antwoord op dreigende financiële instabiliteit. Dat geldt ook voor een al dan niet brede Tobintax. Ook daar heeft Blom een punt.

Zijn voorstel voor een lagere risicoweging voor investeringen in de reële economie vind ik interessant. Ik kan niet geheel overzien of dat een substantiële impact heeft op het verminderen van risico's van instabiliteit, maar het werpt wel een drempel op om al te lichtvaardig risicovolle posities in te nemen in *haute finance* zelf.

Blom's pleidooi voor democratisering van de financiële en monetaire politiek ondersteun ik vanzelfsprekend. Al was het maar om meer draagvlak te krijgen voor een serieus debat over het *global casino* en de risico's die daaraan verbonden zijn. Onlosmakelijk is daaraan de vraag verbonden of de financiële integratie én innovatie niet te ver zijn doorgeschoten. Ik denk van wel. Het geeft

het internationale financiële stelsel een ongekende kracht en impact die de spankracht van de nationale toezichthouders te bovengaat. Zwaardere regulering voor alle financiële instellingen is daarvoor nodig. Het beest moet terug in zijn hok.

=

verder

Een reiziger uit de Oriënt

T. Reiss, Een reiziger uit de Oriënt, De Bezige Bij, Amsterdam 2005. Vertaald door Tinke Davids, 424 pp. ISBN: 978-9023416678. Oorspronkelijk: The Orientalist. Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life, Random House 2005, ISBN 978-1400062652

Lev Nussimbaum wordt in 1905 geboren in Bakoe, in een joodse familie van rijke olieboeren. Zijn moeder was vol revolutionair vuur en bevriend met de jonge Stalin. Met zijn vader vlucht hij voor de bolsjewieken naar Perzië, en later via –weer – Bakoe en Constantinopel naar Berlijn, waar hij nog de Duitse revolutie van Luxemburg en Liebknecht meemaakt. Hij ontpopt zich als een moslimprins, schrijft een reeks veelgelezen boeken en wordt als exotische man uit de Kaukasus de lieveling van het cultuurminnende deel van de Weimar-republiek. Als de Nazi's boeken gaan verbranden, gaat hij, een overtuigd anticommunist en monarchist, naar de Verenigde Staten. Daar wordt hij onthaald als kenner van de Oriënt en raakt verzeild in een milieu van gelovigen in het nieuwe Duitsland, zij het dat het antisemitisme fel wordt betreden. Hij keert terug naar Europa en brengt zijn laatste jaren ziek door in het Italiaanse Positano waar hij nog serieuze pogingen doet een biografie over Mussolini te schrijven. In 1942 sterft hij, vroeg oud, op 36-jarige leeftijd.

Over dit wonderbaarlijke leven vol tegenstrijdigheden en driedubbele identiteiten heeft Tom Reiss een adembenemend boek geschreven dat een detective, biografie, politieke geschiedenis en reisjournaal in één is. En hij slaagt er overtuigend in aan te tonen dat Lev Nussimbaum dezelfde is als Kurban Said, de schrijver van Ali en Nino. Zie in deze Helling p. 24.

Leo Platvoet

De utopisten & Het eerste weekend

B. Schlink, Het eerste weekend, Uitgeverij Cossee, Amsterdam 2008, 187 pp., ISBN: 978-9059361973. Vertaald door Gerda Meijerink. Oorspronkelijk: Das Wochenende, Diogenes Verlag, Zürich 2008, ISBN: 978-3257066333

L. Fresco, De utopisten, Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 2008, 288 pp. ISBN: 978-9044612356.

In de mooie weken van bevrijding, hemelbestorming en de neerdalende geest heb ik twee boeken gelezen die allebei te maken hebben met de erfenis van 1968. Het eerste weekend van Bernard Schlink (eerder terecht wereldberoemd geworden met De voorlezer) handelt over een RAF-terrorist die na twintig jaar gevangenschap gratie krijgt, en getraakteerd wordt op een weekend met zijn oude vrienden in een oud landhuis. De herinneringen aan toen, de discussies over hoe het zover heeft kunnen komen, waarom en waartoe, de veronachtzaming van het persoonlijke leven, de onderlinge relaties tussen de strijdmakers: het wordt allemaal prachtig beschreven, fijnzinnig en zonder opsmuk. Dit in tegenstelling tot De utopisten van Louise O. Fresco, waarin een voormalige milieuactivist het tot staatssecretaris heeft geschopt en natuurlijk stuit op allerlei weerstanden en partijgekonkel. De dialogen zijn moeilijk verteerbaar, hij houdt een toespraak tot zijn vrienden die geen mens zou houden die zijn vrienden op een feestje toespreekt, de suspense is ongeloofwaardig en de persoonlijke besommeringen van de hoofdpersoon tamelijk lachwekkend. Onbegrijpelijk dat dat boek genomineerd werd voor de Libris-literatuurprijs.

Marius Ernsting

The Soul of Man Under Socialism

O. Wilde, The Soul of Man Under Socialism, vertaald door P.C. Boutens onder de titel Individualisme en Socialisme, De Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, Amsterdam 1913 (reeks 'Wereldbibliotheek').

Volledige tekst beschikbaar via: <http://libcom.org/library/soul-of-man-under-socialism-oscar-wilde> en in het Nederlands: http://nl.wikisource.org/wiki/Individualisme_en_Socialisme

Een klein juweeltje, toevallig gevonden op de boekenmarkt van Middelburg: de Nederlandse vertaling van The Soul of Man Under Socialism van Oscar Wilde. Hij verzet zich tegen het socialisme als 'nijverheidstyrannie'. Verrederende arbeid wordt bij hem door machines gedaan. In zijn visie biedt het socialisme iedereen de kans om zichzelf te verwezenlijken, om individu te worden. Altruïsme is op die manier een bijproduct van het kapitalisme. Wilde streeft een hoger individualisme na, een individualisme waarin schoonheid en vreugde de idealen zijn en waarin de misdaad zal verdwijnen, omdat de straf wordt afgeschaft. Hij zet zich daarbij sterk af tegen het gezag van de publieke opinie en de notie van individualisme als egoïsme. "Een roode roos is niet zelfzuchtig doordat zij een roode roos begeert te zijn. (...) De egoïst is de man die eischen aan anderen stelt, en de individualist zal dat niet begeeren." Volgens bronnen op het internet heeft Jacques de Kadt zich sterk laten beïnvloeden door dit essay. Een absolute aanrader voor iedereen die worstelt met het vrijheidsideaal van links, zelfs al zijn niet alle opvattingen een kleine honderd jaar later even houdbaar gebleken. Ik las het met genot, want ook in dit essay is Oscar Wilde een groot woordkunstenaar.

Aysel Sabahoglu

lezen

De beste de baas?

T. Swierstra en E. Tonkens (red.), *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*, Amsterdam University Press 2008, 166 pp. ISBN: 978- 9053568156.

De – linkse – auteurs in deze bundel hebben gelijk. Het meritocratische ideaal – mensen moeten gelijke kansen hebben zodat hun maatschappelijke positie wordt bepaald door eigen verdienste en niet door ras, sekse of klasse – is uiteindelijk niet rechtvaardig als dat leidt tot grote tegenstellingen tussen groepen mensen. De auteurs verwijzen naar de klassieker van Michael Young, *The Rise of the Meritocracy*, die de zwartgallige voorspelling deed dat de meritocratische maatschappij in twee groepen uiteen zou vallen: zij die in staat zijn en zij die niet in staat zijn om hun kansen te grijpen. In verschillende stukken wordt daarom gezocht naar andere vormen van maatschappelijke waardering dan verdienste.

En toch heeft rechts een punt dat verdienste wel degelijk een rol mag spelen. In het begrip verdienste gaat het immers niet alleen om het talent van het individu, maar ook om de inzet waarmee dat talent gebruikt wordt. De econoom Jan Tinbergen bedacht daarom ooit de talentenbelasting als theoretisch herverdelingsinstrument. Belast het verschil in talent, maar niet het verschil in inzet. Het verschil in talent is bepaald door toeval. Het verschil in inzet wordt door mensen zelf bepaald. Slim idee, maar praktisch niet uit te voeren. En dus zullen er politieke verschillen van inzicht blijven bestaan of mensen in achterstandsposities dat aan zichzelf te wijten hebben of een gebrek aan talent hebben. Een leuk stuk in de bundel is trouwens 'Diplomademocratie' van Mark Bovens. Dat gaat over de kloof tussen de politieke elite en de lager opgeleiden.

Bart Snels

Dromer en doordouwer

A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2008, 544 pp. ISBN: 978-9050188180

Een gedachte-experiment. Als Duitser ben je met de trein voor het eerst onderweg naar Amsterdam. Vol verwachting naar deze bijzondere stad stap je het station uit. Met een stadskaart uit de jaren vijftig oriënteer je je op de route die je wilt lopen. Tot je verbazing zie je dat de aangegeven pandjes langs de grachten nergens zijn te bekennen. De kronkelige waterslingers zie je ook niet. Uit de binnenstad hoor je ronkende auto's, rijdend naar parkeergelegenheid 'De Dam'. De zon verstopt zich achter de talloze kantoorstorens. Aan een voorbijganger vraag je waar Amsterdam is. Je krijgt lachend te horen dat je daar bent.

Als het aan Joop den Uyl had gelegen was het niet bij een gedachte-experiment gebleven. Toen Den Uyl begin jaren zestig een machtige wethouder was, droomde hij van een moderne, groeiende, dynamische stad. Daartoe moesten verschillende grachten worden gedempt en zo'n veertigduizend oude stadswoningen tegen de grond. Hij wilde ruim 550 hectare complexen met hoogbouw en overal moesten benzinstations komen. Voordat zijn droom gerealiseerd kon worden, werd Den Uyl minister van Economische Zaken.

Dit is te lezen in de biografie over Den Uyl, geschreven door Anet Bleich. De betekenis van Den Uyl voor de politiek verdient een beschouwing op zich, maar hierover is al veel gezegd en geschreven. Weinig aandacht ging uit naar Den Uyl's rigoureuze stadsvernieuwingsplannen, beschreven in het hoofdstuk 'Manhattan aan de Amstel'. Terwijl juist deze opzienbarend zijn.

Noortje Thijssen

aanbevolen
strandlectuur
voor deze
zomer

HIERNA:
Amsterdamse schoolkinderen op
het Noordzeestrand, gefotografeerd
door Philippe Mc Intyre.
Zie ook p. 1-3.

Comme au bord de la Mer...

(...)

Entends indéfiniment, écoute
Le chant de l'attente et le choc du temps,
Le bercement constant du compte,
L'identité, la quantité,
Et ta voix d'ombre vaine et forte,
La voix massive de la mer
Se redire: je gagne et perds,
Je perds et gagne...
Oh! jeter un temps hors du temps!

Plus que seul au bord de la mer,
Je me livre comme une vague
A la transmutation monotone
De l'eau en eau
Et de moi en moi...

Zoals aan zee...

Hoor, beluister eindeloos
het gezang van de afwachting en de schok van de tijd,
het voortdurend wiegen van de rekening,
de identiteit, de kwantiteit,
en je stem als een ijle en luide schim,
de massieve stem van de zee,
die herhaalt: ik win en verlies,
ik verlies en win...
oh! een tijd te werpen buiten de tijd!

Meer dan eenzaam aan zee
lever ik mij als een golf over
aan de monotone transformatie
van water in water
en van mij in mij...

Dit is het slot van Paul Valéry,
'Comme au bord de La Mer',
uit: Morceaux Choisis, Paris 1930.
Nederlandse werkvertaling: Erica Meijers.

de Helling

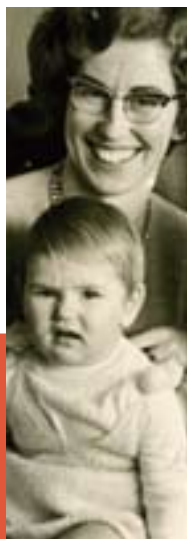
21e JAARGANG
EEN VOLWASSEN
AKSIEBLAD!

NR 3 · HERFST 2008 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

ACTIE

U LEEST DIT BLAD. Dus ofwel u heeft een actie-
verleden ofwel u bent goed bevriend met mensen
met een actieverleden. Er is zelfs een kans dat
u een actietoekomst heeft. Al is die kans wat
kleiner, en daarmee ook die van de actie-
toekomst. Maar de kwestie is hier natuurlijk: ...

Lees uw **nieuwe** columnist op p. 19 >

In 1968 was mijn moeder 33 jaar, ze was getrouwd en had drie kinderen waarvan ik de jongste was. Zoals veel andere vrouwen werd ze ontslagen toen ze ging trouwen, om haar werk als onderwijzeres pas tien jaar later weer op te nemen. Afkomstig uit een gereformeerd middenstandsgezin werd haar leven voor een groot deel bepaald door traditionele waarden als gezin, huwelijk en moederschap. Een foto uit 1968 verderop in deze Helling getuigt hiervan. Maar schijn bedriegt. Onder de oppervlakte was de oude wereld allang aan het veranderen. Mijn ouders ontmoetten elkaar in de jaren vijftig op een van de eerste gemengde en oecumenische jongerenkampen, waar heftig over kerk en wereld gediscussieerd werd. In de jaren zestig werden ze net als veel anderen gegrepen door de hoop dat de wereld anders en beter kon, nu wereldwijd duidelijk was geworden hoe diep de kloven tussen rijk en arm, wit en zwart waren. Bewustwording was het sleutelwoord. In 1968 kreeg die hoop een forse knauw door de levensgevaarlijke hoogspanningen in het Midden-Oosten en Tsjecho-Slowakije en de moordpartijen in Vietnam en Biafra. Vooral de moord op Martin Luther King kwam hard aan. Hij zou die zomer spreken op de assemblee van de Wereldraad van Kerken in Uppsala, die in het teken stond van vernieuwing en gerechtigheid. In zijn plaats sprak de zwarte schrijver James Baldwin, die zich voorstelde als een van Gods kinderen die als zwarte door de christelijke kerk is verraden. Zijn oproep aan de kerk om eindelijk de kant van de onderdrukten te kiezen maakte diepe indruk. De tegenslagen van 1968 maakten de strijd voor verandering verbeterder, minder vrijblijvend: een andere wereld wordt niet alléén gebouwd op flower power, er is ook een permanent kritische houding tegenover jezelf en de samenleving nodig en de bereidheid je volledig in te zetten. In die geest ben ik opgevoed en 1968 heeft zijn magische klank altijd behouden. Als we in dit nummer 1968 her-denken is het ons om die vernieuwing te doen, die steeds opnieuw gezocht moet worden.

Erica Meijers

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

jaargang 21 · nr 3 · herfst 2008

Versijnt viermaal per jaar.
Losse nummers: € 6,50
Jaarabonnement: € 24,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50
Gironummer: 6990899,
t.n.v. tijdschrift de Helling.
Niet voor 1 januari opgezegde
abonnementen worden automatisch
voor één jaar verlengd.
ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE

Natasja van den Berg
Marijtte Denters
Marius Ernsting
Aysel Sabahoğlu
Farid Tabarki
Noortje Thijssen
Olav Velthuis
CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING De ruimte ontwerpers
(Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled
UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
tel 030 239 99 09
dehelling@gmail.com
www.dehelling.net

WIKKEL 'Hellend Vlak' werd wederom
verzorgd door Jack van Mildert
namens Bureau Groei Door Stilstand
(sap@worldmail.nl)

de Helling

NR 3 · HERFST 2008 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

de Helling
3
herfst 2008

Marius Ernsting: “Politieke paradigma’s op de helling”⁴

Founding Fathers 4 — interview door Erica Meijers

Moderniseren zonder weemoed⁷

Voorstellen voor de koers van GroenLinks — Ewald Engelen

thema: RE-ACTIE Linkse traditie her-denken

inleiding: Geschiedenis & conformisme¹⁰

Gewelddadig 1968¹²

Een persoonlijke introductie — Marius Ernsting

1963—Martin Luther King¹⁴

HISTORISCH FRAGMENT 1: Pleidooi voor massaal, geweldloos en strijdvaardig verzet

De jaren zestig in de politieke strijd vandaag¹⁶

Analyse van argumenten en sentimenten — Noortje Thijssen

Floris van Delft: “Niemand ontkomt”²⁰

Een theateraal gesprek tussen generaties

1940—Walter Benjamin²⁶

HISTORISCH FRAGMENT 2: Over het begrip van de geschiedenis, stelling 6

Il est interdit d’interdire²⁸

Frankrijk herdenkt 1968 — Sylvester Hoogmoed

1849—Henry Thoreau³²

HISTORISCH FRAGMENT 3: De plicht tot burgerlijke ongehoorzaamheid

Rechte ruggen, slappe knieën³⁴

Radicalisme in Nederland en Duitsland — Antoine Verbij

“Lessen trekken betekent niet je geschiedenis verloochenen”³⁵

Wijnand Duyvendak reageert op Antoine Verbij

1972—Kees Schuyt³⁶

HISTORISCH FRAGMENT 4: Recht, orde en politiek protest

Je bakt er niks van!⁴²

Weerbaar in de media — Farid Tabarki

Jongeren & seks⁴⁴

Debat kinderporno en pedofilie — Niels Spierings

Marius Ernsting: “politieke

paradigma's op de helling"

Als bijdrage aan de discussie over de uitgangspunten van de partij die tot het congres op 22 november binnen GroenLinks wordt gevoerd, blikt De Helling met een aantal Founding Fathers van de partij terug op de ontwikkelingsgang van GroenLinks. Als vierde komt aan het woord: Marius Ernsting.

foto: Hapé Smeele

Wat waren jouw verwachtingen van GroenLinks?

“Natuurlijk had ook ik de hoop dat we een grote partij zouden worden, maar voor mij was het eigenlijk belangrijker dat er door de oprichting van GroenLinks nu een kans bestond om onze politieke paradigma's naast elkaar te leggen en tot iets te komen wat echt iets zou toevoegen. Dat had natuurlijk alles te maken met de situatie van de CPN op dat moment. Na de verkiezingen van 1986 vielen de kleine linkse partijen van tien naar drie zetels terug en de CPN verdween net als de EVP geheel uit de Tweede Kamer. We hadden het wel zien aankomen, maar niet dat het zo dramatisch zou zijn. Na twee kabinetten Lubbers, waarin er nauwelijks ruimte was geweest voor oppositie, bestond er een enorme behoefte om de krachten te bundelen en Lubbers te verslaan. Dan zie je altijd een trek naar de grote partijen. De kleine partijen konden zich bovendien te weinig onderscheiden van de PvdA,

want ook die was gedwongen om scherp oppositie te voeren. En dus werden we weggevaagd. Voor de CPN was het erg treurig, want we hadden nog wel overal raadsleden en we moesten dus als partij wel verder. Ina Brouwer en ik hebben toen een rondgang gemaakt langs mensen binnen en buiten de partij. Aanvankelijk dachten we dat kleinlinkse samenwerking noodzakelijk was omdat de CPN alleen nog geen deuk in een pakje boter kon slaan, maar dat de CPN wel eerst op eigen kracht in de Tweede Kamer terug moest komen. Gaandeweg bleek dat daartoe geen kans meer was.

Samenwerking weigeren zou betekenen: teruggrijpen op het oude gedachtegoed, terwijl samenwerking de kans bood om dat gedachtegoed opnieuw tegen het licht te houden. En volgens mij is dat in GroenLinks met succes gebeurd.”

Speelde de Perestrojka en de ontwikkelingen in het Oostblok een rol bij het instorten van de CPN?

“Ja, absoluut. De CPN lag al sinds de Russische inval in Tsjecho-Slowakije in 1968 in onmin met de zusterpartijen in het Oostblok en zeker na de coup in Polen in 1979. Het partijcongres heeft in 1981-1982 een nieuw beginselprogramma aangenomen waarmee de CPN werd getransformeerd van een communistische partij naar een radicaal sociaal-democratische partij. De dictatuur van het proletariaat en het eenpartijstelsel werden ingeruild voor een principiële keuze voor een meerpartijstelsel en voor democratie. Eigenlijk was dat ook al een voorteken voor wat er stond te gebeuren. Want wat was na dat congres nog het fundamentele verschil tussen de CPN enerzijds en de PSP en PPR anderzijds?”

Je hoopte op een vernieuwing van de politieke paradigma's in GroenLinks. Had de CPN na deze ideologische wending daarbij nog een eigen inbreng?

“Wat generaliserend kun je zeggen dat de PSP de thematiek van oorlog en vrede inbracht, de PPR het milieu en de CPN de sociale strijd. De CPN had de meeste contacten met de vakbeweging, ze beschikte over sociaal radicalisme met bijbehorend activisme. Na 1989 waren veel CPN'ers ontzaglijk blij dat die verschillende posities in het maatschappelijk veld gebundeld konden worden.

We moeten ons heel goed realiseren dat de periode van de jaren tachtig een organisch proces is geweest van 'het gaat zo niet meer'. Na de Tweede Wereldoorlog begon de CPN met

10 zetels (!), in de loop van de jaren vijftig zakte de partij naar 2 of 3 en krabbelde dan weer omhoog tot aan het hoogtepunt in 1972 met 7 zetels voor de CPN, 7 voor de PPR en 2 voor de PSP: 16 zetels bij elkaar. In 1977 donderde het weer omlaag. Het dal werd steeds dieper en het oprabbelen ging steeds langzamer. Het was eigenlijk gewoon gedaan en iedereen was zich daarvan bewust. De oude paradigma's waren bij de oprichting van GroenLinks al zo uitgewerkt, dat ze niet veel strijd meer veroorzaakten en dat is maar goed ook, want doorgaans leidt dat ertoe dat mensen afhaken in plaats van instromen. Maar er is wel degelijk sprake van ideologische vernieuwing.

Over het milieu hebben we nooit diepgaande meningsverschillen gehad. Nadat er in 1979 bijna een ongeluk plaatsvond in een kernreactor in Harrisburg in de Verenigde Staten was het ook voor de CPN duidelijk dat kernenergie niet veilig was. En de gedachte dat kernenergie wel kon als het maar onder socialistische verhoudingen werd geproduceerd werd natuurlijk definitief onderuit gehaald na de ramp in Tsjernobyl in 1986. Wel is de CPN altijd van mening geweest dat het milieu geen voorwendsel mag zijn om mensen die weinig hebben nog meer af te pakken.

De twee belangrijkste strijdpunten in GroenLinks hebben zich afgespeeld op de beide andere terreinen. Ten eerste rondom oorlog en vrede bij de NAVO bombardementen in Kosovo in 1999 en ten tweede op sociaal terrein met de discussie over de nota *Vrijheid eerlijk delen* vanaf 2005.”

Hoe lag de discussie over Kosovo bij oud-CPN'ers?

“Veel CPN'ers hadden het erg moeilijk met het bombardement. Voor Marcus Bakker was het reden zijn lidmaatschap van GroenLinks op te zeggen. Dat een partij die voor de vrede is

Marius Ernsting (1947) was van 1983 tot 1986 Tweede-Kamerlid voor de CPN. In de periode van de fusie met de andere kleinlinkse partijen was hij vice-voorzitter van het partijbestuur van de CPN. Hij maakte deel uit van het onderhandelingssteam van de CPN en kwam als tweede CPNkandidaat na Ina Brouwer op plaats 8 van de eerste lijst van GroenLinks, maar haalde tegen de verwachting in de Tweede Kamer niet. Ernsting bleef nauw betrokken bij de partij. In 2006 bemiddelde hij tussen Sam Pormes en de GroenLinksfractie in de Eerste Kamer, nadat de verhoudingen ernstig waren verstoord door een royementsprocedure tegen Pormes die feiten over zijn verleden zou hebben verzwegen. Tot 2006 was Ernsting directeur van de vereniging Humanitas; hij is nu nog actief als adviseur van de goede doelenloterijen, als voorzitter van Opera Spanga en als voorzitter van de Vereniging Nederlandse Organisaties Vrijwilligerswerk (Vereniging NOV).

Marius Ernsting: “...

een bombardement zou kunnen goedkeuren was onverteerbaar voor hem. Ik keek naar de gebeurtenissen in Kosovo met in mijn achterhoofd de moordpartijen in Rwanda in 1994 en vond het onaanvaardbaar dat er nog eens een dergelijke krachtpatserij van de ene bevolkingsgroep tegenover de andere plaatsvond. Ik kon me dus wel vinden in ingrijpen. Achteraf kijk ik er toch weer wat anders tegenaan, omdat zo weinig internationale interventies succesvol zijn geweest. Wat er nu met Rusland, Georgië en Ossetië gebeurt, dat is toch dramatisch. Het is alsof de geschiedenis zich gewoon weer herhaalt. Sinds de draai met betrekking tot Kosovo zijn we het normaal gaan vinden dat het ene land zich met een ander land bemoeit op grond van een notie van mensenrechten. Vredesoperaties worden een rechtvaardiging voor gewelddadig ingrijpen in een ander land. Dat is wel reden om onze standpunten opnieuw te overdenken.”

Hoe sta je in de discussie over het sociale beleid?

“Ik was erg blij met *Vrijheid eerlijk delen* omdat ik dat een moedige stap vond om tot een echt nieuw paradigma te komen. Wat mij betreft is het de eerste poging om op het gebied van sociaal beleid op een andere manier naar mensen te kijken en mensen anders te benaderen, niet alleen als stemmers maar ook als actoren in het maatschappelijke proces. Een poging om burgers in een veel actievere en verantwoordelijke rol te plaatsen zonder de verantwoordelijkheid als overheid weg te gooien. Ik begrijp de angst wel dat er teveel wordt uitgegaan van de sterke, zelfredzame mens, maar het mooie van *Vrijheid eerlijk delen* is nu juist dat mensen die het niet redden een hogere uitkering krijgen dan nu. Toen ik dat las dacht ik aan de woorden van Marga Klompé bij de invoering van de bijstandswet

in 1963, dat mensen die echt niet in hun bestaan kunnen voorzien met opgeheven hoofd een beroep op de overheid moeten kunnen doen. Ik vind dat er een groot verschil is tussen het definiëren van zo'n bodempositie en het op elk moment opeisbare recht, dat er daarna is gegroeid met de komst van de WAO, de WW etc. De vraag is dus wat is de bodem en wat doe je om boven die bodem mensen te stimuleren om in beweging te zijn en zichzelf kansen te verschaffen. Die vragen moet je stellen.”

Vind je dat die inhoudelijke discussie in de partij voldoende is gevoerd of dat er toch vooral is gereageerd vanuit ideologische reflexen?

“Dat laatste. Ik vind het dramatisch dat sommigen in de partij de haken in het zand zetten in plaats van na te denken over de manier waarop GroenLinks moet opkomen voor de zwakkeren. De vraag of we dat in het verleden altijd op een goede manier hebben gedaan hoort daar wel bij. Als je inziet dat dat toch niet helemaal goed geweest met 1 miljoen WAO'ers en bijna permanent zo'n 350.000 mensen in de bijstand dan vind ik dat er ook een verantwoordelijkheid bij de critici ligt om aan te geven hoe het dan op een andere manier tot een ontspannen en dynamisch betrekken van mensen moet komen. Het vertrekpunt moet hetzelfde zijn, namelijk dat het oude systeem niet meer werkt, net zo goed als het oude systeem van onze moederpartijen niet meer werkt. Dat soort moed heb je wel nodig. Als deze voorstellen van GroenLinks over sociaal beleid niet waren gedaan dat was het opnieuw een buitengewoon defensief verhaal geworden wat helemaal gedomineerd wordt door rechts. Datzelfde dreigt ook te gebeuren op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, milieu en internationale politiek. Ook daar zijn nieuwe paradigma's hard

nodig. Links moet het defensief waar we toch al een tijd inzitten afschudden en nieuwe perspectieven en strategieën schetsen. Bijvoorbeeld wat betreft ontwikkelingsbeleid. Niet alleen economisch van de wereldbank, maar ook mensen van de Afrikaanse landen zelf zeggen dat de huidige ontwikkelingshulp de situatie alleen maar verergert: het leidt tot corruptie en fraude en landen die voor 40% van hun budget afhankelijk zijn van hulp krijgen helemaal geen impulsen om naar vormen van zelfvoorziening te streven. Dat zijn vitale kritiekpunten waar ook een partij als GroenLinks met zijn traditie antwoorden op moet geven. Als we er niet in zouden slagen op een open en dynamische manier met politiek bezig te zijn, dan is het snel met ons gebeurd, denk ik. Een voorbeeld van hoe het kan vond ik het festival in de Haagse Hogeschool. GroenLinks wist daar een groep mensen van binnen en buiten de partij te mobiliseren die op allerlei manieren met thema's en ontwikkelingen bezig zijn”

Dat festival was onderdeel van het toekomstproject van de partij. In november staan de uitkomsten ervan op de congresagenda. Ben je positief over het verloop van de discussies in dat project?

“Het debat wordt wel erg op metaniveau gevoerd. Ik heb het vermoeden dat dat is om te voorkomen dat de scherpte van het debat over *Vrijheid eerlijk delen* zou terugkomen, terwijl dat van mij best mag. Nu worden de pijnpunten teveel omzeild door steeds in algemene termen te spreken. Het document wat er nu ligt is wat mij betreft irreëel in zijn positivisme over de toekomst. We hoeven niet allemaal hypochonders te worden, maar er zijn toch veel problematische zaken ook in het functioneren van de politiek zelf die benoemd moeten worden. Simpelweg roepen dat de toekomst aan ons is helpt ons

niet verder. Ik vind bovendien dat die toekomstdiscussie niet moet eindigen op het congres in november. Hooguit kun je als congres vragen om visieontwikkeling op een specifiek terrein. Eén van de paradigma's die ook op de helling moeten is dat een congres voor zoveel jaren een standpunt vast timmert. Natuurlijk moeten de kiezers weten waar ze aan toe zijn, maar GroenLinks heeft genoeg geschiedenis om dat houvast te kunnen bieden door concreet politiek optreden. We moeten een echt globale analyse maken om vandaar uit eigen posities te formuleren. Maar we moeten geen alomvattend plan voor de toekomst ontwerpen. Daar ben ik helemaal van genezen.”

Op welk punt in zijn ontwikkeling is GroenLinks nu?

“Op het punt van een echte generatiewisseling. Als we erin slagen om talenten in de leeftijdsfase van 25 tot 40 naar ons toe te halen die de kar gaan trekken, dan ben ik redelijk optimistisch over de toekomst van de partij.”

=

moderniseren

Een bijdrage aan de discussie over de toekomst van GroenLinks

In de hele Noordwest-hoek van het Europese continent staan progressieve partijen momenteel op een levensbedreigende tweesprong. Zij kunnen verworden tot conservatieve bewegingen die zich vooral bekommeren om het behoud van de naoorlogse verzorgingsstaat, of zij kunnen zich ontpoppen tot brede sociaal-liberale moderniseringspartijen die erkennen dat de verworvenheden van toen niet de zekerheden van nu zijn en bovendien niet langer bijdragen aan wat toch de *raison d'être* van deze partijen is, namelijk: individuele en collectieve bevrijding.

Progressieve partijen hebben deze keuzedwang te danken aan de aanzwellende ontgrenzingsangst van het electoraat. Kiezers vrezen de bedoelde en onbedoelde overdracht van soevereiniteit naar Europa, naar quasi-statelijke organisaties, naar lokale overheden en naar bedrijven. Kiezers vrezen de sociale, culturele en economische effecten van migratie. Zij vrezen de effecten van nieuwe, buitenlandse eigenaren op de ondernemingen waar zij werken. En zij vrezen verweesd achtergelaten te worden door de eigen elite, die zich steeds meer buiten Nederland manifesteert.

vals beeld

Deze angsten spitsen zich materieel toe op vrees voor verlies van het comfort van de naoorlogse verzorgingsstaat. De angst is namelijk dat deze viervoudige bedreiging ook de opgebouwde uitkeringsrechten zal eroderen. En dus is behoud de dominante afweerstrategie, zeker nu de politieke constellatie in Nederland heeft geresulteerd in een wedren in goed sociaal-democratisch erflaterschap. Hoewel historisch onjuist hebben veel progressieve partijen zichzelf de laatste decennia namelijk opgedoet als de voornaamste architecten van de verzorgingsstaat; bij ontstentenis van een toekomstgericht programma wordt het politieke kapitaal in toenemende mate gehaald uit een vals beeld van een daadkrachtig links verleden. Gezegend met veel tactisch vernuft, en de existentiële lichtheid die oppositiepartijen nu eenmaal eigen is, is de SP er in geslaagd zichzelf in de positie van de ware erflater van het socialistische gedachtegoed te manoeuvreren, met rampzalige gevolgen voor een sociaal-democratische bestuurderspartij als de PvdA. Voortgaande modernisering wordt succesvol uitgelegd als verraad aan het sociaal-democratische erfgoed en electoraal afgestraft, ook al biedt behoud kiezers alleen maar schijnzekerheid en zal

dat op de langere termijn dus eveneens afgestraft worden.

fata morgana

'Nationalistisch socialisme' is namelijk om meerdere redenen een doodlopende weg. Ten eerste gaat behoud van het bestaande er aan voorbij dat de risico's die de verzorgingsstaat in de jaren vijftig, zestig en zeventig moest wegnemen, niet die van de eenentwintigste eeuw zijn. Het voornaamste risico waartegen de naoorlogse verzorgingsstaat beschermd was werkloosheid. Dat was zowel in het belang van de werkende en de werkgever als van de staat. De eerste zag zijn levensstandaard min of meer behouden, de tweede zag zijn afzetmogelijkheden op peil blijven, terwijl de derde een bodem wist onder de geaggregeerde koopkracht waardoor een bestedingscrisis *à la* de jaren dertig kon worden voorkomen. Centraal in de architectuur van de naoorlogse verzorgingsstaat stond dan ook het garanderen van de koopkracht van de kostwinner; de zekerheden van vrouw en kind waren daarvan afgeleid.

Inmiddels is werkloosheid allang niet meer het grootste risico waar burgers aan zijn blootgesteld. Belangrijker is de inkomensval als gevolg van het krijgen van kinderen, als gevolg van scheidingen, en als gevolg van overgangen van baan naar baan, van sector naar sector, en van locatie naar locatie. De koopkrachtlogica van de oude verzorgingsstaat is op geen enkele manier toegesneden op deze nieuwe bronnen van onzekerheid. Ook al is de omvang van deze risico's vooralsnog beperkt, zij is wel stijgende, vooral van die risico's die het gevolg zijn van veranderende gezinsstructuren. Langzaam zien we in de data van het SCP dan ook een verschuiving van de armoede in Nederland van de grijze weduwe met alleen AOW naar het eenoudergezin met geen of slechts een preciaire arbeidsbetrekking.

Maar er zijn ook goede ideologische redenen om te moderniseren. De verzorgingsstaat waarvan de sociaal-democratie zozeer haar politieke bestaan afhankelijk heeft gemaakt, is namelijk niet de beste van alle mogelijke werelden maar kent een aantal belangrijke ontwerpfouten. Hoewel zelden in de morele winst- en verliesrekening meegenomen, kent het 'nationalistisch socialisme' namelijk belangrijke uitsluitende effecten. Gestoeld als het is op herverdeling binnen een cultureel, sociaal en etnisch relatief homogene populatie, is het slecht te combineren met gastvrijheid

zonder_weem

voor mensen die de domme pech hebben gehad om te zijn geboren op plekken met minder levenskansen. Het is dan ook niet verbazend dat het internationale geweten van een partij als de SP slecht ontwikkeld is. Bovendien staat de nationale verzorgingsstaat een efficiënte verdeling van arbeid over de wereld in de weg door deelnemers met uitkeringskluisters aan één grondgebied te binden en onoverkomelijke blokkades op te werpen voor arbeid van buiten. Het nationalisme van de verzorgingsstaat vertraagt het proces van economische specialisatie, is daarmee welvaartverlagend, gaat ten koste van de levenskansen van buitenstaanders en is dus moreel arbitrair.

Ook binnenslands kent de verzorgingsstaat gebreken. Gestoeld als zij is op een historisch specifieke modelbiografie, namelijk dat van de witte werkende man uit de jaren zestig, zijn haar zekerheden en beschermingsarrangementen slecht toegankelijk voor mensen die er andere biografieën op na houden, en dat zijn in het Nederland van de eenentwintigste eeuw de zzp'ers, de job-hoppers, barende en zogende vrouwen, echtbrekers, deeltijdouders, drop outs en al die anderen die zich niet willen of kunnen voegen naar het kostwinnersmodel en dat van het nucleaire gezin. Ook intern blijkt de verzorgingsstaat dus maar een beperkte groep burgers te bedienen, en worden de voorrechten waarover zij kunnen beschikken onthouden aan de rest, die er evenwel via de fiscus wel aan mag bijdragen.

Ten derde houdt de verzorgingsstaat ons 'kleiner' dan we kunnen zijn. Het is al vaker geconstateerd: van staatswege gegarandeerde zekerheden blijken gepaard te gaan met een risicomijdend gedrag, terwijl minder statelijke zekerheden juist tot grotere inventiviteit en dynamiek leidt. En dat is niet alleen maar omdat er domweg minder zekerheden zijn, maar blijkt door de betrokkenen zelf ook als een verworvenheid te worden beschouwd. Hoezeer de 'Amerikaanse droom' ook een fata morgana is, in het Amerikaanse patriottisme speelt het idee van sociale mobiliteit en ondernemingszin een niet te onderschatten rol. Als we accepteren dat er twee antropologische constanten zijn, namelijk: groots en meespelend kunnen leven, maar ons ook beschermd, beschermt en geborgen te weten, dan voldoet de Nederlandse verzorgingsstaat te goed aan het laatste en laat zij te weinig ruimte voor het eerste. Paternalistisch en comfortabel als zij is,

heeft zij door haar herverdelend egalitarisme de waaghalzen, de doeners, de dromers, de denkers en de entrepreneurs van zich vervreemd. Met alle gevolgen van dien: anno 2007 dreigt Nederland een laffe, rancuneuze, gemakzuchtige en in zichzelf gekeerde renteniersnatie te worden.

Er is dus alle reden om zonder weemoed te moderniseren. Mijns inziens moet zo'n moderniseringsprogramma uit zes onderdelen bestaan.

1_kies je uitbouter

Ten eerste, gun burgers zoveel mogelijk *exit* rechten, oftewel complementeer de reeds bestaande bewegingsvrijheden van kapitaal, goederen en diensten met die van arbeid. Binnen staten, binnen de EU, maar ook daarbuiten. Dat is veel belangrijker dan het uitbreiden van *voice* rechten, waar zoveel politieke energie in gaat zitten. Dat betekent dat moet worden geaccepteerd dat de allocatie van goederen en diensten in beginsel het beste via markten kan gebeuren. Het betekent ook dat moet worden geaccepteerd dat de oude Marxistische uitbuutingskritiek niet van deze tijd is. In de kapitalistische werkelijkheid van vandaag geldt het credo van Joan Robinson: "There is one thing worse than being exploited and that is not being exploited at all." Vrijheid in een kapitalistische economie begint met de mogelijkheid om tenminste je eigen uitbouter te kiezen. Dat vereist een harde en radicale aanpak van alle monopolies, waar ze ook voorkomen en wie ze ook organiseert: bedrijven, staten of beroepsorganisaties. Waarom hebben we in Nederland wel een mededingingsautoriteit voor factor- en consumptiemarkten, maar is er geen organisatie die kritisch kijkt naar de afscherming van arbeidsmarktsegmenten achter onzinnige diploma's en certificaten?

2_alles op scholing

Ten tweede, maak van scholing in brede zin dé centrale dienst die de Nederlandse verzorgingsstaat haar burgers biedt. Zorg ervoor dat jonge burgers van 1 tot 16 jaar zich zo goed en breed mogelijk kunnen ontwikkelen. Vervang uitkeringsrechten door scholingsrechten en stel werknemers gedurende hun arbeidscarrière constant in staat de competenties te verwerven die nieuwe banen, nieuwe sectoren en nieuwe economische locaties vragen. Hoewel er in Nederland het afgelopen jaar veel over onderwijs gesproken en geschreven is,

zijn de daden er niet naar. Uitkeringen zijn nog altijd het voornaamste product. Het basisonderwijs moet het nog steeds met te weinig middelen stellen, brede scholen en sluitende dagarrangementen zijn maar mondjesmaat van de grond gekomen, en de belofte om van goede kinderopvang een publieke voorziening te maken is op grove wijze geschonden. Bovendien biedt het Nederlandse onderwijs door te vroeger en te onverbiddelijke selectie teveel kinderen juist te weinig ontplooiingskansen. Ten slotte wordt schooluitval nog altijd bestreden met scherpere verplichtingen en hardere sancties en is er nog altijd te weinig aandacht voor het verruimen van de mogelijkheid tot schoolterugkeer, terwijl de schamele budgetten voor postinitieel onderwijs vrijwel uitsluitend naar de hoger geschoolden gaan en on(der)geschoolden nauwelijks bereiken.

3_scandinavisering light

Besef, ten derde, dat de Nederlandse verzorgingsstaat het met de huidige belastinginkomsten zal moeten rooien. Verhoging tot Zweeds niveau om de verdere 'Scandinavisering' van de Nederlandse verzorgingsstaat te financieren zit er door afnemend vertrouwen en gebrekkige dienstverlening domweg niet in. Dat betekent dat 'Scandinavisering', in ieder geval op de korte termijn, geen optie is, en dat progressief Nederland dus een eigen route naar een activerende verzorgingsstaat zal moeten uitstippelen. Noem het 'Scandinavisering *light*'. Er zal dus gekozen moeten worden en dus zullen er belangen gekwetst moeten worden. Wat mij betreft is dat een keuze voor onderwijs, ten koste van de huidige uitkeringsrechten. Presenteer die keuze vervolgens als een aantrekkelijke ruil aan het electoraat: wij verwijderen de mobiliteit belemmerende elementen van de verzorgingsstaat van vroeger, maar gebruiken de vrijkomende middelen om U en Uw nageslacht tot in de puntjes toe te rusten voor de transnationale arbeidsmarkt van morgen. Op prijs concurreren verliest U namelijk sowieso. Door te investeren in Uw 'human capital' bent U in staat op kwaliteit de concurrentie met iedereen aan te gaan. Dat beloven we U.

4_kleine staat

Ten vierde, streef naar een kleine maar sterke staat, die haar middelen en verantwoordelijkheden niet, zoals de huidige Nederlandse staat, spreidt over teveel zaken, daardoor te vaak in gebreke blijft, te vaak burgers in de weg loopt, en door

diezelfde burger daardoor ook te vaak verantwoordelijk wordt gehouden voor zaken waar zij niets aan kan doen (vet-zucht, wilde apen, droogte of juist teveel regen). De staat moet primair verantwoordelijk worden gehouden voor het basis- en voortgezet onderwijs, voor zorg, interne en externe veiligheid, marktordening en publieke infrastructuur. Kunst, cultuur, inkomensvorming, topsport, tertiair onderwijs, beroepsonderwijs, oudedagsvoorzieningen, verzekeringen zijn zaken die niet langer onder de verantwoordelijkheid van de staat vallen maar moeten worden overgelaten aan burgers zelf.

5_ verschillen

Ten vijfde, accepteer dat er verschillen tussen mensen bestaan die weliswaar onverdiend en oneerlijk zijn maar die desalniettemin geen aanspraak geven op correctie of compensatie door de staat. De staat heeft niet het recht om de gelukjes van burgers onmiddellijk af te romen, noch heeft de staat de plicht burgers ogenblikkelijk te compenseren voor pech of leed. Hieruit volgt een fiscaal stelsel dat grotendeels ontdaan is van zijn herverdelende effecten, en alle burgers een gelijke relatieve plicht oplegt om bij te dragen aan de publieke taken van de staat. Niet alleen biedt dit burgers meer zekerheid over het gedrag van de staat, stimuleert het een grotere bereidheid om risico's te nemen, ook doet een of andere variant van de 'vlaktake' meer recht aan het idee van individuele vrijheid dan de paternalistische progressieve belastingstelsels die linkse partijen steevast prefereren.

6_ kansengelijkheid

Tenslotte, onderbouw deze vernieuwingen met een politiek-filosofisch verhaal waarin kansengelijkheid geldt als de nieuwe invulling van het aloude gelijkheidsprincipe, namelijk als een vorm van gelijkheid die meer recht doet aan individuele vrijheid en verantwoordelijkheid en om die reden ook beter past bij de ontgrensde wereld van morgen. Wat moreel relevant is, is niet dat iedereen in gelijke mate een deels door anderen bedacht levensplan mag realiseren, maar dat iedereen een gelijke kans heeft om zijn of haar eigen levensplan te verwerkelijken. Of zij daar ook in slagen is uiteindelijk aan henzelf. Garanties zijn in dit leven niet te geven, en die illusie, lang verbreid door politieke partijen die zich bezondigden aan de utopie van de volstreekte maakbaarheid, kan niet snel en niet radicaal genoeg worden doorgeprikt.

Veel van deze punten zijn al gemeengoed in het GroenLinkse denken. Maar te vaak nog vormen zij een ongemakkelijk amalgaam met de sociaal-democratische clichés van weleer. In de discussies over de topinkomens, in debatten over het financiële kapitalisme, maar ook in die over inkomensontwikkeling en armoedebestrijding onderscheidt GroenLinks zich te weinig van SP en PvdA. Onvoldoende lijkt de partij te beseffen dat de modernisering die zij voorstaat lastig te rijmen is met een overmatige aandacht voor kapitalistische excessen en een politieke verdediging van de vele douceurtjes die 'kansarmen' in Nederland van staat en gemeente ontvangen. De reflex om ogenblikkelijk in het geweer te komen voor de 'laagste inkomens' die typerend is voor de verneederende, krenkende want paternalistische en uiteindelijk autonomie ontkennende kanten van de sociaal-democratie, kenmerkt te vaak ook nog het optreden van GroenLinks.

Het is met name op dit punt dat mijn blijmoedige modernisering zich onderscheidt van de toch wat tobberige modernisering die GroenLinks kenmerkt. Wat mij betreft is er voor een politieke partij als GroenLinks maar één toekomst, en dat is die van een door en door sociaal-liberale partij die de verantwoordelijkheid van de staat beperkt tot het garanderen van kansengelijkheid via forse investeringen in het onderwijs en voor de rest vertrouwt op de wijsheid en het initiatief van ondernemingen, burgers en hun organisaties. Daar liggen mijns inziens bovendien de grootste electorale mogelijkheden. Verkwanseld als deze verlichtingserfenis is door een steeds meer naar conservatief nationalisme neigende VVD is het liberale geluid tot schade en schande van het publieke debat zo goed als volledig uit het politieke spectrum verdwenen. GroenLinks zou er goed aan doen deze erfenis te kapen. Voordat D66 het doet.

=

Ewald Engelen is samen met Ido de Haan en Jan Willem Duyvendak auteur van *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving* dat in september bij Bert Bakker verschijnt. (zie *Verder Lezen*, p. 47)

RE-ACTIE: Geschiedenis & conformisme

De laatste tijd verschijnen er veel terugblikken op het gedenkwaardige jaar 1968. De Helling wil daar niet aan mee doen. Wij zijn niet geïnteresseerd in 'hoe het eigenlijk is geweest', maar des te meer in de vraag wie eigenlijk het beeld van 1968 bepaalt en met welk doel. Dat geldt overigens net zo goed voor de jaren zeventig en tachtig, die hier in wat mindere mate ook aandacht krijgen. De Duits-Joodse denker Walter Benjamin stelde dat de geschiedenis altijd door de overwinnaars wordt geschreven. Op dit moment beschouwen rechtse en 'nieuwe' politici zich duidelijk als zodanig, gezien het feit dat zij sinds het aftreden van Wijnand Duyvendak een ware heksenjacht ontketenen op alles en iedereen die het ooit waagde met behulp van acties wetten ter discussie te stellen.

Het schrijven van geschiedenis, of het nu die van 1968 is of die van de jaren tachtig, is geen onschuldige aangelegenheid. In deze Helling geven we ons daarvan rekenschap. Enerzijds door zelf als medewerkers en redactieleden met behulp van oude foto's verschillende verhalen over het jaar 1968 te vertellen die illustreren hoe weinig eenduidig dat jaar in werkelijkheid is. Anderzijds door materiaal aan te leveren om de oplevende discussie over linkse tradities van protest op niveau te voeren: basisteksten over burgerlijke ongehoorzaamheid uit vroeger tijden, analyses van de manier waarop 1968 wordt herdacht en welke rol de verschillende interpretaties in het huidige politieke debat spelen, een vergelijking van de politieke cultuur van het gedenken in Frankrijk, Duitsland en Nederland en een theateraal gesprek tussen de babyboom- en de huidige generatie over de staat van de Nederlandse democratie.

Dit themadeel is niet ontstaan uit belangstelling voor het verleden, maar omdat - zoals Walter Benjamin het uitdrukt - elke generatie de overlevering opnieuw moet veroveren op het conformisme, dat steeds weer op het punt staat haar te overweldigen.

EM

REACTIE

1968: Bernice Siewe, fotografe en bij de Helling ondermeer bekend van de portretserie 'jongeren, geloof en politiek' in de Helling van afgelopen voorjaar, vertrekt naar Canada als au-pair. Met blond wapperend haar en opwaaiende zomerjurk staat ze klaar voor vertrek op het nieuwe, in 1967 feestelijk geopende Schiphol, een symbool van de mondialisering in de jaren zestig toen de wereld zich opende en de Nederlandse huiskamers binnenkwam.

DE HELLING IN '68

De vader van de hoofdredacteur van de Helling, ook afgebeeld op deze foto uit 1968, besluit begin jaren zeventig de gereformeerde kerk en het geloof waarin hij is opgevoed achter zich te laten. Hij wordt actief in de PPR en de Sjaloombeweging, zet wereldwinkels op en is actief in de beweging voor Latijns-Amerika. Zijn kinderen zitten op de knieën van actievoerders, vullen kilozakken met suiker uit Nicaragua en lopen mee in demonstraties. Maar in 1968 is daarvan nog niets te zien.

WIT
WEEK

60 sentjens

WOLFFEN

famelijk anders en iets te vlug

HIT
WEEK

no 33 - de

de...
LY...
in...
-film...
over...
el...
de...
HUMAN...
ee...
Van...
O...

bestaat uit een...
op...
plan...
midden...
O...

Geweldadig 1968

Het grootste deel van 1968 was ik 20. Twee jaar eerder was ik als rustig ontkerstende tuinderszoon uit de Beemster vertrokken naar dat magische Amsterdam om er nooit meer weg te gaan.

Ik studeerde aan de Vrije Universiteit (VU) politicologie en was al snel actief geworden. Eerst in de faculteitsvereniging, toen in de studentenvakbeweging en de studentenraad. In dat jaar haalden we aan de VU voor het eerst de absolute meerderheid in die raad. 1 mei 1968 was mijn *finest hour*: namens de studentenbeweging sprak ik, trillend van de zenuwen, in de Oude Rai een paar duizend linkse mensen toe. Ik sprak over de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten, onder leiding van president Johnson diep verwickeld in de Vietnamoorlog: "De VS steunt momenteel tien keer zoveel fascistische regimes als het in de Tweede Wereldoorlog bestreden heeft". Een stormachtig applaus was mijn deel, een sensatie die je lang bij blijft. Dat ik was gevraagd om namens de studentenbeweging te spreken omdat ik een beetje proletarisch accent had was iets dat je wel makkelijk vergeet...

Het jaar 1968 wordt, zeker in de terugblikken veertig jaar later, vooral geassocieerd met de studentenrevoltes in Parijs en Berkeley. De "sturm und drang" van een nieuwe generatie, idealistisch en gedreven, verlangend naar vernieuwing en vooruitgang. Veertig jaar na dato wordt dat nogal eens gevolgd door lastige vraag: "en wat hebben jullie er nou eigenlijk van terecht gebracht?" Maar daarover straks.

Het is opmerkelijk hoe het collectieve geheugen (dat geldt trouwens ook voor het individuele geheugen) een vertekend beeld kan geven. Immers, 1968 was een jaar waarin veel meer aan de hand was, en het is nog maar de vraag of Parijs in die kluwen van gebeurtenissen eigenlijk wel het belangrijkste was. Als er één ding in dat jaar domineerde, dan was het geweld.

Het jaar begint al meteen fors: in Vietnam met het Tet-offensief, dat de Amerikanen er hardhandig mee confronteerde dat ze die oorlog niet zo makkelijk zouden winnen. Vervolgens komt, teken van hoop, in Tsjecho-Slowakije Dubček aan de macht, die een Praagse Lente in de Koude Oorlog leek aan te kondigen. En dan, in april, twee moordaanslagen: Martin Luther King wordt vermoord door een blanke scherpschutter, waarna hevige onlusten in Amerikaanse steden uitbreken met enkele tientallen doden. In Berlijn wordt studentenleider Rudi Dutschke neergeschoten door een rechts warhoofd. Hij overleeft het, maar wordt nooit meer de oude en overlijdt jaren later in betrekkelijke vergetelheid. "Springer hat mittgeschossen" klinkt het duizendvoudig tijdens de demonstraties die erop volgen. "De kogel kwam van links" enkele decennia later is dus niet eens zo origineel.

In mei zijn het de studenten van Parijs en Berkeley die, geïnspireerd door Herbert Marcuse, zich de voorhoede van de revolutie wanen. "Alles moet geeïst worden, niets gerealiseerd", staat op de Parijse muren gekalkt. Een vooruitziende blik? Heel kort daarna een nieuwe klap: de moord

op Robert Kennedy, een gebeurtenis die voor veel mensen de opgeflakkerde hoop op betere tijden smooit (ze staan langs de rails, in onafzienbare rijen in tranen, wanneer de trein met het stoffelijk overschot door het land rijdt). En het wordt nog erger als in augustus de prille Praagse Lente door de legers van het Warschaupact onder de voet wordt gelopen.

In Afrika, in het zuiden van Nigeria woedt ondertussen de oorlog om Biafra, waar door de honger 6.000 mensen per dag sterven. In oktober wordt een studentendemonstratie in Mexico-stad in bloed gesmoord: tussen de 300 en 500 doden: symbool voor de grimmige kant van weerstand tegen verandering. Aan het eind van het jaar wordt in Nederland de actiegroep Man Vrouw Maatschappij opgericht, maar wordt ook Richard Nixon gekozen tot president van de Verenigde Staten. En om de verwarring compleet te maken: uitgerekend hij is het die vier jaar later een vredesakkoord sluit met Noord-Vietnam...

Om terug te komen op die vraag wat we ervan terecht hebben gebracht: het voorgaande caleidoscopische beeld maakt duidelijk dat 1968 een jaar was waarin alles kon gebeuren. Wij, de babyboomgeneratie die in 1968 zijn volwassenheid voelde ontwaken, proefden inderdaad de sensatie dat je maar een beetje hoefde te bewegen en te blazen, en de autoriteiten donderden om. "Street fighting man" zongen de Rolling Stones. Maar die roes was een kort leven beschoren: de terugslag was, zonder dat we ons dat toen realiseerden, dichtbij en de opvolgers van de omgevalen autoriteiten liepen zich al warm. Nog sterker, de echte tegenkrachten, dat grootkapitaal waar we het veel en hevig over hadden, hield zich gewoon een beetje koest, calculerend dat een omwenteling niet alleen maar schadelijk is voor omzet of winst.

Er manifesteerde zich een nieuwe voorhoede, en dat zou zeker doorwerken: een jonge generatie, zelfbewust en mondig, met een eigen cultuur, en met een snel groeiende koopkracht. Wij waren goed beschouwd de voorbode van grote veranderingen: meer jongeren in het hoger onderwijs, meer vrouwen op de arbeidsmarkt, meer individuele keuzemogelijkheden voor iedereen, meer en verder reizen, meer uitgaan, meer economische groei, meer geld en meer markt. Als iets ons verweten kan worden dan is het de grenzeloze naïviteit die ons deed geloven dat onze beweging over de hele linie ook meer mens zou opleveren...

In 1969 volgden nog een jaar na dato de bezetting van het Maagdenhuis en een hele serie andere gebouwen en we hadden ook nog Woodstock. Maar het pleit werd gaandeweg beslecht.

En waar was ik? Zeker, ik was in Berlijn met de Paasdagen, gewoon om te kamperen en de stad te leren kennen, en de demonstraties na de aanslag op Dutschke hebben daar zeker bij geholpen. Ik sprak op 1 mei tot arbeiders en studenten, die het zeker beter zouden krijgen en dus minder opstandig werden. En ik was ook in Frankrijk, drie maanden na mei weliswaar, op vakantie toen de berichten over Tsjecho-Slowakije verschenen. Niks heroïsch, wel ontnuchterend.

=

←
Marius Ernsting tijdens zijn *finest hour* in 1968: een toespraak op 1 mei voor een paar duizend mensen in Amsterdam.

foto: Eddy Greidanus

Martin Luther King

King werd op 4 april 1968 in Memphis vermoord.

Fragment uit: Martin Luther King, *Rosa stond niet op. Geweldloze opstand in Montgomery*, Amsterdam 1963. Oorspr. titel: *Stride Towards Freedom*.

Demonstrant heeft zich tegen de felle zon beschermd tijdens de Selma-to-Montgomery march for voting rights in 1965. Martin Luther King leidde de mars.

foto: Matt Herron

De inzet toont King tijdens een bezoek aan Nederland in 1964.

foto: Ben van Meeren-donk/collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

De strijd voor gelijkwaardigheid is niet enkel en alleen een rassenprobleem, van zwarten tegenover blanken. En in laatste instantie is het niet eens een strijd tussen mensen maar een spanning tussen recht en onrecht. Het geweldloos verzet keert zich niet tegen de onderdrukkers maar tegen de onderdrukking. Onder zijn banier scharen zich de gewetens, niet de verschillende rassen. In de zwarte het door hem gestelde doel van integratie wil bereiken, moet hij zich organiseren in een strijdvaardige geweldloze massabeweging. Deze drie elementen zijn alle onmisbaar. De beweging voor gelijkheid en gerechtigheid kan slechts succes hebben indien zij zowel een massaal als een strijdvaardig karakter heeft; de hinderpalen die overwonnen moeten worden vereisen beide. De geweldloosheid is een gebiedende noodzaak om tenslotte een gemeenschap te bewerkstelligen. [...]

De geweldloosheid kan vat krijgen op de mensen waar de wet dat niet kan. Wanneer de wet gedrag regelt, speelt zij slechts een zijdelingse rol bij de bewerking der publieke gevoelens. De toepassing van de wet is op zichzelf een vorm van vreedzame overreding. Maar de wet heeft daarbij hulp nodig. De rechtbanken kunnen bevel geven tot desegregatie van de openbare scholen. Maar wat kan worden gedaan om de angst weg te nemen en de haatgevoelens, de geweldpleging en alle onredelijkheid die opeengehoopt zijn rond de integratie van de scholen, om het initiatief uit handen te nemen van de door rassenhaat bezeten volksmensen, om eerbied op te wekken voor de wet? Want tenslotte is het toch zo, dat als de wetten gehoorzaamd moeten worden, de mensen de overtuiging moeten hebben dat zij juist zijn.

Hier manifesteert zich de geweldloosheid als de fundamentele vorm van overreding. Het is de methode die de rechtvaardige wet wil doen naleven door een beroep te doen op het geweten van de fatsoenlijke grote meerderheid die door verblindings, angst, trots of onredelijkheid hun geweten in slaap hebben gesust.

Hij die geweldloos verzet pleegt kan zijn boodschap in de volgende eenvoudige bewoordingen samenvatten: Wij willen een rechtstreekse actie voeren tegen het onrecht zonder af te wachten of andere instanties iets doen. Wij willen niet gehoorzamen aan onrechtvaardige wetten of ons onderwerpen aan onrechtvaardig praktijken. Wij willen dit op vreedzame wijze, openlijk en met opgewektheid doen omdat het ons doel is om te overtuigen. Wij hebben de middelen der geweldloosheid tot de onze gemaakt omdat wij ons een gemeenschap ten doel hebben gesteld die in vrede is met zichzelf. Wij willen trachten te overtuigen met onze woorden, maar indien onze woorden tekort schieten, willen wij pogen te overtuigen met onze daden. Wij zullen altijd bereid zijn om te praten en te pogen om tot een redelijke schikking te komen, maar wij zijn bereid tot lijden indien zulks nodig is en zelfs om ons leven in de waagschaal te stellen om te getuigen van de waarheid die wij zien.

De weg der geweldloosheid houdt de bereidheid in om te lijden en zich opofferingen te getroosten. Hij kan de gevangenis betekenen. Indien zulks het geval is moet degene die verzet pleegt bereid zijn de gevangenis te vullen. Hij kan zelfs betekenen de fysieke dood. Maar indien de fysieke dood de prijs is die een mens moet betalen om zijn kinderen en zijn blanke broeders te bevrijden van een nimmer aflatende dood van de geest, dan zou niets verlossender kunnen zijn.

De jaren zestig in de

De terugblikken op 1968 die dit jaar overal verschijnen zijn zelden bedoeld om die periode in de geschiedenis recht te doen. Zij worden vooral gebruikt om positie te kiezen in het debat over de huidige politieke cultuur. Een analyse van argumenten en sentimenten in de discussie.

'De jaren zestig' is een ideologisch beladen begrip geworden. Politici en commentatoren gebruiken deze periode regelmatig in het huidige politieke en publieke debat. Het scherm met de jaren zestig gebeurt op verschillende manieren. Zo zetten politici en commentatoren deze periode in om zichzelf te positioneren of juist om de tegenstander in een hoek te zetten. Ook worden de jaren zestig vergeleken met de huidige tijd om het politiek-maatschappelijke klimaat van nu te duiden. Tenslotte worden de jaren zestig gebruikt om de huidige tijd te verklaren. Dan wordt er in de argumentatie vanuit gegaan dat de jaren zestig een directe invloed hebben op de situatie zoals die nu is. Daarmee suggereren politici en commentatoren dat er sprake is van een doorwerking van de revolutie van de jaren zestig in de huidige politieke ontwikkeling.

Het is niet vreemd dat er de afgelopen jaren wordt teruggegrepen op de jaren zestig. De turbulente periode sinds 2002 ('het jaar van Pim Fortuyn') die tot op heden voortduurt kent opvallende gelijkenissen met de roerige jaren zestig. In beide perioden kwam er onverwachts onrust in de samenleving en werd het politieke klimaat gespannen. De roep om vernieuwing klonk luider dan in de voorafgaande perioden. De gevestigde politieke elite werd door groepen uitdagers met succes aangevallen. De maatschappelijke verhoudingen veranderden en het bestaande politieke stelsel kwam onder druk te staan. Juist voor Nederland is een dergelijke onrustige en gepolariseerde situatie opvallend. In vergelijking met andere westerse democratieën staat Nederland immers bekend om haar sociale en politieke cultuur van harmonie en consensus.

Nieuwe conflicten

De politieke polarisatie sinds 2002 had vooral betrekking op sociaal-culturele thema's. Vergeleken met de voorafgaande decennia is daarmee de inhoud van het politieke debat verschoven, aangezien de strijd toen vooral ging over sociaal-economische verdelingsvraagstukken. Kwesties die nu de boventoon voeren gaan over onderwerpen als immigratie, integratie, veiligheid, nationaliteit en identiteit of normen en waarden. Ook fundamentele grondrechten als het gelijkheidsbeginsel, de vrijheid van meningsuiting of de godsdienstvrijheid staan nu in het brandpunt van het politieke debat. Met de nieuwe dominante thema's is de structuur van het politieke speelveld veranderd. Naast de klassieke links-rechtsverdeling, die vooral gaat over sociaal-economische onderwerpen, is er een sociaal-culturele dimensie bijgekomen. De schaal van die dimensie loopt van conservatief (cultureel behoudende waarden) tot progressief (cultureel vooruitstrevende waarden). Politici en partijen, maar bijvoorbeeld ook commentatoren, columnisten en wetenschappers, positioneren zich sinds de eeuwwisseling bij de nieuwe conflicten op deze culturele as.

Bij de plaatsbepaling in het veranderende politieke speelveld vormt de 'culturele revolutie' van de jaren zestig een ankerpunt voor politici en commentatoren. Maar uitleg over wat de jaren zestig precies zijn geweest of hebben betekend, wie de ontwikkelingen in gang hebben gezet, op welke terreinen dat heeft plaatsgevonden en wanneer de periode begon en

politieke strijd vandaag

eindigde wordt meestal achterwege gelaten. Blijkbaar zijn de jaren zestig voor velen een op zichzelf staand begrip geworden. In werkelijkheid zijn de beelden en sentimenten voor ieder zeer verschillend. Voor de een was het een culturele omslag, voor de ander was er ook sprake van een politieke aardverschuiving. En als het dan een culturele verandering betrof, was het dan in waarden, in levensstijl of gewoonweg onnadenkend anti-autoritarisme? Ging het slechts om een afrekening met het bestaande of wilden 'ze' ook daadwerkelijk vernieuwing? En wie zijn 'ze'? Waren dat jonge hemelbestormers of was het puberend tuig? Of waren het hun ouderwetse en vasthoudende ouders die het verzet met hun conservatisme uitlokten? Anderen zien de aanstichter van de grote veranderingen in de zwakke of meebuigende elite zelf. Ook over de plaats waar het zich afspeelde heerst geen consensus. Sommigen zijn van mening dat heel Nederland 'last' of juist 'profijt' had van de jaren zestig. Voor anderen betroffen het veranderingen in het dagelijks leven bij de mensen thuis. Weer anderen zien slechts de straten en pleinen van Amsterdam als toneel.

Hoewel er geen consensus over de betekenis van de jaren zestig bestaat, is er wel een duidelijke tweedeling waar te nemen in de beoordeling van deze periode. Het ene kamp zet zich af tegen de jaren zestig, terwijl het andere kamp zich juist laat inspireren door deze periode. Het oordeel van beide kampen heeft betrekking op de vermeende erfenis die typische jaren zestig waarden als 'vrijheid en emancipatie', 'zeggenschap' en 'tolerantie en gedogen' hebben nagelaten. Ik spreek hier opzettelijk van de vermeende erfenis, aangezien hun houding niet zozeer gebaseerd is op wat er werkelijk is gebeurd, maar vooral op de dominante beeldvorming en sentimenten van deze periode. Het kamp dat sceptisch staat tegenover de invloed van de jaren zestig, is van mening dat deze waarden zich verder hebben ontwikkeld dan wenselijk is. Zij vinden dat de idealen van de jaren zestig nu te ver zijn doorgesloten. Binnen het kamp dat een positief oordeel heeft over de jaren zestig, is er aan de ene kant een groep die vreest dat de verworvenheden van de jaren zestig verloren gaan en aan de andere kant een groep die vindt dat de jaren zestig nog lang niet zijn voltooid.

Doorgesloten

In het boek 'Vrijheid als ideaal' stelt Femke Halsema dat de economische emancipatie nog lang niet af is. Volgens haar heeft de nadruk die vooral de sociaal-democraten legden op bevoogdende staatsarrangementen geleid tot een gebrek aan economische soevereiniteit van met name kwetsbare burgers. Door het geven van inkomenssteun is deze groep volgens haar alleen maar afhankelijk en inactief geworden. Dat botst met haar idealen van vrijheid en ontplooiing. De door haar voorgestelde hervormingsplannen die de emancipatie een stap verder zouden moeten brengen, staan haaks op de idealen van partijen als het CDA en de ChristenUnie die de jaren vijftig boven de jaren zestig lijken te prefereren. De emancipatie van bijvoorbeeld vrouwen is in hun ogen eerder te ver doorgesloten. Zo liet André Rouvoet, kopstuk van de ChristenUnie, zich onlangs negatief uit over werkende moeders. Volgens hem was er een direct verband aanwezig tussen de groeiende problemen bij de jeugd en ouders die te

weinig thuis zouden zijn. Maar de plannen van Halsema konden eveneens niet rekenen op steun van de toch ook linkse kameraden van de Socialistische Partij.

Naast de onvoltooide economische emancipatie, pleit Halsema voor een verdergaande culturele emancipatie. Het door links lang gekoesterde motto van 'integratie met behoud van identiteit' stond de autonomie en zelfstandigheid van migranten in de weg. Daarom pleit zij voor het nieuwe perspectief 'integratie door emancipatie' - dat past binnen het emancipatie-ideaal van de jaren zestig. Dit motto lijkt ook het uitgangspunt van de PvdA-minister Vogelaar voor Wonen, Wijken en Integratie. De inzet van haar integratiebeleid is erop gericht dat allochtonen zelfstandig meedoen aan de samenleving door onder andere scholing en werk te bevorderen. Nadat Vogelaar haar integratienota had gepresenteerd, karakteriseerde Barry Madlener van de Partij voor de Vrijheid haar idealen als "denkbeelden uit de jaren zestig" en waarschuwde hij vervolgens dat "het mengen van verschillende culturen (...) grote spanningen en gevaren op[levert] voor vrede in de maatschappij." Dit voorbeeld toont aan hoe tegenstrijdig de jaren zestig worden geïnterpreteerd en hoe ideologisch deze zijn gekleurd.

Een ander hedendaags debat waarin de jaren zestig een prominente rol spelen, is de discussie over de gevolgen van de seksuele revolutie. Deze strijd is complexer dan de voorstelbare instrumentele tweedeling tussen de mensen die seks puur als een middel zien voor het nageslacht en de mensen die seks ook als een genotmiddel beschouwen. Onlangs opende de feministische 'Beperkt-houdbaar-beweging' het debat over de seksualisering van de samenleving. Opvallend is dat de aanjagers en sympathisanten van deze beweging helemaal niet terugverlangen naar de tijd vóór de jaren zestig of dat zij allemaal een christelijke achtergrond hebben. Het waren juist grotendeels vrouwen uit links-progressieve hoek - daar waar de seksuele revolutie werd ontketend - die de seksuele beleving in Nederland gecommmercialiseerd en doorgeslagen vonden. Ook de hierop volgende 'Slow sex beweging', wederom van links-progressieve komaf, bekritiseerde de seksuele moraal waarin seks niks méér zou betekenen dan platte en seksistische porno. Offensief stelden zij dat 'de seksuele revolutie nog moet beginnen'.

Onvoltooid

Naast de kritiek op de onvoltooide of doorgeslagen vrijheid en emancipatie, ligt een tweede belangrijk ideaal van de jaren zestig onder vuur: zeggenschap. Voor sommigen is ook dit streven nog lang niet voltooid. In het kamp dat positief staat tegenover de jaren zestig doen politieke partijen als GroenLinks en D66 daarom voorstellen ter bevordering van de politieke participatie waarbij burgers meer macht krijgen ten opzichte van de politiek. Dergelijke voorstellen gaan uit van een groot vertrouwen in burgers. Er is ook een ander, cynischer geluid te horen over de onvoltooide zeggenschap. Zij zijn teleurgesteld in de generatie van de jaren zestig. Volgens hen hebben de toenmalige vernieuwers hun zeggenschapsideaal aan de kant geschoven uit opportunistische overwegingen. Fortuyn sprak bijvoorbeeld over het gesloten bolwerk van 'Ons Soort Mensen' die hun macht niet zouden willen afstaan aan buitenstaanders. Dan is er een derde groep

die van mening is dat de zeggenschap is doorgeschooten. In hun ogen hebben burgers tegenwoordig veel te veel te zeggen en gedragen zij zich als verwende en ontevreden consumenten in plaats van bevlogen en betrokken burgers. Dat uit zich in hufterigheid en een cultuur waarin het de grote monden zijn die domineren.

De jaren zestig worden ook aangehaald in het publieke en politieke debat als het gaat om de kenmerkende Nederlandse cultuur van tolereren en gedogen. In het buitenland staat Nederland bekend om haar tolerante houding ten opzichte van homoseksualiteit en om het gedoogbeleid ten opzichte van drugs. Deze eigenschappen van de Nederlandse cultuur worden door velen wel gezien als een positief gevolg van de jaren zestig, maar de afgelopen jaren lijkt deze trots te zijn afgenomen en is de roep om te stoppen met het gedogen en tolereren luider geworden. Tolerantie wordt dan geassocieerd met politieke correctheid, taboes of het ontkennen van problemen. Dat verwijt is bijvoorbeeld vaak gemaakt naar multiculturalisten die niet wilden erkennen dat de multiculturele samenleving naast een culturele verrijking, ook negatieve kanten met zich meebracht. Met de komst van de islam in Nederland zouden juist de verworven vrijheden en gelijkheidswaarden van de jaren zestig, als de gelijkheid van vrouwen en de acceptatie van homo's, niet meer altijd even vanzelfsprekend zijn. Evenals bij tolerantie, wordt de gedoogcultuur in verband gebracht met het niet mogen aanspreken op andermans gedrag en het niet willen oplossen van maatschappelijke problemen. Zo sprak Leon de Winter in het najaar van 2002 over een typische wegwijkcultuur. Dat bracht hij in verband met de dood op René Steegmans, die om het leven kwam door zinloos geweld nadat hij twee jongens aansprak op hun asociale gedrag. In zijn ogen had gebrek aan repressie in de publieke ruimte namelijk geleid tot de neiging tot wegwijken en daar was Steegmans uiteindelijk slachtoffer van geworden. De gedoogcultuur was volgens De Winter een gevolg van de jaren zestig: "Ten grondslag aan dat verlies van de openbare ruimte ligt de culturele revolutie van de jaren zestig, die weinig samenlevingen zo diep heeft veranderd als de Nederlandse" zo schreef hij venijnig in de *Volkskrant*.

Achteloosheid

Bij het ideologische begrip van de jaren zestig, bestaat geen simpele verdeling tussen links en rechts of progressief of conservatief – dat laten meerdere van bovenstaande voorbeelden zien. Dat kan de plaatsbepaling op het politieke speelveld lastig maken. Zo komt het voor dat eenzelfde persoon de jaren zestig op verschillende terreinen zowel positief als negatief kan beoordelen. Een treffend voorbeeld hiervan is Pim Fortuyn. Aan de ene kant verdedigde hij jaren zestig waarden als de emancipatie van vrouwen en hield hij er een vrijgevochten seksuele moraal op na. Aan de andere kant verweet hij de babyboomers (de jaren zestig-generatie, zijn eigen generatie dus) dat zij een Nederlandse cultuur van achteloosheid hadden veroorzaakt waarin volgens hem een sterke identiteit ontbrak en waarin de gezamenlijke normen en waarden werden verslonsd.

De ambivalentie over de erfenis van de jaren zestig is

ook binnen partijen te bespeuren. Dat is vooral te zien bij de PvdA, die sinds het grote electorale verlies van de afgelopen jaren worstelt met de koers die zij wil varen. Bij de sociaal-democraten zijn het met name de relatief jonge politici die aansluiting vinden bij het sceptische kamp. Volgens politici als Jeroen Dijsselbloem en Hans Spekman zijn het nu de meest kwetsbaren die problemen ondervinden van de progressieve jaren zestig waarden. Dat idee komt overeen met de stelling van de Engelse psychiater Theodore Dalrymple. Hij verwijt de generatie van de jaren zestig cultuur- en waardenrelativisme en een gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel. Volgens hem konden de intellectuelen de daarmee gepaard gaande vrijheid wel aan, maar heeft het een afhankelijke onderklasse in stand gehouden en heeft dat uiteindelijk kunnen leiden tot ontwikkelingen als tienerzwangerschappen en de verloedering van wijken. Zelfs de toch als progressief bekend staande minister Plasterk lijkt een dergelijke visie te delen toen hij tijdens een emancipatiedebat betogde dat er "in de jaren zestig (...) sprake [was] van een hoge mate van vrijheid voor mensen om hun seksualiteit op hun eigen manier te beleven. Die vrijheid gaat nu op een aantal punten verkeren in onvrijheid voor mensen, vooral bij jongeren en kwetsbare groepen onder hen." Vooralsnog is niet duidelijk welk kamp binnen de PvdA de richtingenstrijd gaat winnen. Maar met de behoudende concurrenten als het CDA aan de rechterkant en de SP aan de linkerkant, lijkt de PvdA ertoe te neigen langzaam de rug te keren naar haar eigen vrijheidsstrijders van de jaren zestig.

=

Noortje Thijssen werkt aan een proefschrift over de manier waarop de jaren zestig worden gebruikt in het politieke discours.

Furhach

Menno Hurenkamp: Variaties op de neus

U leest dit blad. Dus ofwel u heeft een actieverleden ofwel u bent goed bevriend met mensen met een actieverleden. Er is zelfs een kans dat u een actietoekomst heeft. Al is die kans wat kleiner, en daarmee ook die van de actietoekomst. Maar de kwestie is hier natuurlijk: wat u vindt daarvan, van 'een actieverleden'? Uw antwoord hangt af van de vraag of u vindt dat 'actie' naar – pardon – poep ruikt. Doet u wel of niet raar met uw neus als u iets over 'actie' moet zeggen? Wat doet uw gezicht wanneer u spreekt over ontdek-je-hekje, springveertje-achter-de-deur, eigen-boomhut-eerst en andere sprookjesachtige praktijken van weleer die het land zomaar in de greep kunnen krijgen? Er zijn drie variaties met de neus. Stel, uw jaren tachtig waren glorieus: u was koning van de buurt en de bakfiets was uw koets. Alleen bent u er toen u tegen de veertig liep van overtuigd geraakt dat vroeger alles duidelijk beter was. Ja, inderdaad, zoals uw vader voor u en diens vader voor hem. Zodra u nu om uw mening gevraagd wordt roffelt u zich op de borst van trots en verzint u spontaan nog wat extra aanvallen op 'het gezag'. Ópen die neus en genieten! We noemen dit het 'Jo van der Spek' model (JSM), naar de journalist die de oude kame-

raden voorhoudt dat actie juist h el emaal niet naar poep ruikt, en ze er daarom nog eens flink met de neus doorheen haalt. Dit onder het motto 'solidariteit met elkaar is één ding, solidariteit met mezelf is weer heel iets anders'. Dat devies is ook het schamele verband met de groep mensen die lijkt te denken dat 'actie' w el naar poep ruikt, of dat 'actie' althans iets is waar je moeilijke neusbewegingen bij moet maken. Stel dat u allerlei maatschappelijk nuttigs deed in de jaren tachtig, of zelf 'acties' voerde. Maar nu vindt u het meer voor de hand liggen de wet na te leven, bijvoorbeeld omdat u betaald wordt om die wetten te maken, of meer in het algemeen omdat uw leven een tamelijk fatsoenlijke draai heeft genomen. Doorgeknipte draadjes op vliegvelden passen daar minder goed bij. Het verleden, wat dat ook mag zijn, is iets ingewikkelds waarbij je af en toe even vies moet kijken. We noemen dit het 'Femke Duyvendak' model (FDM), naar de twee volksvertegenwoordigers die recent vaststelden dat alleen via het parlement de maatschappij veranderd kon. Het is een gul standpunt dat veel plek biedt, aan neusbewegingen en aan mensen. Ook de redactie van bijvoorbeeld de Volkskrant voelt zich er in thuis: vele neuzen gaan er nerveus op en neer bij de gedachte aan actie.

Dan is er een laatste mogelijkheid. U stelt: het kan zijn dat actie vies ruikt, maar is dat ook erg? Moet je er ook rare neusbewegingen bij maken? Om poep nu thuis op de bank te hebben liggen, nee bedankt, maar zonder gaat het ook niet echt, en u weet toevallig een handig systeem om er vanaf te komen. Dat is het 'Maarten Cohen' model (MCM), naar de Amsterdamse burgemeester en wethouder. De burgemeester, zelf zeker niet van de barricades, breekt graag een lans voor alles dat voorkomt dat zijn stad in een nette versie van een openluchtmuseum verandert. Hij wil daarom best een wethouder met actieverleden verdedigen. Ook dit is een ruimhartig standpunt, vooral verbaal krachtige mensen kunnen er makkelijk mee uit de voeten. Wat u ook over actie zegt, uw neus blijft stabiel. Vraag u zelf eerst af welk model u wilt hanteren. JSM is lachen maar treurig. FDM is begrijpelijk maar wekt verdeeldheid op. MCM verenigt maar klinkt snel zelfvoldaan. Ga dan voor de spiegel staan. Oefen tot u uw neus bij het woord 'actie' spontaan de gewenste reactie vertoont: open, dicht of onbewogen. Verander zonodig van standpunt tot uw neus overtuigd aanvoelt. U kunt nu uw actieverleden bespreken.

=

Menno Hurenkamp (1971) is politicoloog aan de Universiteit van Amsterdam, columnist van de Groene Amsterdammer, ex-redacteur van De Helling (1998-2005), Hurenkamp heeft in termen van heldendaden een mager actieverleden, brak niet in (althans niet voor de goede zaak), stond zelden in de voorste linies, beschilderde wel af en toe een gebouw en mogelijk dat ook wel eens een ruitje sneuvelde, 'maar dat kan ook met voetballen zijn gebeurd'. Hij woont de komende jaren in Moskou en zal op deze plek achteloze vergelijkingen trekken tussen het politieke gekibbel in Rusland en het gevecht om rechtvaardigheid dat in Nederland geleverd wordt.

“Niemand

Floris van Delft over zijn voorstelling *De Verlichting is stuk*

de Helling
20
herfst 2008

portretfoto: Peter Valckx

Regisseur Floris van Delft (1976) maakte een theaterproductie over democratie, waarin de generatie van 1968 en de generatie van nu met elkaar de staat van de democratie in Nederland doorlichten. Het is deel een van een drieluik. Deel twee volgt dit voorjaar. De Helling publiceert twee fragmenten uit het stuk en een monoloog van de regisseur.

theaterfoto's: Anna van Kooij

ontkomt”

“Ik zal helemaal bij het begin beginnen. Ik werkte tot 15 juni j.l. bij het Noord-Nederlands Toneel (NNT) in Groningen. Yvonne Franquinet, artistiek leider van het Huis en Festival aan de Werf in Utrecht kwam ons in 2006 vragen of we niet aan de slag wilden met het boek *Country of my skull* van Antjie Krog over de waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika. Ze kwam bij het NNT omdat dat toch het gezelschap is dat in stijl en inhoud het dichtst bij de politieke en maatschappelijke werkelijkheid aansluit. Het boek van Krog riep bij mij de vraag op wat er zou gebeuren als je zo'n soort onderzoekscommissie naar de basis van de samenleving op Nederland zou loslaten, dat iedereen de kans krijgt om te zeggen wat hij heeft meegemaakt en dat je daardoor met een heel land opnieuw kan beginnen. Dat kan natuurlijk niet, maar in zekere zin... Maar waar zou zo'n commissie in Nederland over moeten gaan? Ik was gefascineerd door de onvrede in Nederland: waar komt die vandaan? Hoe komt het dat we steeds discussie

hebben over ons vertrouwen in de politici, over hun geloofwaardigheid? Dat gevoel van onbehagen wilde ik aanpakken. We wisten echt niet waar we zouden uitkomen, maar het zou dus over het functioneren van onze democratie moeten gaan.

We hebben verschillende mensen gevraagd om een betoog te schrijven. Dat waren vader en zoon Marius en Zeeger Ernsting, Tweede Kamerlid voor de PvdA Mei Li Vos, docent journalistiek Remco van Broekhoven en theaterschrijver Enver Husic. Ik had bovendien twee situaties bedacht. De een ging over een man die een Turkse broodjeszaak wil beginnen. Anders dan zijn vader wil hij niet aan het ritselen slaan, maar alles keurig volgens de regels doen. Een jaar later is hij vastgelopen in de bureaucratie en bankroet. In de ander wilde ik de gang van zaken rondom het Europese referendum aan de orde stellen, omdat daarin heel veel onbehagen was samengebond.

Het was moeilijk een vorm te vinden en

we hebben erg veel problemen ondervonden. Aanvankelijk wilde ik een project op locatie met veel acteurs, een soort van illegale bijeenkomst, waar mensen in auto's naar toe zouden komen en waarin ze tijdens de voorstelling ook deels zouden blijven zitten. Maar we kregen een deel van de subsidie niet waardoor dat niet door kon gaan. Toen zijn we van locatie veranderd: we wilden het gemeentehuis van Utrecht symbolisch kraken en dat leek te gaan lukken. De gedachte was dat het protest al in de vorm van de productie tot uiting kwam. Maar het liep anders en uiteindelijk hebben we gekozen om het overzichtelijk te maken door terug naar het theater te gaan en met drie acteurs te werken. We lazen de betogen, deden eigen onderzoek zoals een bezoek aan de rechtbank, hebben boeken over de Atheense democratie gelezen enz. Je kunt bij zo'n onderwerp als acteur niet geheel onvoorbereid op het toneel staan.

We hebben enorm veel gepraat en gediscussieerd. We zaten vaak met bonkende

2 fragmenten uit *De Verlichting is stuk*

Jantien:

Dit is Sybrand. De vertegenwoordiger van de protestgeneratie. De oude politiek.

Noël:

Een man?

Jantien:

Ik weet niet waarom. Maar als ik aan die tijd denk, dan zie ik vooral mannen voor me.

Sanne:

En dan ben ik voor de discussie even de nieuwe, jonge politica van Jantien. Paula de Groot.

Noël:

Een vrouw?

Sanne:

Nee. Paul. Paul de Groot.

Noël:

Dus twee mannen. Paul, ongeveer van onze generatie tegenover Sybrand, van de generatie van onze ouders.

Jantien:

Over contact met de realiteit gesproken! Gooi alles maar op één hoop: de mestvaalt van de geschiedenis. Wij hebben het natuurlijk gedaan. Ik denk dat het goed is om eerst een korte schets te geven van wat ons in die vre-

selijke zeventiger jaren werkelijk dreef en vervolgens iets te zeggen over wat er daarna is gebeurd. Om duidelijk te maken dat de maatschappelijke werkelijkheid van nu wel degelijk positieve vruchten heeft geplukt van die jaren, ...

Sanne:

Maar dat zeg ik toch ook niet? Ik vraag me af waar die idealen zijn gebleven.

Jantien:

...én dat een aantal factoren daarna soms tot uitkomsten heeft geleid die haaks staan op wat ons voor ogen stond.

Laat ik met dit beginnen: jullie hebben geen idee van de wereld waarin wij groot werden.

Sanne:

Oh jawel.

Jantien:

Nee, dat hebben jullie niet.

Sanne: (als het polygoon)

De jeugd van de zestiger jaren werd volwassen in een wereld van verzuiling en betutteling. Je was of katholiek, of protestants of socialistisch en het actief meedenken stond op een zacht petrolietstelletje te pruttelen, net als

het toen zo populaire suddervlees. De beweging in de zestiger en zeventiger jaren zoals de studentenvakbeweging, provo, kabouter, de dolle mina's, kunstenaars en de milieubeweging ging over de ontvoogding en ontsluiting van de samenleving.

Jantien:

Als je je geschiedenis dan zo goed kent, dan begrijp je dat bevrijding van de verstikking nodig was? Het was tijd voor individualisering, voor emancipatie. En dat hebben we gedaan.

Noël:

Dat is waar. Toen hij in 1965 ging studeren deed slechts 5% van de kinderen uit de arbeidersklasse mee aan hoger onderwijs. Het aandeel vrouwen in het hoger onderwijs lag ergens tussen de 10 en 15%. En de arbeidsparticipatie van vrouwen op de arbeidsmarkt is in 3 decennia gestegen van 33% naar 65%.

Noël:

Dat is maar hoe je het bekijkt. Nu wordt in statistieken werk meegeteld dat vroeger niet onder werk viel. Zoals huishoudelijk werk.

Jantien:

Maar dat dat gezien wordt als werk, daar hebben wij ook voor gezorgd. Of wilt u zeggen dat dat geen werk is?

Noël:

Kan ik daar iets corrects op zeggen?

Jantien:

Het gaat er om aan te geven waartoe dat openbreken van die vermolmde, gesloten samenleving diende, dat is onze politiek, voorzitter!

Sanne:

Voorzitter, ik ken inderdaad mijn geschiedenis. Deze man doet het nu voorkomen alsof dat nog steeds zijn politiek is. Maar we hebben het hier over een periode die eigenlijk maar loopt van 1966 tot en met 1975. Dat is meer dan 30 jaar geleden. Mag ik u iets vragen?

Jantien:

Ja.

Sanne:

Is deze samenleving wat jullie voor ogen hadden?

Jantien:

Nou, nee.

Sanne:

22 Floris van Delft: “... ”

hoofden bij elkaar. Hoe krijg je grip op zoiets groots als de Nederlandse democratie? Je hebt zoveel ingangen dat dat bijna onmogelijk is. Tot heel laat in het proces hebben we de teksten herzien en bijgewerkt, tot we helemaal gestoord werden van alle lappen tekst.”

“Toen we de eerste repetitiedag door alle teksten heenlezen en daarover praatten zei ik: dit is voor mij de voorstelling: het gaat erom dat je met elkaar aan tafel zit en lagen aanboort waar je normaal niet komt als je de krant leest. En dat is ook de vorm geworden. Een theatraal gesprek waarin de acteurs konden schakelen tussen allerlei personages. De rechtse doorgewinterde politicus op leeftijd, de kwade burger op de straat, de wat verbit-terde politicus uit de beweging van de zeventiger jaren, de nieuwe, jonge, hippe politicus en vooral zichzelf.

We kozen een zaal zonder tribune met het publiek heel dicht om de spelers heen, met hun voeten op het kleed. Op de vloer had-

den we een logo een stemdingetje gekrast in rood met wit. En elke avond hadden we een andere voorzitter uit de praktijk, die de avond een eigen kleur gaf: James Kennedy, hoogleraar Nederlandse geschiedenis, de cabaretier Dolf Jansen, Margreet Dolman en de D66 politicus Boris van der Ham. De acteurs hadden vaste teksten, maar hun tekst was vrij. Zij maakten samenvattingen en trokken conclusies die elke avond anders waren. James Kennedy had een meer historische en abstracte benadering, terwijl Margreet Dolman juist de eigen betrokkenheid accentueerde. Ze kenden de teksten van te voren niet en je zag dat ze heel snel betrokken waren. De avond met Boris van der Ham was het spannendst, omdat met hem ons onderwerp in levende lijve aanwezig was. Het werd echt een gesprek over de functie van de politiek en de functie van de burger. Hij was zelf nauw betrokken geweest bij het referendum over de Europese grondwet. Je zag hem denken: dit is persoonlijk.

Door die melange van vrije en vaste tek-

sten werd de vrijheid gecreëerd die we zochten. Dat is het mooie van deze vorm. Door acteurs te laten spreken is er meer afstand en kun je als publiek beter denken: wat vind ik er van? Als iemand die je kent een betoog houdt, kleurt dat je reactie. Je denkt bijvoorbeeld: Ik heb deze man altijd al een lul gevonden, of juist: wat fijn dat hij dit eindelijk eens zegt. Door dat je meer afstand hebt geeft het eigenlijk de ruimte om persoonlijker te worden. Heel veel gesprekken na afloop van de voorstelling gingen ook meteen over inhoud.”

“Tijdens de voorbereidingen hebben we veel discussie gehad over de vraag of we een soort vormingstheater à la de jaren zeventig aan het maken waren. Maar zoals het toen ging gaat het nu echt niet meer. Destijds aankon men zich beroepen op een politieke grondslag bij het publiek. Zoals het toneel in de jaren zeventig in de fabrieken zich baseerde op de arbeidersbeweging. Voor dat soort theater heb je een beweging nodig die er al is. Bij deze voorstelling is de beweging

Waarom zijn jullie dan opgehouden met dingen te veranderen? Jullie hadden toch de kans? Jullie hadden al het oude afgebroken. En toen zijn jullie gestopt.

Jantien:

Dat had niets te maken met de jaren '70, maar alles met wat er op die jaren volgde, niet alleen in Nederland maar in de hele westerse wereld. De politiek in de jaren '80 werd geconfronteerd met enorme begrotingstekorten...

Noël:

Van het kabinet van van Agt en Wiegel. Onder andere gevolg van de tweede oliecrisis. Denk aan de beelden van de autoloze zondagen. Het gevolg was recessie en grote werkloosheid. Honderdduizenden mensen in de WW, de bijstand en de WAO.

Jantien:

En net toen we dus door de beweging van de jaren '70 eindelijk met meer mensen aan het slot van die schatkist konden morrelen om andere dingen te doen, zoals meer geld voor ontwikkelingssamenwerking, cultuur, kinderopvang en studiefinanciering, toen bleek die

bijna leeg te zijn.

Sanne:

Ja maar, daar waren jullie toch bij! Dat afschuiven, de hele tijd. Eigenlijk zeg je dus dat jullie na 1975 uitgespeeld waren.

Noël:

Nee, toen zijn ze begonnen met de 'lange mars door de instituten'. In plaats van directe actie, van binnen uit het systeem veranderen.

Sanne:

Dus toen zijn ze allemaal in de politiek gegaan en zijn ze deel van het systeem geworden waar ze allemaal tegen gevochten hadden. Net zo kapitalistisch als iedereen, net zo behoudend als hun tegenstanders.

Jantien:

Nee, de politiek veranderde en wij moesten ook mee. Het ideaalbeeld van dé burger volgens de kabinetten uit de jaren '80 en het bedrijfsleven was: mensen met individuele koopkracht, en dus minder collectieve belastingen en premies. Om even terug te komen op Dirk zijn betoog: in die tijd is men begonnen met de burgers te vertellen dat hun eigen belang het

hoogste belang is. Maar niemand vertelde erbij dat de markt ook een keerzijde heeft. Dat werd vanzelf duidelijk: alles is te koop, zelfs zorg of onderwijs. Vervolgens moet dat geheel wel een beetje gereguleerd worden, om uitwassen te voorkomen, en ziedaar: je krijgt een soort hutspot, waarin dus niet de burger, maar de vrije markt de ruimte krijgt, die vervolgens weer met regeltjes moet worden beteugeld.

Noël:

Die ken ik. Ik wil ook wel iets zeggen...

Jantien:

Niet weer die Harry van het begin.

Noël:

Nee, dit is Hassan. En Hassan is kwade burger en heeft wat te zeggen.

Jantien:

Dit klinkt weer...

Noël:

Nee, Hassan kan afstand houden. Hassan gaat niet schreeuwen. Weet je wat? Ik speel 'm wel zonder accent, dan kunnen jullie hem serieus nemen. Hassan de Vries. Of nee, dat is te makkelijk. We had-

eigenlijk het onbehagen en de onvrede: dat is veel diffuser. Ik zie mezelf wel in de traditie van het vormingstheater staan, ook in de traditie van Brecht. Ook ik wil qua vorm en inhoud tegen de politieke werkelijkheid van het moment aanliggen en wil open theater maken dat direct op het publiek is gericht. Brecht had een ideologisch kader en een politieke metafoor, zoals bijvoorbeeld een gangster in Chicago die door de mensen om hem heen almachtig wordt. Dan heeft hij het over Hitler. Maar wij hebben geen allegorieën en geen ideologisch kader meer. Dit is post-Brecht in de zin van dat de vorm zelf al een zoektocht is naar een nieuwe metafoor. Het politieke bewustzijn van de jaren zeventig is niet meer voorhanden. We hebben we eigenlijk niets, we beginnen bij niks, we doen de democratie in een doosje om vervolgens al zoekend te ontdekken dat we er al middenin zitten. Je ontkomt er niet aan of je wilt of niet. En als je er niet aan ontkomt, wat moet je er dan mee? Ben je verplicht om bij de democratie betrokken te zijn? Vrijheid is

ook een kernbegrip van democratie. Ik zou heel graag de knop willen vinden waardoor iedereen zegt: we gaan voor een betere wereld, maar dat is precies het probleem, die knop is er niet.

Het is me veel duidelijker geworden hoe complex democratie is. Dat is een dilemma voor deze tijd, want er is een sterke neiging alles simpel te maken. Als je je mening of wat dan ook niet in zeven seconden kan verkopen telt hij niet. Een debat zonder conclusies wordt niet meer aanvaard, terwijl het al discussierend uitpluizen van de dingen veel oplevert. We zijn veel pragmatischer geworden. Dat is de hel van de commerciële omroep, de politiek, het kapitalisme. Er is een neiging om alles wat moeilijk is weg te houden en bij dilemma's de simpelste oplossing te kiezen. Ik begrijp wel dat mensen in hun wijk bijvoorbeeld geen pedofiel willen, maar als je gaat roepen dat deze man zijn kinderen nooit meer mag zien en voor altijd opgesloten moet worden, dan moet je wel bedenken tot wat voor samenleving dat leidt.

Als jezelf in scheiding ligt en iemand beticht je van pedofilie, dan kan het gebeuren dat je je kinderen nooit meer ziet. Maar voor ingewikkelde dingen worden simpele oplossingen aan geprezen, domheid mag weer en instinctief handelen wordt aangeprezen als iets goeds. Zo zie je overal de boodschap: 'we zijn ook gewoon mannen en zo zijn we gevormd door de geschiedenis en we kunnen niet anders en daar moeten we ook trots op zijn'. Voor zo'n gedachte was je in de jaren zeventig waarschijnlijk voor een vrouwentribunaal gekomen."

"De generaties voor ons hebben juist zo hun best gedaan om aan al die dingen te ontkomen. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog deed men er alles aan om te bewijzen dat mensen geen beesten zijn; kosten noch moeite werden gespaard om te tonen dat we weldenkend zijn en niet alleen gedreven worden door emoties en instincten.

Mijn grootvaders werkten bij de post, mijn ene oma kwam van het platteland, de

den het toch over door de verpakking heen kunnen kijken? Nou, dan maak ik er een Limburger van. En dan noem ik hem Hassan Hoube. Dan moeten jullie nog een beetje je best doen. Mag ik dan nu het politiek-correcte woord?

Jantien:

...

Noël:

Laat mij u uit de doeken doen hoe mijn en uw democratische, multiculturele natte droom, een Nederlands-Turkse broodjeszaak uitliep op een bureaucratische nachtmerrie.

Is het zo netjes genoeg?

Hoe maak je iets makkelijk; door het moeilijk te maken?

Laat mij u vertellen hoe ik startkapitaal gespaard had met werk in de zaak van mijn vader. Hoe ik daar gezien had dat een zaak zonder vergunningen alleen maar ellende oplevert. Laat mij u vertellen hoe ik al die jaren droomde van een eigen broodjeszaak, legaal en met stijl. Hoe ik een goed pand vond, begon met inrichten en met het aanvragen van alle papieren. Hoe het aantal balies

waar ik langs moest maar bleef groeien. Tien, vijftien, twintig. Voor brandveiligheid, de verbouwing, de Kamer van Koophandel, de belasting, personeel, muziek, hygiëne, terras, vlaggen, neon. Hoe ik bij elke balie 3 tot 12 weken stond te wachten, met 3 kopieën van een andere vergunning. En hoe uiteindelijk na een jaar de kranten nog steeds voor de ramen zaten, maar mijn geld op was.

Ik roep jullie ter verantwoording voor de beloften uit de jaren 70. Eerlijke spreiding van macht, kennis en inkomen. Een open, rechtvaardig systeem, vrij van bureaucratie, toegankelijk voor iedereen. Een systeem dat nu een muur van regelgeving en ambtenarij opwerpt, en diezelfde burger met lege handen achterlaat en er met mijn centen van doorgaat. Wat had ik nog meer kunnen doen? Ik hoef toch niet op mijn knieën te gaan liggen als ik mee wil doen? Nou krijg ik nog antwoord of hoe zit het???

Jantien:

Dan moet u niet naar mij kijken. Ik heb net al gezegd: de schuld

ligt na mij. Dat waren de overheidssceptici samen met de marktaanbidders. Die hebben dit dubbelhartige systeem gemaakt. Een democratische bureaucratie waarin je van het kastje naar de muur gestuurd wordt.

Sanne:

Gaan we nu een soort complottheorie verzinnen? Dus de overheid is gaan heulen met de kapitalisten en heeft onder het mom van meer keuzevrijheid en de vrije markt de democratie tot een oerwoud van regeltjes gemaakt.

Jantien:

En wie ben jij nu?

Sanne:

Ik ben de schuldige.

Noël:

Houd dit vast. Voorzitter! Ik zit een beetje vol. Ik stel voor dat we deze cliffhanger gebruiken om een heel korte pauze te nemen. Dan kunnen we al deze gedachten even laten zakken en een paar compleet andere zintuigen aanspreken.

PAUZE

24 Floris van Delft: "...

andere was dienstmeid. Ze konden nauwelijks lezen of schrijven, maar hebben heel hard gewerkt om hun kinderen de kans te geven verder te komen. Mijn ouders zijn gaan studeren, droegen zwarte koltruien en gingen naar ban de bom demonstraties. Het was belangrijk om de krant te lezen, literatuur bij te houden, jezelf te ontwikkelen. Dat was noodzaak wanneer je wilde ontsnappen aan de wereld waar je vandaan kwam. Voor mijn generatie zijn dat allemaal keuzes geworden. En dat geldt voor alles: de manier waarop je je kleedt, met wie je omgaat en of je politiek bewustzijn ontwikkelt. En tegelijkertijd kun je je afvragen wat die keuze eigenlijk voorstelt. Kun je bijvoorbeeld nog kiezen voor protest, als dat dat toch wordt ingekapseld en geannexeerd, zoals je ziet aan de commercialisering van Ché Guevara. Iedereen loopt met t-shirts van die man, terwijl niemand weet wat hij precies heeft gedaan. Protest wordt betekenisloos. Dus wat kun je doen?

Democratie is de frictie tussen vrijheid als

basisbeginsel en de noodzaak tot sturing. Als je wilt dat mensen een democratisch grondbewustzijn hebben, dan moet de overheid voor vorming zorgen. Want je krijgt eruit wat je erin stopt. Er is vrijheid, maar iedereen vindt toch dat mensen zich op een bepaalde manier moeten gedragen. Daar moet je steeds tussen schipperen. En het kost ons meer moeite om die verantwoordelijkheid te nemen dan vorige generaties omdat we niet gedreven worden door historische gebeurtenissen en maatschappelijke omstandigheden. Ik wil niet zeggen dat mijn generatie het te gemakkelijk heeft, dat is flauw. Ik denk dat we ons vaak niet realiseren dat het niet allemaal vanzelf gaat.

"De politiek wekt de laatste jaren wel de suggestie dat regeren gemakkelijk is: de politici doen ontzettend hun best om iedereen het idee te geven dat hij mee mag praten en mee mag denken. Ze zetten zich af tegen de zogenaamde oude politiek, die inhoudt: politici maken het beleid en checken dat met een

aantal deskundige mensen. De zogenaamde nieuwe politiek pretendeert: wij politici maken beleid met jullie, zeg maar wat we moeten doen. Ik geloof daar niet in. Ik wil mijn vrijheid ook niet inleveren, maar tegelijk zou ik een intelligente overheid willen die af en toe gewoon zegt: daar heb je geen verstand van, dus nu moet je even je bek houden. Ik heb geen verstand van rioleringen aanleggen en dan ga ik er ook niet bij staan en zeggen dat ze het niet goed doen. Politiek is ook een vak. Dat was mijn woede ook over de Europese grondwet. Dat is zoveel papier, dat is geopolitiek die ik niet kan overzien. Je kunt mij niet een foldertje geven en dan denken dat ik overzicht heb. Daarvoor heb ik iemand gekozen, ik wil dat die tegen mij zegt: dit is een goed idee of niet. Ik wil niet over alle details beslissen, maar ik wil wel weten welke uitgangspunten een partij of afgevaardigde hanteert. En dan zit ik weer met het probleem dat die nu allemaal veel te erg op elkaar lijken. Van mij mag er wel echt debat komen. Politici verdrinken zelf

[tweede fragment]

Jantien:
Hoe kan het dat jullie zo'n gevoel van onmacht hebben? Is dit waar we gekomen zijn? In 30 jaar tijd hebben we geleerd om alleen maar te zoeken naar de makkelijkste weg?

Sanne:
Nogal logisch, Sybrand. Wij hadden jullie falen als voorbeeld en nu hebben we geen invloed. Jouw generatie mag dan veel veranderd hebben, maar jullie hebben ook laten zien dat jullie niet konden blijven staan waar jullie voor stonden.

Jantien:
Dat argument gaat niet op. Onze ouders hebben Nederland aan de Duitsers overgegeven zonder slag of stoot. Dat is pas een voorbeeld van afstand doen van je idealen. Maar dat heeft ons niet tegengehouden.

Noël:
We zouden de WO II niet als argument gebruiken.

Sanne:
Wij zouden ook weer eens een oorlog moeten hebben. Dan heb je een duidelijke vijand. Maar wie

hebben wij om ons eens goed tegen af te zetten? Jullie hadden al verloren voordat ik groot genoeg was om ertegen aan te trappen of in mee te gaan. Ik mis een beetje actie.

Jantien:
Wij hadden actie. We hebben gekraakt, gedemonstreerd, op de barricades gestaan...

Sanne:
Ja, en wat ik daar van mee krijg is dat het een groot romantisch avontuur was, dat ophield toen het echt praktisch moest worden. Toen namen de economische jongens het gewoon weer over.

Jantien:
Een romantisch avontuur?

Noël:
Voorzitter, mag ik even uitzoemen? Even uit het poldergehek. We hebben nu ongeveer de afgelopen 40 jaar Nederlandse politiek erdoorheen gejaagd. En het resultaat is een hoop emotie en vingerwijzen. We hebben hier de protestgeneratie, Paars I en II. Maar wat zien we als we een stapje achteruit nemen?

ZE NEMEN EEN STAPJE ACHTERUIT.

Jantien:
Ik weet het niet.

Sanne:
Ik zie het ook nog niet.

Noël:
Babyboomers.

Sanne:
Babyboomers.

Jantien:
Babyboomers.

Noël:
Ons gevoel van onmacht heeft ook simpelweg te maken met machtsverdeling. Vandaar, de babyboomers. Die vormen de elite van Nederland. In het zadel gekomen tijdens de jaren '70 en '80 en er nooit meer uitgegaan. Zwaar in de meerderheid en vast besloten het goed te hebben. Het lijkt misschien alsof onze generatie minder actief en bepalend is, maar we zijn gewoon in de minderheid. Elke generatie heeft eenzelfde percentage actieve mensen, en de babyboomers zijn gewoon met heel veel en dus hebben zij ook meer actieve mensen. Die hebben Nederland opgebouwd en vergrijzen nu massaal naar een mooie, actieve oude dag. Maar ze laten

de macht nog niet gaan. In de politiek niet maar ook niet als het electoraat.

Jantien:
Maar wij hebben het voor jullie opgebouwd. Zodat jullie het goed hebben.

Noël:
Ja, Sybrand.

Sanne:
Precies. En als jullie hard werken dan krijgen jullie het nog beter dan wij.

Noël:
Ten eerste, stop met het claimen van die hele opbouw. Zonder het Marshall Plan waren jullie ook nergens geweest. Ten tweede: wij gaan het niet beter krijgen. Alles wijst erop dat wij de eerste generatie na de oorlog zullen zijn die het slechter gaan krijgen dan de generatie voor ons. We maken niet genoeg kinderen, we zijn geen supermacht, onze economie groeit niet, het gas raakt op. Geen wonder dat we ontevreden zijn. We're sitting duck. Ik schets even het grote plaatje. En dat is niet alleen ons plaatje, maar dat van heel Europa.

ook in de détails en missen de deskundigheid om alles te overzien. Er wordt in de Tweede Kamer zoveel tijd besteedt aan futiliteiten, en dat wordt door sommigen ook bewust als machtsmiddel ingezet om beslissingen te traineren. Maar vooral dat er niemand is die recht in ons gezicht durft te zeggen: volk, ik heb nu genoeg gehoord, zo gaan we het doen. Want zo gaat het natuurlijk wel. Dat is politiek. Dat je durft te zeggen: hier heb je even niets mee te maken. Al dat gepaai. Ik zou zeggen: maak het voor ons ook maar weer moeilijk.”

=

Op dit moment bereidt Floris van Delft een voorstelling voor over de rechtspraak en de dilemma's rond vergelding en menselijkheid onder de werktitel: rechter kan niet. Hij twijfelt nog over het onderwerp van deel drie: de politie of de verzorgingsstaat.

Jullie reactie is behoudzucht. Consolideren. De grenzen dicht. Kleine problemen in plaats van grote verhalen. Jullie demonstreren op het Museumplein voor dingen die alleen te maken hebben met jullie persoonlijke leven en toekomst, jullie inkomen. En wij lopen mee met jullie protest, of worden recalcitrant en doen niets. Jullie hadden hoop en nu is dat angst. En dankzij de alsmaar betere gezondheidszorg gaan we daar nog heel lang plezier van hebben. Dus als we echt iets willen doen: stop de vergrijzing. Maak nu een begin: Kill your grandparents!! Ik heb de leukste jaren met mijn opa en oma echt wel gehad. Weet ik veel. Maar ga niet de politiek in als je wat wil veranderen. Negeren die politieke partijen. Je komt er toch niet tussen. En de revolutie gaat er niet plaatsvinden. Laat dit systeem maar doodbloeden. Sanne: Ik dacht dat je begonnen was met zeggen dat dat de makkelijkste oplossing was. Roepen dat de democratie dood is.

Noël:

Ik had gehoopt dat mijn idealen

weer een beetje aangewakkerd zouden worden. Maar ik merk dat ik steeds meer denk: doe maar een beetje minder democratie. Laat anderen maar beslissen.

Sanne:

Kunt u samenvatten hoe we nu weer bij dit beginpunt uitgekomen zijn? Noël riep dat we niet moesten gaan roepen dat de democratie dood is en komt daar toch weer op uit. [...]

Noël:

Dat meende ik niet echt. Ik riep dat omdat dit alles me zo frustrereert. Het is zo moeilijk om er een vinger achter te krijgen, dat ik denk 'laat maar'.

Sanne:

Ik denk eigenlijk sowieso 'laat maar'. En ik weet dat dat niet goed is. Dat ik meer betrokken zou moeten zijn. Maar ik voel niet de verbinding tussen mijn leven en de democratie, het systeem. Ik stem zo af en toe, betaal belasting en dan kan ik weer door met m'n eigen leven.

Noël:

Er is geen urgentie.

Sanne:

Er valt niets te winnen als ik me ga bezig houden met de democratie.

Jantien:

Voorzitter, dit is het grootste manco van onze democratie. Onze onverschilligheid. Dat we onszelf allemaal los koppelen van het systeem. Maar, zoals Pieter eerder zei, wij zijn het systeem dus wij bepalen de staat van de democratie. En die kan misschien verworpen zijn tot een bureaucratie, en onze politici zijn misschien niet geloofwaardig, en idealen moeilijk te vinden, maar hoe willen we verder komen als wij allemaal denken "laat maar". "Laat een ander het maar oplossen. Ik heb toch geen invloed." "Ik vind het veel te ingewikkeld."

Een Amerikaanse filosoof zei: "De democratie sterft waarschijnlijk niet door aanslag van een sluipschutter. Het wordt een langzame dood door apathie, onverschilligheid en ondervoeding."

Dus als de democratie in dat doosje dood is, of ziek, of kapot, dan moeten we hier vanavond voor deze waarheidscommissie ook onszelf aanklagen.

=

Wat voorbij is historisch articuleren wil niet zeggen, het herkennen 'zoals het eigenlijk is geweest'. Het wil zeggen, een herinnering bemachtigen zoals ze op een ogenblik van gevaar opflitst.

Voor het historisch materialisme gaat het erom een beeld van het verleden vast te houden zoals het zich op het ogenblik van gevaar onverhoeds aan het historisch subject voordoet. Het gevaar dreigt zowel voor het erfgoed van de traditie als voor de ontvangers ervan. Voor beide is het gevaar één en hetzelfde: zich te lenen als werktuig van de heersende klasse. In elk tijdperk moet worden gepoogd de overlevering opnieuw te veroveren op het conformisme, dat op het punt staat haar te overweldigen. De Messias komt immers niet uitsluitend als de verlosser; hij komt als de overwinnaar van de antichrist. Alleen *die* geschiedschrijver bezit de gave in het voorbije de vonk van de hoop te laten ontvlammen, die ervan is doordrongen dat ook de doden voor de vijand, als hij zegeviert, niet veilig zullen zijn. En aan de zegetocht van die vijand is nog geen einde gekomen.

De stellingen over de geschiedenis schreef Walter Benjamin in 1939 of 1940 in Parijs, waar hij zijn toevlucht had gezocht voor het nationaal-socialisme. Kort daarna bezetten de Duitsers Frankrijk en probeert Benjamin over de Pyreneeën naar het neutrale Spanje te vluchten, vanwaar hij naar Amerika hoopt te komen. In de bergen wordt de groep bij de grens aangehouden en teruggestuurd naar Frankrijk. Met uitlevering aan de nazi's in het vooruitzicht maakt Benjamin die nacht in 1940 met een overdosis morfine een eind aan zijn leven.

K 20

Engel vollenk. Lösung 1939 #2/12

il est interdit

PAS DE RECTANGLE BLANC
POUR UN PEUPLE ADULTE.

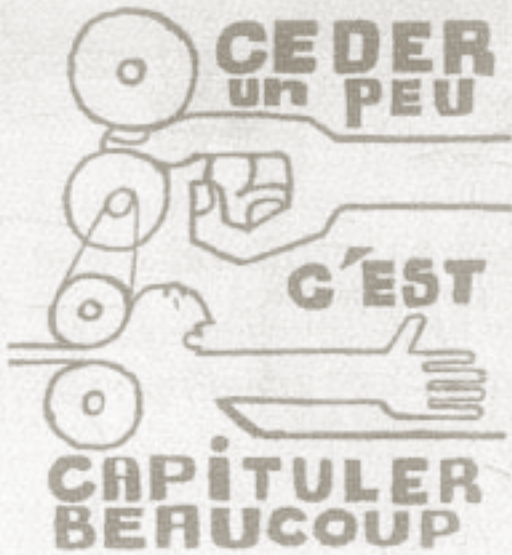
INDÉPENDANCE et AUTONOMIE de l'O.R.T.F.

SALAIRES LEGERS

CHARS LOURDS

FE D'UNION DEMOCRATIQUE

Nicolas Sarkozy heeft zijn rechtse kiezers vorig jaar beloofd dat hij de erfenis van mei 1968 gaat 'liquideren'. Toch had hij met zijn onconventionele manier van politiek bedrijven en turbulente huwelijksleven volgens velen nooit verkozen kunnen worden zonder de mentaliteitsverandering die destijds in gang is gezet. Wanneer de president serieus van plan is om zijn belofte gestand te doen, dan krijgt hij het nog moeilijk. De protestgeneratie van toen heeft in Frankrijk namelijk een veel beter imago dan bij ons.

d'interdire

Geestverruimend was het deze zomer niet direct, alle commotie rond het actieverleden van Wijnand Duyvendak. De verbeelding komt voorlopig niet aan de macht in Nederland, dat is duidelijk. Toch leek het er eerder dit jaar even op dat er ruimte was voor een voorzichtige herwaardering van het erfgoed uit jaren zestig. In ieder geval werden de roerige meidagen van 1968 opmerkelijk uitgebreid herdacht in onze media. En dat terwijl er destijds in Nederland eigenlijk niks opmerkelijks gebeurde. Provo had zichzelf precies een jaar eerder al opgeheven en de nog altijd tot de verbeelding sprekende Maagdenhuisbezetting vond pas in maart 1969 plaats. In Parijs, *daar* was het te doen, veertig jaar geleden. Studentenrellen en een algemene staking brachten velen in een revolutionaire roes, gebarricadeerde straten en brandende auto's wekten sterk de indruk dat er een burgeroorlog gaande was.

Vanzelfsprekend was de herdenking van 'Mai soixante-huit' in Frankrijk zelf dan ook nog vele malen uitbundiger dan bij ons. De boekwinkels puilden uit, kranten en tijdschriften schreven er vele pagina's over vol en je kon de televisie niet aanzetten of je zag de vrolijke, uitdagende blik van Daniel Cohn-Bendit. Van 'Dany' lag er een nieuw boekje in de winkels getiteld *Forget 68*. Laten we nou eens ophouden over die meimaand van toen, zo stelt hij, we leven in een andere tijd, met andere problemen. Een boodschap waarmee hij zich vooral richt tot Nicolas Sarkozy, die in april 2007 tijdens een geruchtmakende verkiezingsbijeenkomst strijdvaardig aankondigde de erfenis van mei '68 te zullen 'liquideren'. Het verval van de normen en waarden, de problemen in het onderwijs, de sociale desintegratie, het algehele cynisme en zelfs de onverantwoorde speculatiezucht en fixatie op korte termijn gewin in het bedrijfsleven, het was volgens Sarkozy allemaal te wijten aan de geestelijke omwenteling die toen in gang is gezet. Daarmee overdrijft hij de invloed van de meirevolte een beetje, stelt Cohn-Bendit quasi-bescheiden. Hij is niet zonder zelfkritiek. Zo hadden ze destijds de illusie dat er een post-democratische maatschappij zou kunnen ontstaan, met een hoge mate van autonomie voor arbeiders, boeren, studenten en consumenten, volledig geëmancipeerd van de kapitalistische vervreemding. Wel is er na mei '68 ontegenzeggelijk meer individuele vrijheid gekomen, stelt Cohn-Bendit. Als tegenwoordig algemeen geaccepteerd is dat mannen en vrouwen gelijke rechten hebben, dan is dat te danken

aan de mentaliteitsverandering die toen in gang is gezet. En Sarkozy zelf had met zijn allochtone (Hongaarse) vader en turbulente huwelijksleven waarschijnlijk nooit president kunnen worden in het oerconservatieve Frankrijk van voor mei 1968. Overigens schat Cohn-Bendit de mogelijkheden om noodzakelijke hervormingen door te voeren in de Franse maatschappij nog steeds niet hoog in, daarom acht de voormalige studentenleider een nieuwe revolutie zeker niet uitgesloten.

Deblokkeren

Voor André Glucksmann, bevriend met Cohn-Bendit en eveneens 'soixant-huitard', was de behoefte aan verandering reden om dit keer op Sarkozy te stemmen. Samen met zijn zoon, de journalist Raphaël Glucksmann, legt hij in *Mai 68 expliqué à Nicolas Sarkozy* geduldig aan de president uit waar het destijds om draaide: het deblokkeren van een vastgeroeste maatschappij. Op dit moment is Sarkozy volgens vader en zoon Glucksmann de enige politicus die problemen voortvarend aanpakt. Dat de socialisten flirtten met het gedachtegoed van mei '68 en Sarkozy demoniseren kan niet verbloemen dat ze nauwelijks beleidsalternatieven bieden en in de periodes waarin ze aan de macht waren de zaken grondig hebben laten versloffen. Met als gevolg een blijvend hoge werkloosheid, politieke apathie en ook een uiterst immoreel en cynisch buitenlands beleid. Zo was Frankrijk in 1994 onder president Mitterrand mede verantwoordelijk voor de massamoord in Rwanda, stelt Raphaël Glucksmann. Zijn vader herinnert eraan dat ook de soixante-huitards destijds op z'n minst naïef waren, als het als het om het buitenland ging. Mao, Ho Tsjin Min, Castro, Che Guevara, alles wat Marxistisch was werd toegejuicht. Velen, waaronder André Glucksmann zelf, werden Maoïst. Maar de studenten moesten niets hebben van de autoritaire, Stalinistische Franse communistische partij. "Er kleeft rood bloed aan je witte haren," schijnt Cohn-Bendit ooit tegen de oude communistische dichter Aragon te hebben geroepen.

Omgekeerd stonden de Franse communisten uiterst argwanend tegenover al die studerende rijkeluiszootjes, al was het maar omdat die op hun spandoeken teksten schreven als 'Il est interdit d'interdire' (het is verboden om te verbieden). Maar de vlaggen op de door studenten bezette Sorbonne waren wel degelijk rood gekleurd. De vooraanstaande Trotskisten Daniel

Bensaïd en Alain Krivine benadrukken in hun boek *1968 Fins et suites* dat het in die meidagen zeker niet alleen draaide om het openbreken van een paternalistische, conservatieve maatschappij en om de vrijheid die hedonistisch ingestelde types als Cohn-Bendit opeisten. Minstens zo belangrijk als de studentendemonstraties en 'sit-ins' waren de bedrijfsbezettingen en de algemene staking die het land meer dan een maand lang lamlegden. Het was veruit de grootste staking uit de Franse geschiedenis, zo'n acht tot negen miljoen arbeiders legden het werk neer. Uiteindelijk leidden onderhandelingen tot grote sociale vooruitgang, zoals een wet op de ondernemingsraden en flinke loonsverhogingen. Solidariteit en gelijkheid, dat waren de sleutelwoorden in mei 1968, stellen Bensaïd en Krivine. Het is een heel ander soort idealisme dan dat van de vrije marktliberaal Sarkozy en de familie Glucksmann.

Daniel Cohn-Bendit benadrukt daarentegen in zijn boek dat het er om ging een *alternatief* te vinden voor de conventionele machtsblokken links en rechts, het ging om *anders* denken. Dat laatste is de titel van een boek dat de door Cohn-Bendit bewonderde Alain Touraine in oktober vorig jaar publiceerde. Deze inmiddels 83-jarige socioloog kreeg destijds veel lof voor zijn analyse van de mei-revolte. Niet het bezit van productiemiddelen, maar kennis en informatie waren de belangrijkste machtsfactoren geworden in de moderne samenleving, stelde hij. Vandaar dat de revolutie van '68 op de universiteiten ontstond. In zijn nieuwe boek *Penser autrement* constateert Touraine dat steeds meer mensen het geloof in de maakbaarheid van de samenleving hebben verloren en zelfs nauwelijks meer in staat lijken te zijn hun eigen leven in te richten zoals ze dat willen. Het gevolg is dat velen zich overgeven aan ongebreideld narcisme en geldzucht, of vluchten in (extreem) nationalisme. Touraine benadrukt hoe belangrijk het uiteindelijk ook voor de samenleving als geheel is dat mensen hun eigen keuzes kunnen maken. Alleen dan zullen mensen in staat zijn om via buurtinitiatieven en sociale bewegingen te proberen maatschappelijke en ook mondiale problemen aan te pakken.

Herdenkingsziekte

Hoewel de meihedenking van 2008 in Frankrijk een aantal boeiende publicaties heeft opgeleverd, zijn de uitgeverij zich wel een beetje te buiten gegaan. De meeste van de tientallen boeken die over de gebeur-

tenissen van toen verschenen – waaronder ook romans en strips – hebben bar slecht verkocht. Niek Pas, als universitair docent verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en onder meer gespecialiseerd in Franse contemporaine geschiedenis, blijkt zich desgevraagd nogal te hebben geërgerd aan alle aandacht voor Mai '68. "Een Franse collega van me sprak over 'commémorite', herdenkingsziekte. Men zoekt naar spectaculaire, sterk symbolisch geladen momenten, die aan alle kanten worden uitgemolken. Met serieus historisch onderzoek heeft dat weinig van doen." Zelf publiceerde hij onlangs het boek *Aan de wieg van het nieuwe Nederland*, waarin hij een lans breekt voor de jaren vijftig als tijdperk van vernieuwing.

Toch heeft Pas waardering voor de wijze waarop zijn Franse collega's bezig blijven met de revolutie van '68. "Bij ons zijn de jaren zestig totaal verdwenen als het gaat om serieus onderzoek; daar hoef je echt niet meer mee aan te komen. In Frankrijk worden er nog regelmatig proefschriften over geschreven en houden historici van naam zich ermee bezig. Misschien omdat het debat erover daar meer leeft. In Nederland blijft het bij een paar kreten, overwegend negatief, het tegengeluid in Frankrijk is veel sterker." Misschien speelt daarbij mee dat het er in de jaren zestig zo ludiek aan toeging in Nederland. "Fransen en ook Duitsers konden dat niet serieus nemen. In hun ogen was het te weinig gefundeerd op theorieën, ideeën en utopieën. Praktijkgericht activisme was ze veel te dunnetjes. Het was in Mai '68 belangrijk dat je intellectuelen kon citeren; daar hoefde je bij de Provo's niet mee aan te komen. De Franse samenleving is veel intellectuaalischer dan de Nederlandse en ook meer gepolitiseerd."

Europarlementariër Thijs Berman, die als journalist jarenlang in Frankrijk correspondent was, bevestigt dat het historische en politieke bewustzijn daar veel groter is dan bij ons. "Je kan er moeiteloos de straat op gaan om meningen te peilen, mensen hebben vaak een hele duidelijke analyse. In landen waar een revolutie heeft plaatsgevonden, is elke burger zich bewust van de potentiële macht van een volksbeweging. Men weet dat het wat uitmaakt om een mening te hebben, dat je daarmee ook werkelijk grote invloed kan hebben." Een andere verklaring voor het feit dat de idealen van de protestgeneratie er meer voortleven dan bij ons zou kunnen zijn dat Frankrijk ook na mei 1968 een cen-

tralistisch bestuurd, tamelijk conservatief land is gebleven, met een zeer hiërarchisch georganiseerd bedrijfsleven. Al was dat daarvoor nog veel erger. Berman: "Er is een wet op de ondernemingsraden gekomen, er kwam meer openheid in de media, een democratiseringsgolf in het onderwijs, vrouwenemancipatie, allemaal ontwikkelingen die door mei '68 een enorme impuls hebben gekregen, zo niet zijn ingezet. Nog afgezien van het feit dat het minimumloon met dertig procent werd verhoogd. Dat is allemaal niet gering. Maar voor heel veel Franse burgers is er bij lange na niet genoeg veranderd. In een land van zestig miljoen inwoners gooi je het roer minder makkelijk om dan bij ons. Bovendien was de democratische cultuur in Nederland toch al sterker ingebed."

CPN

Een ander belangrijk verschil tussen Nederland en Frankrijk betreft de communisten. Berman: "Bij ons was de rol van de CPN marginaal eind jaren zestig, er was geen schijn van kans dat die partij in de regering zou komen. In Frankrijk was de PCF een echte machtsfactor, die meer dan twintig procent van de stemmen haalde. De socialisten daar konden weinig anders dan zoeken naar een coalitie met ze. Bovendien was de communistische CGT veruit de machtigste vakbond. De PCF was Stalinistischer dan de CPN, en dat stond haaks op de maatschappijvisie van de studenten. Die hebben daarom vanaf het begin afstand genomen van de communisten. Velen hebben zich een tijdje gekeerd tot het Maoïsme, in de illusie dat dat anders was. In Nederland was de marginale CPN populair onder de studenten, die partij vertegenwoordigde het verzet tegen het establishment. Dat is een essentieel verschil."

Anno 2008 is de Franse communistische partij weliswaar veel minder groot en invloedrijk dan destijds, maar ze bestaat nog wel degelijk en is met vijftien zetels in het parlement vertegenwoordigd. Daarnaast speelt de Trotskistische LCR een belangrijke rol in het publieke debat. Haar voorman, de 34-jarige Olivier Besancenot, kwam in juni uit een opiniepeiling van *Le Figaro* naar voren als populairste oppositiepoliticus. "Het politieke spectrum is veel breder dan in Nederland. Links is hier nog veel linkser en rechts is rechtser." Dat stelt Marijn Kruk, correspondent in Parijs voor *Trouw* en de *Groene Amsterdammer*. "Links wordt hier nog serieus genomen. Dat snauwen naar de 'linkse kerk', dat heb je in

Frankrijk niet zo. Je hebt gerenommeerde linkse intellectuelen, die oeuvres achter hun naam hebben staan, zoals Daniel Bensaïd, de huisfilosoof van de Trotskisten. Zo iemand wordt niet bij voorbaat gediskwalificeerd, zoals je dat in Nederland vaak wel gebeurt."

Toch ligt ook in Frankrijk de erfenis van de protestgeneratie regelmatig onder vuur. Kruk: "Een van de interessantste boeken die dit voorjaar verscheen was *La pensée anti-68*, waarin Serge Audier de tegenstanders van de soixant-huitards in kaart brengt. Er is de afgelopen twintig jaar met zwaar ideologisch geschut op ze geschoten. Uiteraard door extreem-rechts en veel conservatieve liberalen, maar ook door de communisten en de Maoïsten, die niets moesten hebben van al die libertijnse soixante-huitards. Daarnaast is er de kritiek geweest dat toen de basis is gelegd voor de uitwassen van onze moderne consumentensamenleving en het moderne liberalisme. Dat is bijvoorbeeld gesteld door filosofen als Luc Ferry en Alain Renaud."

Maar ondanks alle aanvallen leeft Mai '68 nog altijd en geven peilingen aan dat een overgrote meerderheid van de Fransen positief denkt over de gebeurtenissen van toen. Als verklaring wijst Kruk, net als Pas en Berman, op het grote historische bewustzijn in Frankrijk en op de bijzondere rol die intellectuelen er in de samenleving spelen. Over dat laatste onderwerp hoopt hij eind dit jaar het boek *Parijs denkt* te publiceren. Kruk: "Laatst sprak ik met de hoofdredacteur van *Esprit*, het oudste Franse intellectuele tijdschrift. Die stelt dat de Franse republiek is ontstaan vanuit het negatief van de Franse katholieke kerk. De rol van de priester is overgenomen door de intellectueel, die een zalvende, maar ook vormende rol heeft. De École Normale Supérieure, waar nagenoeg alle spraakmakende Fransen intellectuelen zijn opgeleid, is ooit opgericht vanuit de gedachte dat de Republiek een elite moest hebben, die haar verlichtingswaarden zou kunnen uitdragen. Dat is even wat anders dan onze handelsgeest."

=

Tegen zuinige energie door Marijntje Denters

Zomergast Willem Schinkel wilde graag een fragment zien van mei '68 in Parijs. Omdat je je daar als geëngageerd, kritisch socioloog van nu toe dient te verhouden. Maar mei '68 indachtig zou je moeten zeggen dat dat voor ieder geëngageerd persoon geldt. Wat Schinkel aansprak was de energie van 1968. Inhoudelijk bleek de revolutie van toen, aldus Schinkel, achteraf niet meer dan een symbolische breuk die juist een nieuwe vorm van (belevenis)-kapitalisme rechtvaardigde.

Het is niet zo verwonderlijk dat wat je zou willen vasthouden van 1968 juist de 'revolutionaire' energie is, want links van nu heeft zijn eigen kritiek wel, maar lijkt die energie te missen. Misschien positioneert Schinkel zich daarom wel 'links van links'. Wat mist is de energie om de aanval in te zetten, de energie om dingen te veranderen, de energie om iets in beweging te zetten. Het links van de zuinige energie mist aandrijfkraft.

De energie van de radicale actievoerder bijvoorbeeld. Er zijn radicale actievoerders in alle tijden. In de jaren tachtig was Wijnand Duyvendak er daar een van. Duyvendak, en met hem zijn partij en de linkse politiek (denk aan minister Cramer), lijkt nu een heilig ontszag te hebben voor de bestaande grenzen van de wet. Maar verkeert een politicus niet in een uitgelezen positie om die grenzen juist kritisch te befragen en om wetten aan te passen?

Zijn dit de radicalen van nu, zij die opkomen voor een bedreigde orde? De 'radicale energie' waarmee rechts dat doet staat in schril contrast met de zuinige energie die linkse politiek uitstraalt. De reacties op de commotie die is ontstaan na Duyvendaks bekentenissen over zijn actieverleden (of zijn die reacties de commotie?) van Femke Halsema, Jacqueline Cramer en Wijnand Duyvendak zelf bijvoorbeeld, geven het gevoel dat zij zich willen indekken, zich willen verdedigen tegen een kritiek van rechts die zij daarmee meteen rechtvaardigen.

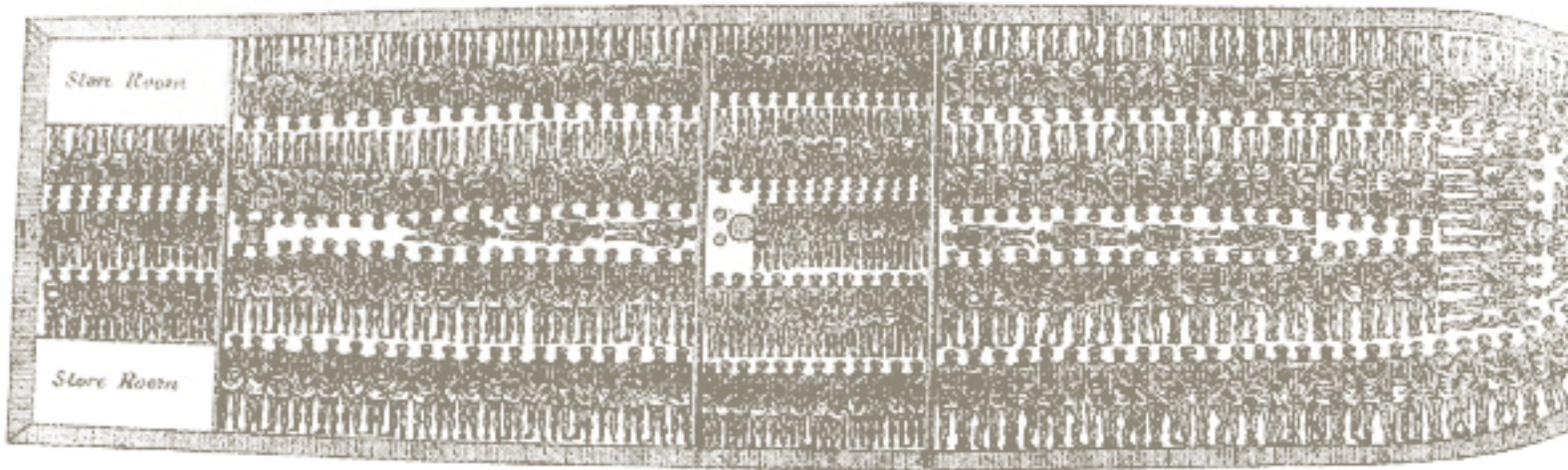
Is de linkse politiek bang? Het is alsof

links een behoudend gevoel geïnternaliseerd heeft. Alsof links zichzelf censureert, als een prematuur antwoord op de verwachte reacties van publiek en politiek. Het is het antwoord van een links dat niet langer actie voert maar reactie voert. Dat niet aanvalt maar zich verdedigt en steeds verder wegkruipt in een steeds nauwer hoekje.

Links en rechts lijken op hun eigen manier even behoudend. Alleen doet rechts – zowel nieuwe rechtse politici als Verdonk en Wilders, als traditionele (Mark "Groen Rechts" Rutte) – dat met veel meer energie, door die behoudzucht voor te stellen als een radicale verandering ten opzichte van een als ouderwets links neergezette heersende opinie. Dat zo'n energie overtuigend is blijkt wel als we dat allemaal bijna gaan geloven. Het tegengestelde is echter het geval: een discours dat de orde wil behouden overheerst inmiddels, en Willem Schinkel heeft het goed gevoeld als hij iets van de energie van '68 zou willen meenemen. Voor de geëngageerde en kritische persoon is de eerste stap om die energie te vinden het veranderen van dat discours. Door zich er niet voor te hoeden, maar het in eigen termen te voeren. Termen die nog niet vol zijn van de connotaties die ons steeds terugwerpen in het heersende debat. En door daarin zo min mogelijk op zuinige energie te vertrouwen.

LA
LUTTE
CONTINUE

HISTORISCH FRAGMENT 3

Thoreau: Burgerlijke ongehoorzaamheid

Henry Thoreau (1817-1862) inspireerde met zijn opstel over burgerlijke ongehoorzaamheid vele verzetsbewegingen: de beweging tegen de slavernij, waar hij zelf deel van uitmaakte, het verzet van Mahatma Gandhi en de burgerrechtenbeweging van Martin Luther King, het verzet tegen het nationaal-socialisme en tegen de apartheid in Zuid-Afrika. In de jaren zeventig werd de tekst een belangrijke bron voor de vredesbeweging.

Uit: Henry D. Thoreau, *Burgerlijke ongehoorzaamheid*, Amsterdam 2005. Oorspr. titel: *On the Duty of Civil Disobedience*, 1849.

Moet de burger, al is het voor even en in de geringste mate, zijn geweten overlaten aan de wetgever? Waarom heeft iedereen dan een geweten? Ik vind dat we in de eerste plaats mensen moeten zijn, en pas daarna onderdanen. Het is niet wenselijk evenveel respect voor de wet te koesteren als voor datgene wat goed is. De enige verplichting die ik terecht op mij mag nemen is altijd te doen wat ik juist vind. Het is vaak genoeg gezegd, en terecht. Dat een groep geen geweten heeft; maar een groep die bestaat uit gewetensvolle mensen is een groep *met* een geweten. De wet heeft mensen nooit een greintje rechtvaardiger gemaakt; en zelfs tot het goede geneigde mensen worden door hun eerbied voor de wet dagelijks tot werktuigen van het onrecht gemaakt.

[...]

Alle mensen erkennen het recht op revolutie; dat wil zeggen, het recht om een regering hun trouw te weigeren en te weerstaan wanneer haar tirannie of ondoelmatigheid groot en ondraaglijk is.

[...]

Er bestaan onrechtvaardige wetten; moeten we ons er mee tevreden stellen ze te eerbiedigen, of moeten we trachten ze te amenderen en ze eerbiedigen totdat we daarin geslaagd zijn, of moeten we ze meteen overtreden? Over het algemeen denken de mensen dat ze onder zo'n regering als deze moeten wachten totdat ze de meerderheid hebben overgehaald om ze te wijzigen. Ze denken dat de remedie erger zou zijn dan de kwaal als ze in verzet zouden komen. Maar het is de schuld van de regering zelf dat de remedie erger is dan de kwaal. *Zij* maakt het erger. Waarom vertoont ze niet méér de neiging om op hervormingen vooruit te lopen en ze te bewerkstelligen? Waarom schreeuwt ze en verweert ze zich voordat ze geslagen wordt? Waarom moedigt ze haar burgers niet aan om haar waakzaam op haar fouten te wijzen, en beter te *handelen* dan zij hun oplegt? Waarom kruisigt ze altijd Christus en excommuniceert ze Copernicus en Luther en noemt ze Washington en Franklin rebellen?

[...]

Als het onrecht deel uitmaakt van de noodzakelijke wrijving van de regeringsmachine, moet dat maar zo zijn; misschien gaat hij wel weer soepel lopen – maar de machine zal zeker verslijten. Als het onrecht een veer, of een katrol, of een kabel, of een slinger heeft die alleen voor dat onrecht zelf dienst doet, dan kun je misschien overwegen of de remedie niet erger zal zijn dan de kwaal; maar als het van dien aard is dat het van jou vraagt om mee te werken aan het onrecht jegens een ander, overtreed dan de wet, zeg ik. Zorg dat je leven een wrijving veroorzaakt die de machine stopzet. Ik moet er in elk geval voor zorgen dat ik mijzelf niet leen voor het kwaad dat ik veroordeel.

[...]

Het gezag van de regering, zelfs dat waaraan ik me wil onderwerpen (want ik wil met alle plezier diegenen gehoorzamen die meer weten en tot beter handelen in staat zijn dan ik, en in veel gevallen zelfs degenen die het niet zo goed weten en het ook niet zo goed kunnen doen, is en blijft een onzuiver gezag: om werkelijk rechtvaardig te zijn, moet ze de toestemming en de instemming hebben van degenen over wie ze regeert. Ze kan niet meer zuivere rechten uitoefenen op mijn persoon en bezit dan ik haar toesta. De evolutie van een absolute naar een beperkte monarchie, van een beperkte monarchie naar een democratie, is een evolutie in de richting van waar respect voor de individu. Zelfs de Chinese filosoof (waarschijnlijk Confucius, red.) was wijs genoeg om de individu te beschouwen als basis van het rijk. Is de democratie zoals wij die kennen de laatst mogelijke verbetering op het gebied van regeren? Is het niet mogelijk een stap verder te zetten naar de erkenning en de organisatie van de mensenrechten? Er zal nooit een werkelijk vrije en verlichte Staat zijn zolang de Staat niet de individu erkent als een hogere, onafhankelijke macht, waaraan hij al zijn macht en gezag ontleent, en hem als zodanig behandelt. Ik stel mij graag op zijn minst een Staat voor die het zich kan veroorloven rechtvaardig te zijn voor allen en de individu met respect te behandelen als een buurman; en die het zelfs niet strijdig met zijn eigen rust zou vinden als er een paar zouden zijn die in de marge leven en zich er niet mee bemoeien en er ook niet door omarmd worden, als ze maar als hun plichten als burens en medemensen nakomen. Een Staat die dit soort vruchten zou dragen en zou aanvaarden dat ze afvallen zodra ze rijp zijn, zou de weg bereiden voor een nog volmakter en schitterender Staat, die ik me ook heb voorgesteld, nog nergens heb gezien.

=

↑ met deze gravure liet de *Abolitionist League* in 1789 zien hoe het slaventransport was georganiseerd.

→ 'Exciting event with construction': deze tekening is in 1939 gemaakt door Bill Traylor (1854-1947). Hij werd geboren als slaaf en werkte 70 jaar op een plantage in Alabama. Op 84-jarige leeftijd begon hij te tekenen.

rechte ruggen /

Hoeveel radicalisme kan een land verdragen? In Duitsland zijn de marges tegenwoordig groter dan in Nederland. Dat was ooit anders.

“Wat voor samenleving willen we? Willen we een samenleving die zonder erbarmen met politieke vergissingen afrekent, ook al geven de betrokkenen hun misstappen toe? Of willen we een samenleving die over politieke vergissingen discussieert en de gevolgtrekkingen daaruit accepteert?”

Kijk, zo hoort een politiek leider te reageren wanneer een politieke vriend op zijn verleden wordt aangevallen. De woorden zijn van Gerhard Schröder (SPD), bondskanselier. Hij richtte ze aan Angela Merkel (CDU), oppositieleider. Hij sprak ze uit op 17 januari 2001 in de Duitse Bondsdag ter verdediging van minister van buitenlandse zaken Joschka Fischer (Grünen). “U bent er niet op uit, een politieke vergissing te analyseren. U bent er op uit iemands politieke bestaan te vernietigen”, voegde hij eraan toe en liet er op zijn bekende, sarcastische toon op volgen: “Maar dat zal u niet lukken.”

Het is Merkel niet gelukt. In plaats van een afrekening met de rode jaren zeventig in de persoon van Joschka Fischer volgde een grondige verwerking ervan. Gedurende de eerste maanden van het jaar 2001 denderde het thema door de media. Aanleiding was de publicatie van foto's waarop te zien was hoe de jonge Fischer met een stok een politieagent te lijf ging. Oude foto's, al lang eerder gepubliceerd, opnieuw uit het archief opgedoken door Bettina Röhl, dochter van RAF-terroriste Ulrike Meinhof, en ingezet voor een groots offensief tegen de generatie van '68.

In die maanden kwamen talloze voormalige actievoerders aan het woord, deels daartoe opgeroepen, deels uit eigener beweging. Veel volksvertegenwoordigers van de Grünen, veel mensen op hoge posten op de departementen, veel mensen uit de wereld van de journalistiek, de wetenschap en de kunsten. In interviews en essays onderzochten ze hoe een opstandige generatie de weg door de instituties had afgelegd, welke leerprocessen ze had doorgemaakt, wat ze voor de Bondsrepubliek had bete-

kend en welke lessen er uit de geschiedenis te trekken vielen.

Het was een helder, diepgravend en vruchtbaar debat. Natuurlijk, het debat had ook harde kanten. Er zaten persoonlijke afrekeningen bij, voortdurend lag de eis tot aftreden op tafel. En het was ook een sterk gepolitiseerd debat, waarbij aanhangers van de regering en aanhangers van de oppositie diametraal tegenover elkaar stonden. Maar het was vooral ook een moreel debat, over de rol van geweld in burgerlijk activisme en de mate van medeverantwoordelijkheid van sympathisanten. En het was een psychologisch debat, over waarachtigheid, betrouwbaarheid en standvastigheid, en over de geloofwaardigheid van de bekering van buitenparlementaire activisten tot de parlementaire democratie.

Wat het debat niet was, was een heksenjacht. Ontmaskeringen, beschuldigingen en denunciaties kwamen zelden voor. Schröder formuleerde het haarfijn: het ging om het 'politieke bestaan' van Fischer, niet om zijn persoonlijke integriteit. Ook het criminaliseren en demoniseren ontbrak in het debat. Dat er wetsovertredingen in het spel waren, was duidelijk. En dat de voormalige activisten de regels van de rechtsstaat inmiddels accepteerden, was een vanzelfsprekendheid. Niemand van hen stond onder de druk, een openbare gelofte op democratie en rechtsstaat af te leggen.

Precies die zaken domineren het Nederlandse debat over het activistische verleden van het nu voormalige Tweede-Kamerlid Wijnand Duyvendak. Dat debat heeft alles weg van een heksenjacht. Veel media leggen zich toe op ontmaskeringen en denunciaties. Aanvallen gelden vooral de persoonlijke integriteit van voormalige activisten. Zonder omhaal krijgen ze het etiket 'crimineel' opgeplakt. Het Nederlandse debat lijkt meer op Mao's culturele revolutie dan op de gewetensvolle verwerking van het activistische verleden zoals die in Duitsland heeft plaatsgevonden.

Hoe komt het toch dat in Nederland de posities zo scherp zijn afgetekend, de aanvallen zo duidelijk onder de gordel, de oordelen zo absoluut en de zelfkritieken zo radicaal? Hoe kan een politiek leider zo veel afstand nemen van een verdienstelijke partijgenoot, zo afwijzend staan tegenover een verleden waaruit haar partij organisch is voortgekomen, zo legalistisch redeneren wanneer het gaat om vormen van protest en verzet? Waarom krijgt een voormalige activist meteen slappe knieën zodra de

grond onder zijn voeten een beetje warmer wordt, waarom doet hij nauwelijks een poging om zijn daden uit te leggen, in hun context te plaatsen en te rechtvaardigen, waarom houdt hij niet zoals Joschka Fischer zijn rug recht en zegt: ja, ik was het, en ja, ik sta ervoor, en ja, ik ben van opvattingen veranderd, en ja, het is en blijft een deel van mijn geschiedenis.

Er is iets grondig mis in de Nederlandse politieke cultuur. Vergeleken met de Duitse politieke cultuur is de Nederlandse arm aan visies, ideeën en principes, daarentegen rijk aan incidenten, populismen en wanen van de dag. In het debat over Duyvendaks activisme ontbreekt het besef dat ideeën evolueren, individuen en groepen leerprocessen doormaken, bewegingen zich historisch ontwikkelen. Zelfs het hele idee van geschiedenis lijkt verloren te zijn gegaan. Het is alsof de jaren tachtig nu zijn, Duyvendak op heterdaad is betrapt en alles wat hij sindsdien heeft gedaan, in het oordeel over hem niet meetelt. Ook in Duyvendaks eigen verdediging is de historische dimensie maar zwak aanwezig, behalve in zijn – nogal eerloze – verwijzing naar de verjaring van het delict.

Sinds de moord op Pim Fortuyn zit Nederland in het hier en nu gevangen. Als een verschrikte haas staart het verlamd in de koplampen van de aanstormende actualiteit. Dat was in de jaren zeventig wel anders. Toen behoorde Nederland internationaal gezien tot de voorhoede van het activisme, toen keken Duitsland en andere landen met verwondering en bewondering naar de explosie van civiel activisme in ons land, toen was Nederland zelfs overdreven trots op zijn rol als 'gidsland' en zag het in de betiteling 'Hollanditis', door de Amerikanen toegekend voor het massale verzet tegen de kernbewapening, een geuzennaam.

Maar in de discussie over Duyvendak krijgt die historische rol van Nederland nauwelijks enige vermelding. Nederland is tegenwoordig geheel gefixeerd op de eigen navel, op de eigen kleine problemen met wet en fantsoen, met legaliteit en illegaliteit, met de vraag wie goed is en wie fout. Nederland is een land geworden waar onverdraagzaamheid de boventoon voert, waar men elkaar in de beklagdenbank zet, ter verantwoording roept, beschuldigt, aanklaagt en verlinkt. Waarom eigenlijk? Hebben mensen geen recht op hun eigen geschiedenis, op hun eigen ervaringen, hun eigen zoektochten en dwaalwegen?

slappe knieën

Waarom, in hemelsnaam, heeft Nederland zo'n moeite om zijn eigen activistische verleden nuchter te analyseren en te verwerken?

'Mit Verlaub,' zou een Duitser zeggen, wil ik hier een eigen ervaring ter illustratie aanvoeren. Toen mijn boek 'Tien rode jaren: Links radicalisme in Nederland 1970-1980' verscheen, richtten de besprekingen in de grote kranten zich vooral op twee zaken: de toon van het boek en de persoon van de auteur. De recensenten meenden dat ik de beschreven radicale bewegingen vergoelijkte en dat ik bevooroordeeld want vroeger communist was. Beide beweringen zijn onjuist. Ze bewezen alleen maar de behoefte van de recensenten om de wereld in goed en fout in te delen, om mensen te beschuldigen en veroordelen en om zichzelf aan de goede kant van de streep te positioneren. Slechts in een kleine kring van betrokkenen en historici leidde het boek tot een serieuze discussie over Nederlands radicale verleden. Ook de partijleider van GroenLinks ging er serieus op in en benadrukte bij meerdere gelegenheden haar waardering voor de historische betekenis

van de rode jaren zeventig.

Mijn boek ging vooral over de radicale uitwassen van het activisme maar liet ook de verworvenheden ervan zien. Die verworvenheden waren ondenkbaar zonder de inzet van mensen die de grenzen van de wet opzochten. Van Provo in de jaren zestig via de bezetters van de Bloemenhove-abortuskliniek in de jaren zeventig tot de anti-apartheidsbeweging in de jaren tachtig onderzochten kritische burgers hoe ze hun opvattingen het beste vorm konden geven en welke overschrijdingen van de wettelijke kaders daarbij gerechtvaardigd waren. Het huidige oordeel in Nederland luidt inmiddels: er zijn geen marges in de rechtstaat, elke overtreding is crimineel, voor burgerlijke ongehoorzaamheid is geen rechtvaardiging.

Duitsland blijkt ondertussen meer radicalisme te kunnen verdragen dan Nederland. In de jaren zeventig was Duitsland het schrikbeeld van Nederlandse activisten. Duitsland werd destijds afgeschilderd als het toonbeeld van een politiestaat in wording. Inmiddels zijn de rollen omgekeerd. In Duitsland is tegenwoordig meer burgerlijk activisme dan in Nederland en in het

verlengde daarvan ook meer radicalisme. Daarbij worden wetten overtreden. Dat leidt echter niet tot hysterie. Een volwassen en zelfbewuste rechtstaat als de Duitse gaat met verstand en beleid met haar radicalen om. Altijd heeft de rechter het laatste woord. De rechter bepaalt wie crimineel is en wie niet, wat een terroristische organisatie is en wat niet. Dat is geen zaak, zoals nu in Nederland, van de publieke opinie of de politiek.

De publieke opinie en de politiek in Nederland zouden het niet moeten hebben over wie deugt en wie niet, maar over welke samenleving we willen. Willen we een samenleving waarin de waan van de dag beslist over goed en fout? Of willen we een samenleving die haar geschiedenis overdenkt en er lessen uit trekt? Joschka Fischer koos voor het laatste. In het gerust historisch te noemen bondsdagdebat van januari 2001 was de les die hij het Duitse parlement voorhield: "Het jaar 1968 en wat daarop volgde heeft in dit land tot meer vrijheid geleid en niet tot minder vrijheid." Die les geldt ook voor Nederland. Waarom staan de Duyvendakken en de Halsema's van dit land daar niet pal voor?

=

“Lessen trekken betekent niet je geschiedenis verloochenen”

Wijnand Duyvendak reageert op Antoine Verbij

Antoine Verbij beschrijft mooi en kernachtig de verschillende wijze waarop in Duitsland en Nederland in de discussie over (de verwerking van) activisme wordt gevoerd. Ik herken er veel van. Juist mijn ervaring dat er geen ruimte was voor debat, geen nieuwsgierigheid, maar slechts de behoefte keihard te oordelen maakten mijn eigen ervaringen in de maand augustus zo bitter.

Met het schrijven het boek *Klimaatactivist in de politiek* deed ik een – in Nederland helaas wat ongewone poging – lessen te trekken uit mijn eigen politieke biografie. Ik paste deze lessen toe op de klimaatstrijd zoals we die de komende jaren moeten voeren. Het was verantwoorden, maar vooral om vooruit te kijken.

Ik veronderstelde bij het schrijven van het boek – en dat is achteraf gezien naïef geweest en veel te optimistisch – dat Nederland wel een beetje op Duitsland zou

lijken. Dat de jaren tachtig niet door de bril van 2008 beoordeeld zouden worden, én dat er oog zou zijn voor de ontwikkeling die ik na de jaren daarna heb doorgemaakt. Kortom, dat er de kans zou zijn op een genuanceerd debat over actiemiddelen en lessen die we kunnen trekken uit onze ervaringen in de jaren tachtig en negentig voor de klimaatstrijd nu.

Deze ruimte bleek zo ongeveer nul komma nul, zeker in de periode dat ik mijn kamerzetel nog niet had opgegeven. Ik kon mijn verhaal letterlijk niet kwijt. Oordelen werden snel geveld, etiketten grif geplakt, belangstelling voor nuances was er niet.

Spijtig genoeg lijkt Antoine Verbij zich in zijn bijdrage wat betreft mijn opstelling primair te baseren op wat de door hem verafschuwde Nederlandse media hebben geschreven – en plakt ook hij nog even makkelijk een etiket op: 'slappe knieën'. Antoine

Verbij verwijt mij het activisme uit de jaren tachtig niet in haar context te plaatsen. In mijn boek doe ik dat juist wel. Ik kreeg daar in de eerste weken van publiciteit in de media de ruimte niet voor. Dat is ook een van de verschillen tussen Nederland en Duitsland. Juist met mijn aftreden hoopte ik voor een genuanceerd debat meer ruimte creëren. De stap die ik moest zetten was een andere dan Joschka Fischer, juist ook omdat de politieke- en mediacontext van Nederland een andere is dan die van Duitsland.

Ik beschrijf in mijn boek hoe de acties in de jaren tachtig mij mede hebben gemaakt tot wie ik ben. Dààr neem ik ook in het boek geen afstand van. Maar ik wil wel lessen trekken uit mijn politieke biografie en ook voor het trekken van die lessen moet ruimte zijn. Want waar rechtse criticasters mijn daden uit de jaren tachtig slechts beoordeelden vanuit het hier-en-nu in 2008

en doen alsof ze gisteren hebben plaatsgevonden, zien sommige activisten uit de jaren zeventig en tachtig het trekken van lessen direct als het verloochenen van je geschiedenis. Beide zijn statische posities en miskennen dat je zelf verandert en dat de tijd verandert.

Want lessen trekken is wèl belangrijk: geweld en eigenrichting zijn op politieke en morele gronden af te keuren. Dat is nu fout maar was ook toen fout. Zoals het ook heel nuttig is te benoemen wat goed was in die jaren: het grote politieke engagement, de internationale solidariteit, het besef dat je met elkaar dat de samenleving kan veranderen. Deze elementen uit de jaren tachtig hebben we nu maar al te zeer nodig als we de klimaatstrijd met succes willen kunnen voeren. Want die strijd vraagt ook om een verandering van het politieke klimaat in Nederland.

=

Schuyt: Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid

Uit: C.J.M. Schuyt, *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid*, Rotterdam 1972. Binnenkort verschijnt een heruitgave van dit boek bij de Amsterdam University Press.

Burgerlijke ongehoorzaamheid is een specifieke vorm van politiek protest. Het ligt in het midden van een continuüm, dat zich uitstrekt van politieke onenigheid en legale protestvormen aan de ene kant, politiek geweld en revolutionair verzet aan de andere kant. [...] Burgerlijke ongehoorzaamheid is niet gericht tegen alle wetten van de staat of tegen het rechtssysteem als geheel, maar tegen één specifieke wet of één specifiek stelsel van wetten. [...] Revolutie is een breuk met het verleden. Burgerlijke ongehoorzaamheid tracht met opzet de band met de traditionele waarden van de samenleving te behouden. [...] De burgerlijk ongehoorzame actor zal zijn niet-revolutionaire bedoelingen kenbaar willen maken aan zijn medeburgers: hij zal zijn daad in volle openbaarheid plegen, bereid zijn om de juridische consequenties van daden te dragen, hij zal zich derhalve niet onttrekken aan opsporing en vervolging. Met andere woorden hij toetst zijn eigen beslissing om de wet te overtreden aan het oordeel van zijn medeburgers zoals dat weerspiegeld wordt in het rechtssysteem. Ook zijn bereidheid om de minst gewelddadige middelen aan te wenden is een indicator waaraan zijn uiteindelijke loyaliteit jegens zijn politieke tegenstander wordt gedemonstreerd.

[...]

De ongehoorzame burger handelt in zijn rol als burger op grond van zijn rechten en verantwoordelijkheden in de democratie. Net zoals het verschil tussen revolutionair verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid blijkt uit de concrete handelwijze van de wetsovertreder, zo komt ook het verschil met criminele ongehoorzaamheid tot uitdrukking in de uiterlijkheden van de daad: openlijk in plaats van heimelijk; uit morele overtuiging in plaats van uit eigen belang of met de bedoeling van het schenden van anderen; medewerking aan vervolging in plaats van voortvluchtigheid; afweging van alternatieve legale middelen in plaats van verwaarlozing van deze alternatieven.

[...]

Zoals we gezien hebben zijn de gevolgen van burgerlijke ongehoorzaamheid, zowel de positieve als de negatieve, zeer moeilijk in te schatten. De ethiek van verantwoordelijkheid dreigt stuk te lopen op de ontbrekende gegevens in de morele calculus. De burger lijkt in deze situaties op een amateurschaker, die niet alle consequenties van zijn zetten kan overzien, maar toch aan de beurt is om te zetten. Hij moet een keuze doen. Zijn zet wordt echter beantwoord door een zet van zijn tegenstander, die óók niet alle consequenties van de zetten kan overzien. In dit spel van zet en tegenzet, van handeling en respons, ligt de toets van verantwoordelijkheid.

[...]

Wel kunnen wij in deze situatie de hulp invoeren van bepaalde modellen. Wij kunnen het recht en de rechtsre-

gels nemen als morele instructies voor ons handelen en zo de onzekerheid enigermate verkleinen. Wij kunnen ons zelfs volledig verlaten op die instructies van het recht zonder verder nog over de gevolgen na te denken. Dit wil ik het 'Eichmanniaanse model' noemen: ik ben niet verantwoordelijk voor de gevolgen voortkomend uit mijn gehoorzaamheid. Daartegenover staat het 'Camusiaanse model': ik blijf verantwoordelijk voor de gevolgen van mijn gehoorzaamheid en van mijn ongehoorzaamheid. Ik pleit er voor om in ons onderwijs en in onze opvoeding het Camusiaanse model te bevorderen. Want nog steeds wordt te vaak uitsluitend verantwoording gevraagd voor ongehoorzaamheid en niet voor gehoorzaamheid. De vrees voor verantwoordelijke ongehoorzaamheid heeft lange tijd de absolutistische houding van het 'fiat iustitia, perat mundi' mogelijk gemaakt. De problemen van onze tijd geven echter geen aanleiding om veel heil te verwachten van deze houding. Het oude adagium nog versterkt met de nieuwe loot van het 'fiat scientia, perat mundi' moet als een waarschuwing opgevat worden. Verantwoordelijke ongehoorzaamheid kan een middel zijn om deze dreigende situatie in te dammen, zolang regeringsleiders niet bereid of in staat blijken te zijn om aperte onrechtsituaties en aparte bedreigingen van de levenskansen te bestrijden. Concreet betekent dit een pleidooi voor burgerlijke ongehoorzaamheid op drie verschillende probleemgebieden:

- 1 De derde wereld: burgerlijke ongehoorzaamheid als protest tegen het voortduren van de onrechtvaardige verdeling van de levenskansen op internationale schaal.
- 2 De derde wereldoorlog: burgerlijke ongehoorzaamheid als protest tegen regeringsbeleid dat er op gericht is om politieke conflicten primair op te lossen met overdadig, inhumain en allesvernietigend geweld (nucleaire bewapening, militaire destructies, genocide).
- 3 De ecologische crisis: burgerlijke ongehoorzaamheid als protest tegen het uitblijven van beschermende maatregelen voor het behoud van de levenskansen (ecocide).

Ik kan daarom dit boek het best beëindigen met de voorstelling van Erich Fromm over het einde van de wereld: "Human history began with an act of disobedience and it is not unlikely that it will be terminated by an act of obedience".

↓ "Q. And babies? — A. And babies."

Affiche tegen de Vietnamoorlog van de *Art Workers Coalition* uit 1970. De tekstregels komen uit een interview met een Amerikaanse militair over het vernietigen van vijandelijke nederzettingen.

And babies?

And babies.

← Helling-ontwerper Mark Schalken was nog een baby toen hij in 1968 van zijn tante deze Donald Duck-pop kreeg.

↙ 1968: jonge cowboy met zijn ouders in het National Parc Yellow Stone in Wyoming (USA), ver van de rassensnellen na de moord op Martin Luther King en de verwarring na de moord op Robert Kennedy. Na deze vakantie liet aankomend fotograaf Philippe McIntyre, (zie de achterkant van de Helling), ondanks protest van zijn stiefvader zijn haar groeien en deed volop mee aan demonstraties in zijn woonplaats Washington DC tegen de oorlog in Vietnam.

↗ De vader van redactielid Noortje Thijssen studeerde in 1968 in Nijmegen rechten. Hij had meer belangstelling voor klassieke muziek en boeken dan voor actievoeren. Zijn dochter is nu meer geboeid door de jaren zestig dan hij destijds was. (zie haar artikel op p. 16)

→ 1968: de moeder van redactielid Aysel Sabahoğlu in zelfgemaakte jurk in een modestudio in haar woonplaats Iskenderun, daarnaast haar vader in het Turkse leger (links op de foto). Vlak voor hun verloving in 1970 ontmoeten ze elkaar voor het eerst, waarna hij naar Nederland vertrekt. Na het huwelijk vestigen ze zich in 1972 samen in de volkomen andere wereld van de Nederlandse seventies. Een jaar later wordt Aysel geboren.

DE HELLING IN
'68

Tot besluit van het thema-deel: de Maagdenhuisbezetting uit 1969
in een fotoserie van Ed van der Elsken

*"Jongeman, ik moet naar mijn zuster op het Begijnhof. Laat mij er door."
"U kunt er niet door mevrouw."*

*"Doe niet zo mal agent. Vooruit doe..."
"Wij zijn geen agenten mevrouw. U kunt er niet door."*

*"Mevrouw, er is hier een bezetting en een afzetting, u kunt
er echt niet door."*

"Dan schieten jullie me maar dood, ik ga naar mijn zuster."

"Snotapen!"

"En als u niet weggaat, roep ik de politie."

WB-Berichten

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR

Selcuk Akinci

Anne de Boer

Erica Meijers

Gerrit Pas

Annie van der Pas

Aysel Sabahoğlu

Miesjel Spruyt

Noortje Thijssen

Raad van Advies:

Chrisje Brants

Lot van Hooijdonk

Henrike Karreman

Tof Thissen

Marco Wilke

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

www.groenlinks.nl

Nieuwe publicatie van het
Wetenschappelijk Bureau:

De grote kloof

'Verhitte politiek in tijden van verwarring'
Bart Snels en Noortje Thijssen (redactie),
met een nawoord van Femke Halsema & Tom
van der Lee. Amsterdam: Boom

"In tijden van normale politiek zijn de regels
duidelijk en gaat het om het maken, uitvoeren
en handhaven van wetten. In tijden van verhitte
politiek kan het normale debat daarentegen
gemakkelijk omslaan in bedreigingen, politiek
geweld en opstand."

De huidige democratische spelregels liggen
onder vuur. Volgens de terminologie van de
Amerikaanse rechtsfilosoof Bruce Ackerman zijn
we beland in een tijdperk van verhitte politiek
(hot politics). Sinds enige jaren wordt er
driftig gedebatteerd over onze democratische
rechtsstaat, over de organisatie van wetgeving,
bestuur en rechtsspraak, ofwel over de regels
die bepalen hoe het politieke spel gespeeld
moet worden. Maak de vergelijking met de
negentiende eeuw: dat was een tijdperk waarin
politieke partijen ontstonden, gebaseerd op
ideologische of godsdienstige overtuiging. Er
was een heftige strijd over de totstandkoming
van de grondwet. Tegelijkertijd werden de
eerste aanzetten van onze verzorgingsstaat
gegeven en werd er een manier gevonden voor
het omgaan met spanningen tussen religie en
politiek. Met de spelregels en de instituties
uit de negentiende eeuw kon de politiek in de
twintigste eeuw goed functioneren. Maar sinds
de eeuwwisseling lijken de politieke spelregels
niet meer te voldoen. Opnieuw bevinden we
ons in een tijdperk van verhitte politiek. De
Fortuyn-revolte was voor velen een bewijs voor
het bestaan van een kloof tussen burgers en
politiek.

In De grote kloof worden de achtergronden van
de politieke verwarring geanalyseerd. Politiek-
culturele veranderingen, sociaal-economische
verschuivingen, de relatie tussen religie
en politiek, de rol van de media, het komt
allemaal aan bod in dit boek. Femke Halsema
en Tom van der Lee geven in het nawoord een
politieke voorzet voor het bereiken van een
nieuwe pacificatie.

Auteurs:

Peter Achterberg

Kees Brants

Jan Willem Duyvendak

Ido de Haan

Femke Halsema

Dick Houtman

Sjaak Koenis

Fouad Laroui

Laure Michon

Tom van der Lee

Aysel Sabahoğlu

Bart Snels

Noortje Thijssen

Inez Weski

Marco Wilke

Theo de Wit.

Het boek wordt op maandag 22 september
(15.00- 17.00 uur, met borrel) gepresenteerd
in de vergaderzaal van de Eerste Kamer
op het binnenhof in Den Haag.

Het boek is verkrijgbaar in de boekhandel.

je bakt

Verboden helpen niet tegen de uitwassen van de beeldcultuur en de nieuwe media. Beter is het mensen weerbaar en mediawijs te maken.

De 'playboy-vagina' is in opmars, net als 'Grand Theft Auto killings' en rapnummers met titels als 'Sletje' of 'Poesi Poesi'. Kamerleden Wim van der Camp (CDA) en Jeroen Dijsselbloem (PvdA) roepen al jaren moord en brand over de seksualisering en verruwing van de samenleving. Maar ook feministes nieuwe stijl zoals Sunny Bergman en Stine Jensen hebben zich in het debat gemengd over de invloed van de steeds explicietere populaire cultuur op het gezonde verstand van jonge mensen. Om het tij te keren roepen genoemde kamerleden op tot het instellen van verboden en zien Bergman en Jensen wel iets in zelfregulering. Verbieden leidt echter tot niets in deze tijden van bijna onbeperkte mondiale informatiestromen en de zelfregulerende versie van internet moet nog uitgevonden worden. Het antwoord op hoe we om moeten gaan met een steeds explicietere en alom aanwezige visuele cultuur moet dan ook veel dichterbij huis worden gezocht: bij mensen zelf.

Porno, oorlogspelletjes en provocerende liederen zijn zo oud als de weg naar Rome. Want ondanks vele beschavingsoffensieven blijft de mens gelukkig een seksueel wezen, hebben mannen nog steeds last van hun jagersinstincten en kan een beschaving zonder provocatie niet bestaan. Het is echter te makkelijk om daarmee het huidige debat over het aanscherpen van kijkwijzers, het verbieden van bepaalde videogames en het weren van al te seksueel getinte videoclips als achterhaald te bestempelen. Er is namelijk wel degelijk iets aan de hand.

One click

Dankzij het afbreken van de oude moraal in de jaren zestig en zeventig en de afbraak van de welvaartstaat in de jaren tachtig en negentig hoeft anno 2008 bij de huidige generatie van tieners en twintigers niet meer aan te komen met het concept van de maakbare (en dus regelzieke en moraal opleggende) samenleving. Balkenende mag weliswaar een poging doen en zijn mond

vol hebben van waarden en normen, het zijn klassieke normen, geen nieuwe die hij propageert. Daardoor resonanceert zijn oproep maar matig bij bijvoorbeeld jongeren, hoewel juist deze groep wel vatbaar zou zijn voor een 'nieuw stelsel' van normen en waarden. Bijkomend probleem overigens is dat het steeds moeilijker wordt om zo'n stelsel op te leggen.

Terwijl de afbraak van het traditionele stelsel van normen en waarden plaatsvond, ontstonden er steeds meer verschillende communicatiekanalen en vormen van identificatie mede dankzij mondiale TV zenders zoals MTV, de opkomst van internet en afnemende verschillen tussen landen door de toenemende welvaart. Waar ooit de staat kon bepalen wat mensen wel of niet mochten zien, ondersteund door sociale controle, is dat inmiddels onmogelijk. In de jaren tachtig was het nog best lastig om als veertienjarige aan een pornovideo te komen, maar tegenwoordig is welk pornogenre dan ook 'one click away'. Zo is ook geweld een steeds explicietere rol gaan spelen binnen onze samenleving. In de populaire jaren tachtig serie 'The A-Team' vloeide geen druppeltje bloed en ook het TV-journaal en de kranten waren terughoudend in het tonen van expliciet geweld. Deze vormen van zelfcensuur worden door de huidige media echter niet meer toegepast. De bloederige werkelijkheid op straat komt live de huiskamer binnen en in de wereldwijd meest verkochte videogame "Grand Theft Auto" kun je behalve gewelddadige opdrachten uitvoeren ook vrij rondlopen en elke gewenste omstander gruwelijk om het leven brengen. De grens tussen fictie en werkelijkheid is dan ook niet meer helder te trekken.

Pukkel

Zo kon de Playboy-vagina ontstaan. Deze in 2006 door documentairemaakster Sunny Bergman gelanceerde term staat symbool voor de kracht van deze visuele revolutie. In de Verenigde Staten zou de trend onder meisjes zijn om de plastisch chirurg de edele delen om te toveren in een Playboy-vagina. Playboy-lezers weten dan wel wat er bedoeld wordt, maar voor de niet-lezers: een Playboy-vagina is een geretoucheerd (ofwel gefotoshopte) geslachtsorgaan waardoor deze bij een veertienjarig meisje lijken te horen. Playboy is van mening dat veel mannen dat aantrekkelijk vinden en gezien de oplage van Playboy zal hier wel een kern van waarheid in zitten. In Sunny's documentaire 'Onbeperkt houdbaar' is goed te zien hoe

makkelijk zo'n Playboy-vagina te retoucheeren is via een softwarepakket als Photoshop. Schrijver dezes vond dat een schokkende scène aangezien hem aan de foto's die hij bij het lezen van goede interviews terloops was tegengekomen, nooit iets bijzonders was opgevallen. En dat voor iemand die zelf betrokken is bij mediaproducties!

Een onrealistisch schoonheidsideaal kan problematisch worden als mensen geloven dat ze niet meer meetellen als ze er niet aan voldoen. De vraag is echter of de valse belofte zelf het probleem is. In sprookjes is het meisje toch ook vaak het 'mooiste meisje van het hele land'. Moeten we Hans Christian Andersen zó herschrijven dat het meisje eigenlijk een beetje te dik was en een pukkel had, om zo het zelfbeeld van de lezers op te vijzelen? Welnee. We kunnen er beter voor zorgen dat mensen weerbaar met media omgaan, dat ze inzien wat een sprookje is en wat de realiteit.

Het gaat er dus om mensen bewust te maken, niet alleen van de mogelijkheden die geboden worden door de media, maar ook van de beperkingen, risico's en mogelijkheden voor manipulatie. Geen verbod, maar onderzoeken welke kennis, vaardigheden en mentaliteit mensen nodig hebben om om te gaan met media in een bewuste, kritische en actieve manier. Misschien dat de leveranciers van audiovisuele mediadiensten zoals games, videoclips en films daar een steentje aan kunnen bijdragen.

Educatie

Sunny Bergman en consorten schreven het Manifest *Seks moet weer haute couture worden* waarin ze reclamemakers en bladenredacties oproepen om "helderheid in de duisternis te scheppen". Ze pleiten voor kloppende bijschriften bij foto's die te mooi zijn om waar te zijn. "Porieloos dankzij Photoshop" of "Dit model is digitaal smaller gemaakt en haar nek is opgerekt." Zou zo iedereen voortaan fictie van realiteit kunnen onderscheiden. Verder roepen ze het kabinet op om het vak media-educatie op basis- en middelbare scholen in te voeren: "Maak inzichtelijk hoe manipulatief media kunnen zijn en voer een open en levendig debat over seksualiteit."

Het eerste voorstel lijkt er een beetje op alsof je op elke roman een sticker 'fictie' zou moeten plakken of een cabaretier vraagt om het even aan de zaal te melden als hij iets niet écht meent. Het tweede voorstel is hoopvoller, omdat het uitgaat van de kracht van mensen en niet van hun zwakte. De rea-

er niks van!

liteit is bovendien dat niet veel dingen 'echt' of 'onecht' dan wel 'waar' of 'onwaar' zijn. In het grote grijze gebied ontstaat de verwarring die mensen aan het denken kan zetten, mits ze over de mentale 'tools' beschikken om daar mee om te gaan.

In het Regeerakkoord staat al dat er een media-educatie en expertisecentrum zou moeten komen om kinderen, jongeren, hun ouders en scholen te ondersteunen in het leren omgaan met de veelheid van media-uitingen. Best een sympathiek initiatief, dat overigens het Mediawijsheid Expertisecentrum is gaan heten, maar het gaat wel uit van de vraagzijde van ouders en scholen en zal daardoor niet ieder kind bereiken. Staatssecretaris Sharon Dijksma zei hier tijdens de Media Education Conference, begin dit jaar in het zijprogramma van het Internationaal Filmfestival Rotterdam, het volgende over: "Dit centrum zal mensen assisteren bij het leren omgaan met de enorme hoeveelheid media-uitingen. Het gaat daarbij om meer dan alleen het verstrekken van informatie. Het is de bedoeling dat mensen actief leren omgaan met media zoals het internet en films." Ook gaf ze een concreet voorbeeld van wat voor projecten dit centrum zou moeten gaan ondersteunen: "Ik wil u een voorbeeld geven van media-educatie: vanmorgen opende ik de laatste zitting van het 'Hollywood in de klas' festival. Meer dan duizend kinderen hebben een film gemaakt met hun klas. Op deze manier konden ze samen de verschillende aspecten van het filmmaken ontdekken. Alsmede wat het betekent om een verhaal te vertellen met gebruik van beelden. Dankzij dit project hebben ze inzicht gekregen in hoe ze beelden in films en op televisie moeten interpreteren. En beseffen ze dat niet alles wat je ziet ook echt is."

Met het lanceren van dit centrum is media-educatie nog geen vast onderdeel van de curricula op basisscholen en in het voortgezet onderwijs. GroenLinks-kamerlid Tofik Dibi kondigde vorig jaar dan ook een initiatiefwet media-educatie aan. Het doel van deze initiatiefwet, aldus de memorie van toelichting: "De essentie van dit wetsvoorstel is een preventieve benadering die het kinderen mogelijk maakt eigen weloverwogen keuzes te maken, zonder censuur, repressie of moralisme. Media-educatie maakt geen onderscheid tussen verschillende media-uitingen, maar richt zich in alle breedte op de invloed en inhoud van media op kinderen en jongeren. Het gaat er om dat

jongeren leren hoe beelden en informatie tot stand komen en dat ze leren dat kritisch te beoordelen. Door media-educatie doen leerlingen kennis en vaardigheden op van de media om op deze manier als weerbare en goed geïnformeerde gebruikers hun weg te vinden in de complexe informatiemaatschappij."

Overigens pleitte de Raad voor Cultuur al in 1996 in een advies voor het vak media-educatie waarin het begrip mediawijsheid, "Het geheel van kennis, vaardigheden en mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld", centraal zou moeten staan. Het advies werd destijds positief ontvangen, maar de belangrijkste beleidsaanbeveling, de integratie van media-educatie in de kerndoelen en eindtermen van het onderwijs, werd niet overgenomen door het kabinet.

In 2005 kwam de Raad voor Cultuur wederom met een advies over media-educatie. Het rapport heette "Mediawijsheid. De ontwikkeling van nieuw burgerschap". En zoals de titel al doet vermoeden: het advies ging niet alleen over de rol van media-educatie in het vormgeven van nieuw burgerschap, maar de Raad trok het thema veel breder: "De raad spreekt met opzet van mediawijsheid en niet langer van media-educatie, omdat media-educatie in zijn ogen zowel in de praktijk als in het overheidsbeleid te exclusief gericht is op het onderwijs, kinderen en jongeren, aanbod en bescherming. [...] Daarnaast legt mediawijsheid meer dan media-educatie de nadruk op het zelf maken of produceren van media-inhouden en voegt het 'mentaliteit' of houding toe als belangrijk aspect van mediawijsheid. Burgers moeten zich bewust zijn van de wijze waarop zij media gebruiken en van het effect van dat gebruik op henzelf en anderen."

Quick fix

Het lijkt er op dat Tofik Dibi en de ondertekenaars van het manifest "Seks moet weer haute couture worden" iets te veel van het invoeren van media-educatie verwachten. Hoewel zij in tegenstelling tot de PvdA en het CDA op zoek gaan naar oplossingen in plaats van het opleggen van heilloze verboden, is het doorspelen van de hete aardappel naar het onderwijs een bekende reflex maar ook een quick fix. Om burgers, jong en oud, weerbaar te maken tegen de Playboy-vagina, videogames als Grand Theft Auto en

expliciete liedjes is alleen media-educatie nodig op basisscholen, in het voortgezet onderwijs, ROC's, HBO's en universiteiten. De opdracht is veel groter: er zal een mediawijze bevolking moeten ontstaan. Dat kan door het onderwerp een plek te geven op de innovatieagenda en in het mediabeleid. Wat het laatste betreft zou de publieke omroep een prominente rol kunnen spelen maar die moet dan wel eerst drastisch hervormd worden. Na jaren van ver-jip-en-janneking krijgt het weer een missie, namelijk: "bijdragen aan de bewustwording van een zekere 'verruwing' van de samenleving in woord en beeld".

Alleen door mensen serieus te nemen én mediawijsheid veel breder aan te pakken, kunnen we ervoor zorgen dat het volgende liedje van rapformatie THC niet meer als 'cool' wordt gezien maar als een provocatie waar we niet op ingaan. 'Je bakt er niks van'.

*"Oooh je bakt er niks van,
je chick likt pik in elk deel van Amsterdam
en het zit zoooo ze is niet eens spang,
maar zo een geile pijsplet die zocht ik allang."*

Niels Spierings reageert op persoonlijke titel op het artikel van Erik van Ree over kinderporno, pedofilie en de tijdgeest in de zomereditie van de Helling. Jongeren & sex: een pleidooi voor evenwicht tussen openheid, ontplooiing en bescherming.

Niels Spierings is politicoloog en bestuurslid van RozeLinks, werkgroep voor seksuele diversiteit van GroenLinks

Een discussie over seks en jongeren aanzwengelen is gewaagd. In een tijdgeest van 'conservatief fatsoen en repressieve bescherming' krijgen progressieve standpunten weinig ruimte in het debat. Terecht stelt Erik van Ree dan ook dat de redelijkheid in de discussie over de zedelijkheidswetgeving en kinderporno in het gedrang is. Hieronder zou de wetgeving lijden en Van Ree ziet alleen reden om de productie van kinderporno strafbaar te stellen. Ik denk dat het bezit van kinderporno redelijkerwijs deels wel strafbaar te stellen is. Ook spreekt Van Ree over kinderen als seksuele wezens en hoe zij beperkt worden in hun ontplooiing door de huidige zedelijkheidswetgeving. Inderdaad, kinderen zijn seksuele wezens. Voor hun ontwikkeling lijkt echter niet zozeer de huidige zedelijkheidswetgeving het probleem, maar juist het repressieve discours en de taboes. Dit is te doorbreken door meer aandacht te besteden aan seksuele vorming.

Gestolen integriteit

Van de jongeren tussen de 15 en 17 heeft 42% geslachtsgemeenschap gehad en sinds Freud weten we dat kinderen zich al heel vroeg seksueel beginnen te ontwikkelen. Toch associëren we seks niet met jongeren. We houden de seksualiteit van jongeren liever onzichtbaar. Zo is volgens de huidige wetgeving het maken van een afbeelding van een jongere onder de achttien jaar in een 'onnatuurlijke' pose of 'seksueel getinte houding' strafbaar. Volgens Van Ree werkt dit soort wetgeving taboeïsering in de hand en is uiteindelijk alleen maar schadelijk: taboeïsering leidt tot frustratie en het belemmert de ontwikkeling van jongeren. Van Ree pleit daarom voor minder verboden op kinderporno. Bescherming zou ook te waarborgen zijn als het produceren van kinderporno alleen verboden is als het gepaard gaat met schade, misleiding of dwang.

Hoe zit het dan met de verspreiding en het bezit van kinderporno? Laten we aannemen, zoals Van Ree beargumenteert, dat de verspreiding niet bijdraagt aan misbruik. In dat geval verdwijnt de praktische reden om de verspreiding en het bezit van kinderporno te verbieden. Ook wijst Van Ree terecht op de onwenselijkheid van het bestraffen van gedachten en fantasieën. Hieronder zal ik echter laten zien dat de productie en ook het bezit van sommige kinderporno wel degelijk strafbaar te stellen is.

Welke kinderporno strafbaar te stellen zou niet moeten afhangen van het eindproduct (Hirsch Ballin) of het doel van de

productie (Van Ree), maar van de ontstaansgeschiedenis. Aan welke afbeelding ligt een strafbaar feit direct ten grondslag, dat is de hamvraag. Daarbij is het onbelangrijk of we te maken hebben met kunst, of de afbeelding een educatief of privé doel heeft, of dat de pose onnatuurlijk is. Alleen het vastleggen van een bij wet verboden handeling of pose zou strafbaar moeten zijn. Het maken van een voorstelling voortkomend uit fantasie of verbeelding valt binnen een democratie buiten het domein van staatsinterventie: burgers zijn vrij hun gedachten en gevoelens te uiten.

Bij strafbare kinderporno wordt de lichamelijke integriteit geschonden. Als jij (of je camera) daarbij aanwezig bent en je daarvan een schilderij, foto, video of tekening maakt, dan neem je deel aan het proces waarbij de integriteit van de jongere wordt geschonden. In de meeste gevallen weet je (of had je kunnen weten) dat er iets niet in de haak was. Het lijkt me dan absoluut niet onredelijk om het vastleggen van een schending van lichamelijke integriteit strafbaar te stellen (met uitzondering van bewakingscamera's). Je neemt namelijk deel aan het proces van schending.

Als we deze gedachtelijn volgen is het strafbaar om een foto te maken van een seksuele handeling *met* een minderjarige, dit is namelijk in de zedelijkheidswetgeving verboden. Het maken van een foto met daarop een minderjarige in een seksuele houding die vrijwillig poseert zou echter niet strafbaar moeten zijn. Het schilderen van een seksuele handeling met een minderjarige vanuit de verbeelding is niet strafbaar. Wordt een minderjarige misleid tot het poseren in een seksuele houding, resulterend in een schilderij, dan zou er wel sprake zijn van een strafbaar feit. Met andere woorden, de zedelijkheidswetgeving bepaalt wat strafbaar is en daar vinden we de waarborgen tegen misbruik. Wetten omtrent kinderporno moeten gegrond zijn in de zedelijkheidswetgeving, niet nog eens extra belemmeringen aan jongeren opleggen.

Als bij de productie van een bepaald stukje kinderporno de lichamelijke integriteit van iemand wordt afgenomen (eventueel aangevuld met inbreuk op de privacy en het portretrecht), dan is het verspreiden, aanschaffen en gebruik daarvan vergelijkbaar met heling. Een consument die had kunnen vermoeden dat het strafbare kinderporno betrof is strafbaar te stellen. Die consument 'koopt' met de afbeelding namelijk een stukje integriteit waarover de verkoper wel

& seks

het bezit, maar niet het eigendom heeft.

Behalve dit theoretisch 'heling van integriteit'-argument, is er ook praktisch gesproken iets te zeggen voor dit beperkte verbod. In tegenstelling tot een totaal verbod op het bezit en gebruik van kinderporno (Hirsch Ballin), zal een beperkt verbod het taboe van jongeren als seksuele wezens verminderen. Geseksualiseerde afbeeldingen van jongeren zullen namelijk meer zichtbaar zijn in de publieke ruimte (denk aan kunstwerken en educatief materiaal). Tegelijkertijd heeft een beperkt verbod een mogelijk voordeel ten opzicht van het geheel vrijstellen van het bezit en gebruik van kinderporno (Van Ree). Het kan het aantal verbodsschendingen en vooral de schade aan kinderen doen afnemen. Zonder strafbaar te zijn kan iedereen gebruik maken van legaal materiaal en zullen mensen wellicht minder snel de stap maken naar illegaal materiaal.

Kortom, een verbod op zowel de productie als het bezit van sommige vormen van kinderporno lijkt redelijkerwijs te rechtvaardigen, zolang het zich richt op de bescherming van jongeren hun lichamelijke integriteit en niet op het deseksualiseren van jongeren. Daarbij komt de vrijheid van gedachten of fantasieën niet onder druk te staan.

Machtsongelijkheid en Seksuele Vorming
De strafbaarheid van kinderporno zou af moeten hangen van de zedelijkheidswetgeving, dus zal ik ook ingaan op Van Rees standpunt over leeftijdsgrenzen. Tot welke leeftijd zouden seksuele handelingen verboden moeten zijn? Zoals gezegd hebben ook kinderen seksuele gevoelens. Dit is iets dat 'we' liever niet horen; het tast de onschuld van het kind aan. We verbergen het. Toch denkt het merendeel van de minderjarige jongeren (16-) positief terug aan hun eerste seksuele ervaring. Dit betekent natuurlijk niet dat we accepteren dat er nog steeds jongeren schade ondervinden. Zo blijkt uit onderzoek van De Graaf e.a. dat er bij één op de drie meiden die voor hun veertiende geslachtsgemeenschap hadden sprake was van dwang of overhalen. Zonder leeftijdsgrenzen in de wetgeving zouden deze 'overhaal'-gevallen moeilijk strafbaar zijn.

In de huidige context van taboe en deseksualisering van jongeren is het begrijpelijk dat seksueel contact met zestienminners strafbaar is gesteld, zolang er sprake is van een redelijk vervolgingsbeleid. Seks met een zestienminner is verboden, maar als er sprake is van een affectieve relatie, het leef-

tijdsverschil beperkt is, en er geen sprake is van dwang dan vervolgt het OM niet. Zonder de leeftijdsgrenzen zijn jongeren, net als alle anderen, wel beschermd tegen dwang en misbruik. Echter, zoals de 'overhaal'-gevallen aangeven is er meer aan de hand. Onder een context van taboe is het moeilijk voor jongeren om hun beklag te doen. En we zien dat de jongeren vaak onderworpen zijn aan een machtsrelatie met de dader of dat de ouders/voogden afhankelijk zijn van de daders of zelf betrokken zijn bij het misdrijf. Kinderen zijn best in staat om hun gevoelens tot uitdrukking te brengen, maar in vergelijking tot volwassenen trekken ze onevenredig vaak aan het kortste eind van de machtsrelatie. In hoeverre is er onder die omstandigheden te spreken van vrijwillige seksuele contacten? En hoe leg je de gevallen bloot waarbij sprake is van dwang? Dat is nu juist het probleem dat bescherming legitimeert. Het opnemen van een verbod op seksuele contacten met jongeren onder de zestien geeft het OM de nodige ruimte: ze kan in actie komen tegen misbruik waarbij de betrokkenen het misbruik niet (durven te) erkennen. Zolang deze wetgeving gepaard gaat met redelijk vervolgingsbeleid, beschermt het jongeren en is er enige vrijheid voor seksuele ontplooiing van voortvarende jongeren.

Van Ree wijst wel terecht op hoe deze wetgeving taboes ondersteunt. Wetten die jongeren beschermen tegen misbruik en schade zijn nodig. Die wetten belemmeren voor een deel ook de seksuele ontwikkeling van jongeren en daar moet een oplossing voor komen. Dat betekent echter niet dat we de wettelijke bescherming moeten afschaffen, maar dat we de ontwikkeling van jongeren moeten ondersteunen. We moeten zorgen voor seksuele vorming en weerbaarheid in de zin van kennis, houding en gedrag. Jongeren zouden op neutrale wijze kennis moeten maken met de verschillende mogelijkheden rond relaties en seks. Wat is genot? Wat zijn de gevaren? En hoe bepaal ik zelf mijn grenzen? We moeten toe naar een recht op seksuele vorming. Een recht dat vorm kan krijgen in alle lagen van het onderwijs, waarbij de inhoud wordt toegesneden op de leefwereld van de kinderen. Het recht op seksuele vorming maakt seksualiteit bespreekbaar en gaat de taboeïsering tegen. Pas als de machtsverhouding zijn veranderd en jongeren seksueel assertiever zijn, lopen jongeren minder risico's en lijkt een redelijke discussie over leeftijdsgrenzen opportuun. Kortom, er is evenwicht in de bescherming

van jongeren en de ontplooiing van hun seksualiteit. Om dit evenwicht te bereiken is niet de huidige zedelijkheidswetgeving het probleem, maar het repressieve discours en de taboes. Daarom moeten we inzetten op de seksuele vorming van jongeren. Jongeren moeten in staat zijn zelf weloverwogen keuzen te maken en zodoende zullen ze minder schade ondervinden.

Kinderen zijn seksuele wezens. Het taboe om hierover te spreken, met alle negatieve gevolgen van dien, is moeilijk te doorbreken. Het enige wapen hiertegen is een redelijke, gefundeerde en genuanceerde discussie, waarin kinderporno, de zedelijkheidswetgeving en seksuele vorming met elkaar verbonden zijn. Een discussie die de pure repressie in twijfel durft te trekken. Dit betekent echter niet dat daarmee alle restricties op seks door en met kinderen als sneeuw voor de zon moeten verdwijnen. Het betekent evenmin de hekken open gooien voor misbruik en mishandeling. Het gaat om evenwicht tussen democratische waarden zoals de vrijheid van gedachtegoed, de vrijheid in kunstuitingen, de seksuele ontplooiing van kinderen, de zelfbeschikking over het lichaam en de bescherming van jongeren tegen seksuele schade.

=

Literatuur

H. de Graaf, S. Meijer, J. Poelman, I. Vanwesenbeeck, *Seks onder je 25e*. Delft: Eburon.

Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, artikelen 7.1, 7.3 en 11.

E. van Ree, 'kinderporno, pedofilie en de tijdgeest', in: *de Helling*, 2008, no.2, pp. 8-13.

verder lezen

Nieuw Babylon & De eindeloze jaren zestig

J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig, Boom, Amsterdam 1995.*

H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict, Amsterdam Academic Archive, Amsterdam 2006 (eerste druk De Arbeiderspers, Amsterdam 1995).*

James Kennedy en Hans Righart publiceerden bijna gelijktijdig een boek over exact hetzelfde onderwerp, maar met een totaal andere analyse. In 1995 probeerden beide historici de roerige jaren zestig in Nederland te verklaren.

Righart zoekt zijn verklaring in een generatieconflict tussen de traditionele vooroorlogse generatie en de moderne protestgeneratie. Dit conflict werd volgens hem versterkt omdat beide generaties ook zelf in een crisis verkeerden. Een interessante gedachte, maar de onderbouwing ervan is flinterdun. Aan de hand van popmuziek, tijdschriften en televisieprogramma's geeft Righart een vermakelijke inkijk in de jongerencultuur, maar biedt daardoor een nogal eenzijdige benadering van de veronderstelde generatiecrisis. Kennedy legt het accent juist op de gevestigde gezagsdragers zelf; zij zouden de culturele revolutie in de hand hebben gewerkt doordat zij wilde meegaan met de moderne tijd. Hoewel Kennedy zich op een grote hoeveelheid literatuur baseert, lijkt het hem er vooral om te doen zijn eigen stelling te verdedigen, in plaats van deze met nieuwsgierigheid te willen toetsen. De positieve recensies die Kennedy in 1995 ontving zijn terecht, maar vallen wel erg lovend uit. Misschien is dat vooral te danken aan het wel erg lichte werk van Righart.

Noortje Thijssen

De mei revolutie van 1968

Algemeen Handelsblad, *De mei revolutie van 1968. Dagboek van Parijs, 1968.*

Parijs lag volledig plat in mei '68. De arbeiders in de Renaultfabrieken staakten, natuurlijk, maar ook de doodgravers van Le Père Lachaise en zelfs het Folies Bergères was door opstandig personeel bezet. Alleen de poetsvrouwen in het door studenten bezette Odéon Theater bleven trouw iedere ochtend hun werk doen, tussen de discussiërende studenten en opruiende, anarchistische posters. Een bizar detail, dat die enerverende meimaand was te lezen in het *Algemeen Handelsblad*. Het is opgenomen in een bundeltje dat de krant later dat jaar publiceerde en dat in veel antiquariaten nog voor een paar euro verkrijgbaar is. Er staan achtergrondstukken in van onder meer Anton Constandse en Rudy Kousbroek, maar vooral de ooggetuigenverslagen van correspondent Eric Boogerman zijn zeer de moeite waard. Zijn stijl is droog maar meeslepend, vanaf de eerste tekenen van naderende onrust in april tot de anticlimax een paar weken later. Na een paar weken is het plotseling afgelopen met de surrealistische, uitbundig anarchistische atmosfeer. Het Odéon en de letterenfaculteit Sorbonne worden nog vooral bezet door werkloze jongeren met leren jasjes, bromfietshelmen en ijzeren kettingen. De reilen worden grimiger, de barricaden op professionele wijze opgeworpen. Studenten hebben uiteindelijk het Sorbonne met geweld heroverd op hun laaggeschoolde voor-malige strijdmakkers.

Sylvester Hoogmoed

Charlie Wilson's War

Regie: M. Nichols, scenario A. Sorkin, naar het boek van G. Crile, 2008 in Nederland uitgebracht op DVD. Voor fragmenten zie: <http://www.vpro.nl/programma/zomergasten/afleveringen/39777355/>

Geïntrigeerd door een fragment in de aflevering van Zomergasten met Ronald Plasterk bekeek ik *Charlie Wilson's War*. De film is gebaseerd op de biografie van Charlie Wilson: een rokkenjagende, cocaïne snuivende communistenhater en Democratisch congreslid uit Texas. Zijn district wil 'niets, behalve hun kerken en geweren'. 'Good Time Charlie' stelt zijn stem graag beschikbaar in ruil voor een politieke wedergunst. Terwijl openbaar aanklager Rudy Giuliani onderzoek doet naar zijn vermeend wangedrag, krijgt Wilson het in alle stilte voor elkaar om het aanvangelijke budget van vijf miljoen dollar voor steun aan de Mudjahedien in Afghanistan op te hogen naar maar liefst twee miljard dollar, zonder dat politiek en media van het astronomische bedrag lucht krijgen. Wilson was de man die er uiteindelijk voor zorgde dat de CIA vanaf begin jaren tachtig de Mudjahedien kon trainen en bewaken in hun strijd tegen de Russen. Mike Nichols, beroemd regisseur van onder andere *The Graduate* en *Primary Colors*, en scenarist Aaron Sorkin, van onder meer de politieke serie *West Wing*, hebben van de biografie een snelle film gemaakt met scherpe dialogen en een flitsende montage. Hoofdrollen zijn er voor Hollywoodsterren Tom Hanks als Charlie Wilson en Julia Roberts als de puissant rijke intrigante. Op de site van Zomergasten zijn de getoonde fragmenten nog na te zien.

Aysel Sabahoğlu

& kijken

Tien rode jaren

A. Verbij, Tien rode jaren: links radicalisme in Nederland 1970–1980, Ambo, Amsterdam 2005.

Aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw stond overal in de wereld 'links' op het punt de macht te grijpen. Ook in Nederland waren de verwachtingen hooggespannen. Radicals, verspreid over talloze groepen, partijen, bonden, fracties, cellen en comités, bereidden zich voor op de grote omwenteling – die niet kwam. Antoine Verbij onderzoekt in zijn boek waar dat revolutionaire elan vandaan kwam, waar het op stukliep en hoe het van karakter veranderde. Hij sprak met communisten, trotskisten, maoïsten en anarchisten over hun motieven, hun hooggestemde idealen en hun onderlinge twisten. Aan feministen, milieuactivisten, vredesbewegers, krakers en antimilitaristen vroeg hij hoe het hen na de teloorgang der ideologieën is vergaan. Voor wie na de recente discussies opnieuw in de jaren van Nederlands radicalisme wil duiken, is dit boek zeer aan te bevelen.

Erica Meijers

Het bange Nederland

J.W. Duyvendak, E. Engelen, I. de Haan, Het bange Nederland, Bert Bakker, Amsterdam september 2008. (aankondiging)

De auteurs constateren dat de Nederlandse samenleving de luiken heeft dichtgedaan en dat zowel de politiek, de cultuur als de economie bevangen is door nationalisme. Zij vinden de stemming, waarin redelijk overleg en verdraagzaamheid heeft plaatsgemaakt voor 'de stem van het volk en nationale trots' benauwend en vragen zich af waar dit vandaan komt. Hun antwoord is: angst. Niet de angst van 'het volk' voor bedreigingen van buiten, maar de angst van de elite voor het verlies van status en invloed. Het Nederlandse volk is niet bang, maar wordt bang gemaakt door een elite op zoek naar een nieuwe missie. Het nationalistische programma waarmee de elite haar gezag probeert te herstellen gaat ten koste van de welvaart, de sociale vrede en de democratische rechtsstaat. Duyvendak, de Haan en Engelen pleiten voor een internationaal georiënteerde economie, voor een beschaafde omgang met culturele verschillen en voor een eerherstel van de politiek als beroep.

Ewald Engelen

Leven en werken in het ritme van de seizoenen

J. Voigt en H. Smeele, Leven en werken in het ritme van de seizoenen, november 2008. (aankondiging)

Hellingfotograaf Hapé Smeele maakte met adviseur en coach Jaap Voigt een boek over de invloed van seizoenen op ons leven en de manier waarop we ons daarvan bewust kunnen zijn. Voor alles is een tijd en een seizoen, vinden de auteurs.

De Helling volgt al enkele jaren dit ritme door steeds aan het begin van een nieuw seizoen te verschijnen. We willen dit de komende nummers onderstrepen door elk nummer te voorzien van een seizoensgebonden tekst met een foto op de achterkant van de Helling. Na Valery over de zee en de tijd in het zomernummer, volgt deze keer een gedicht van Brecht. De foto hierbij is van Philippe Velez Mc Intyre. →

Das lied vom kleinen Wind

Bertolt Brecht, 1943. Uit: Schweyk im zweiten Weltkrieg.

Eil, Liebster, zu mir, teurer Gast,
Wie ich kein teurern find.
Doch wenn du mich im Arme hast,
Dann sei nicht zu geschwind.

Nimm's von den Pflaumen im Herbst,
Wo reif zum Pflücken sind.
Und haben Furcht vorm mächtigen Sturm
Und Lust auf 'n kleinen Wind.

So'n kleiner Wind, du spürst ihn kaum,
's ist wie ein sanftes Wiegen.
Die Pflaumen wolln ja so vom Baum,
Wolln auf 'm Boden liegen.

Ach, Schnitter, lass es sein genug.
Lass, Schnitter, ein Halm stehn!
Trink nicht dein Wein in einen Zug
Und küß mich nicht im Gehn.

Het lied van de kleine wind

Kom snel, liefste, kostbare gast,
Zoals ik geen kostbaarder vind.
Maar als ik in je armen lig,
Vergeet dan al je haast.

Neem in de herfst van de pruimen,
Waar je ze plukrijp vindt.
Heb ontzag voor de machtige storm
En geniet van een kleine wind.

Zo'n klein windje, licht en loom,
't is als een heel zacht wiegen,
De pruimen willen zo van de boom,
Wel op de grond gaan liggen.

Ach, maaier, nu is het genoeg,
Laat, maaier, één halm staan.
Drink niet je wijn in één teug uit,
En kus me niet al gaand'.

Nederlands: Erica Meijers

Technologie

NR 4 · WINTER 2008-9 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

Drie tot vier miljoen jaar geleden beginnen de eerste proto-mensen rechtop te lopen en onderscheiden zich daarmee van andere apen.

Door de rechtopstaande houding komen de handen vrij om gereedschappen te maken...

< Handafdruk in een grot in zuidelijk Frankrijk, 23.000-18.000 vc. Zo'n duizend generaties geleden.

Vertical column of illegible text on the left side of the page.

Horizontal column of illegible text at the bottom of the page.

Androniki Makridou (1977). Avatarnaam: **Amymona**
Beroep: technicus. Woonplaats: Volos, Griekenland
Speluren per week (City of Heroes): 7
Speciale eigenschappen: Energie en ijsmanipulatie

"Androniki" betekent in het Grieks 'hij die mannen wint', van 'andro' (man) en 'niki' (overwinning). Als kind vond ik het bij spelletjes leuk om de jongens te verslaan die altijd opschepten dat ze beter waren dan de meisjes. Nu zijn mannen mijn speelgoed."

Philip Rosedale (1969). Avatarnaam: **Philip Linden**
Beroep: directeur Second Life. Woonplaats: San Francisco, USA
Speluren per week (Second Life): 5
Speciale krachten: God-like powers

"Veel buitenstaanders zien videogames als een oncreatieve en asociale activiteit. Maar de uitdagingen in Second Life zijn vaak complexer dan die in het echte leven. Ik denk dat je slimmer wordt in Second Life dan in de echte wereld."

de Helling

NR 4 · WINTER 2008-9 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

de Helling 3 winter 2008

Mijn avatar en ik

Op het internet zijn de afgelopen jaren virtuele spelwerelden gebouwd waar mensen van over de hele wereld elkaar ontmoeten. Het zijn echte werelden met een landschap, een eigen economie en eigen gedragsregels. Je bent er aanwezig als een avatar die je zelf vormgeeft. Anoniem, dus veilig, kan je dubbelganger doen wat je in het echt nooit zou kunnen of durven.

De Engelse fotograaf Robbie Cooper maakte dubbelportretten voor zijn boek 'Alter Ego. Avatars and their creators'.

Tot 4 januari te zien in het Museum voor Communicatie in Den Haag.

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

jaargang 21 · nr 4 · winter 2008-9

Versijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde

abbonementen worden automatisch

voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marijntje Denters

Marius Ernsting

Aysel Sabahoglu

Farid Tabarki

Noortje Thijssen

Olav Velthuis

CORRECTIE Tim Manders

ONTWERP & BEELDREDACTIE Mark Schalken

(mark@de-ruimte-ontwerpers.nl)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100% recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 09

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL 'Hellend Vlak' werd wederom verzorgd door Jack van Mildert namens Bureau Groei Door Stijlstand (sap@worldmail.nl)

THEMA: TECHNOLOGIE

Bea Visser over techniek en dovenscultuur⁴

Voorpublicatie uit 'De dove prinses' — Petra Essink

Odysseus of technologie als moderne mythe⁸

Dialectiek van de techniek — Erica Meijers

Flirten met Tesla¹²

Links en technologische innovatie — Christoph Keller

Jan Staman: "technologie houdt je niet tegen"¹⁶

Interview met directeur Rathenau Instituut — Koen Dortmans

Ambient Intelligence²⁰

De toekomst volgens de Europese Unie — Bibi van den Berg

De hond en de hometrainer²⁴

Interview met Emile Aarts van Philips — Aysel Sabahoglu

Bespieden via het stopcontact²⁶

Tilburgs onderzoek naar energiemeter — René Voogt

Meepraten...²⁸

Innovatie en democratie — Koen Dortmans, Maud Radstake en Annemiek Nelis

Dokters in de politiek³²

Besluitvorming over nieuw vaccin ondoorzichtig — Paulus Lips

Sektarisme en de weerzin tegen compromissen³⁸

Interview met Avishai Margalit — Jelle van der Meer en Olav Velthuis

Links en de kredietcrisis⁴²

Volgens de Verklaring van Tilburg — Lou Keune

Geluk!⁴⁶

Reacties op het boek van Femke Halsema:

Authenticiteit⁴⁸

...in plaats van hyperconsumentisme — Bob Goudzwaard

Politiek maakt gelukkig⁵⁰

— Rens van Tilburg

Wetenschappelijke Bureaus⁵²

— PvdA, D66, CU, SP en VVD

RUBRIEKEN

WB-Berichten 37 COLUMN Marijntje Denters 41 Menno Hurenkamp vanuit Moskou 45

Technologie
verandert de wereld.
Hoe diep dat kan
ingrijpen blijkt uit
het verhaal van Bea
Visser, die vanaf haar
geboorte doof is.

Dit artikel is een voor-
publicatie uit het laatste
hoofdstuk van *De Dove prinses*.
Het verhaal van Bea Visser
van Petra Essink, dat komend
voorjaar zal verschijnen.
Zie: www.Petrapen.nl.

Foto's: Hapé Smeele

= techniek

“Onlangs ben ik tweeënzeventig jaar geworden. Het is onvoorstelbaar hoezeer de wereld is veranderd in de afgelopen zeventig jaar. Ik heb het allemaal kunnen zien en meemaken. Ik ben getuige geweest van de grote intocht van de techniek in de wereld. Ik heb de eerste auto's in ons dorp voorbij zien rijden. Ik heb gezien hoe er steeds meer en steeds snellere auto's langs kwamen en ik heb de paard en wagens zien verdwijnen. Ik weet nog dat wij, als een van de eersten van het dorp, telefoon kregen. En hoe ze op de dovenschool Effatha experimenteerden met hoorapparaten. Ik zal een jaar of tien geweest zijn. We zaten aan nieuwe tafeltjes met knoppen; het apparaat zat in de tafel ingebouwd. Ik weet nog dat ik mijn hoofd amper recht kon houden door het gewicht van de zware koptelefoon.

De komst van de techniek heeft veel veranderd in de levens van dove mensen. Ik weet nog hoe geweldig het was toen ik voor het eerst met de teksttelefoon belde. En ik ben verbaasd als ik zie hoe gewoon het is geworden om te kunnen sms-en. Ik denk dat er geen andere bevolkingsgroep is die zoveel sms-t als doven. Ook emailen en msn-en wij doven wat af. Via de mail hebben we gemakkelijk contact, ook met horenden. Sinds kort heb ik een webcam op mijn computer. Wij doven kunnen nu gewoon met elkaar gebarenbellen. Onze wereld is onvoorstelbaar veel groter geworden.

Trots

Tijdens het begin van de jaren negentig werd het Cochleair Implantaat (CI) geïntroduceerd. Er wordt een elektrode in het cochlea, het slakkenhuis geïmplanteerd, die contact maakt met de inwendige zenuwvezels die vanuit de gehoorzenuw aanwezig zijn in het slakkenhuis. Elektrische pulsen prikkelen de gehoorzenuw waardoor dove mensen geluidswaarnemen krijgen. De intrede van de CI bracht de dovenwereld in rep en roer. Horende medici en wetenschappers hadden een apparaat ontwikkeld waarmee wij zouden kunnen gaan horen!

Wij kwamen zojuist uit onze emancipatiestrijd en hadden net besloten dat we niet doof maar Doof waren, omdat we trots waren op onze eigen taal en cultuur. We hadden besloten dat we goed en mooi waren zoals ze waren. Wetenschappers hadden naar ons lichaam gekeken en gezien dat er in ons oor iets kapot was. Vervolgens hadden ze er jaren over gedaan om iets te ontwikkelen om dat gebrek te repareren. Ongelooflijk, geweldig... ze hadden een apparaat ontwikkeld dat doven horend kon maken! Fantastisch ja, maar niemand van ons had erom gevraagd gerepareerd te worden. Het apparaat werd ons 'door de strot geduwd'. Binnen het Dovenschap, de vroegere

Dovenraad, hadden we felle discussies over deze nieuwe ontwikkeling. De meeste volwassen doven wilden niets met de medische wereld en met de CI te maken hebben. Het was te bedreigend. Ik kan me een vergadering in Utrecht herinneren waar afgevaardigden van alle Welzijnsstichtingen van de dovengemeenschap aanwezig waren: onder andere het Dovenschap, de Fodok en de stichting Plotsdoven. Ik was gekomen als afgevaardigde van het Roze Gebaar. Een van de agenda punten was dat we wilden proberen om tot een gezamenlijke standpuntbepaling ten aanzien van het CI te komen. Vrijwel iedereen was tegen. In mijn hart was ik ook tegen, maar tijdens de stemming besloot ik toch, samen met de afgevaardigde van de Plotsdoven, vóór te stemmen. Ik had het idee dat het beter was wèl met medici in gesprek te gaan en samen te kijken hoe dat apparaat de plek zouden kunnen geven die het toekwam. Ik voorzag dat, wanneer wij de deur dicht zouden doen, het apparaat zijn eigen weg zou gaan en de gevolgen niet te overzien zouden zijn. Wij zagen en zien het CI als een veredeld hoorapparaat, niet meer en niet minder. Ik was van mening dat we de wetenschappers moesten vertellen over onze taal en cultuur en gemeenschap en dat we ze moesten laten zien dat we trots op waren op onze Doofheid en dat wij het zelf niet als een gebrek ervoeren. En we moesten ze ook vertellen dat gebarentaal zo belangrijk was, ook voor kinderen met een CI.

Maar de bedreiging van CI was te pijnlijk voor ons om echt in gesprek te kunnen gaan. Sinds die vergadering in Utrecht hebben de Plotsdoven zich losgemaakt van de dovengemeenschap. Zij waren juist heel blij met de komst van een apparaat waarmee ze weer zouden kunnen gaan horen. Een CI zou een kans zijn om het isolement, waar ze in terecht gekomen waren nadat ze doof waren geworden, op kunnen heffen.

Er is geen goede dialoog op gang gekomen tussen de medische wereld en de Dovengemeenschap. Het gevolg is dat de medici en de CI-teams inderdaad voor een groot deel hun eigen weg zijn gegaan, zonder ons. Ze hebben de regering overtuigd van het belang van de CI voor dove mensen en er veel geld voor gekregen. Het apparaat zou zichzelf ruimschoots terugverdienen, voorspelden ze. Want als er minder dove mensen komen, zullen er minder tolken, minder voorzieningen en onderwijs voor doven nodig zijn. Doven zullen steeds meer 'gewoon' mee kunnen doen aan het maatschappelijke leven.

Alle verzekeringen vergoeden een CI nu volledig. En gek genoeg en oneerlijk genoeg moeten doven en slechthorende bij nieuwe

hoorapparaten wel een aanzienlijke eigen bijdrage leveren. Die eigen bijdrage is zo groot dat sommigen van ons dit als argument mee laten wegen bij hun keuze om zich wel of niet te laten implanteren.

Ondertussen heeft de dovengemeenschap de komst van de CI, met pijn in haar hart, en schoorvoetend geaccepteerd. Het heeft geen zin om ertegen te vechten. De nieuwe generatie doven heeft een CI. Anno 2008 worden vrijwel alle doofgeboren kinderen geïmplanteerd. In de meeste gevallen al een paar maanden na de geboorte. De resultaten wat betreft spraakontwikkeling zijn wisselend, maar voor veel kinderen goed te noemen. Een groot gevolg van deze ontwikkeling is dat veel van deze kinderen beperkt en in veel gevallen helemaal geen gebarentaal meer zullen leren.

Gebarentaal voor altijd

Mijn vader was wagenmaker. Dat was zijn vader ook al en zijn opa ook. Hij maakte platte wagens, hooiwagens, handkarren, kruiwagens en hondentrekkarren. Het was een bloeiend bedrijf. Ik heb mijn leven ik dienst gesteld van de Gebarentaal. Ik heb samen met een heleboel andere doven en ook horende mensen meegeholpen de Gebarentaalwagen, die meer dan een eeuw niet mocht rijden, opnieuw de weg op te duwen. De Gebarentaalwagen rijdt weer en we zijn opgelucht dat onze gevoelens en gedachten weer in vrijheid vervoerd mogen worden. Dat we ons weer mens mogen voelen. Gebarentaal heeft mij geholpen te worden wie ik ben.

De intrede van de techniek, de komst van luchtbanden en de fabrieksmatig gemaakte wagen, heeft ervoor gezorgd dat het beroep van mijn vader moest uitsterven. En hoe je het ook went en hoe je het ook keert: de komst van de CI-techniek is een reële bedreiging voor de gebarentaal en cultuur. Echt uitsterven zal zij nooit, dat weet ik zeker, want er zullen altijd doven zijn bij wie deze techniek niet goed aanslaat. En er zullen ook altijd doven zijn die om medische, financiële of andere redenen niet in aanmerking kunnen of willen komen voor een CI. Er zullen altijd doven en ook horenden zijn die het fijn vinden om te gebaren. En daarom wil ik mijn verhaal eindigen met de te zeggen dat voor mij en voor heel veel andere gebarentaalgebruikers, die verspreid wonen over de hele aarde, Gebarentaal de heerlijkste, de prachtigste en de krachtigste taal is die er bestaat. Een taal die overloopt van beeldende lichaamsexpressie, van sterke en uitgesproken mimiek en innig oogcontact; het is de taal van het lichaam en sommige mensen zeggen: 'de taal van het hart.'"

thema technologie

Vanaf het moment dat mensen hun handen vrij hadden hebben zij ze gebruikt om dingen te maken. Kunst, handwerk, religie en de allernieuwste technologie komen uit dezelfde drang voort: meer grip krijgen op het bestaan. De afdruk van een hand van zo'n twintigduizend

jaar voor onze jaartelling op het omslag van deze Helling herinnert daaraan.

Nieuwe technologie roept veel debat op: het ene na het andere congres vindt plaats, georganiseerd door een van de vele wetenschappelijke, adviserende en andersoortige instituten die zich met technologie bezighouden. De politiek lijkt nogal afwezig op dit terrein. Op het eerste gezicht niet zo verwonderlijk: is het ontwerpen van nieuwe technologieën niet vooral een zaak van deskundigen en specialisten? Toch liggen er wel degelijk de nodige vragen op het bordje van de politiek. Als het om linkse politiek gaat is dat nog duidelijker, want daar zijn de meningen over technologie nogal eens verdeeld: leiden de nieuwe technologische mogelijkheden tot de nachtmerrie van Big Brother, of zullen zij het klimaat- en energieprobleem oplossen?

Het gaat ons in deze Helling in feite niet zozeer om de technologie zelf – er komen slechts een paar voorbeelden aan de orde – , maar vooral om het proces van besluitvorming rondom de ontwikkeling van nieuwe technologie. Want wie besluit wat er wel ontwikkeld wordt en wat niet? Is er sprake van evenwicht in het krachtenveld van wetenschap, bedrijfsleven en de publieke sector? Investeren we in hybride auto's, groene energie en hulpmiddelen voor ouderen en gehandicapten of in slimme snufjes die gericht zijn op beveiliging, terrorismebestrijding en toezicht? Hebben de verschillende adviseurs op technologisch terrein niet veel te veel macht omdat politici niet begrijpen waar het over gaat? Moet de politiek de ethische dilemma's die door sommige nieuwe mogelijkheden worden opgeroepen niet begeleiden of op zijn minst onderkennen? En is de politiek er al dan niet verantwoordelijk voor dat nieuwe technologie geïntroduceerd en aanvaard wordt door een breed publiek?

Al deze vragen komen in deze Helling aan de orde. Vanuit de verschillende terreinen komen betrokkenen aan het woord, met elk hun eigen perspectief en – de lezer zij gewaarschuwd! – met elk hun eigen belang. Wellicht leidt dat tot wat meer – politieke – grip op de producten van onze handen, tweeduizend jaar na het begin van onze jaartelling. EM

Jason Rowe (1975). Avatarnaam: Rurouni Kenshin
Beroep: Geen. Woonplaats: Crosby, Texas, USA
Speluren per week (Star Wars Galaxies): 80
Speciale mogelijkheden: Ranged weapons specialization

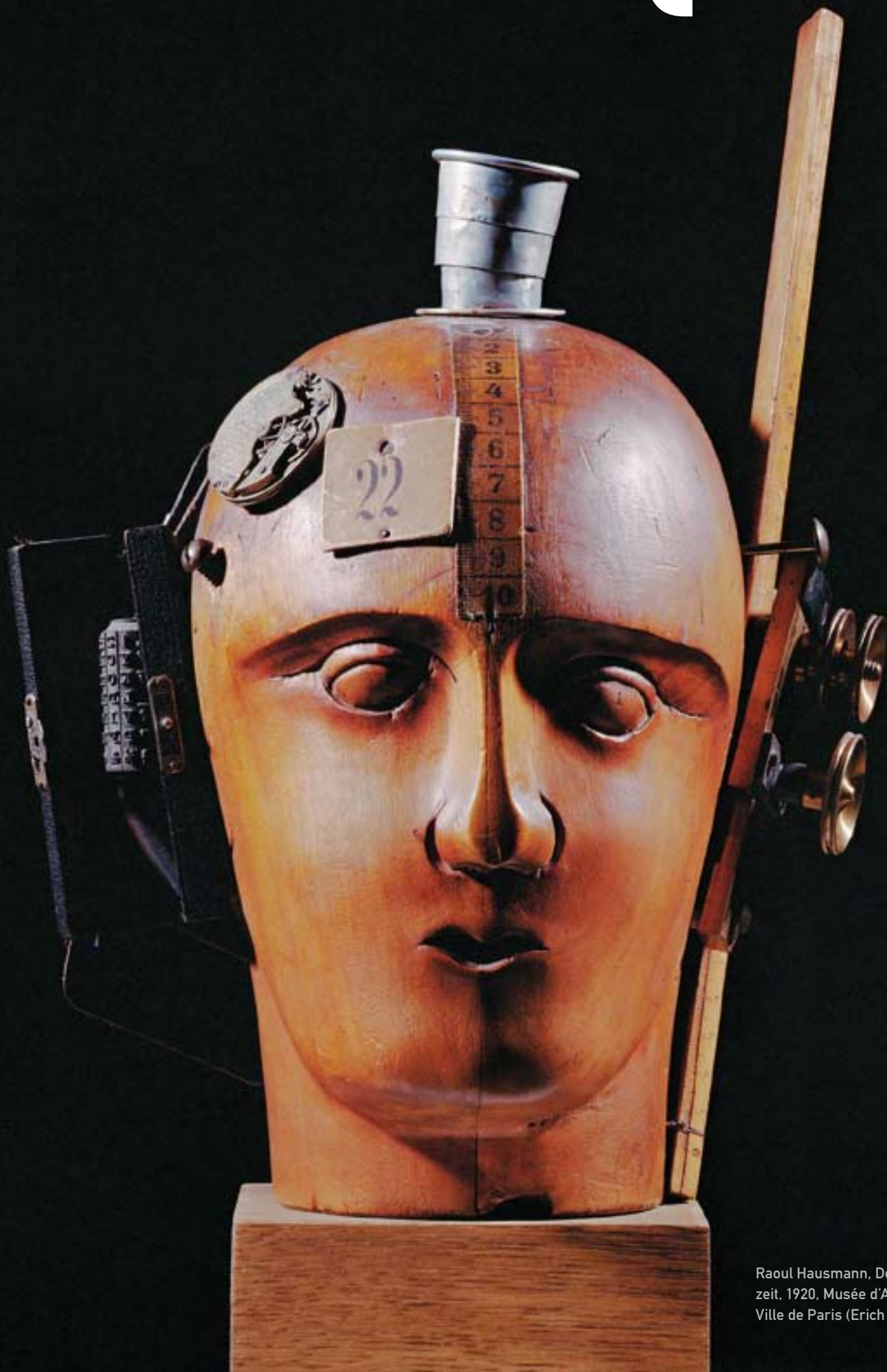
"In Star Wars Galaxies kan ik op een Imperial speeder bike rijden, met monsters vechten, of gewoon met vrienden in de kroeg hangen. Ik speel online games om met mensen in contact te komen. Online maakt het niet uit hoe je er uit ziet."

Choi Seang Rak (1971). Avatarnaam: Uroo Ahs
Beroep: Academicus. Woonplaats: Seoul, Zuid Korea
Speluren per week (Lineage II): 8
Speciale krachten: Craft siege weapons, Whirlwind in battle

"Ik geef economie en politicologie aan de Dongguk University in Seoul. Ik speel thuis, waar alleen mijn vrouw en vrienden er van af weten. Mijn avatar zit op de markt en koopt en verkoopt dingen, ik heb al 150 miljoen Adena verdiend, zo'n \$15.000,-."

2022

Raoul Hausmann, Der Geist unserer
zeit, 1920, Musée d'Art Moderne de la
Ville de Paris (Erich Lessing HH)

Odyssseus

Notities over de verhouding mens en techniek aan de hand van de Griekse held Odysseus.

Odysseus staat dankzij de boeken van Homerus bekend als de listige, degene die dankzij zijn scherpe geest machten weet te overwinnen die groter en sterker zijn dan hijzelf. Hij is de man die het houten paard ontwierp dat de Grieken de onoverwinnelijke stad Troje in handen gaf. De Trojanen konden de verleiding niet weerstaan dit mooie staaltje techniek binnen hun stadsmuren te halen – maar 's nachts sprongen bewapende mannen uit de holle buik van het paard en openden de stadspoorten voor de Griekse soldaten. De Grieken konden na tien lange oorlogsjaren weer naar huis.

Dit verhaal toont de klassieke visie op techniek als een middel om een doel te bereiken. Volgens een van de Griekse mythes is de geschiedenis van de techniek begonnen toen Prometheus het vuur bij de goden stal en aan de mensen gaf. Zij konden werktuigen maken die hun kansen om te overleven enorm vergrootten. Ze waren machtiger geworden en minder afhankelijk van de goden. Die waren dan ook hevig ontstemd en Prometheus werd streng gestraft voor zijn daad. Bovendien stuurden ze Pandora met haar doos vol verschrikkingen naar de mensen om hun macht weer in te beperken. Sindsdien teisteren ziekte, oorlog en natuurrampen de mensen. De techniek bleef echter hun bondgenoot bij hun pogingen de natuur en overigens vaak ook elkaar te beheersen, zoals het voorbeeld van het Trojaanse paard laat zien. Een onschuldige bondgenoot is de techniek echter nooit geweest; sinds Prometheus is het spelen met vuur. Onze relatie tot de techniek vraagt daarom om voortdurende reflectie.

Ik wil daartoe een poging doen aan de hand van het verhaal van Odysseus en baseer me daarbij vooral op de interpretatie van Homerus' *Odyssee* door Max Horkheimer en Theodor Adorno in hun beroemde boek *De dialectiek van de Verlichting*. Hierin analyseren deze Duitse filosofen – midden in de Tweede Wereldoorlog – de westerse cultuur als een samenleving waarin beschaving – uitgedrukt in de idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit – steeds weer omslaat in de barbarij van oorlog en onderdrukking. Op zo'n moment valt de rationele wereld terug in het tijdperk van de mythe. In de moderne wereld staat de mens in het centrum en heeft de regie, in de mythische wereld is de mens uitgeleverd aan machten hoger en sterker dan hijzelf. Het verhaal van de *Odyssee* is een basistekst van de moderne Europese cultuur en het is ook voor Horkheimer en Adorno een dankbare inspiratiebron bij de interpretatie van de westerse wereld. Hun analyse geeft wellicht enkele handvaten voor een beter begrip van de huidige technologische samenleving.

List

Op zijn reis van Troje naar huis wordt de held Odysseus met allerlei machten en krachten geconfronteerd die een voorspoedige thuiskomst op zijn eiland Ithaka verhinderen. Het verhaal is een ware 'roadmovie', maar dan per schip. De Sirenen verleiden hem met hun tovergezang, de lotusbloemeters bieden hem de zalige vergetelheid aan, de heks Kirke wil hem als haar minnaar, terwijl ze de andere mannen die haar begeren in varkens verandert. Hij wordt bijna opgegeten door de cycloop Polyphem en platgeslagen door de rotsen Scylla en Charibdis. Zijn groot-

ste vijand is de god Poseidon, heerser over de wereldzeeën. Dat hebben we in de Lage Landen alvast met Odysseus gemeen: het machtige water is van oudsher Neêrlands vijand nummer één en door de klimaatcrisis en de stijgende zeespiegel lijkt die oude vijandschap opnieuw zeer actueel te worden. De strijd met het water is in de hedendaagse technologische samenleving echter van heel andere aard dan de strijd van Odysseus met de god Poseidon. Maar misschien staat Odysseus toch minder ver van ons af dan op het eerste gezicht het geval lijkt.

Horkheimer en Adorno duiden de zwerftocht van Odysseus als een tocht van de mens die zichzelf wordt, in filosofische termen: een modern subject wordt. Dat is in hun interpretatie zowel een individueel als een maatschappelijk en historisch proces. Voor hen staat Odysseus symbool voor het tijdperk van de Verlichting, dat geboren wordt wanneer hij met behulp van zijn listige geest de goden en mythologische figuren onttoverd, van hun macht ontdoet en daarmee de overgang voltrekt van de mythische naar de modern-rationele wereld.

Odysseus dwaalt jaren over de zee. En dat komt niet alleen omdat Poseidon orkanen naar zijn schip slingert en hem uit de koers brengt of schipbreuk laat leiden. Hij blijft lang bij de heks Kirke, hoewel zij hem niet verhindert om te vertrekken. Hij laat zijn schip tegen het advies van zijn makkers niet in de baai van het cyclopeiland liggen, maar gaat op onderzoek uit en komt daardoor vast te zitten in de grot van Polyphem. Maar juist door die ervaringen leert hij en wordt wie hij is. Door nieuwsgierig te zijn en fouten te maken doet hij de kennis op die hem redt. Tijdens zijn reis beschikt hij niet over een veilig 'ik'. Hij wordt pas een onafhankelijk individu in de confrontatie met de mythische machten. Odysseus laat zich in met de irrationele krachten, met de onbeheersbare goden en natuurmachten om controle over hen te krijgen. Dat is het geheim van Odysseus: hij verliest zich om zich te vinden.

Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn ontmoeting met de cycloop Polyphem, de menseneter. Wanneer Odysseus en zijn makkers in zijn grot gevangen zitten en de reus telkens een paar mannen als ontbijt of avondeten verorbert, probeert Odysseus hem gunstig te stemmen door hem wijn te geven. Polyphem wil zijn naam weten, want dat geeft in de mythische wereld macht over iemand. Odysseus zegt dat hij 'Niemand' heet. Hij verloochent zichzelf om zichzelf te redden. Want als hij later een gloeiende paal in het oog van de beschonken cycloop drijft en deze om hulp schreeuwt, vragen de andere cyclopen eerst: "Wie heeft je dit aangedaan?" Dan antwoordt Polyphem: "Niemand". Daardoor krijgt hij geen hulp en kan Odysseus ontsnappen. Hij maakt gebruik van het verschil tussen de naam en de zaak zelf, die voor de cycloop nog samenvallen. Odysseus forceert met zijn 'Niemand' een ruimte tussen beide en op dat moment breekt de mythische eenheid van vorm en inhoud uit elkaar. Het listige daaraan is dat hij de mythische wetten vervult, terwijl hij zich tegelijkertijd aan ze onttrekt en zo de regie in handen krijgt.

Dit is de dynamiek van het offer: door iets te geven aan de goden beperk je in feite hun macht. Die krijgt een plaats en wordt daardoor beheersbaar. Horkheimer en Adorno zien de moderne ruilhandel als een gesecculariseerd offer. Ook de listige Odysseus is al een homo economicus: hij ruilt zijn naam voor zijn vrijheid. Hij vervult het contract, maar bedriegt zijn partner. Hij speelt het spel van de macht en hij speelt het goed.

Maar het gevaar van hoogmoed ligt altijd op de loer. De 'hybris' geldt als de grootste zonde in de Griekse oudheid: de mens waant zich net zo sterk als de goden en moet daardoor

ten onder gaan. Het overkomt Odysseus wanneer hij, ternauwernood ontsnapt aan de cycloop, de verleiding niet kan weerstaan om deze alsnog toe te roepen dat hij niet is verslagen door 'Niemand', maar door 'Odysseus', waarop de ziedende reus hem toch nog bijna te pakken krijgt.

De prijs die Odysseus betaalt voor zijn slimme overwinning is de prijs die de moderne mens volgens Horkheimer en Adorno steeds weer betaalt, namelijk eenzaamheid. Odysseus is niet langer één met zijn omgeving, niet langer deel van de mythische wereld. Hij wordt een 'autonoom individu' op het moment dat hij de anderen controleert, omdat die ofwel vijand, ofwel instrument worden om zijn doel te bereiken. Bovendien moet Odysseus ook zichzelf beheersen om over de goden, heksen en cyclopen te kunnen heersen. Hij luistert wel naar het Sirenegezag, maar laat zich eerst vastbinden aan de mast zodat hij niet naar ze toe kan. Hij eet niet van de lotusbloemen die je in een gelukzalig heden vasthouden en je doen verge-

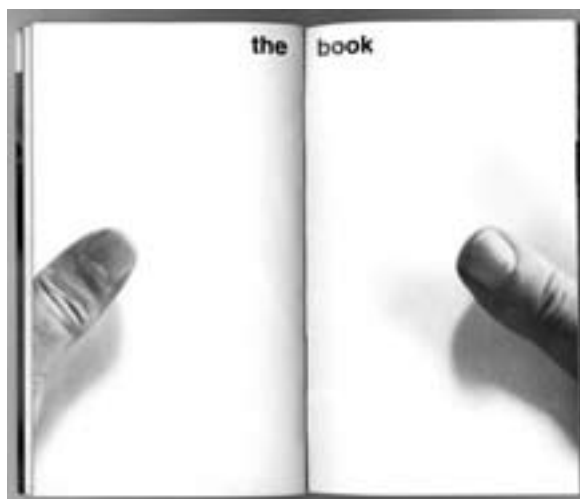
Het verraad van de techniek

In verschillende interpretaties van de betekenis van techniek in onze samenleving is deze dialectiek van Odysseus terug te vinden. De Franse socioloog Jacques Ellul schreef in 1954 een boek over techniek en bleef zich tot zijn dood in 1994 met het onderwerp bezighouden. Voor het moderne technologische tijdperk was techniek een middel om een doel te bereiken, maar nu niet meer, betoogt hij. Hoewel ons wordt voorgespiegeld dat technologie ons vrij maakt, is het omgekeerde het geval. Maakt bijvoorbeeld de auto ons vrij wanneer het inspireert om met zijn allen tegelijk op vakantie te gaan naar dezelfde plekken, waardoor we en masse in de file staan? Wetenschap en techniek hebben inderdaad de wereld 'onttoverd', ontdaan van het heilige. Zijzelf hebben vervolgens de plaats van het heilige als onaantastbare en onbeheersbare macht in de samenleving ingenomen. Het grote verschil tussen technische werktuigen en moderne technologie is dat die laatste onbegrijpelijk en ondoor-

Omslag 'Einbahnstrasse' (Berlijn 1928) van Walter Benjamin: de moderne tijd kent geen weg terug.

Spreads uit Marshall McLuhan en Quentin Fiore (1967): 'The medium is the message': iedere nieuwe communicatie-techniek (her-)vormt mens en maatschappij.

ten waar je vandaan kwam en wat je doel was. Als hij thuis wil komen, moet Odysseus accepteren dat het volkomen geluk 'nu' niet bereikbaar is. Daarom roept hij zichzelf steeds weer 'tot de orde' en rukt zich los van de verlokkingen van de mythische wereld. Want hij wil vooruit komen.

Dit is wat Horkheimer en Adorno de 'dialectiek van de Verlichting' noemen: de westerse rationele mens moet zijn irrationaliteit onderdrukken, terwijl hij toch ook een irrationeel wezen is. Hij beheerst de natuur, terwijl hij zelf deel van haar is. Om vrij te kunnen zijn, moet hij zichzelf beheersen. Dit is zowel een persoonlijk als een maatschappelijk proces. Vrijheid slaat om in beheersing – van jezelf en van anderen – waaruit de mens zich dan weer vrij maakt. Want 'het andere', de menselijke irrationaliteit, laat zich nooit volkomen temmen, evenmin als de natuur of andere mensen. Het 'anderen' breekt toch steeds weer door, vaak op gewelddadige wijze. Dit verklaart waarom de Verlichting met haar burgerrechten toch diezelfde rechten van anderen overzee wreed schond en het maakt duidelijk dat de Holocaust geen toevallig 'bedrijfsongeval' van een hoogstaande beschaving was, maar een logica volgde die diep in de moderne tijd ligt verankerd. Volgens Horkheimer en Adorno is dit het kernprobleem van de westerse cultuur, die met haar angst voor het irrationele, het mythische en het barbaarse deze steeds weer in zichzelf oproept. Een hedendaags voorbeeld hiervan is de oorlog tegen het terrorisme: de 'moslimterroristen' worden gezien als de verpersoonlijking van het kwaad, het irrationele en onbeschaafde en de angst voor hen rechtvaardigt allerlei praktijken die de mensenrechten schenden. Het resultaat is dat de 'beschaafde' westerse samenleving zelf barbaars gedrag vertoont.

zichtig is en daardoor mythische, heilige trekken heeft gekregen. Technologie heeft een eigen logica, die 'Niemand' beheerst. 'Niemand' is verantwoordelijk wanneer een elektriciteitsnet het begeeft en een dam doorbreekt, want iedereen heeft slechts de controle over een klein radertje in het hele proces. En behalve ondoorzichtig is de technologische samenleving ook vele sneller geworden: de 'reflex' – de ruk aan het stuur of de trap op de rem – is in de plaats gekomen van de reflectie. Dat vraagt om een ander soort mens dan wij zijn.

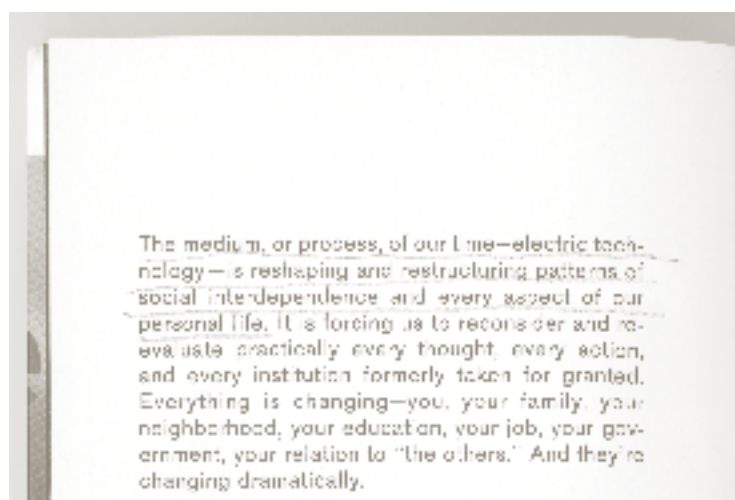
De prijs die we betalen voor de technologische vooruitgang is het verlies aan moraal. Ellul spreekt in dat verband over het 'verraad van de techniek'. Het is uiterst efficiënt, maar gaat voorbij aan de menselijke waarden. Ellul noemt het voorbeeld van het antwoord dat een verdachte in de processen van Neurenberg gaf op de vraag of de aanblik van al die lijken in Auschwitz hem niet tegen de borst stuitte. De verdachte zuchtte diep en zei dat de ovens niet sneller konden werken, dat was zijn grootste probleem. Door in het technische te blijven hield hij de morele vraag op een afstand. Ellul is een pessimist genoemd, maar hijzelf ziet dat anders. Hij denkt dat mensen listig genoeg zullen zijn om deze nieuwe god te slim af te zijn en terug te keren naar de menselijke waarden en de menselijke maat.

Latere denkers hebben betoogd dat Ellul is achterhaald. Hij maakte nog onderscheid tussen de mens enerzijds en de technologie anderzijds. Maar technologie is allang deel geworden van onszelf: wie we zijn, hoe we onszelf definiëren, relaties onderhouden, invulling geven aan ons bestaan – het is niet meer los te denken van de technologie om ons heen. Die 'nieuwe' mens die wel met de snelheid van het technologisch

tijdperk kan omgaan, is wellicht allang in de maak.

De Franse filosoof Bruno Latour en de Amerikaanse fenomenoloog Don Ihde hebben laten zien hoezeer ons dagelijks leven wordt bepaald door technologie: de magnetron beïnvloedt ons eetpatroon en stoplichten, veiligheidsgordels en flitspalen bepalen ons gedrag in het verkeer. Allerlei apparaten zoals brillen of gehoorapparaten hebben we zelfs al letterlijk 'ingelijfd': zij bepalen mede ons zelfbeeld. Ook de Nederlandse techniekfilosoof Peter-Paul Verbeek wijst erop hoe bijvoorbeeld medische apparatuur de interpretatie van ons eigen lichaam verandert. Neem echoscopie, een middel waarmee wordt bepaald wanneer een zwangerschap is voldragen. Het beïnvloedt de relatie tussen degenen die in verwachting zijn en hun ongeboren kind. Behalve om een mogelijke geboortedatum gaat dat ook om mogelijke ziektes die het kind kan hebben, waardoor de ouders eventueel een beslissing moeten nemen over het leven van hun ongeboren kind. Onze wereld is zo doordrenkt van

aan de mythische wereld, zo moeten wij ons overgeven aan de technologische, omdat dat de enige manier is om kennis te verwerven over wie we zijn en wie we zouden kunnen worden. We moeten de alomtegenwoordigheid van de techniek erkennen, juist als we er niet door beheerst willen worden. Techniek betovert en verleidt, zoals de Sirenen en de lotuseters, en het is gewelddadig zoals de cycloop Polyphem. De hyperrationele technologische wereld heeft onmiskenbaar mythische trekken: de dynamiek die Horkheimer en Adorno in de moderne westerse samenleving zagen, namelijk dat beschaving steeds weer omslaat in mythe en vrijheid in beheersing, is herkenbaar in allerlei verschijnselen in de technologische samenleving, zoals met name Ellul heeft duidelijk gemaakt. 'Niemand' beheerst de techniek. Het gevaar van hoogmoed ligt steeds op de loer omdat de 'hybris' is gedepersonaliseerd en in de technische logica zelf verankerd. De maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid bij catastrofes, maar ook bij vernieuwing en ontwik-

technologie dat van een vrije, autonome mens volgens Verbeek geen sprake meer is, als die al ooit heeft bestaan. In een tekst als het 'Cyborg Manifest' van Donna Haraway uit 1987 heeft de versmelting van mens en techniek geleid tot een nieuw soort wezen, en er zijn andere, nog verdergaande voorbeelden, volgens welke de humanistische mens geheel verdwijnt. Dergelijke denkende en voelende robots aan de ene kant en vertechnologiseerde mensen vol chips en transplantaten aan de andere kant werpen de vraag op of zij beide geen moderne verschijningsvormen zijn van de mythische gedochten – overigens vaak zeer lieflijk van uiterlijk en buitengewoon aantrekkelijk – waarmee Odysseus zich moest meten. Beide zijn tenslotte reële verschijningen van de wereld zoals die op een bepaald moment is, met een bepaalde melange van irrationele en rationele factoren.

Offers

De interpretatie van Odysseus door Horkheimer en Adorno is een analyse van de rationele verlichte samenleving tot aan de jaren veertig van de twintigste eeuw. Conclusies over de huidige technologische samenleving naar aanleiding van hun boek kunnen daarom nooit zomaar worden getrokken. Wel maakt hun analyse alert op een aantal zaken die nuttig zijn bij de reflectie over die samenleving.

Als er een overeenkomst is tussen de strijd van Odysseus met de god Poseidon en de hedendaagse vragen rondom de klimaatcrisis, dan is die vooral gelegen in de complexiteit en ondoorzichtigheid van beide. Zoals Odysseus zijn weg moest zoeken in de mythische wereld, zo moeten wij dat in de technologische samenleving. Zoals Odysseus zich moest uitleveren

keling van technologie is nauwelijks meer aan te wijzen. Mede daardoor worden er volop offers aan de technologie gebracht in het verkeer, de ziekenhuizen en op tal van andere plekken. Het is goed je hiervan bewust te zijn tijdens de politieke discussies over de offers die we al dan niet zouden moeten brengen om problemen als de energie- en klimaatcrisis met behulp van technologische vernieuwing op te lossen. De vraag is of het politici, ondernemers, wetenschappers en burgers zal lukken om dié offers te brengen en te vragen, die de macht van technologie erkennen en deze juist daardoor de plaats wijzen die haar toekomt. Offers die ons niet verder afhankelijk maken, maar die ons de regie teruggeven. Dat is de weg die de listige held Odysseus wijst.

x

Literatuur

- Homerus, 'Odyssee', metrische vertaling door A.W. Timmerman, Amsterdam z.d.
 Th. Adorno en M. Horkheimer, 'Dialektik der Aufklärung', Frankfurt 1969 (New York 1944)
 J. Ellul, 'La technique ou l'enjeu du siècle', Paris 1954
 'Jacques, Ellul Het verraad van de techniek.' Documentaire van ReRun Producties, uitgezonden door de IKON op 8.10.1992
 D. Ihde, 'Technology and the Lifeworld', Bloomington/Minneapolis 1990
 B. Latour, 'Wij zijn nooit modern geweest', Amsterdam 1994. (Vertaling van: 'Nous n'avons jamais été modernes', Paris 1991)
 P.-P. Verbeek, 'Techniek en de grens van de mens. De menselijke conditie in een technologische cultuur', in: 'Wijsgerig Perspectief' 45, nr. 3 (2005), 6-17

flirten

Groen- en links-georiënteerde mensen hebben van oudsher een tweeslachtige relatie met technische innovatie. Dit heeft te maken met historische breuklijnen, ideologische categorieën, persoonlijke ervaringen en een fundamentele scepsis tegenover de markt – terecht maar ook onterecht.

Op een dag kreeg ik een e-mail van een oude vriend die mij vertelde dat hij in zo'n Tesla had gezeten. Niet erg lang, schreef hij spijtig, en hij had er geen rondje mee kunnen rijden, maar het was geweldig geweest. Ter afsluiting schreef hij dat hij nu met enige bevreemding naar zichzelf keek, vanwege zijn plotselinge fascinatie voor dit voertuig, de Tesla.

Mijn oude vriend hoort namelijk bij die mensen die zelf geen auto bezitten, met de fiets naar hun werk gaan en op zondag voor zonsopgang aan de rand van drassige gebieden naar zeldzame zangvogels gaan kijken. Vanuit eenzelfde logica gebruikt hij groene stroom en scheidt hij zijn afval. In de gemeenteraad, waar hij een linkse partij vertegenwoordigt, is hij pleitbezorger van een duurzame economie. Nooit heb ik meegemaakt dat hij dweept met technische gadgets als computers, mobiele telefoons of iPods. En dan opeens die fascinatie voor de Tesla, een bolide van Californische makelij die eruitziet als een Ferrari, maar twee keer zo snel van 0 naar 100 kilometer per uur optrekt. Hij wordt voortgedreven door een elektromotor met een volstrekt nieuwe lithium-ionen-accu.

Het ging bij deze Tesla slechts om een flirt, maar toch ziet het er naar uit dat deze nobele, buitengewoon dure en met de nieuwste technologie volgepakte roadster ook de verbeelding van de meest geharde eco-freaks kan prikkelen. En als zelfs uiterst kritische milieu-organisaties op hun websites links plaatsen naar www.teslamotors.com, is dat een aanwijzing dat mijn vriend niet geheel alleen staat.

Iconen van een andere tijd

Roland Barthes noemt in een beroemd geworden essay over de mythen van onze tijd de Citroën DS (in het Frans uitgesproken als "désse", wat godin betekent) een icoon van de moderne tijd en een referentiepunt voor de omzetting van "leven in materie" en dan wel, voegt hij eraan toe, "materie die magischer is dan het leven zelf." Ook het technische artefact Tesla behoort sinds zijn lancering twee jaar geleden tot het rijk der mythen. De Tesla beantwoordt aan onze wensdroom van snelheid met weinig emissies, voortbeweging plus milieubescherming. Als technisch wonder bevindt hij zich in het gezelschap van andere, niet minder iconografisch geladen objecten, zoals de iPod en de iPhone, maar ook banalere objecten zoals de stroom besparende led, de vliedunne zonnepanelen, het lichtgewicht vliegtuig op zonne-energie en de ranke efficiënte installaties in gebouwen die zelf kunnen voorzien in hun energiebehoeften.

Roland Barthes zou zeggen dat al deze fenomenen passen in een galerie van "prachtige" nieuwe artefacten, die een nieuw tijdperk inluiden waarin efficiënt wordt omgegaan met energie zodat de natuurlijke hulpbronnen worden gespaard. Daarbij hoe-

ven we niets te missen van de zaken die voor de moderne mens onmisbaar lijken: onze mobiliteit, onze wijd vertakte netwerken en ons wooncomfort. De "magische" voorwerpen die zijn ontwikkeld hebben ook een bijpassend eigen taalgebruik. Woorden als "efficiëntie", "elegantie" en "eenvoud" roepen de Eros op in discoursen (zoals Michel Foucault zou zeggen) waarin men zich afkeert van de verworvenheden van de beschaving volgens de *Carbon Society*, zoals energie vretende apparaten in huis, CO2-monsters op de weg en vrachtschepen die met hun goedkope diesel het klimaat belasten.

Na de opschudding rond het vierde klimaatrapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) in 2007, toen voor het eerst duidelijk werd bevestigd dat de mens verantwoordelijk is voor een mogelijk catastrofaal klimaatverandering, werd dit discours door niemand sneller opgepikt dan door de reclamebranche. En dan niet in de zin van misleidende etiketten (wat we natuurlijk verwachten van reclame-mensen) maar doordat de producten nu op een andere manier worden "verteld". In één keer kwamen bij zowel koffiezetapparaten als middenklasse-auto's het stroomverbruik, de emissiewaarden en de levensduur in het middelpunt te staan. Deze nieuwe verhalen over efficiëntie die wij in de reclame zien, vormen weer een deel van een veel bredere boodschap die wij als 'megatrend' in de samenleving waarnemen: de trend naar consumentengedrag dat zich de specifieke 'verhalen' van een product eigen maakt en zich daarop oriënteert. Hierbij wordt bijvoorbeeld de vraag gesteld of de aardbeien uit de supermarkt lokaal geproduceerd zijn of worden ingevlogen vanuit Zuid-Afrika. Giorgio Agamben zou hier een 'dispositief' ontwaren, een ontwikkeling die het vermogen omvat om "de gebaren, het gedrag, de meningen en de discoursen" van de mensen "te ketenen, oriëntatie te geven, te controleren en vast te houden". Maar misschien hebben we bij dit dispositief te maken met begeerte die, zoals Emmanuel Lévinas formuleerde, "door het begeerde niet wordt bevredigd maar wordt verdiept," want wij weten dat we op reis zijn naar nieuwe, efficiënte technologieën. En die reis is nog lang niet ten einde.

Slimme oplossingen voor krantenlezers

In elk geval is het opmerkelijk wat het vierde klimaatrapport van het IPCC in korte tijd teweeg heeft gebracht. Volgens een internationale enquête van bandenfabriek Continental in september van dit jaar, is tegenwoordig 45,8 procent van de automobilisten in de acht grootste markten bereid om een elektrische auto te kopen. Van de autokopers in Duitsland wil 83 procent vooral een zuinige auto en in grote steden als Berlijn, Londen en Parijs worden met veel succes fietsen en elektrische auto's ingevoerd voor korte afstanden. De zonne-energiebranche maakt een drie-voudige bloei door: ten eerste met een extreme groei van de productie van traditionele silicium-zonnecellen, verder doordat een nieuwe generatie van zeer dunne cellen (met een lager rendement, van rond de 10 procent, tegenover 20 procent bij siliciumcellen) spoedig op de markt zal verschijnen, en tot slot doordat er een aantal grote energiecentrales is gepland die op zonnearmte werken, en wel in China, Spanje en een aantal Amerikaanse sta-

neergang van de auto-industrie in Amerika houdt ongetwijfeld verband met het feit dat mensen op dit moment liever een Prius of een Smart kopen dan een Hummer of een Dodge Nitro, omdat de prijs en het onderhoud van de laatste twee niet meer opwegen tegen hun *appeal*. Het langzame einde van General Motors, Ford en Chrysler is echter ook een gevolg van feitelijke desinvesteringen – niemand wil nog geld steken in een bedrijfstak die als moeilijk geldt, als energie-intensief en als zeer ongunstig voor het klimaat. Met name Warren Buffet wees de weg toen hij en andere investeerders hun geld terugtrokken uit de Amerikaanse auto-industrie. Buffet heeft 231 miljoen dollar geïnvesteerd in het Chinese technologie- en autoconcern BYD, dat op het punt staat een hele reeks van elektrische auto's op de markt te brengen.

De basis van dergelijke radicale omschakelingen is uiteraard een bepaalde toekomstverwachting, en deze toekomst wordt in hoge mate bepaald door overheidsregelingen. Volgens Paul Dickinson, de baas van het *Carbon Disclosure Project* zal er binnen enkele jaren in alle industrielanden sprake zijn van wetgeving waarbij meer dan nu het geval is belasting wordt geheven op de uitstoot van CO₂ en andere klimaatgassen. Dickinson benadrukt dat de prijs voor de uitstoot van een ton CO₂ voortdurend zal stijgen en dat de emissierichtlijnen sowieso strenger zullen worden, ook in opkomende markten als China, India en Brazilië. Dit zijn de aannames waarmee het *Carbon Disclosure Project* werkt.

Sinds zeven jaar onderzoeken Paul Dickinson en zijn team de 500 grootste bedrijven ter wereld aan de hand van de vragen: "Is dit concern toegerust voor naleving van de steeds strenger wordende overheidsbepalingen omtrent het klimaat?" en: "Heeft dit concern op basis van deze veronderstellingen op lange termijn een goede of een slechte positie op de markt?" Voor de 500 grootste bedrijven is de beoordeling van het *Carbon Disclosure Project* (CDP) inmiddels erg belangrijk geworden, want hieruit blijkt of een bedrijf onderweg is naar een slimme, op vermindering van CO₂ gerichte toekomst, of dat men blijft vasthouden

aan oude, grondstoffen verslindende technologieën. Nationale en regionale beoordelingen vullen het omvangrijke werk van het CDP aan, zodat investeerders op grond van de gepubliceerde inschattingen een goede kijk hebben op de huidige en toekomstige strategieën van grote en middelgrote concerns.

Overheidsbemoeienis (in de zin van handelingen ten behoeve van, en namens, een samenleving) is voor de spelers op de nieuwe markt van de slimme technologieën het kader voor de spelregels van de toekomst, daarover bestaat een vergaande consensus. Een referentiepunt daarbij is het Montréal Protocol ter bescherming van de ozonlaag, dat heeft laten zien dat gemeenschappelijke overheidsbemoeienis op wereldwijde schaal in zeer korte tijd een schadelijke technologie kan uitbannen. Maar vooral van belang is het – door velen verguisde – Verdrag van Kyoto, met duidelijke omschreven doelen op het gebied van emissies van klimaatgassen. Dit verdrag, waar na de ambtsaanvaarding van Barack Obama ook Amerika toe zal treden, heeft voor het samenspel tussen staat en markt een reeks van nieuwe mechanismen geschapen, waaronder de mogelijkheid om in CO₂-certificaten te handelen. Hiermee wordt niet in de laatste plaats een belangrijk signaal gegeven aan de industrie dat klimaatgas geen verwaarloosbare materie is die letterlijk in rook opgaat, maar dat het gaat om een stof die gemeten kan worden in tonnen en een bepaalde prijs heeft.

Aan het einde van dit proces staan dan innovatieve projecten zoals www.betterworld.com, waarbij in Israël en Denemarken een infrastructuur wordt gecreëerd voor elektrische tankstations en de invoering van elektrische auto's. Ook zijn er in veel landen stimuleringsprogramma's voor de bouw van zonnecelinstallaties.

De vraag is dus niet 'markt of staat'. Beiden moeten elkaar aanvullen, ook (en vooral) vanuit het besef dat de markt het niet alleen kan, zoals de verdedigers van de 'vrije' markt in de slipstream van Milton Friedman ons jarenlang wilden wijsmaken. Het geloof is er dat de nieuwe markt van de smart technologieën weliswaar goede kansen heeft tegenover de oude, op aard-

Now in Production

The Tesla Roadster:

- 100% electric
- 0 to 60 mph in 3.9 seconds
- 14,000 rpm redline
- Burns no oil*
- 244 miles per charge*
- Pennies per mile*

more images

olie gebaseerde technieken, maar ook is er het inzicht dat markten geen natuurverschijnselen zijn (zoals de Chicago-school van Friedman beweerde), maar voortkomen uit de maatschappij, de cultuur, en daarmee ook onderworpen zijn aan politieke wil.

Na de Tesla

Nog even terug naar de Tesla. Mijn vriend zal het vermoedelijk laten bij een flirt, weliswaar met het redelijke argument dat hij zich de rode bolide sowieso nooit zal kunnen veroorloven, maar hij zal vermoedelijk ook nooit de slimme nieuwe elektrische auto's kopen van merken als Think, BO en Smart, of Renault en Mercedes, die binnenkort op de markt komen. Zelfs niet de Fiat Phylla, die helemaal van hout wordt gemaakt. Men kan hem deze scepsis niet kwalijk nemen, want mijn vriend kwam net als vele andere 40-plussers toen hij opgroeide in opstand tegen de generatie van zijn ouders, de 'aardolie-generatie', die de uitbuiting van grondstoffen als basisvoorwaarde beschouwde voor het maken van winst, en de 'heerschappij van de mechanisatie', in de betekenis van Siegfried Giedion, verhief tot leidmotief van elk menselijk handelen.

Mijn vriend heeft gedemonstreerd tegen kerncentrales, tegen de plaatsing van kruisraketten, tegen de eerste Golfoorlog en ook tegen de tweede. Hij heeft tegen Shell gedemonstreerd en tegen het transport van radioactief materiaal. Hij heeft handtekeningen verzameld tegen de aanplant van genetisch gemanipuleerde tarwe en tegen luchtvervuiling door fijnstof. En hij heeft zich meerdere keren bij acties van Greenpeace laten vastketenen aan fabrieksschoorstenen. Bij dit alles – bij de strijd tegen wat ooit werd omschreven als het 'politiek-militair-industriële complex' – is hij ergens onderweg zijn enthousiasme voor de techniek kwijt geraakt. Hij is zelfs niet gevoelig voor het argument dat de acties waaraan hij heeft deelgenomen de weg hebben vrijgemaakt voor wat nu gaat komen.

Maar zijn kinderen – die zijn opgegroeid met iPods en Skype, met zonnecellen op de daken en met windturbines – zullen de vruchten kunnen plukken. Hopelijk.

Zwitserland 1953, affiche van Josef Müller-Brockmann

Literatuur en websites:

Giorgio Agamben, *Qu'est-ce qu'un dispositif*, Rivages, Paris 2007

Roland Barthes, *Mythologies*, Paris 1970

Emmanuel Lévinas, *Alterité et transcendance*, Paris 1996

Michel Foucault, *L'ordre du discours*, Paris 2002

www.teslamotors.com

wecansolveit.org

www.cdproject.net/

www.christophbkeller.ch

Uit het Duits vertaald door Michiel Nijenhuis

houd je niet tegen.”

Het Rathenau Instituut bericht parlementariërs gevraagd en ongevraagd over kansen en risico's van nieuwe technologieën. Directeur Jan Staman over het beïnvloeden van de politieke agenda en het Haagse krachtenveld. “Alle Kamerleden zijn me even lief.”

Waarom moet de politiek zich met technologie en wetenschap bemoeien?

“Omdat wetenschap en technologie onze samenleving zo ingrijpend veranderen dat politici zich daartoe moeten verhouden. Enerzijds zijn er de hoogtechnologische systemen die in een crisis verkeren. Neem de intensieve veehouderij. De enige manier om Nederlandse boeren te laten concurreren is het toepassen van technologie. Onze landbouw is door en door rationeel. 450 miljoen varkens, kippen en runderen in het kleine Nederland. De kritiek van burgers, ecologen en de Partij voor de Dieren daarop neemt toe. Zij vinden dat de landbouw niet duurzaam genoeg is en pleiten voor een *Agrarwende*, meer biologische landbouw. Daar staan enorme gevestigde belangen op het spel. Het CDA verdedigt de belangen van de boeren, GroenLinks die van de biologische landbouw. Die moeten partij kiezen in dit waardenconflict. Anderzijds zijn er de nieuwe technologieën die de samenleving ingrijpend gaan veranderen op een manier die we tot nu toe niet kennen. Neem *human enhancement*, het perfectioneren van mensen. Er komen pillen op de markt die je geheugen verbeteren, we krijgen meer grip op het leerproces. Dat roept vragen op hoe we onze scholen willen inrichten. Aloude vraagstukken worden opnieuw actueel. Geen politicus die daar niets mee te maken wil hebben. Dat is onontkoombaar, want die pillen houd je niet tegen. In onze liberale samenleving kun je zeggen: ‘Daar zijn we zelf bij. We kunnen zelf beslissen’. Dat is slechts tot op zekere hoogte zo. Een derde reden is dat nieuwe technologieën risico's met zich meebrengen. De nanobuisjes zijn een actueel voorbeeld. Nanobuisjes zijn minuscule koolstofmoleculen met interessante materiaaleigenschappen elektronische toepassingen. Twee weken

geleden publiceerde het RIVM een rapport met als boodschap: ‘We weten weinig over de giftigheid. We kunnen niet afgaan op de resultaten van toxicologisch onderzoek bij vergelijkbare stoffen die niet dat nano karakter hebben. Voordat we de zaak op orde hebben zijn we 5 tot 10 jaar verder en dan moet er internationaal wel regie gevoerd worden’. Maar er zijn nu aanwijzingen die in de richting van giftigheid wijzen. *Nature* publiceerde onlangs een studie over muizen die met nanodeeltjes zijn geïnjecteerd. Die ontwikkelden kanker. Het is als met asbest, alleen hebben de nanodeeltjes met hun minieme afmetingen een nog hogere penetratie. In 2006 hebben we de Kamer al per brief gewaarschuwd. ‘Als je niet uitkijkt, overheid, ben jij straks degene aan wie het ligt dat burgers zo wantrouwend zijn over nanotechnologie.’ Die brief heeft niet geleid tot concrete acties.”

Waarom niet?

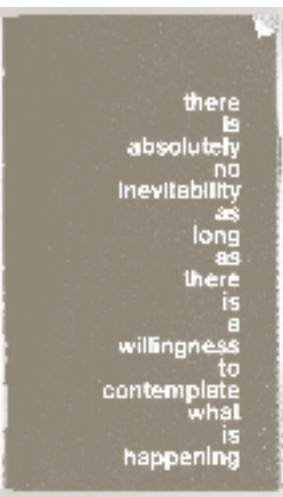
“Het was nog te vroeg. We waren de eersten die een signaal afgaven en dan gebeurt er niets. Het moet vaker gezegd worden en het moet ook worden betwist. Er zijn ook nog geen schandalen en incidenten. Het RIVM rapport zal wel de basis gaan vormen voor vervolgstappen. Nanotechnologie als debatonderwerp lukt nog niet als de mensen zich geen voorstelling kunnen maken van wat er gaande is en het woord niet eens schrijven kunnen. Dat is al moeilijk genoeg voor Kamerleden die simpelweg geen tijd hebben om te weten wat er allemaal op ons afkomt. Laat staan dat burgers het snappen.”

Hoe zorg je dat vragen rondom nieuwe technologie op de politieke agenda komen?

“Het politieke discours begint al bij de feiten. Een NGO waarschuwt voor de gevaren, ondernemers zwakken dat af. Het Rathenau Instituut doet het grondwerk: wij

maken een *state of the art* van technologische ontwikkelingen. Dat begint met onderzoek. Hoe zit het met de eerste congressen over dit thema? Worden ze goed bezocht? Wie komen er? We horen daar de wetenschappelijke en maatschappelijke claims. We onderzoeken wie er geld in stopt en hoeveel? We interviewen de experts. Zo zie je hoe een wetenschapsveld zich ontwikkelt. Soms vragen we ook andere wetenschappers een veld in kaart te brengen. Vervolgens is het belangrijk de zaak scherp te krijgen: wat is de kwestie, waar draait het in de kern om? De kern van ons werk, *Technology Assessment (TA)*, is om wetenschappelijk gefundeerde informatie te genereren over de betekenis van technologische ontwikkelingen voor mens en maatschappij. Meestal is het Rathenau de eerste. Je publiceert er een boekje over. Je benadert de vaste Kamercommissie om het op hun agenda te krijgen. Kamerleden reageren snel nadat iets in de krant heeft gestaan. Dus je organiseert een publiek debat om het publiek te informeren, je nodigt er journalisten bij uit. Journalisten hebben een checklist: hoeveel incidenten zijn er? Wie heeft er last van? Over welke producten gaat het concreet? Als je daar geen antwoord op hebt, ben je nog te vroeg. De VPRO heeft me wel eens weggestuurd: kom over een jaar maar terug. Maar als de media zeggen: ‘Verrek, die lui van het Rathenau hebben iets te pakken’, dan weet je dat je goed zit. Het is nieuws. Het is wel van levensbelang om in de media niet hyperig te doen. In ons werk is een hype creëren een doodzonde. Je moet met een degelijk, onderbouwd verhaal komen dat toch op het scherpst van de snede is. Anders rekenen politici je daar later op af. Het moet parlamentsrijp zijn.”

Wanneer is een onderwerp rijp?

Boven: foto van Paul Schuitema, Nederlandse snelweg in de jaren dertig.

Onder: de massaproductie van auto's begon in 1914, toen Henry Ford ontdekte dat een lopende band de productiekosten radicaal omlaag bracht. Het werk aan de lopende band was zo onaangenaam dat Ford het loon moest verdubbelen om zijn personeel te behouden. (Foto: Getty)

Jan Staman: “...

“De timing is belangrijk. Ik noemde al berichtgeving in de media. Maar je moet ze ook concrete handvatten bieden: heldere conclusies en concrete aanbevelingen. In het geval van nanotoxicologie: bewerkstellig in Brussel regie op het onderzoek naar de nanotoxicologie en zorg ervoor dat je dit eerst goed hebt geregeld voordat je een nationaal debat over nano entameert. Het draait om timing, dat is de les van de laatste vijf jaar. Produceer geen dikke wetenschappelijke publicaties want die leest niemand. Een Duitse ambtenaar vertelde me onlangs: ‘Die TA-instituten schrijven dikke boeken van honderden pagina’s en het is mijn taak om die niet bij de bewindslieden te laten belanden.’ Dat moet je dus voorkomen als je gehoord wilt worden. Onze meerwaarde zit in het tonen van politieke relevantie: we snijden thema’s aan die de ene politicus bejubelt en waar de ander een pesthekel aan heeft. Kijk bijvoorbeeld naar de opsporing. Met de kleine chips, RFID’s, in telefoons, pinpassen en OV-chipkaart is iedereen te lokaliseren, op elke plek in Nederland. Die jongens van het Openbaar Ministerie en de politie zijn niet gek. Die zien in die informatie- en computertechnologie enorme kansen voor de opsporing. Iedereen is te volgen in de gedigitaliseerde samenleving. Al die data worden opgeslagen. Dat gebeurt op grote schaal in Nederland. De mensen van GroenLinks en D66 hebben dat goed in het snotje. Dan zie je Pechtold schitteren in het debat als hij het opneemt voor de privacy van de burger. Maar Teeven en Haersma Buma liggen ook op ramkoers. Die technologie is nodig voor de veiligheid, vinden zij. Plots is in het publieke domein zichtbaar hoe de rollen verdeeld zijn.”

Zitten Teeven en Haersma Buma wel te wachten op een advies

van het Rathenau Instituut over opsporing? Loopt het Rathenau Instituut niet het risico een spelel van de politiek te worden? Dat Kamerleden het instituut links vinden of juist rechts?

“Als het Rathenau met aanbevelingen komt, steekt het inderdaad zijn nek uit. Al snel treft het verwijt je dat je een politieke kleur hebt. Het is uiterst behoedzaam balanceren om dat te voorkomen. Ik wordt vaak gevraagd om op radio of televisie met een Kamerlid in debat te gaan. Dat doe ik niet. Ik moet buiten het politieke metier blijven. Het is verdacht als ik de argumenten van een politicus moet weerleggen. Dat is niet de rol van het Rathenau Instituut.

Maar soms krijgen we wel het verwijt dat we politiek bedrijven. Henk Jan Ormel van het CDA heeft vorig jaar vragen gesteld over een publieksonderzoek naar stamcellen. Het Rathenau wilde de mening van de Nederlandse bevolking peilen over de toelaatbaarheid van het kweken van embryo’s, niet voor IVF-bevruchting, maar speciaal voor de productie van stamcellen voor wetenschappelijk onderzoek. Ormel zei in *Trouw*: ‘Het regeerakkoord is glashelder over embryo’s. Het Rathenau vertroebelt schoon water door erin te roeren.’ Hij wilde zijn christelijke achterban duidelijk het signaal geven dat de waarde van het leven een belangrijke kwestie voor het CDA is. Hij riep ons in de Kamer tot de orde en vroeg de minister om het publieksonderzoek af te blazen. Maar hij kreeg in het overleg daarover geen steun voor zijn opvatting.

Dat we soms in de tang zitten hoort erbij. Ormel heeft dat recht. Bovendien is dat waar je stiekem op hoopt. Als de politieke pijn voelbaar wordt, weet je dat je goed zit. Tegelijkertijd moet ik blijven nagaan: heeft Ormel niet ook een punt? Ben ik niet op zijn stoel gaan zitten?”

In hoeverre kunnen Kamerleden sturing geven aan nieuwe technologieën als de kwestie eenmaal op tafel ligt?

“De Kamer moet het politieke moment creëren. De minister scherp houden en vragen hoe zijn plan eruit ziet. Of dat in overeenstemming is met wat experts erover zeggen. Verder moeten ze open zijn naar de burger. Zeg wat de risico’s van nanobuisjes zijn en waar de echte gevaren schuilen: in het voedsel, in stoffen die geïnhaliseerd kunnen worden. Maak helder wat je voor je rekening neemt en wat niet.

Bij nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen als *human enhancement* is onderzoek nodig. Geef NWO geld voor een onderzoek van ethici die de maatschappelijke kwesties in kaart brengen. Kranten zijn daar tuk op. Dan heb je nieuws. Faciliteer het publieke debat want mensen hebben tijd nodig om aan deze grote maatschappelijke vragen te wennen. Maar de overheid moet niet zelf het debat proclameren, zoals ze gedaan heeft bij de brede maatschappelijke discussies over kernenergie en biotechnologie. De burgers zijn niet gek. Die voelen ook wel aan dat ze dan medeplichtig worden gemaakt en aan het eind de nadelen toch moeten slikken. Brede maatschappelijke discussies georganiseerd door de overheid zelf houden het gevaar dat het debat niet echt open is. Er zijn dus voldoende instrumenten, maar vaak zijn Kamerleden toch te laat. Het is goed dat ze niet meteen achter het eerste het beste signaal aanhollen. Maar ze moeten het wel serieus nemen: actief op zoek naar bevestiging of betwisting ervan. Het blijkt iedere keer weer lastig voor overheden om snel daadkracht te tonen en de regie op te eisen. Het kan met nanotechnologie nog goed gaan, maar het gevaar dat het fout gaat is reëel. Er is geen sprake van politieke onwil, maar het is een

leerproces. Uiteindelijk heeft de politiek geleerd van de brede maatschappelijke discussies over kernenergie en biotechnologie. Mensen vinden het het ergste wanneer hun regering ad hoc reageert en alleen maar incidentenpolitiek bedrijft. Terrorismecoördinator Tjibbe Joustra heeft dat eens mooi verwoord. Om het in mijn eigen woorden te zeggen: burgers zijn risiconemers. Die kunnen risico’s echt wel aan, zelfs als het fout gaat. Maar wat ze niet pikken is een slordige ambtenaar die niet gedaan heeft wat hij had moeten doen. Dat is de kern, denk ik.”

Hoe is de relatie van het Rathenau Instituut met Kamerleden?

“We onderhouden veel persoonlijke contacten met Kamerleden. Regelmatig worden we uitgenodigd voor overleggen en ronde tafelgesprekken. Daar doen we dus echt mee. Links en rechts, alle Kamerleden zijn me even lief. Zo’n man als Fred Teeven is leuk om in een debat te hebben. Teeven is een bokser, die houdt van het gevecht. Maar hij is wel *clean*. Hij neemt geen blad voor de mond. Je zult van mij geen woord minachting over parlementariërs horen. Ik heb veel waardering voor ze. Ik begrijp wat ze doen en waarom ze het zo doen. Want ik geef het je te doen. De politiek is toch een arena, een vechtpartij met veel middelen die god verboden heeft. Je moet het algemene belang in de gaten houden maar ook scoren voor je achterban. Je moet *in the picture* komen. Het is een eenzame rol die je hebt als politicus.”

x

illustratie: Herko van Eerden

ambient

Technologische mogelijkheden hebben altijd geleid tot toekomstdromen. De droom die de Europese Unie dichterbij wil brengen is ontwikkeld door Philips en heet: *Ambient Intelligence*. Over de ontwikkeling van een concept.

In de jaren tachtig zat ik als kind wekelijks aan de buis gekluisterd voor de televisieserie *TROS Wondere Wereld*, waarin de – inderdaad – wondere wereld van de moderne techniek aan het publiek werd geopenbaard door de licht verstoffte, maar daardoor des te intrigerendere astronoom Chriet Titulaer. Titulaer toonde, onder andere vanuit zijn Huis van de Toekomst in Rosmalen, een grenzeloze hoeveelheid aan slimme apparaten: slimme koelkasten, slimme fornuizen en magnetrons, slimme stofzuigers, slimme (en draadloze!) telefoons, apparaten die op stemherkenning en bewegingssensoren werkten, of op zonne- en windenergie. En dat alles begeleid door Titulaer's onderkoelde, doch optimistische verhaal: kijk eens, wat een geweldige toekomst we tegemoet gaan! Twee jaar geleden was ik in *Living Tomorrow* in Amsterdam, het huis van de toekomst van het nieuwe millennium. Chriet Titulaer was er helaas niet, maar tot mijn lichte vermaak trof ik er veel van dezelfde toekomstdromen aan: slimme koelkasten, slimme fornuizen en magnetrons, slimme (en natuurlijk draadloze) telefoons, apparaten die op stemherkenning en bewegingssensoren werkten, of op zonne- en windenergie... Niets nieuws onder de zon, zou je denken. Onze technologische toekomstdromen zijn in twee decennia, zo blijkt, niet of nauwelijks veranderd, ondanks de enorme technologische ontwikkelingen die er juist in deze periode hebben plaatsgevonden. Kennelijk spreken slimme koelkasten en slimme stofzuigers nog altijd tot de verbeelding van ontwerpers en publiek – maar nu ook weer niet zodanig dat ze intussen grootschalig commercieel vermarkt worden.

Maar het is te gemakkelijk om *Living Tomorrow* terzijde te schuiven als niet terzake doend, als het bewijs van een eeuwig durende techno-optimistische fantasie waar niemand op zit te wachten. Al te vaak belanden discussies over technologie van de toe-

komst in een van de volgende karikaturen: of zij worden als onrealistisch, onwenselijk en letterlijk angstaanjagend weggewuifd ('de wereld gaat ten onder door de technologie'), of zij worden met overdreven enthousiasme omarmd als de remedie voor al onze problemen ('de wereld wordt gered door de technologie'). Beide perspectieven doen geen recht aan de complexiteit van de werkelijkheid en die van technologische ontwikkelingen. Bovendien belemmert een vooringenomenheid jegens 'de Technologie' (met een hoofdletter) ons erin realistisch en zorgvuldig te doordenken wat de consequenties zijn van allerlei technologische ontwikkelingen voor onze samenleving, en voor (en in) ons alledaagse leven. En juist dat is in een tijd van razendsnelle, allesdoordringende technologische ontwikkeling van het allergrootste belang.

Daarnaast is er nog een andere reden om *Living Tomorrow* serieus te nemen. In dit huis presenteerde Philips samen met een aantal partners een reeks prototypes die de belichaming vormden voor haar technologische visie op de nabije toekomst: *Ambient Intelligence*. Philips ontwikkelde deze visie aan het einde van de jaren negentig. Al vrij snel na haar lancering vond zij haar weg naar Brussel, naar de beleids- en strategische documenten van de Europese Commissie. In het afgelopen decennium is *Ambient Intelligence* uitgegroeid tot één van de pijlers van het technologiebeleid van Europa – zowel in het Zesde als het Zevende Kaderprogramma van de EU neemt zij een prominente plaats in. De technologische wereld van morgen wordt een wereld van *Ambient Intelligence*, zo lijkt Europa ons te willen vertellen. Als dat zo is, dan hebben we reden genoeg om deze visie serieus te nemen. Maar wat is *Ambient Intelligence* eigenlijk? Hoe zal de technologische wereld van morgen er uit gaan zien als deze visie gerealiseerd wordt? En op welke manier houdt de Europese Commissie zich bezig met onze technologische toekomst?

Slim en persoonlijk

De *Ambient Intelligence* visie voorspelt een wereld waarin draadloze, in netwerken met elkaar verbonden technologieën continu met elkaar communiceren om ons als gebruikers op een zo 'natuurlijk' en onopvallend mogelijke manier van informatie en entertainment te voorzien. Een belangrijk kenmerk van de technologie in de *Ambient Intelligence* visie is, dat zij is weggewerkt in de achtergrond – zij wordt aan ons zicht onttrokken en inge-

bouwd in muren, meubels, auto's en kleding. Deze weggewerkte technologie bevindt zich niet alleen in onze privéruimtes (huis, kantoor), maar kan ook in de publieke ruimte aanwezig zijn. Denk dan bijvoorbeeld aan een bushokje met interactieve panelen die op uw persoon toegesneden route-informatie geven, of aan billboards waarbij men met een druk op de knop van de mobiele telefoon direct kaarten kan bestellen voor het concert waarvoor geadverteerd wordt, of aan etalageruiten die, wanneer u er langsloopt, plots reclame maken voor het nieuwste boek van uw favoriete auteur.

Om toegang te krijgen tot de technologische netwerken die in privéomgevingen en in de publieke ruimte aanwezig zijn, gebruiken mensen in een wereld van *Ambient Intelligence* een mobiele telefoon of een ander draagbaar apparaat – in de *Ambient Intelligence* visie wordt een dergelijk apparaat de 'toegangssleutel' ('access key') genoemd. In dit apparaat worden de persoonlijke gegevens en voorkeuren ('profielen') van gebruikers bewaard. Deze profielen vormen een van de belangrijkste aspecten van de *Ambient Intelligence* visie. In de toekomst, zo stelt deze visie, moeten informatie-, communicatie- en entertainmentdiensten worden afgestemd op de persoonlijke voorkeuren van individuele gebruikers. Geen twee technologiegebruikers zijn hetzelfde, en aangezien we in een wereld leven die steeds verder en steeds ingrijpender van technologie doordrongen raakt, wordt het des te belangrijker dat technologieën hun gedrag kunnen aanpassen aan de specifieke wensen van individuele gebruikers. Technologie van de toekomst zal moeten kunnen anticiperen op de voorkeuren van ieder afzonderlijk individu – ze moet 'gepersonaliseerd' zijn. Wie prijs stelt op veel input van zijn 'access key' zal vaak informatie- en entertainmentsuggesties krijgen; wie een hekel heeft aan onderbrekingen zal door deze 'persoonlijke assistent' beschermd worden tegen informatie-overload, en zo veel mogelijk met rust gelaten worden. Om te kunnen anticiperen op de wensen en behoeften van individuele gebruikers, maakt de technologie gebruik van de 'profielen' die in de 'access key' zijn opgeslagen – deze bevatten bijvoorbeeld informatie over in het verleden gemaakte keuzes en behoeften in vergelijkbare situaties.

Om de wensen en voorkeuren van een gebruiker zo goed mogelijk te beantwoorden, moeten *Ambient Intelligence* technologieën gebruikers door te tijd heen 'leren ken-

nen', en moeten ze hun eigen gedrag leren aanpassen aan de wensen en behoeften van die gebruiker. *Ambient Intelligence* technologieën moeten daarom 'adaptief' zijn. Bovendien moeten ze contextgevoelig zijn. Dat wil zeggen dat de technologie herkent in welke omgeving en in welk type situatie een gebruiker zich bevindt, en vervolgens in staat is haar eigen gedrag aan te passen aan die situatie. Wanneer een gebruiker in zijn eigen huis is, zal hij behoefte hebben aan andersoortige informatie en entertainmentdiensten dan wanneer hij in de openbare ruimte is. Veel gebruikers zullen het bijvoorbeeld niet fijn vinden als zeer persoonlijke informatie in een publieke ruimte ten overstaan van vreemden zichtbaar wordt gemaakt – privé e-mails zichtbaar maken op de stoeptegels bij een bushalte zullen de meeste gebruikers niet waarderen. De technologie moet dus kunnen 'begrijpen' waar een gebruiker is en welke diensten hij of zij in de huidige omgeving aangeboden zou willen krijgen.

Van Philips naar de EU

Waarom heeft de Europese Unie interesse in de *Ambient Intelligence* visie? En wat zijn de redenen waarom de Europese Commissie deze visie tot speerpunt in het Europese technologiebeleid heeft gemaakt? De Europese Commissie heeft een aantal verschillende advies- en beleidsontwikkelingorganen. Op het gebied van technologie zijn de belangrijkste twee de Information Society Technologies Advisory Group (ISTAG), een adviesgroep van wetenschappers en beleidsmakers uit verschillende disciplines die de Europese Commissie adviseert op het gebied van de ontwikkeling en totstandkoming van de informatiesamenleving, en IPTS, het Institute for Prospective Technological Studies, een onderdeel van het Joint Research Centre dat in opdracht van de Europese Commissie beleidsvoorstellen ontwikkelt in relatie tot centrale Europese thema's zoals bijvoorbeeld gezondheidszorg, energievoorziening, en technologieontwikkeling.

Zoals gezegd is de *Ambient Intelligence* visie oorspronkelijk ontwikkeld door Philips in Eindhoven. Zowel IPTS en ISTAG raakten eind jaren negentig al snel onder de indruk van de plannen die Philips presenteerde, en zo werden zij een belangrijke pijler in de technologietactiek van de Europese Commissie. Men zou dat opmerkelijk kunnen noemen – de Europese Commissie heeft een visie die door een commercieel bedrijf is ontwikkeld vrijwel naadloos overgenomen en een plaats gegeven in het centrum van haar

eigen plannen. Hiervoor is een politiek-economische verklaring. Al sinds de jaren tachtig is de Europese Unie naarstig op zoek naar manieren om zowel op het gebied van media als van technologieontwikkeling een wereldspeler te worden die op gelijke voet mee kan doen met de andere grote spelers: de Verenigde Staten en Japan. Het hebben van een eigen, Europese technologievisie paste uitstekend in dit streven. Bovendien zou een eigen technologieparadigma kunnen bijdragen aan het in Europa zo gemiste gevoel van eenheid, van samen aan één toekomstig doel werken – en misschien zelfs bijdragen aan de versterking van het gevoel van een Europese identiteit. Daarbij komt natuurlijk – ook niet onbelangrijk – dat het uitrollen en ontwikkelen van een dergelijke Europese technologievisie betekent dat er grote investeringen gedaan worden, dat de Europese economie een flinke injectie krijgt, en dat er werkgelegenheid ontstaat. De *Ambient Intelligence* visie van Philips kan beschouwd worden als het antwoord op een vraag die Europa al sinds de jaren tachtig bezighield.

Maar er zijn ook nog andere, meer inhoudelijke redenen waarom de Europese Commissie de *Ambient Intelligence* visie omarmde. Europa worstelt met een aantal sociaal-economische en politieke kwesties, en *Ambient Intelligence* technologieën worden gezien als mogelijke bijdragen aan de oplossing ervan. Eén van de belangrijkste thema's van de komende decennia is dat van de grote verschuiving in de bevolkingsopbouw van de gehele westerse wereld. Ook in Europa staat het thema van de 'vergrijzende samenleving' hoog op de agenda. Vragen over het in stand houden van het sociale zekerheidssysteem en de stijgende kosten van de gezondheidszorg staan centraal in de discussie over Europa's nabije toekomst. *Ambient Intelligence* zou een bijdrage kunnen leveren aan het oplossen van deze problemen, zo stelt Europa. Een deel van de *Ambient Intelligence* visie richt zich specifiek op het ontwikkelen van toepassingen voor de gezondheidszorg en het ontwikkelen van slimme oplossingen voor de thuisomgeving waarmee ouderen langer zelfstandig zouden kunnen blijven wonen. Als ouderen in hun eigen woning omringd zouden zijn door technologieën die hun welzijn monitoren, hen in de huishoudelijke taken ondersteunen en hen in staat stellen via verschillende kanalen met anderen te communiceren, dan zou deze groep mensen langer zelfstandig kunnen blijven, en minder aanspraak hoeven

te maken op de zorg, zo verwacht men.

Een ander sociaal thema waarmee *Ambient Intelligence* in verband wordt gebracht is dat van de overgang van de 'massasamenleving' naar de 'netwerksamenleving'. In de loop van de afgelopen decennia is naast het traditionele kerngezin een steeds grotere diversiteit aan leefvormen en -stijlen ontstaan. Afwijkende levenskeuzes en levenspaden zijn aanzienlijk gebruikelijker dan een aantal decennia geleden en het creëren van een individuele levensstijl is zo ongeveer tot norm verheven. Josephine Green, die een belangrijke bijdrage leverde aan het ontwikkelen van de *Ambient Intelligence* visie binnen Philips, noemt deze trend 'mozaïek leven': een leven dat bestaat "uit een caleidoscoop van simultane of sequentiële relaties, carrières of leefstijlen." Ze wijst erop dat traditionele vormen van verbondenheid, zoals lokale gemeenschappen, de kerk, het gezin, en de natie staat minder belangrijk worden, wat betekent dat mensen op zoek gaan naar nieuwe vormen van verbondenheid. Informatie- en communicatietechnologieën, van de mobiele telefoon tot het internet, kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Ze stellen mensen in staat sociale relaties te onderhouden met mensen die zich niet (noodzakelijk) in hun fysieke omgeving bevinden en vervullen daarmee voor velen een rol in het creëren en onderhouden van nieuwe netwerken en nieuwe vormen van verbondenheid. *Ambient Intelligence*, met haar nadruk op personalisering, haar uitgebreide mogelijkheden voor virtuele communicatie en haar 'altijd-aan' karakter, kan op een vergelijkbare manier een belangrijk medium vormen voor het bouwen, behouden en verstevigen van sociale netwerken in een steeds meer individualistische en nomadische sociale werkelijkheid.

Een derde domein waarbinnen *Ambient Intelligence* door de Europese Commissie vaak naar voren wordt gebracht is dat van de openbare veiligheid. In het tijdperk na 9/11 zijn thema's als surveillance en het opgeven van persoonlijke vrijheid ten behoeve van een (vermeende) verbeterde publieke veiligheid niet meer van de nationale en Europese beleidsagenda's weg te denken. De terroristische aanvallen in Madrid en Londen hebben deze kwestie alleen maar meer urgentie verleend. Vaak worden *Ambient Intelligence* technologieën genoemd als belangrijke factor in het verkrijgen van grote hoeveelheden zeer gedetailleerde informatie – het soort informatie waarover zowel geheime diensten als de verschillende Europese en

ationale handhavingorganisaties graag zouden beschikken. Ook sommige politici geloven dat ze met het verkrijgen van dit soort informatie echt greep zouden kunnen krijgen op de dreiging van internationaal terrorisme. Tegelijkertijd is dit ook een van de meest omstreden aspecten van de *Ambient Intelligence* visie. Op dit moment al wordt binnen de Unie stevig gediscussieerd over vraagstukken rondom privacy en security in relatie tot technologische ontwikkeling, en we mogen er van uitgaan dat de realisering van de *Ambient Intelligence* visie deze discussie alleen maar actueler zal maken.

Een laatste belangrijke sociaal-economische trend waarbinnen *Ambient Intelligence* technologieën volgens de Europese Commissie een rol zouden kunnen vervullen is de verwezenlijking van Europa's aspiratie om de leidende kenniseconomie in de wereld te worden. In 2000 ondertekende Europa de Lissabon doelstellingen, die stellen dat Europa er naar moet streven om "de meest competitieve en dynamische kenniseconomie in de wereld" te worden, een kenniseconomie "die bijdraagt aan duurzame economische groei met meer en betere banen en grotere sociale cohesie". Om deze doelstelling te kunnen bereiken, zo concludeerde ISTAG, moeten mensen van alle leeftijden binnen de Europese Unie kennis en vaardigheden ontwikkelen die hen in staat stellen om adequaat te kunnen omgaan met de dynamische en continu veranderende werkelijkheid van de nabije toekomst, zowel in hun privéleven als in hun werk. Informatie- en communicatietechnologieën kunnen daarin een belangrijke rol spelen. Door 'e-Learning' kunnen mensen op een flexibele manier hun kennis en vaardigheden bijspijkeren, en wordt het bovendien veel gemakkelijker grote groepen mensen toegang te verlenen tot onderwijs. Bovendien zou de inzet van ICT in het onderwijs de mogelijkheden vergroten om mensen specifiek die kennis over te dragen die voor henzelf in hun eigen specifieke situatie het meest relevant is. *Ambient Intelligence*, met haar nadruk op personalisering, kan hierin een belangrijke rol spelen.

De omarming van de *Ambient Intelligence* visie door de Europese Unie moet dus begrepen worden tegen de achtergrond van een aantal sociaal-economische en politieke trends. Maar hoe staat het eigenlijk met de verwezenlijking van deze visie? Wat is op dit moment de praktische stand van zaken rondom deze visie? En welke rol speelt Europa daar op dit moment bij?

Uitknop

In de afgelopen jaren zijn er onder de vlag van *Ambient Intelligence* een aantal producten op de markt voor consumentenelektronica verschenen. De bekendste daarvan is Philips Ambilight (of Aurea) televisie. Wanneer je deze producten naast de toekomstvisie legt zoals die aan het begin van dit artikel beschreven werd, dan is het onmiddellijk duidelijk dat er tussen de visie van eind jaren negentig en de praktische verwezenlijking daarvan in elk geval op dit moment nog een groot gat zit. Nu is dat niet verwonderlijk – er zullen decennia van geleidelijke ontwikkeling over heengaan voordat de in de visie voorgestelde technologische wereld werkelijkheid is geworden. En er bestaat natuurlijk altijd een mogelijkheid dat de technologische ontwikkelingen in de praktijk een hele andere kant op gaan. Waar de Europese Unie dan ook terecht op inzet is het volgen en begeleiden van een aantal grote technologische trends, die, of dit nu onder de vlag van *Ambient Intelligence* gebeurt of niet, waarschijnlijk wel gerealiseerd zullen gaan worden. De personalisering van leef-, werk-, en publieke omgevingen door technologieën zal als trend vermoedelijk wel tot stand gaan komen in de komende decennia. Voor het verdwijnen van technologische netwerken en systemen in de achtergrond van alledaagse omgevingen geldt hetzelfde.

Europa zet op dit moment vooral in op twee strategieën: enerzijds ondersteunt zij actief de ontwikkeling en realisering van de *Ambient Intelligence* visie, door projecten van bedrijven, universiteiten en andere kennisinstellingen te financieren die bijdragen aan haar verwezenlijking – dit gaat van onderzoek naar technologische structuren en systemen tot de ontwikkeling van voor de hele Unie geldende technologische protocollen en standaarden en het ontwerpen van specifieke toepassingen en producten. (Overigens geldt daarbij gelukkig niet dat Philips, als bedenker van de visie, meer financiering zou krijgen dan andere bedrijven of instellingen.)

Anderzijds doordenken IPTS en ISTAG de sociale, politieke en economische consequenties van de realisering van *Ambient Intelligence* en ontwikkelt de Europese Commissie actief beleid om de leefsfeer van burgers, hun veiligheid, hun kansen en mogelijkheden te waarborgen en te optimaliseren. Zoals eerder al gezegd staan de bescherming van privacy en security van burgers hoog op de agenda. En zoals we gezien

hebben is ook het scheppen van gelijke kansen binnen de totstandkoming van de kenniseconomie een belangrijk thema. In de afgelopen jaren heeft Europa zo laten zien dat het actief betrokken is bij zowel de technische realisatie als de sociaal-politieke inbedding van de technologische werkelijkheid van morgen.

Helaas zijn er ook een aantal thema's die hun weg nog niet gevonden hebben naar de Europese beleidsagenda. Slechts een voorbeeld daarvan betreft het doordenken van de gevolgen van en grenzen aan het werken van technologieën in de achtergrond. Daaraan zitten twee praktisch-ethische aspecten die om doordenking en wellicht om regulering vragen. In de eerste plaats is er de vraag naar de grenzen van 'embedding', zoals het verdwijnen van technologie in objecten en oppervlakken genoemd wordt. Als het in de nabije toekomst mogelijk wordt om technologieën te implanteren in letterlijk ieder object, zoals de *Ambient Intelligence* visie voorspelt, dan is de logische 'final frontier' daarvan het menselijk lichaam. Waarom zou men nog rondlopen met een draagbare 'access key' wanneer deze ook in het lichaam zelf zou kunnen worden weggewerkt? De eerste experimenten met het implanteren van computerchips en RFID-tags zijn in de afgelopen jaren al gedaan, en zelfs op de consumentenmarkt verschenen. Zo biedt de Baja Beach Club in Rotterdam sinds 2004 de 'Baja VIP chip' aan, een glazen chip die bij bezoekers geïmplanteerd wordt, en waarmee de toegang tot de club, de consumpties en de garderobe betaald kunnen worden. Aan interesse geen gebrek: ondanks de niet geringe kosten (€1000,-) waren de 70 door Baja beschikbaar gemaakte chips al snel uitverkocht.

Men zou kunnen beweren dat het implanteren van dergelijke geminiaturiseerde technologie in het menselijk lichaam een zaak is van het individu – het betreft hier een kwestie aangaande de lichamelijke integriteit van individuele burgers, en daar heeft de overheid geen invloed op noch dient zij zich daarmee te bemoeien. Echter, wanneer dergelijke technologieën wijdverbreid en veelvuldig gebruikt raken (ieder bedrijf zijn eigen chip), dan kan men zich afvragen of de overheid een rol heeft in het begrenzen of wettelijk afkaderen van deze vorm van 'technologisering' van het menselijk lichaam, en zo ja, op welke manier dit dient te worden ingevuld. In Europa is dit thema tot op heden niet opgepakt als relevant vraagstuk voor de nabije toekomst.

intelligence

Een andere, eveneens aan 'embedding' gelieerde kwestie, is dit: wanneer steeds meer technologie aan het oog onttrokken wordt, zowel in letterlijke zin door haar te verbergen in onze alledaagse leefomgevingen, maar ook in meer overdrachtelijke zin omdat de technologie voor ons ongemerkt haar werk doet, hoe zorgen we er dan voor dat burgers een gevoel van controle over de technologie behouden? Eén van de allereerste vragen die mensen vaak stellen wanneer ze over *Ambient Intelligence* horen is: waar zit de 'uit'-knop? Hoe kan ik de technologie nog zelf beïnvloeden en bedienen, wanneer alles om mij heen ongemerkt en onzichtbaar voor mij geregeld wordt? En hoe weet ik nog wanneer de technologie mij registreert, en welke gegevens zij over mij bewaart? Op dit hele cluster van vragen zijn vele antwoorden mogelijk. Deels zullen die door de technologieontwikkelaars en producenten geformuleerd moeten worden, deels zal in de praktijk moeten blijken hoe gebruikers op de technologie reageren en welke zaken zij wel en niet accepteren. Maar het moge duidelijk zijn dat ook de overheid hier een belangrijke rol speelt. Zij dient zich bewust te zijn van de diepgravende manieren waarop *Ambient Intelligence* technologieën zullen gaan ingrijpen op de praktische, alledaagse leefomgevingen van burgers, en met de technologie-industrie moeten meedenken over de manier waarop een plaats krijgen in het leven van burgers. Het streven van de *Ambient Intelligence* visie om ook de publieke sfeer van technologische netwerken te voorzien, maakt deze kwestie natuurlijk alleen maar urgenter. Deze twee kwesties zijn slechts voorbeelden van een veel uitgebreider palet aan vragen die zich opdringen in relatie tot de impact van *Ambient Intelligence* – een impact waarop in de volle breedte geanticipeerd dient te worden door Europa.

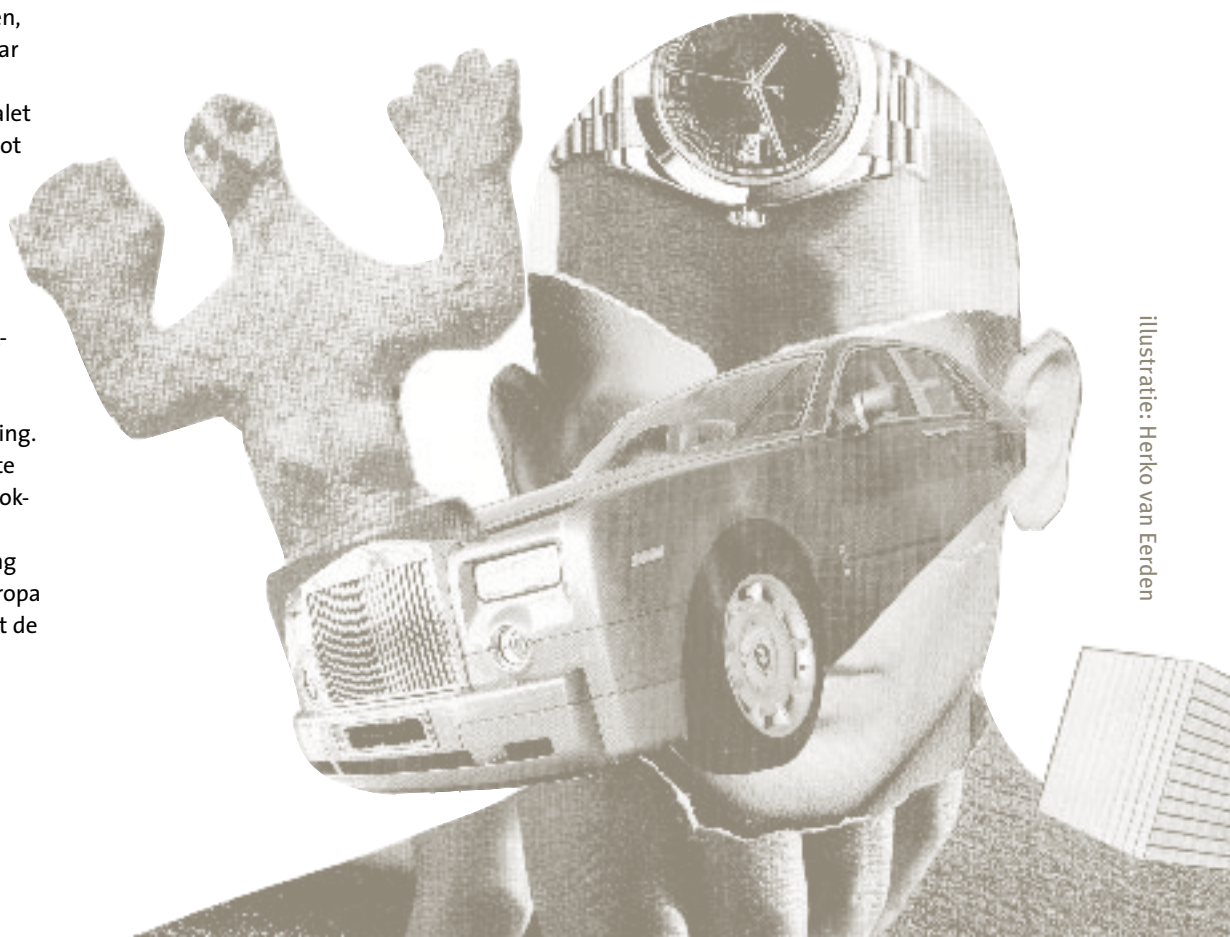
In de afgelopen jaren heeft Europa laten zien dat het technologische ontwikkelingen niet alleen met interesse volgt, maar ook actief ondersteunt en actief begeleid in termen van beleidsontwikkeling. Dat is prijzenswaardig en van het grootste belang. Het is te hopen dat het deze betrokkenheid niet alleen vasthoudt, maar ook verder uitbouwt, opdat de verwezenlijking van de *Ambient Intelligence* visie voor Europa en haar burgers inderdaad zal bieden wat de Philips en de Unie ervan hopen.

x

Bibi van den Berg hoopt in het voorjaar van 2009 te promoveren op een proefschrift over Ambient Intelligence en identiteit, met de titel *'The situated self: Identity in a world of Ambient Intelligence'*. Meer informatie: www.situatedself.org.

Literatuur

- E. Aarts, S. Marzano, S. *The new everyday: Views on ambient intelligence*, Rotterdam 2003.
- J.-C. Burgelman, Y. Punie, "Information, society and technology". In E.H.L. Aarts en J.L. Encarnação (red.), *True visions. The emergence of ambient intelligence*, Berlin/New York 2006, 17-34.
- K. Ducatel, M. Bogdanowicz, F. Scapolo, J. Leijten, J.-C. Burgelman, *ISTAG: Scenarios for Ambient Intelligence in 2010*, Seville 2001.
- Y. Punie, "The future of Ambient Intelligence in Europe: The need for more everyday life", *Communications & Strategies*, Vol 5 (2005), 141-165.
- B. van den Berg, "Ik ga op reis en ik neem mee... Over de toekomst van het begrip 'persoonlijke ruimte'". In: V. Frissen, J.de Mul (red.), *De draagbare lichtheid van het bestaan. Het alledaagse gezicht van de informatiesamenleving*, Kampen 2008, 45-63.

Illustratie: Herko van Erden

De hond &

*over de ontwikkeling
van slimme technologie
voor slimme mensen*

—
Emile Aarts is lid van het Managementteam van de Philips Research Laboratories en doceert aan de Technische Universiteit Eindhoven. Hij doet al vijftwintig jaar onderzoek naar toepassingen van computertechnologie en is de stuwende kracht achter Ambient Intelligence. Hoe ziet hij de relatie tussen bedrijfsleven en politieke instituties als het gaat om technologische innovatie?

Staan we met de ontwikkeling van Ambient Intelligence op een technologisch keerpunt dat de samenleving ingrijpend zal veranderen?

“Dat geloof ik wel. Ik ben er zelf al tien jaar mee bezig en zie steeds meer toepassingen in de praktijk mogelijk worden. Het is een jaar of tien geleden ontstaan doordat we elektronica steeds kleiner konden maken, weg kunnen werken in de omgeving dus. Chips kunnen nu zo klein zijn dat je ze in verf, papier of plastic kunt verwerken. Als Philips zijn wij gestart met het idee dat de huiskamer van de toekomst enorm zal veranderen. Ambient intelligence was aanvankelijk vooral gericht op de entertainment-industrie. Wij onderkenden pas later dat het ook op andere gebieden zoals de zorg grote impact kan hebben. Gezien de vergrijzing en personeelstekorten in de zorg is het aantrekkelijk dat mensen met behulp van Ambient Intelligence technologie steeds langer zelfstandig thuis kunnen wonen. Denk bijvoorbeeld aan elektronica gericht op val- en instabiliteitsdetectie. Ook doen we op dit moment experimenten met autistische kinderen en kleurcodes, we onderzoeken of de emotie van het kind via kleurverandering opgepakt kan worden. Verder experimenteren we met matrasjes voor vroeggeboren kinderen in couveuses. Nu is het zo dat een prematuur geboren kind aan slangetjes en draadjes in een kastje ligt, niemand mag eraan komen, lichamelijke affectie is niet mogelijk. Als zo'n matrasje als een huid kan aanvoelen en de warmte kan doorgeven die nodig is en die metingen kan overnemen van de elektrodes, dan verander je het leven van een vroeggeboren kind op een wezenlijke manier.”

Ambient Intelligence krijgt veel aandacht van de Europese Unie. Hoe lopen de contacten met de politiek?

“De Europese Commissie heeft een technologische adviesgroep, genaamd ISTAG (zie het artikel van Bibi van den Berg, red.). Ook Philips neemt deel aan ISTAG, net als bedrijven als Nokia en Siemens. Binnen dat verband van ISTAG ontstaat een subtiel spel. Want hoewel wij als Philips als eerste het belang van Ambient Intelligence hebben onderkend, zien wij ook wel in dat wij de ontwikkeling van dergelijke technologieën niet alleen gerealiseerd krijgen. Philips heeft daarom een stap terug gedaan. Wij claimen Ambient Intelligence niet als strategie voor Philips, maar leggen onze visie op tafel om te zien wie het oppakt.

Op die manier kunnen we het concept als gemeenschappelijke visie binnen ISTAG presenteren aan de Europese Commissie. Het bijzondere was dat het directoraat-generaal ook zelf behoefte had aan een centrale Europese visie. Verenigde Staten gebruiken de *Homeland Security Act* (die in 2002 is ingesteld in het kader van terrorismebestrijding, red.) voor het bevorderen van onderzoek en het ontwikkelen van een centrale visie. Het nut van Europese programmering zit vooral in de vorming van onderzoeksconsortia. Het gemak waarmee wij nu onze collega's bij Nokia of Daimler Chrysler of Thomson weten te vinden om samen te op te trekken is hartverwarmend. Zonder de gemeenschappelijke visie en zonder het geld van ISTAG, zou dat nooit tot stand zijn gekomen. Voor de integratie van Europese innovatie is dat een gouden greep geweest. De bedrijven participeren in de Europese visie ontwikkeling en kunnen de opgedane kennis ook deels al toepassen op hun eigen productontwikkeling."

U spreekt over de talloze mogelijkheden en voordelen van Ambient Intelligence. Hoe ziet u het privacy-vraagstuk, welke nadelen ziet u verbonden aan deze technologie?

"Ik heb me pas in het vierde onderzoeksjaar gerealiseerd dat er ethische vragen verbonden zijn met de ontwikkeling van *Ambient Intelligence*. Ik werd uitgenodigd voor een lezing en dacht een standaardverhaal over *Ambient Intelligence* te houden. Na een kwartier zag ik de gezichten betrekken. Uiteindelijk ben ik maar gestopt met mijn verhaal en toen bleek dat ik een ondraaglijk luchtig verhaal hield terwijl de conferentiegangers daar al twee dagen praatten over de dark scenario's van *Ambient Intelligence*. Recent verscheen van een aantal onderzoekers het boek *Safeguards in a World of Ambient Intelligence*. Zij beschrijven in hun boek wat er allemaal fout kan gaan. Corien Prins, hoogleraar ICT en recht in Tilburg en Jeroen van den Hoven, hoogleraar Moral Philosophy in Delft, nemen vanuit Nederland deel aan deze discussie. Zij kijken bijvoorbeeld of er al wettelijk geanticipeerd kan worden op onwenselijke effecten. Wij werken als bedrijf met hen samen om in heel vroeg stadium te zoeken naar oplossingen, maar we willen ons niet mengen in de meningsvorming. Je moet er wel voor zorgen dat je mensen hebt in je omgeving die ongezouten kritiek durven te geven. En daarna

moet je bereid zijn om dat wat ze zeggen naar actie te vertalen. Zo kwamen we via discussies met dit soort onderzoekers er al vroeg achter dat we senioren niet op een betuttelende manier moeten willen activeren. Het klinkt voor de hand liggend, maar het gemak waarmee je dat soort fouten maakt is ongelooflijk. Als je niet uitkijkt ben je bezig met het ontwikkelen van dingen waar geen vraag naar is. Berucht is het geval van de Amerikaanse dame die te weinig bewoog. Ze kreeg thuis een hometrainer en nam ook een hond. Vervolgens trainde ze de hond op de hometrainer. Mensen zijn geraffineerd in het bedenken van oplossingen om van betutteling af te komen. Dus moet je concepten ontwikkelen waar senioren zich wel toe aangetrokken voelen en waarbij ze worden gestimuleerd om te participeren."

Welke visie verwacht u vanuit de politiek op ICT en Ambient Intelligence?

"Van de overheid verwacht ik een kaderstellende visie. De overheid moet ervoor zorgen kennis in eigen huis te hebben. Wij bevelen politici aan om hardcore technologiën aan te nemen in hun omgeving. Als Binnenlandse Zaken een informaticus met verstand van veiligheid in dienst had gehad, dan was die discussie over de OVjaarkaart anders verlopen. Maar de overheid moet ook benul ontwikkelen. Benul is dat je begrijpt welke impact een ontwikkeling kan hebben. Wij hebben juristen in ons bedrijf die kijken en beoordelen waar we staan als bedrijf en hoe we ons kunnen aansluiten bij de meningsvorming. Zij kijken naar hoe we in het politieke verkeer zitten en wat de mensen zeggen. Onlangs kwam de oud-burgemeester van Utrecht bij ons langs, zij wilde meer weten van persoonsgegevensbeveiliging. Wij delen met haar onze kennis, maar verwachten dan ook dat wij als eerste mogen horen met welke aanbevelingen zij gaat komen."

De kracht van onze manier van werken is dat innovatieplatformen en kennisconsortia die bestaan uit bedrijven, instellingen en soms ook het midden- en kleinbedrijf, samen een strategische onderzoeksagenda opstellen met een gedeelde visie. Bedrijven schrijven vervolgens in op een deel van de agenda in een sfeer van vertrouwen. Er is sprake van collegiaal optreden. In de kennisconsortia zitten partijen die complementair zijn en niet concurrerend. Een modern voetbalteam heeft in de toekomst geen coryfeeën meer,

omdat de posities overgenomen moeten kunnen worden. Het collectieve belang is groter dan het individuele belang. Geen enkel bedrijf kan zich hanengedrag permitteren. De minister van Economische Zaken is op de hoogte van wat wij aan het doen zijn. Ons contact met Maria van der Hoeven loopt goed omdat we nu nog niet over geld hoeven te praten. Wanneer dat dan later wel aan de orde is, gaat het veel gemakkelijker. We betrekken ook ambtenaren in een vroegtijdig stadium bij onze agenda; die weten daardoor beter wat het bedrijfsleven wil. Eigenlijk loopt het contact met de overheid nu heel soepel. Ik durf het haast niet te zeggen, maar Balkenende is slecht begrepen toen hij het had over VOC mentaliteit. Onze openheid is de basis van onze industrie. De overheid kan veel doen aan technologische innovatie: door de eerste toepassing van een ontwikkelde techniek te stimuleren, bijvoorbeeld door die zelf te gebruiken. Verder kan de overheid deelnemen aan de discussie over juridische en ethische vraagstukken die spelen op het terrein van *Ambient Intelligence*, met de bedoeling dingen eenvoudiger te maken en te regelen. De overheid kan er tot slot voor zorgen dat het grote publiek begrijpt waar we het over hebben, bijvoorbeeld via het onderwijs en in de zorg. Wij verwachten kortom van de overheid dat zij participeert en niet de criticus uithangt."

x

espiedden via

de slimme energiemeter is een slecht idee

—

Een voorbeeld van *ambient intelligence* is een nieuwe energiemeter, die ieder Nederlands huishouden de komende jaren krijgt. Doel van de Europese Unie, die tot de invoering besloot, is het stimuleren van energiebesparing. Maar er kleven grote bezwaren aan de meter en energiebesparing kan ook eenvoudiger worden gerealiseerd. Onderzoekresultaten uit Tilburg.

In juli 2008 heeft de Tweede Kamer wetsvoorstellen aangenomen voor de invoering van de ‘slimme meters’. Dit is vanuit Europa voorgeschreven door de verplichte implementatie van de EG-richtlijn energie-efficiëntie. De invoering roept veel weerstand op. Onder anderen de Consumentenbond en het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP) hebben bezwaren met name over de schending van de privacy. De nieuwe meters registreren namelijk persoonlijke informatie op een elektronische manier en seint deze door naar netwerkbeheerders en leveranciers van gas en elektriciteit. Hierdoor kunnen zij via het stopcontact zeer nauwkeurig ‘achter de voordeur’ kijken van consumenten. Aan de hand van de gegevens is het niet zo moeilijk te bepalen wat bijvoorbeeld het levenspatroon is, maar ook wanneer een huishouden op vakantie gaat. Verder komen de bedrijven te weten welke typen elektronische producten aanwezig zijn in de woning. Tegenstanders vrezen dus zowel voor de privacy als voor de veiligheid van consumenten.

Beste jongetje

Wat is een slimme meter nu eigenlijk precies en wat doet hij? Het apparaat gaat de komende jaren de huidige elektriciteits- en gasmeter in de meterkast vervangen. Dit verouderde toestel is ‘dom’ omdat het niet kan ‘praten’ met energiebedrijven. Oftewel, omdat het niet de meterstanden rechtstreeks doorgeeft aan deze maatschappijen. Dat kan zijn hippe, ‘slimme’ broer wel. Tot op heden moet de energieconsument jaarlijks de ‘domme’ meter aflezen en deze informatie doorgeven aan de energieleverancier. Regelmatig vindt controle door de meteropnemer plaats. De ‘slimme meter’ zal volgens nieuwe wetgeving per kwartier (elektriciteit) of per uur (gas) de standen doorgeven aan het energiebedrijf. “En hier zit nu juist de privacy-angel”, zegt Colette Cuijpers, universitair docent en onderzoeker aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg. Samen met professor Bert-Jaap Koops heeft zij in opdracht van de Consumentenbond onderzocht of de slimme meter inbreuk maakt op de privacy. “Uit wetsvoorstellen blijkt, dat de Nederlandse ‘slimme meter’ veel slimmer wordt dan door Europa wordt voorgeschreven. Uit de EG-richtlijn volgt helemaal geen verplichting dat de leverancier elk kwartier, elk uur of elke dag de beschikking moet krijgen over meetdata. Het is al helemaal

niet nodig om deze data vanuit de woning naar een buiten de woning gelegen centrale databank te verzenden. Ook de verplichting uit de richtlijn over het factureren van de consument geeft niet aan dat de meter automatisch informatie naar het energiebedrijf moet sturen.”

Wil Nederland het beste jongetje van de klas zijn of zit hier meer achter? Doordat de slimme meter continu informatie stuurt over energieverbruik, krijgen energieleveranciers een zeer nauwkeurig beeld van elk huishouden. Dit kan worden ervaren als een inbreuk op de persoonlijke levenssfeer. Los van de hoeveelheid energie die een consument verbruikt, kan een maatschappij heel eenvoudig zien wanneer iemand thuis is, hoeveel mensen aanwezig zijn en welke typen elektronische apparaten de bewoners van het pand gebruiken.

Maar de energieleveranciers hebben straks met de slimme meter nog veel meer mogelijkheden. Die zijn gunstig voor hen, maar tegenstanders vragen zich af of minister Van der Hoeven zich wel realiseert wat de gevolgen hiervan zijn. Als voorbeeld noemt Cuijpers het automatisch afsluiten bij wanbetaling. “Een energiebedrijf kan door informatie van de slimme meter de stroom direct afsluiten wanneer er sprake is van wanbetaling. Ieder systeem is te kraken en je moet er toch niet aan denken dat bijvoorbeeld Schiphol ineens van de netspanning wordt afgesneden.”

Het lijkt de energiebedrijven er veel aan gelegen om het slimme apparaat zo snel mogelijk in ieder huis te installeren. Nu al plaatsen Essent en NUON ongevraagd een ‘slimme meter’ in nieuwbouwwoningen terwijl de wet nog niet is goedgekeurd door de Eerste Kamer. Energiebedrijven zoals Essent geven aan dat als zij continu informatie over energiegebruik krijgen, zij hierdoor hun energievoorziening efficiënter kunnen regelen. En dat is nu precies de muziek die onze minister in haar oren doet klinken. Zij is namelijk ook verantwoordelijk voor het efficiënter maken van de energiemarkt. Met de ‘slimme meter’ vangt zij dus twee vliegen in een klap: beter voor het milieu en beter voor de portemonnee. Al is het wel de vraag wiens portemonnee wordt gespekt. De minister zegt dat efficiency alleen wordt verbeterd bij een honderd procent uitrol. Met andere woorden, alleen als in ieder huis in Nederland zo’n meter is geïnstalleerd, zou het de efficiencyverhoging opleveren. Iedereen moet dus aan de ‘slimme meter’.

het stopcontact

Argumenten voor de 'slimme meter' te over van de minister en van de energiebedrijven maar hoe zit het nu met de consument, de burger? De slimme meter maakt immers duidelijk inbreuk op het huisrecht en het recht op gezinsleven. Het is een voorbeeld van technologie die het mogelijk maakt van buitenaf te kijken wat er binnenin de woning gebeurt.

Domme meter

Daarnaast ligt er voor de consument nog het grote gevaar van *function creep* op de loer. Dit houdt in dat een apparaat voor een bepaald, specifiek doel wordt ingevoerd en vervolgens allerlei nevenfuncties blijkt te hebben waar het dan ook driftig voor zal worden gebruikt. De 'slimme meter', die ten behoeve van energiebesparing wordt ingezet, blijkt zo ineens een handig hulpmiddel voor de opsporing van strafbare feiten zoals het grootschalig kweken van marihuana. Ook valt te denken aan de bestrijding van uitkeringsfraude. Stel je maar voor: Piet met eigen huurwoning en uitkering woont in bij zijn vriendin Mien maar geeft dit niet op. Hij verliest anders zijn uitkering. Met de slimme meter is gemakkelijk te achterhalen dat Piet geen energie gebruikt en dus niet thuis woont. Daarentegen is het energieverbruik van Mien ineens verdubbeld. Tijd voor de sociale dienst om een bezoekje te brengen aan Piet en Mien.

Nu is het de vraag of deze inbreuk op de persoonlijke levenssfeer gerechtvaardigd is. Het Europese mensenrechtenverdrag beschouwt namelijk een inbreuk als toelaatbaar indien er een dringende maatschappelijke behoefte is en een bijdrage aan de nationale veiligheid, de gezondheid of goede zeden. Daarnaast wordt inbreuk ook geaccepteerd als het bijdraagt aan het economisch welzijn, wanordelijkheden of strafbare feiten voorkomt, of rechten en vrijheden van anderen beschermt. De 'slimme meter' is zodoende door Cuijpers en Koops onderworpen aan de privacytoets van artikel 8 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM). "Deze toets is eigenlijk een tweetrapsraket. Als gesteld kan worden dat er inbreuk wordt gemaakt op de privacy moet er eerst kritisch worden nagegaan of de inbreuk juridisch gerechtvaardigd is. Daarna toetsen we of de aangedragen oplossing hiervoor noodzakelijk is. Tijdens deze tweede 'trap' vinden twee deeltoetsen plaats. Er wordt gekeken of het middel dat het doel

moet bereiken proportioneel is en of het wel het minst ingrijpende is."

"Puur op basis van de energierichtlijn is de 'slimme meter' veel te ruim uitgerust met functies", vervolgt Cuijpers, "Wij hebben nergens eenduidig onderzoek gevonden dat aantoonde dat het op afstand door de energieleverancier aflezen van gegevens bij de consument tot energiebesparing leidt. Sterker nog, onderzoek van John Parsons (European Smart Metering Alliance, oktober 2007) toont aan dat juist een display in huis waarop je het energieverbruik afleest voor consumenten de beste motivatie is tot energiebesparing. Ook stellen wij onze vraagtekens bij de reden dat deze meter bij zou dragen tot een efficiënte, betrouwbare en eerlijke energiemarkt. Met name de bewering van de minister, dat alleen als iedereen zo'n meter heeft de leveringszekerheid van energie kan worden gegarandeerd. Dit is toch wel merkwaardig, aangezien met onze huidige 'domme' meters Nederland tot het land in Europa behoort waar de minste energiestoringen zijn."

"De automatische in- en uitschakelfunctie zal vermoedelijk de bedrijfsvoering van netbeheerder en energieleverancier ten goede komen. Hierbij kan echter nauwelijks gesproken worden van een 'dringende maatschappelijke behoefte' maar deze zorgt wel voor een grote privacy inbreuk. In het kader van fraudebestrijding zou je de 'slimme meter' misschien kunnen accepteren. Bij een dubbele werkloosheidsuitkering bijvoorbeeld, kun je met lage meterstanden aantonen dat meneer niet op zijn eigen adres woont maar samen met mevrouw. Op dit moment ontbreekt echter elke onderbouwing dat het naar verhouding noodzakelijk is om alle consumenten een meter met online verbinding op te leggen."

Alternatieven

Zijn er minder ingrijpende alternatieven beschikbaar? In de kamerstukken wordt weinig aandacht besteed aan alternatieven voor de 'slimme meter' die minder inbreuk maken op de privacy. In hun onderzoek voeren Cuijpers en Koops vier alternatieven aan. Invoeren op basis van vrijwilligheid zou het eerste alternatief kunnen zijn. Hierdoor zou het hoofddoel, namelijk energiebesparing, wellicht beter worden bereikt. De meest enthousiaste en gemotiveerde consument zal zich inzetten om met dit hulpmiddel energie te besparen.

Een tweede alternatief is een meter met afleesvenster. Zichtbare feedback over het

actuele verbruik, de kosten en een historisch overzicht vormen volgens onderzoek de beste stimulans om energie te besparen. Hiervoor is geen slimmigheid nodig.

Het gebruik van gespecificeerde nota's is een derde alternatief, dat telecombedrijven al langer toepassen. De consument kan zijn gedrag aanpassen zonder dat hiervoor een slimme meter noodzakelijk is. De gegevens moeten periodiek worden uitgelezen door de leverancier.

Een laatste alternatief is om statistische in plaats van alle gegevens te gebruiken, die ook de consument bewust kunnen maken dat bepaalde apparaten veel stroom verbruiken, bijvoorbeeld een zonnepanel. Als hij hier een aantal keren op wordt gewezen en zijn gedrag hierop aanpast, zal hij zien dat in de loop der tijd zijn energierekening omlaag zal gaan. Hier is geen continue registratie van energiegegevens voor nodig.

"Onze conclusie", aldus Cuijpers, "is dus dat de 'slimme meter' in zijn huidige vorm de privacytoets van artikel 8 van de EVRM niet doorstaat en wel om twee hoofdredenen. Het wetsvoorstel gaat veel verder dan wat de richtlijn voorschrijft. Daarnaast concluderen wij dat economisch welzijn een mogelijke grond zou kunnen zijn om inbreuk te maken op de privacy. Echter de inzet van de 'slimme meter' in zijn huidige vorm achten wij niet proportioneel. Daarnaast is het ook niet het minst ingrijpende middel dat voorhanden is. Alternatieven moeten beter worden onderzocht."

x

MAISON
PROTECT ME
FROM WHAT
I WANT

THE
SOUTH
MUSIC
Logo

SKETCHLEY
CERAMIC CURTAINS IDEALITY
Sketchley

10
CERAMIC
CURTAINS
IDEALITY

Meepraten

Een democratische ontwikkeling van controversiële nieuwe technologieën is niet gediend met een algemeen publiek debat. Het is zinvoller om te discussiëren met direct betrokken wetenschappers en groepen burgers die met de gevolgen van een bepaalde technologie worden geconfronteerd.

“GM-gewassen dreigen de grootste milieuramp ooit te veroorzaken.” Afgelopen augustus uitte prins Charles in *The Daily Telegraph* nog maar eens felle kritiek op het gebruik van genetisch gemodificeerde gewassen. Het gemak waarmee de ultieme publieke figuur Charles met dit soort uitspraken de krant haalt, toont dat in Engeland nog altijd een brede maatschappelijke discussie over biotechnologie woedt. Maar in hoeverre draagt een discussie in de krant bij aan een democratische ontwikkeling van gentechnologie?

Sceptisch

De grote maatschappelijke onvrede over GM-voedsel en -gewassen die in de jaren 1990 in Engeland en veel andere Europese landen ontstond, is een schrikbeeld geworden voor velen die zich bezighouden met onderzoek naar genen en hun functies. Menig onderzoeker, ondernemer en politicus werd onaangenaam verrast door de omvang en de heftigheid van de discussie, temeer omdat de economische belangen van deze innovatieve technologieën groot zijn. Waar kwam deze weerstand vandaan en hoe had die wellicht voorkomen kunnen worden?

Zowel voor- als tegenstanders van GM-producten wijten het gebrek aan maatschappelijk draagvlak grotendeels aan onwetendheid bij het grote publiek: onbekend maakt onbemind. Zij baseerden zich op het zogenaamde deficitmodel: de aanname dat meer kennis bij de 'gemiddelde' burger zal leiden tot een gunstigere en positievere houding tegenover nieuwe wetenschap en technologie.

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft echter laten zien dat er goede redenen zijn om aan het deficitmodel te twijfelen. Zeer goed geïnformeerde mensen blijken vaak sceptisch te blijven en soms leidt meer informatie zelfs tot een kritischer houding, omdat mensen dan ook de nadelen beter kunnen inschatten. Informatievoorziening is en blijft van belang, maar het lijkt erop dat meer informatie niet zonder meer resulteert in maatschappelijke steun en acceptatie van wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Dat komt doordat een debat als dat over GM-gewassen vooral gaat over maatschappelijke, ethische en politieke vragen die niet op basis van wetenschappelijke informatie te beantwoorden zijn. Ironisch genoeg gaat het in een maatschappelijke discussie juist vaak om de vraag: wie levert de informatie en is die betrouwbaar?

Wetenschappers en beleidsmakers hebben lessen getrokken uit de discussie over GM-gewassen. In plaats van informatievoorziening als eenrichtingsverkeer zou communicatie tussen wetenschap en samenleving veel meer de vorm moeten hebben van een dialoog. Burgers betrekken bij besluitvorming werd het nieuwe devies.

Dubbele tong

Deze 'participatieve wending' is terug te zien in nationale publieke debatten in Engeland en in Nederland. In Nederland organiseerde in 2001 een commissie onder leiding van Jan Terlouw het debat 'Eten en Genen'. Engeland deed een vergelijkbare exercitie in 2003: 'GM Nation?' Beide debatten gaven blijk van eenzelfde zorg. Wat voorkomen moest worden, is dat in de discussie alleen de 'usual suspects' aan het woord zouden komen, zoals milieuorganisaties of partijen met politieke belangen, die het debat zouden 'gijzelen'. Het expliciete doel van de nationale debatten was om vooral 'gewone burgers' en 'gemiddelde consumenten' aan het woord te laten.

Het resultaat van deze overheidsinitiatieven was niet eenduidig. 'Eten en Genen' trok vooral aandacht omdat het debat zelf meer ter discussie stond dan het onderwerp GM-gewassen. Op 28 september 2001 zegden *Greenpeace* en veertien andere maatschappelijke organisaties het vertrouwen op in de commissie Terlouw uit onvrede met de vormgeving van het debat. Nog los van de vraag wat de publieke debatten op allerlei plekken in Nederland uiteindelijk opleverden voor het Nederlandse beleid, waren het vooral de uitgangspunten die kritiek oogstten. Een conclusie van onderzoek van Lucien Hanssen en Jan Gutteling dat gelijktijdig met 'Eten en Genen' werd uitgevoerd, luidde bijvoorbeeld dat "het kabinet onvoldoende heeft aangegeven hoe het zich committeert met de uitslag van het publiek [sic] debat". De onvrede was vooral het gevolg van verschillende opvattingen over de rol van het publiek in de discussie.

Sommige sociaal-wetenschappers zijn daarom kritisch over dergelijke participatieve projecten. Ze verwijten overheden met een dubbele tong te spreken. Ondanks geloofsbelijdenissen over dialoog en publieksparticipatie ademen publieksbijeenkomsten over wetenschap en technologie nog vaak de sfeer van het oude deficitmodel: het publiek informeren om zo onnodige zorgen weg te nemen.

Meepraten...

Cynici beweren zelfs dat het bij publieksparticipatie eigenlijk gaat om het wegmasseren van maatschappelijke weerstand die nodeloos innovatie tegenhoudt. De economische belangen zijn beslist groot nu de Europese Unie inzet op innovatie gedreven door wetenschap en technologie.

Vox populi

Overheden hebben zelf economische belangen bij discussies zoals die over GM-gewassen. Zulke belangen kunnen het lastig maken om inbreng vanuit participatieve projecten of andere directere vormen van democratie – zoals bijvoorbeeld het referendum over de Europese grondwet – daadwerkelijk mee te nemen in politieke besluitvorming. De hoofdzaak van 'Eten en Genen' – onder welke voorwaarden vindt het publiek biotechnologie en GM-voedsel acceptabel? – leek te impliceren dat GM-producten sowieso een maatschappelijke rol zouden gaan spelen. Critici opperden dat de economische belangen misschien te groot waren om een totaal andere uitkomst te riskeren.

In Engeland gebeurde iets soortgelijks. De campagneleider van 'GM Nation?' was blij met het duidelijke antwoord van het Britse volk: "Het publiek heeft duidelijk gemaakt dat het geen GM-voedsel wil", schreef hij op 24 september 2003 in *The Guardian*. Wat die uitkomst betekende voor politiek en beleid, was echter verre van eenduidig. Opnieuw bleek dat het betrekken van het algemene publiek bij een discussie niet zonder meer leidt tot door het publiek geaccepteerde politiek en beleid.

Wij vragen ons af in hoeverre brede publieke debatten een bijdrage leveren aan een democratische ontwikkeling van wetenschap en technologie. Dat heeft te maken met de opvatting van 'publiek' die de organisatie van zulke discussies vaak domineert. Het doel van een publiek debat is om *gewone* burgers aan het woord te laten als representanten van het *algemene* publiek. Dat algemene publiek bestaat grotendeel uit een 'zwijgende meerderheid' van mensen die niet worden vertegenwoordigd door organisaties en belanghebbenden die doorgaans maatschappelijke discussies domineren.

Organisaties die in opdracht van de politiek of beleidsmakers onderzoek doen naar maatschappelijke vraagstukken gebruiken vaak een breed scala aan participatieve instrumenten, zoals burgerjury's, consensusconferenties en focusgroepen om te

achterhalen wat de *communis opinio* is over bijvoorbeeld GM-voedsel of embryoselectie. Dat lijkt logisch, in het licht van de opdracht politiek en beleidsmakers te informeren over de *vox populi*. Maar is het wel zo vanzelfsprekend om op die manier maatschappelijke discussies over wetenschap en technologie te voeren?

Het kan ook anders. Sterker nog: om democratisch om te gaan met wetenschap en technologie, moet het anders. Het idee dat betrokkenheid van de 'stille meerderheid' van 'gewone burgers', zonder aandelen in een biotechbedrijf en zonder connecties met *Greenpeace*, zal leiden tot een verantwoorde ontwikkeling van wetenschap en technologie is een fictie. Wat is de mening van burgers die zich niet geraakt voelen door kwesties als biotechnologie waard?

Democratisch omgaan met wetenschap en technologie is geen kwestie van stem geven aan de stille meerderheid. Het gaat om veel fundamentele vragen. Wie mogen waarover meepraten? En vooral: waar moet de maatschappelijke discussie over gaan, en wie bepaalt dat? Dat vraagt om een ander type publiek debat of dialoog, gebaseerd op een ander begrip van publiek.

Geraakt

Een alternatief voor het idee van publiek als de stille meerderheid zette Huub Dijkstra in *De Helling* van april 2007 uiteen. Net als collega-filosofen Gerard de Vries en Noortje Marres grijpt Dijkstra terug op het gedachtegoed van de Amerikaanse pragmatist John Dewey (1859 – 1952). Die stelde dat het publiek geen 'demos' (volk) is dat door toevallige geografische grenzen wordt gedefinieerd. Een publiek ontstaat volgens Dewey wanneer mensen geraakt of getroffen worden door de gevolgen van ontwikkelingen waarover zij zelf niet beslissen.

Zo'n publiek ontstond bijvoorbeeld toen dit voorjaar de mogelijkheid van pre-implantatie genetische diagnostiek (PGD) voor vrouwen met het erfelijke borstkankergen BRCA-1 of BRCA-2 botste met de politieke regelgeving. Vrouwen die draagster zijn van een van deze genmutaties willen voorkomen dat ze het BRCA-gen doorgeven aan hun dochters. PGD geeft ze de mogelijkheid met IVF embryo's te creëren en deze te laten testen op het gendefect. Alleen een embryo zonder BRCA-gen wordt in de baarmoeder teruggeplaatst om uit te groeien tot een kind zonder gendefect. Vrouwen van wie bekend is dat zij gendraagster zijn, hebben direct te maken met de gevolgen van de

technologie. Juist *hun* kennis en ervaring moet een rol spelen in de besluitvorming over de toepassing en ontwikkeling van praktijken en regels voor PGD.

Iedere Nederlander mag een mening hebben over embryoselectie, maar democratische besluitvorming betekent niet dat het algemene publiek beslist. Het publiek dat juist gehoord moet worden, bestaat uit degenen die door de gevolgen van een beslissing worden geraakt.

Politieke besluitvorming vindt in deze pragmatistische denkrant niet alleen plaats in het parlement, maar ook in wetenschappelijke laboratoria en op proefveldjes voor GM-gewassen die worden vernield door activisten. Maar hoe kun je op deze plekken op een democratische manier politiek bedrijven? We kiezen wetenschappers immers niet en besluitvorming over wetenschappelijke programma's is onhelder en diffuus. Maar als wetenschap ook politiek is, zijn wetenschappers medeverantwoordelijk voor de democratische organisatie ervan.

Wetenschappers onderzoeken niet simpelweg de stand van zaken, maar produceren bedoeld of onbedoeld bruikbare en renderende kennis die gebruikt kan worden om in te grijpen in de werkelijkheid en om soms controversiële problemen op te lossen, zo luidt de opvatting van pragmatisten. Veel wetenschappers werken tegenwoordig in een omgeving waarin universiteit, overheid en commerciële bedrijven nauw met elkaar verbonden zijn. In een democratische samenleving moeten wetenschappers dan ook een rol spelen in maatschappelijke discussies, wat meer behelst dan het publiek *informeren*.

Interviews met genomicswetenschappers die meedoen aan publieke debatten wijzen er echter op dat zij dat zelf vaak anders zien. Sommige wetenschappers zeggen zich weinig aan te trekken van de mening van het publiek over hun onderzoek. Ze zorgen dat ze voldoen aan de wetenschappelijke en maatschappelijke criteria die geldschietters stellen en daarmee is de kous af.

Andere onderzoekers zeggen last te hebben van maatschappelijke miskenning, kritiek of zelfs bedreiging. Dat geldt bijvoorbeeld voor wetenschappers die proefdieren gebruiken bij hun onderzoek. Vaak wijten zij het verhitte publieke debat waarvan zij slachtoffer zijn aan een vervormd beeld van hun onderzoek door de media. Met deelname aan publieke debatten proberen zij dat beeld recht te zetten door het publiek en

politici uit te leggen wat ze doen en waarom dat belangrijk is.

Veel wetenschappers zien het als hun verantwoordelijkheid te zorgen voor een goede communicatie van betrouwbare, wetenschappelijke kennis binnen de muren van het lab naar buiten. Hun opvatting sluit naadloos aan bij het deficitmodel: het idee dat meer en betere informatie maatschappelijke weerstand kan keren. Het centrale uitgangspunt van deze wetenschappers is dat wetenschap primair neutrale kennis oplevert. Wat daar maatschappelijk mee gebeurt, is geen zaak voor wetenschappers, maar voor politici, consumenten en burgers, vinden ze zelf.

Het leven van burgers wordt er door wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen echter niet vanzelf beter op. Overigens willen we ook zeker niet beweren dat wetenschap en technologie het leven slechter zouden maken. Het punt is dat wetenschap en technologie *niet vanzelf* een rol spelen in een democratische samenleving. Welke rol wetenschap en technologie wel heeft, is het resultaat van openbare confrontaties van belangen, opvattingen, meningen en feiten. De bedoeling van een dialoog tussen burgers en wetenschappers is om de maatschappelijke kwesties die wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen mogelijk oproepen, publiek te maken. Zo'n dialoog gaat minder over de fascinatie van nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen of het maatschappelijk draagvlak voor nieuwe technologische producten dan over de vraag wat een bepaald type onderzoek eigenlijk oplevert, kost, en wie er baat bij heeft. Deelnemers aan zulke discussies zijn degenen die geraakt worden door een bepaalde wetenschappelijke ontwikkeling of technologie – publieken in de Deweyaanse betekenis – en degenen die bij machte zijn beslissingen te nemen die zulke ontwikkelingen beïnvloeden. Daartoe behoren ook wetenschappers.

Naarmate in een discussie andere kwesties van belang blijken, kan ook de samenstelling van het publiek veranderen. De inbreng van betrokkenen en mensen met belangen is niet bedreigend, maar juist cruciaal voor een democratisch debat. Hun expertise is uitermate relevant voor de ontwikkeling van maatschappelijke praktijken waarin wetenschappelijke kennis en technologie een rol speelt of gaat spelen. Het doel van een publieke dialoog is om (tegengestelde) belangen helder te krijgen, zicht

te krijgen op de kwesties die een oplossing behoeven, en die kwesties terecht te laten komen op plekken waar ze geadresseerd kunnen worden.

Publieke discussies kunnen vanuit dit idee worden georganiseerd als maatschappelijke experimenten waarin wetenschappers én publieken leren hoe om te gaan met nieuwe wetenschappelijke kennis. Door middel van zulke experimenten kunnen we onderzoeken hoe dit leerproces het beste vorm kan krijgen. Daar kan dialoog ontstaan in de oorspronkelijke betekenis van het woord, met een kwestie of probleem als uitgangspunt van een gezamenlijke zoektocht waarin nieuwe betekenissen worden gecreëerd. Dat gaat niet zonder slag of stoot en dat is niet erg. Dialoog is immers "niet een stille uitwisseling van meningen, een verzoenende discussie, een vredelievende vorm van communicatie in twee richtingen, maar een echte botsing van waarden en wereldbeelden", zoals Sturloni het uitdrukt. Zo'n dialoog biedt zowel burgers als wetenschappers de mogelijkheid concreet vorm te geven aan hun democratische verantwoordelijkheid. Daar hebben zowel burgers als wetenschappers belang bij.

x

Dit artikel is geschreven in het kader van een onderzoeksproject van het Centre for Society and Genomics, gefinancierd door het Netherlands Genomics Initiative.

Literatuur

- Bucchi & Neresini, 'Science and public participation', *Handbook of Science and Technology Studies*, III, 2007
- Lucien Hanssen en Jan Gutteling, 'Publiek wil in DNA-debat serieus worden genomen', *Volkskrant*, 15 maart 2001
- Lucien Hanssen en Jan Gutteling, 'In de marge van het debat Eten en Genen', 2001, 53
- Irwin, 'The politics of talk: coming to terms with the new scientific governance', *Social Studies of Science*, 2006
- Lezaun & Soneryd, 'Consulting citizens', *Public Understanding of Science*, 2007
- De Vries & Horstman, *Genetics from laboratory to society*, 2007
- Sturloni, 'Dialogue is bliss', *Journal of Science Communication*, maart 2008

dokters in

Technologische vooruitgang gaat gepaard met onzekerheden. Beslissingen zoals over vaccinaties tegen baarmoederhalskanker vallen tussen politiek en wetenschap. Dit leidt tot onduidelijkheid en onvrede.

Wetenschappers en politici, twee beroepen, twee werkvelden: de één verwerft kennis en laat daarmee zien 'hoe het is', de ander bepaalt 'hoe het behoort te zijn'. Een eeuw geleden verwoordde de Duitse socioloog Weber (1864-1920) deze scheiding al: "Daar waar een wetenschapsbeoefenaar met zijn eigen waardeoordeel komt aandragen, verdwijnt het werkelijke begrip voor feiten". Wetenschap en politiek verschillen in doel en werkwijze en moeten daarom strikt gescheiden blijven, aldus Weber. Een visie die nog steeds door velen gedeeld wordt. Maar door steeds meer complexe wetenschappelijke en technologische problemen, gaan politiek en wetenschap tegenwoordig vaak samen.

De huidige economische crisis, het energieprobleem en het broeikas-effect zijn voorbeelden van enorm complexe problemen. Oorzaak, beloop en oplossing van deze problemen zijn niet duidelijk of eenvoudig te achterhalen. Dilemma's die worden gekenmerkt door een grote mate van cognitieve en normatieve onzekerheid.

Dit soort problemen is niet nieuw. Al in 1967 was het de Amerikaanse filosoof Charles West Churchman die het had over *wicked problems*, problemen die zich moeilijk laten afbakenen of omschrijven en onderdeel zijn van aan elkaar gerelateerde dilemma's. "Every such problem interacts with other problems and is therefore part of a set of interrelated problems, a system of problems... I choose to call such a system a mess", aldus Churchman's collega Russell Ackhoff. Doordat de wetenschappelijke en normatieve aspecten van deze complexe problemen zo sterk met elkaar verweven zijn, vervagen de grenzen van politiek en wetenschap. Hierdoor ontstaat een scheidingsgebied tussen deze twee klassieke werkvelden in de subpolitiek. In deze scheidingsgebieden krijgen wetenschappers een normatieve rol.

Wicked problems, of 'ongetemde problemen' zoals de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid ze heeft genoemd, doen zich ook voor binnen de geneeskunde. Het beloop en de aanpak van een toekomstige griep-pandemie, de waarde van *whole body scans* en andere preventieve onderzoeken of de onzekerheid omtrent het nut van de borstkankerscreening zijn voorbeelden hiervan. Aan de hand van een ander actueel onderwerp, het vaccin tegen baarmoederhalskanker, zal ik de vermenging van politiek en wetenschap verder toelichten.

Bij ruim zeshonderd vrouwen wordt ieder jaar de diagnose baarmoederhalskanker gesteld; ongeveer tweehonderd vrouwen overlijden er ieder jaar aan. Een vaccin dat deze kanker zou kunnen voorkomen, zou dus vele levens redden. In maart 2008 heeft de Gezondheidsraad geadviseerd om een dergelijk vaccin op te nemen in het Rijksvaccinatieprogramma; in september 2009 gaat dit daadwerkelijk gebeuren.

Over deze beslissing bestaat veel twijfel, want vooral over de effectiviteit en de kosten bestaat nog veel onduidelijkheid. Om deze onzekerheden te begrijpen, eerst wat medische achtergrond.

Baarmoederhalskanker wordt veroorzaakt door het Humane Papilloma Virus (HPV) en wordt tijdens seksueel contact overgedragen. Besmetting met dit virus is een noodzakelijke voorwaarde voor het ontwikkelen van cervixcarcinoom; zonder een virusinfectie dus geen baarmoederhalskanker. Er zijn meer dan honderd verschillende HPV-typen, waarvan er vijftien kankerverwekkend zijn. HPV 16 en 18 veroorzaken de meeste kankers. Omdat het virus veel voorkomt en makkelijk wordt overgedragen, hebben bijna alle vrouwen wel eens een infectie met HPV.

De ontwikkeling van baarmoederhalskanker is in vier stappen te onderscheiden: besmetting van de baarmoederhals met HPV, chronische ontsteking door het virus, verandering van het cervixslijmvlies in een voorstadium van kanker en tot slot, als de kwaadaardige cellen door het oppervlakkige slijmvlies heen groeien, baarmoederhalskanker. Hoewel de ontwikkeling van kanker altijd in deze volgorde verloopt, volgen de stappen niet noodzakelijkerwijs op elkaar. Besmetting met HPV leidt dus lang niet altijd tot kanker. Bijna altijd ruimt het afweersysteem de chronische ontstekingen en de voorstadia van kanker op. Slechts in een heel klein aantal gevallen ontstaat baarmoederhalskanker.

Sinds 2006 zijn twee vaccins tegen HPV 16 en 18 geïntroduceerd: Gardasil in 2006 en Cervarix in het najaar van 2007. Door vrouwen te vaccineren tegen HPV, zo is de gedachte, kan het lichaam antistoffen vormen en zal het afweersysteem effectiever beschermen op het moment dat het lichaam in contact komt met het virus. Daarmee zal de inenting bescherming bieden tegen chronische infecties en uiteindelijk tegen kanker. En het werkt, zo laten de fabrikanten en diverse onderzoekers weten.

Uit de gepubliceerde artikelen blijkt

de politiek

dat de vaccins in grote mate tegen HPV 16 en 18 beschermen; in de groep gevaccineerde jonge vrouwen tussen de vijftien en zesentwintig jaar werden, ten opzichte van een controlegroep, tussen de negentig tot honderd procent minder voorstadia van kanker door deze virussen vastgesteld. Dit beschermend effect bleef in ieder geval tot vijf jaar na de vaccinatie aanwezig; over de bescherming hierna zijn nog geen gegevens beschikbaar.

Maar...

Er is veel kritiek op de praktische toepasbaarheid van de onderzoeksresultaten. Ten eerste is bij de onderzoeken niet gekeken naar het voorkomen van kanker, maar naar het effect op de vóórstadia van kanker. Een reden hiervoor is de lange tijd tussen de HPV besmetting en het ontstaan van kanker. Zou wel naar het voorkomen van cervixcarcinoom gekeken worden, dan zouden de onderzoeken te lang duren en daardoor te duur worden.

Daarnaast is de bescherming van negentig tot honderd procent tegen HPV alleen gevonden bij vrouwen die nooit eerder met het virus besmet waren. Als ook vrouwen in het onderzoek werden opgenomen die al eerder een ontsteking met HPV hadden doorgemaakt, dan was het resultaat veel slechter: rond de twintig procent bescherming. Omdat het vaccin schijnbaar vooral beschermt als je nog niet besmet bent geweest met het virus, als meisjes dus nog geen seksueel contact hebben gehad, heeft de overheid besloten het vaccin te geven aan twaalfjarigen. Maar bij deze leeftijdsgroep is de inenting niet uitgetest. Ook is niet duidelijk hoe lang de beschermende werking blijft als het vaccin al op zo'n jonge leeftijd gegeven wordt; het zou heel goed kunnen dat na jaren nog een paar maal een herhaalinjectie gegeven moet worden.

Een volgende vraag is hoe het mogelijk is dat een voorgaande HPV-infectie ertoe leidt dat het vaccin zoveel minder beschermt? Een verklaring hiervoor is dat de inenting wel beschermen tegen HPV 16 en 18, maar dat gelijktijdige infecties met andere HP-virussen waartegen het vaccin niet beschermt, de kankerverwekkende rol overnemen. Is dit inderdaad het geval, dan zal de effectiviteit, ook wanneer het vaccin alleen aan jonge meisjes verstrekt zal gaan worden, een stuk lager uitvallen.

Tot slot is er onduidelijkheid over de totale kosten als het vaccin in het Rijksvaccinatieprogramma opgenomen

gaat worden. Opname in het programma, zo hebben twee Nederlandse universiteiten berekend, kost waarschijnlijk tussen de dertig en veertig miljoen euro per jaar. Ervan uitgaande dat het vaccin voor negentig procent beschermt tegen een virus dat zeventig procent van de kankers veroorzaakt en dat vijftachtig procent van de meisjes ingeënt wordt, zal de sterfte aan baarmoederhalskanker ongeveer halveren van tweehonderd naar honderd vrouwen per jaar. Hiermee komt het programma net boven de kosteneffectiviteitsgrens die de overheid tot nu toe hanteerde. Maar deze berekening is voor een groot deel afhankelijk van de effectiviteit en daarom erg onzeker.

Ongetemde problemen

Discussiëren over een ongetemd probleem heeft veel weg van politieke analyses op verjaardagsfeestjes: iedereen heeft er een mening over maar niemand weet hoe het precies zit. Omdat niemand kán weten hoe het precies is: ongetemde problemen zijn ondoordringbaar. Als een kluit zijn normatieve en cognitieve vraagstukken met elkaar verbonden. De vraag of het vaccin werkelijk kanker voorkomt is alleen op te lossen met jarenlange onderzoeken, maar die zijn te duur. *Type-replacement*, de hypothese dat andere typen HPV kanker gaan veroorzaken als er bescherming is tegen HPV 16 en 18, kan alleen onderzocht worden als het vaccin op grote schaal ingevoerd wordt. De totale kosten hangen af van de effectiviteit en het benodigde aantal herhaalvaccinaties. En dan hebben we het nog niet gehad over de vraag hoeveel geld een gered leven eigenlijk mag kosten. Een wirwar van vragen die niet separaat te beantwoorden zijn. "It's a mess", zoals Ackhof al zei.

Onzekerheid is een tweede kenmerk van ongetemde problemen. Onzekerheid over de effecten op het virus, op het voorkomen van kanker en op de invloed die invoering van de vaccinatie heeft op de hoge opkomst bij het huidige screeningsonderzoek naar baarmoederhalskanker (het uitstrijkje). Het antwoord op dit soort onzekerheden kan vaak pas gevonden of gevormd worden als het beleid waarover twijfel bestaat, uitgevoerd wordt. Maar een eenmaal ingevoerde maatregel die de volksgezondheid ten goede komt, zal ook als deze minder effectief of veel duurder blijkt niet zomaar teruggedraaid kunnen worden.

De betrokkenheid van vele partijen is een derde kenmerk en wordt al duidelijk met eenvoudig 'googlen' van de woorden

'vaccin' en 'baarmoederhalskanker'. Van de eerste tien *hits* verwijzen er vier naar landelijke media (twee kranten, een weekblad en een nieuwssite) twee naar de politiek (kamervragen PvdA en SP), twee naar de farmaceutische industrie, één naar een wetenschappelijk forum, één naar een patiëntenvereniging en één naar het rapport van de Gezondheidsraad. Een bont collectief van wetenschappers, politici, journalisten, commerciële vaccinmakers en bezorgde burgers laten hun stem horen, ieder met hun eigen belangen en visie.

Ongetemde problemen zetten ons voor het blok. Aan de ene kant zijn er veel dilemma's die een oplossing van het centrale probleem in de weg staan. Wetenschappelijke en normatieve onzekerheid, een sterke onderlinge samenhang van de problemen en de vele partijen die zich ermee bemoeien staan een eenvoudige oplossing in de weg. Anderzijds moet er wel een oplossing komen, omdat instandhouding van het probleem mogelijk schadelijke gevolgen heeft.

De Gezondheidsraad (GR) is door de overheid in het leven geroepen om opheldering en adviezen te bieden bij complexe problemen die van invloed zijn op de volksgezondheid. "De GR heeft de taak", aldus de 'Gezondheidswet', "onze Ministers en de beide Kamers der Staten-Generaal voor te lichten over de stand der wetenschap". Commissies van de GR worden samengesteld uit de meest gezaghebbende wetenschappers uit relevante vakgebieden. De invloed van de Raad is groot. Recente schattingen van het percentage adviezen dat door de overheid is opgevolgd, komen uit tussen de zeventig en negentig procent.

De minister van VWS vroeg in maart 2007 advies aan de GR over het HPV vaccin; een jaar later werd het rapport 'Vaccinatie tegen baarmoederhalskanker' gepubliceerd. De negen commissieleden en acht adviseurs adviseerden positief over opname van het vaccin in het Rijksvaccinatieprogramma. Een paar maanden later maakte minister Klink bekend dat twaalfjarige meisjes vanaf september 2009 ingeënt zullen worden tegen HPV.

Subpolitiek

De noodzaak om tot een besluit te komen, de machteloosheid van de politiek en een invloedrijke wetenschappelijke adviescommissie leiden tot een derde invloedssfeer, tussen de klassieke politiek en de apolitieke wetenschap in. De Duitse socioloog Ulrich Beck waarschuwt voor de gevolgen van

deze subpolitieke ruimte.

Ten eerste is subpolitieke macht niet gevoelig voor correctie- en controlemechanismen die wel voor de klassieke politiek bestaan. Daardoor wordt een beslissingsproces een *black box* die gesloten is voor buitenstaanders: de conclusies zijn openbaar, maar de manier waarop deze bereikt worden blijft ondoorzichtig. Kritiek is daardoor moeilijk te geven. Dit geldt ook voor de besluitvorming rond het vaccin: de zittingen van de GR zijn besloten, de notulen zijn niet openbaar en de commissie dient met één stem te spreken. Tegenspraak van individuele commissieleden is niet gewenst, ook niet na het uitbrengen van het advies.

Volgens Beck geldt deze autonome en relatief onaantastbare positie vooral voor de geneeskunde. Dit komt onder meer door de fysiek afgeschermdde ruimte waar medisch onderwijs, onderzoek en uitvoering samenkomen: de kliniek. Hierbinnen wordt beleid gevormd dat als *fait accompli* naar buiten toe wordt gepresenteerd. Daarnaast functioneert de geneeskunde in een anonieme niche. De subpolitiek van de geneeskunde kent geen verkiezingen, geen openbare vergaderingen en geen parlement. De enig controlerende instantie wordt gevormd door wetenschappers uit diezelfde niche die elkaar op bijeenkomsten en in wetenschappelijke bladen kunnen bekritisieren.

Een tweede gevolg van het functioneren binnen een gesloten subpolitieke ruimte is publieke argwaan, of nog sterker, een gebrek aan maatschappelijk draagvlak. Het ondoordringbare karakter van ongetemde problemen en het gebrek aan inzicht in en invloed op de besluitvorming in de subpolitiek, dragen hieraan bij. Hierdoor boeten politiek en wetenschap in wat betreft geloofwaardigheid en zeggenschap. Dit is met name schadelijk voor het Rijksvaccinatieprogramma. Het succes van dit programma is voor een groot deel een gevolg van de hoge vaccinatiegraad onder de bevolking, doordat groepsbescherming ontstaat. Bij twijfel zou dit percentage wel eens kunnen dalen en daarmee het grote succes.

Na publicatie van het advies van de Gezondheidsraad barstte een storm van kritiek los. In de televisieprogramma's 'Zembla' en 'Netwerk', in diverse radioprogramma's en krantenartikelen is twijfel uitgesproken over de objectiviteit van de commissie omdat het merendeel banden bleek te hebben met de farmaceutische industrie.

Artsen en wetenschappers hebben zich in verschillende wetenschappelijke bladen uitgesproken tegen opname van het vaccin in het vaccinatieprogramma omdat er nog zoveel onduidelijkheid over de effectiviteit bestaat. En de Nederlandse Vereniging Kritisch Prikken roept ouders op hun dochters niet te laten vaccineren. De enige reactie hierop van de GR en de minister is dat ze bij hun beslissing blijven.

Transparantie

Ongetemde problemen gaan hand in hand met wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Onzekerheid en ondoordringbaarheid zijn inherent aan deze problemen; hier valt weinig aan te doen. Waar we wel wat aan kunnen doen, is de manier waarop we ermee omgaan: de *black box* moet open. Allereerst zullen politiek en wetenschap transparanter moeten omgaan met ongetemde problemen. Onzekerheden moeten duidelijker gearticuleerd worden, evenals de rol van de wetenschap bij normatieve beslissingen. Waarom wordt voor een bepaalde theorie gekozen en niet voor een andere; tegenstrijdige visies en bevindingen kunnen beter uitgelegd worden. Het interne debat tussen wetenschappers zal beter uitgedragen moeten worden naar buitenstaanders, zodat ook zij zich bewust zijn van de controverses bij ongetemde problemen. Maar ook 'de buitenwereld' heeft een taak. Zij zal met een kritische houding naar de wetenschap moeten kijken, zonder hier altijd een kant en klaar antwoord van te verwachten. Ze zal dus met onzekerheid moeten leren omgaan en meer aandacht moeten hebben voor het proces waarin ongetemde problemen tot een oplossing komen. Meer transparantie en begrip door een dialoog tussen wetenschap, politiek en publiek, om een grotere *mess* te voorkomen!

x

>>>

'Next Nature' is natuur veroorzaakt door cultuur. De technologische wereld is zo onbeheersbaar dat zij zelf natuur is geworden. De weblog www.nextnature.net onder redactie van Koen van Mensvoort onderzoekt dit fenomeen.

Search Engine

"Google has stationed approximately a million computers worldwide to be able to process the 40 billion searches per month. One search requires uses as much energy as a low energy light bulb in one hour" (2600 Joule/Hour = 7 Watts/second)

If there is any truth in the calculation, we will all be searching in darkness soon.

Quote: Interview (article in Dutch), image: Tech editing / Overburen (thanks to)

Related: Google 2004 | Google DNA search

Real Nature is not Green

**REAL NATURE
IS *NOT*
GREEN**

At the edge of the woods along the motorway near the Dutch town of Bloemendaal, there stands a mobile telephone mast disguised as a pine tree. This mast is not nature; at best, it is a picture of nature. It is an illustration, like a landscape painting hanging over the sofa. Do we have genuine experiences of nature any more? Or are we living in a picture of it?

By KOERT VAN MENSVOORT

In the Netherlands, every square meter of ground is a man-made landscape: original nature is nowhere to be found. The Oostvaardersplassen – which make up one of the Netherlands' most important nature reserves – were, after the land was reclaimed, originally an industrial site; they were only turned into a nature reserve later. Even the 'Green Heart' at the center of the most densely populated part of the Netherlands is an artificial landscape, a forest of trees, which was

WB-Berichten

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Aysel Sabahoğlu
Noortje Thijsen

Raad van Advies:

Chrisje Brants
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Tof Thissen
Marco Wilke

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

www.groenlinks.nl

NIEUWE PUBLICATIE

Ontwikkelingssamenwerking is van belang voor de ontwikkeling van de armste delen van de wereld. Dat zal niemand ontkennen. Toch blijft het Nederlandse debat over de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking teveel steken in gekisbebis over de omvang van het beschikbare budget.

Hoe verhoudt ontwikkelingssamenwerking zich tot conflictpreventie in door geweld verscheurde landen? Wat is de rol van de medefinancieringsorganisaties in het Nederlandse ontwikkelingsbeleid? Is Nederland niet in te veel verschillende landen actief? Deze fundamentele vragen komen in Nederland veel te weinig aan de orde. Dit pamflet wil bijdragen aan het stellen van moeilijke vragen. Die zijn nodig om het debat over de staat van ontwikkelingssamenwerking te verdiepen.

Het pamflet is 10 november jl. in Den Haag gepresenteerd aan Peter van Lieshout, raadslid van de WRR. Van de WRR verschijnt volgend jaar een rapport over de Nederlandse ontwikkelingshulp. Doekle Terpstra (ICCO) en Joris Voorhoeve (Oxfam Novib) gaven een reactie op het pamflet. Journalisten Gerbert van der Aa en Bart de Koning spraken een column uit. Een debat volgde met Arend Jan Bokestijn (VVD), Kees Vendrik (GL), Peter Heintze (Evert Vermeer Stichting) en Bart Snels.

Bij de presentatie van dit pamflet is ook een animatiefilm gemaakt door Jasper Kuipers in opdracht van het Wetenschappelijk Bureau.

Het symposium, de film en het pamflet zijn na te zien en te lezen op www.falendestaat.nl. Het pamflet bestellen kan tevens via deze website of via de webwinkel van GroenLinks (www.groenlinks.nl).

De website biedt via het forum de mogelijkheid mee te discussiëren over het Nederlandse ontwikkelingshulpbeleid.

Auteurs

Selçuk Akinci is tijdelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Aysel Sabahoğlu is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Bart Snels is directeur van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van NCDO.

→ De volgende Helling, die aan het begin van de lente verschijnt, zal geheel gewijd zijn aan de discussie over ontwikkelingssamenwerking.

Avishai Margalit over

sektari

Sektarische groepen weigeren compromissen te sluiten omdat ze hun principes heilig verklaren. Ze zijn niet antidemocratisch, maar elitair. De politiek filosoof waarschuwt voor sektarische tendensen in de politiek. Ook groene partijen moeten oppassen.

Foto: Peter Valckx

De vergelijking waar Avishai Margalit mee komt is simpel maar werkt zeer inzichtelijk. Je kan, aldus de Israëlische politiek filosoof, op twee manieren naar politiek kijken: als een vorm van economie en als religie. Binnen het eerste beeld van politiek is alles onderhandelbaar en is altijd een compromis mogelijk. Binnen het tweede beeld worden sommige zaken heilig verklaard en dan zijn compromissen uitgesloten. Dat beeld noemt hij sektarisme en over sektarische tendensen in de wereld maakt hij zich grote zorgen.

Daarmee heeft hij niet alleen de Bin Ladens van deze wereld op het oog, maar net zo goed George W. Bush met zijn as van het kwaad. Margalit: "Het evangelisme waaraan Bush is gelieerd, is een paradigmatisch geval van sektarisme." Hij wijst ook op het fanatisme waarmee de Palestijnen en de Joden elkaar sinds jaar en dag bestrijden in Israël. En

sme en de weerzin tegen compromissen

hij waarschuwt voor sektarische neigingen bij linkse partijen en met name bij de Groenen.

De meeste mensen combineren de twee bovengenoemde opvattingen van politiek: soms past het economische, soms het religieuze. In tijden van crisis komt de religieuze opvatting boven drijven, in normale tijden overheerst de economische visie. We hebben twee ogen, zegt Margalit, het religieuze oog dat geen compromissen wil en het economische oog dat ze juist nastreeft. Het probleem van een sektarist is dat hij maar één oog heeft, het religieuze.

Opblazen

“Sektarisme is niet zozeer antidemocratisch, maar ten diepste elitair in de zin dat aantallen er niet toe doen. Elitaire groeperingen zijn niet bereid compromissen te sluiten, omdat ze geen waarde hechten aan de omvang van

hun aanhang.” Niet de aantallen tellen, maar de kwaliteit van het principe. Margalit noemt dat het narcisme van de kleine verschillen.

Als voorbeeld wijst hij op de dramatische breuk tussen de bevriende kunstenaars Piet Mondriaan en Theo van Doesburg. Hun stijl was voor de buitenwacht nauw aan elkaar verwant, maar ze kregen ruzie omdat ze het niet eens konden worden over de lijnvoering in de schilderkunst: horizontaal (Mondriaan) dan wel verticaal (Van Doesburg).

“Sektarische groepen hebben de neiging kleine verschillen zo ver op te blazen, dat het niet langer mogelijk is nog samen te leven.”

Niet elke vorm van sektarisme is gevaarlijk of gewelddadig. Sommige sektes keren zich af van de samenleving en trekken zich, bij wijze van spreken, terug in de woestijn. Maar in tijden van oorlog worden sektarische neiging versterkt. Margalit: “In burgeroorlogen speelt sektarisme meestal een belangrijke rol. Ik zeg niet dat sektarisme de oorzaak is, wel dat een burgeroorlog sektarisme aanjaagt en de oorlog op gang houdt en verheft. Oorlogen tussen staten duren gemiddeld drie maanden, burgeroorlogen zes jaar. Het aantal doden ligt ook veel hoger. Bedenk dat sinds de Twee Wereldoorlog het aantal burgeroorlogen is vervijfvoudigd. Dat is een nieuw probleem.”

De aanleiding voor Margalit om met sektarisme bezig te zijn – binnenkort komt er een boek van hem uit over het onderwerp – ligt bij een eigen ervaring uit het verleden. In 1973, na de Yom Kippoer oorlog, stond Margalit zelf op de kandidatenlijst van een kleine linkse partij in Israël, Moked genaamd. De partij propageerde vrede tussen Israël en de Palestijnen, waarbij de laatsten hun eigen staat mochten vestigen. “Dat was indertijd absoluut ketterij”, zegt Margalit. Het potentiële electoraat van Moked was dan ook gering en bestond hoofdzakelijk uit de intelligentsia. “We kenden zo ongeveer alle mensen die op ons zouden stemmen. Met een zetel kwamen we in de Knesset, het Israëliëse parlement.” Trots is Margalit achteraf niet op dat resultaat. “Toen wij onze ideeën aan een delegatie intellectuelen uit de Verenigde Staten hadden gepresenteerd, kwam Irving Howe [indertijd een vooraanstaande linkse politieke commentator in de Verenigde Staten, red.] naar mij toe. Die zei: pas op dat jullie geen sekte worden. Dat zou vreselijk jammer zijn. Waarom worden jullie niet lid van de Arbeiderspartij en proberen jullie daar je ideeën te verspreiden?” Margalit ging in de verdediging, maar Howe’s woorden zouden hem de rest van zijn leven bijblijven.

“Sindsdien probeer ik voortdurend te controleren of ik niet te sektaristisch word.”

Groen purisme

De overeenkomst met de positie waarin groene partijen zich bevinden, ligt zo voor de hand, dat Margalit er uit zichzelf over begint. Hij draagt ‘groen’ een warm hart toe. “Groene partijen zijn feitelijk de enige nieuwe politieke partijen van na de Tweede Wereldoorlog. Andere bewegingen, zoals de vrouwenbeweging, hebben niet tot partijen geleid.” Maar of groen succesvol is, hangt volgens Margalit af van de vraag of zij sektarische sentimenten achter zich weten te laten. “Joschka Fischer heeft de stap gezet naar compromissen. Hij kwam uit sektarische groepen maar heeft terecht beseft hoe destructief een sektarische houding is en werd vervolgens aangevallen door anderen. Je zag de spanning binnen de Groenen. Fischer drukte zijn agenda door en het werd een succes.” Diezelfde worsteling ziet Margalit bij alle andere groene partijen.

Het gevaar ligt op de loer dat zij, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatverandering, standpunten innemen die zo radicaal zijn dat de partij alleen nog een kleine groep intellectuelen aan zich weten te binden. Aantallen tellen, dus moet je compromissen sluiten, luidt het devies van Margalit. Hij geeft toe dat de Groenen ook een voorttrekkersrol kunnen spelen, waarbij anderen oogsten. “Bij sommigen zie je die strategische opstelling, maar bij anderen staat het purisme voorop.”

Het dilemma – je politieke ideeën laten verwateren in ruil voor een groter electoraat of die ideeën zuiver houden met een marginale rol als gevolg – is zeker niet aan groene partijen voorbehouden. Margalit maakt zich grote zorgen over de sociaal-democratische partijen. “Socialistische partijen vertegenwoordigden de werkende klasse, traditioneel het grootste segment van de samenleving. Ze hoefden geen compromissen te sluiten om grote aantallen te binden. Die tijd is voorbij, de arbeidersklasse is gekrompen. Dat is structureel. Om een groot electoraat te veroveren moeten de sociaal-democraten nu ook de middenklasse binden. Dan moet je water bij de wijn doen.” Veel sociaal-democratische partijen hebben daar moeite mee. “Het sektarisme bij linkse partijen verontrust me. Ik zie een tendens naar kleine groepen die zich afsplitsen uit teleurstelling in de socialistische partijen.” Het tegelijk binden van de middenklasse en de lagere klasse is het structurele probleem van de moderne samenleving, aldus Margalit. “Een thema waarop dat nog steeds kan is solidariteit en

Avishai Margalit (1939) is hoogleraar aan de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem en een filosoof die zich vooral bezig houdt met actuele politieke thema's. Hij is een veelgevraagd essayist voor onder andere *The New York Review of Books*. Een van die essays, *Occidentalisme. Het westen in de ogen van zijn vijanden*, dat hij in 2004 samen met Ian Buruma schreef, bepaalde het debat na 9/11. Zijn bekendste boek is *The decent society* (1996) waarin hij de minimumvoorwaarden schetst waaraan een staat moet voldoen om zich fatsoenlijk te noemen. Het voorkomen van vernedering staat hierin centraal. Voor Wouter Bos was dit boek de intellectuele basis voor het PvdA-programma. Dit najaar was Margalit in Nederland op uitnodiging van het Soeterbeeck Programma van de Radboud Universiteit Nijmegen voor het houden van de jaarlijkse Thomas More Lezing.

Avishai Margalit: “...

de kredietcrisis helpt daarbij. Ik neem deze crisis heel serieus.”

Verrot compromis

Margalit wil niet beweren dat compromissen altijd mogelijk zijn en dat niets heilig is. “Compromissen kunnen ook verrot zijn. Met Hitler of met het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime maak je geen deals. Verrotte compromissen zijn compromissen met verrotte regimes, met regimes die vernederen en humanitaire waarden met de voeten treden.”

Na enig doorvragen lijkt dat heldere onderscheid tussen gezonde en verrotte compromissen echter enigszins te wankelen, en blijkt het moeilijk aan te geven wanneer het religieuze oog en wanneer het economische oog moet worden geopend. Het pact bijvoorbeeld dat Adolf Eichmann in 1944 aanbood aan de Hongaarse jodenleider Joel Brand, kan wat Margalit betreft wel door de beugel. In dit voorstel, ook wel bekend onder de naam ‘blood for trucks’, konden één miljoen Hongaarse joden zonder kleerscheuren het land verlaten in ruil voor tienduizend vrachtauto’s van Amerikanen en Britten aan Duitsland. De onderhandelingen liepen vast en de deal ging niet door. “Met dat compromis konden veel levens gered worden. Dat is iets heel anders dan een compromis dat alleen maar politiek gewin oplevert.”

Beveelt hij compromissen aan met de Taliban? “Het ligt eraan waarover”, zegt hij. “Deals in het geval van ontvoering om levens te redden, is oké. Maar anders niet, want het regime was wreed en vernederend.” Als onderhandeling en compromissen er toe kunnen leiden dat de oorlog wordt verkort? Margalit: “Goeie vraag, maar het hangt helemaal af van wat de inzet is, wat verkorting van de oorlog inhoudt. Als het betekent dat je voor eigen voordeel een wreed regime aan de macht brengt of aan de macht houdt, dan ben ik er tegen.” Maar precieze oordelen spreekt hij liever niet uit. De beoordeling of je moet onderhandelen of niet, en of een compromis verrot is of niet, hangt immers af van de concrete omstandigheden en mogelijkheden.

Margalit maakt dan ook een relativering die de gepassioneerde pleitbezorger moet vrijwaren van een diskwalificatie als sektariër. “Er is een verschil tussen vechten en argumenteren. Net als bij voetbal wil je een discussie winnen, en dus wil je geen compromissen.” Vasthouden aan je standpunt kan onderdeel zijn van je strategie.

“Soms zeg je dat iets niet onderhandelbaar is om de prijs te verhogen. Om die

reden verklaar je iets heilig, bijvoorbeeld de stad Jeruzalem. Soms is dat tactiek, maar soms ook niet. Het punt is dat je dat niet weet.”

De filosoof heeft nog wel een advies over de houding ten aanzien van sektarische groepen. “Zet ze niet te hard onder druk. In de Talmud staat: duw met één hand en omarm met de andere. Duw nooit met twee handen, dan werk je iemand eruit. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan, de vraag is hoe je dat instrumentaliseert, maar probeer het. Duw sektaristen niet naar de grens.” Margalit ziet dat dat in veel samenlevingen wel de trend is. “Bedenk dat niet alles wat sektarische groepen zeggen belachelijk is of niet verdedigbaar. Ze komen vaak met belangen en wensen die overtuigend en zelfs gerechtvaardigd zijn. Zelfs de Taliban komt met terechte punten. Zoals dat het Westen imperialistisch is.”

Wat betekent het duwen en omarmen voor de omgang met bijvoorbeeld orthodoxe moslimgroepen in westerse landen, die zich daar in het geheel niet thuis voelen? Moet je in gesprek gaan over invoering van de sharia, om ze daarmee de samenleving in te trekken? “Dat ligt eraan om welk deel van de sharia het gaat. Sommige onderdelen zijn voor gebruik in de eigen gemeenschap, maar met onderwerping van de vrouw moet je niet akkoord gaan. Stel dat men polygamie wil, dat zeg je nee. Het dragen van hoofddoeken op school is oké. Ik ben het niet eens met het Franse verbod. De boerka is wat anders.”

Voor wie een hard hoofd heeft in gesprekken met sektariërs heeft Margalit ook nog een bemoediging. “Binnen sektarische groeperingen zijn er bijna altijd spanningen. Daar moet je gebruik van maken.” Hij wijst op de Hamas waar fracties zijn die voor rede en compromis vatbaar zijn.

Is dan zelfs een compromis over Jeruzalem mogelijk? Margalit: “Eén ding is wat de mensen bereid zijn te accepteren, al is het tegen heug en meug, een ander ding is of ze daartoe zelf het initiatief zullen nemen. Dat zullen ze niet doen. Het compromis zal van buiten moeten komen. De partijen zullen veel meer accepteren dan waarmee ze zelf zullen komen. Dat is een belangrijk verschil.”

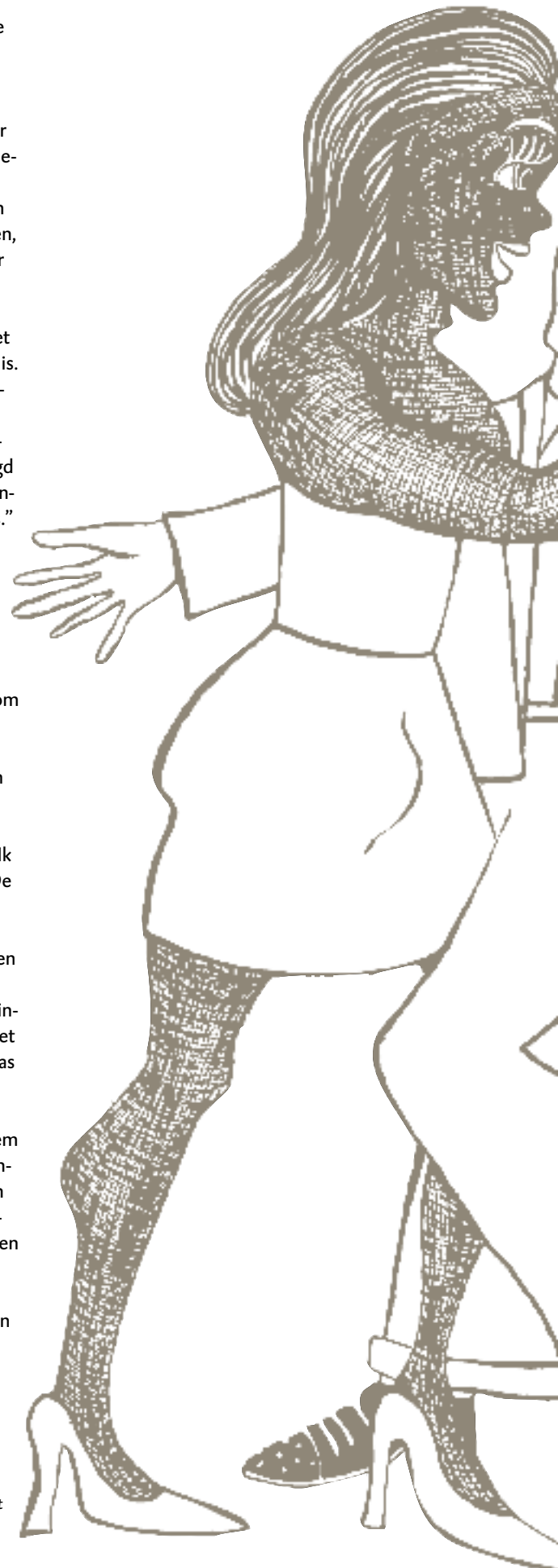
x

In Nederlandse vertaling verkrijgbaar:

Avishai Margalit, *De fatsoenlijke samenleving*, Van Gennep, Amsterdam 2000

Ian Buruma en Avishai Margalit, *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden*, Olympus, 2008.

lie

Ver sceptisch

COLUMN * Marijtje Denters

de Helling
41
winter 2008

“Daders homogeweld autochtoon”. Ik betrap mezelf erop dat ik een teureden grijns niet kan onderdrukken bij het lezen van die kop boven een artikel over homofoob geweld: zie je wel, het zijn niet altijd allochtonen, moslims of Marokkanen. Mijn toch wel een beetje zelfvoldane gevoel verraste me, want normaal ben ik sceptisch zodra de termen allochtoon en autochtoon opduiken in criminaliteitsstatistieken. Maar nu had ik opeens dat teureden gevoel dat de berichtgeving eindelijk realistischer werd. Tot een paar dagen later de artikelen over een tweede onderzoek volgden: “Marokkanen oververtegenwoordigd bij homogeweld”. ‘Vast weer verdraaid,’ dacht ik nu: ‘typisch Telegraaf.’ Toch bekreep me de gedachte dat deze tegen-gestelde reacties op z’n minst een beetje verdacht waren...

Dat zelfvoldane gevoel waar ik mezelf op betrapte is precies wat me vaak zo irriteert in de toon van pers en politiek als het gaat om tolerantie van homoseksualiteit als een ‘typisch kenmerk van de Nederlandse identiteit’. Het is een gemeenplaats geworden. Net als de manier waarop een cultuur met vrouwen omgaat in alle tijden is beschouwd als graadmeter voor het niveau van beschaving: Tacitus roemde in de Oudheid al de Germaanse vrouw, die kuis zou zijn ‘uit zichzelf’ en geen beteugelande wetten nodig had – in tegenstelling tot de decadente dames in Rome – een beschrijving die Duitsers in de negentiende eeuw grif als historisch bewijs voor hun burgerlijke waardencatalogus zouden gebruiken. Seksuele moraal is al eeuwen een perfecte manier om jezelf van de ander te onderscheiden.

Te openlijk homogedrag op de verkeerde plek wordt in Nederland nog altijd afgestraft. Te vaak met geweld, maar vaker subtiel. De bewaker van de grens van wat wel en wat niet kan is onder anderen een Balkenende, die op bezoek in Indonesië verzekerde dat hij als Kamerlid tegen het homohuwelijk had gestemd. Of de collega die aan de lunchtafel flauwe grapjes maakt over homomannen en –vrouwen. Maar de Nederlandse acceptatie van homoseksualiteit die steeds aangehaald wordt als het debat daarom vraagt maakt de werkelijkheid daarachter moeilijker te bespreken. De mainstream begrenst de emancipatie, en ik ben een van die mensen die niet willen dat hun homoseksualiteit gekaapt wordt als attriboot zonder angel. Ik verzet me tegen het beeld van de Nederlander die niet meer zou lijden aan homofobie.

In de VS werd homofobie onlangs aan huidskleur gekoppeld: in Californië stemden kiezers op 4 november niet alleen voor een nieuwe president, maar ook voor of tegen Proposition 8. Dit voorstel zou het homohuwelijk in de staat, een basic civil right sinds mei van dit jaar, weer verbieden. Sinds de verkiezingen is er veel aandacht geweest voor het feit dat 70% van de zwarte Amerikanen in Californië voor het verbod op het homohuwelijk stemden. De zwarte gemeenschap is daarna al snel tot zondebok gemaakt van de uiteindelijke ja-stem voor ‘Prop 8’, en hun stemgedrag het bewijs van de homofobie die specifiek zou zijn voor de zwarte gemeenschap. ‘Logisch,’ denkt u nu misschien. U heeft immers net gelezen dat 70% van de zwarten voor heeft gestemd. Maar de koppen hadden evengoed een veel grotere groep voorstemmers kunnen uitlichten, namelijk tweederde van de christenen. De analyse van de voorstemmers: het resultaat van de black vote toont aan dat het homohuwelijk geen burgerrechtenkwestie is, maar een moreel issue. (Het uitgangspunt daarbij is dat zwarte Amerikanen door hun historische strijd voor burgerrechten nooit voor het afnemen van burgerrechten zouden stemmen.) Demografen op hun beurt zeggen dat de focus op ras stemgedrag-voorspellende factoren als religie, leeftijd, gender en ideologie veronachtzaamt. Verschillende onderzoeksresultaten bewijzen steeds het gelijk van weer een andere analyse.

Zodra het zinnetje ‘onderzoek toont aan...’ opduikt is het geen slecht idee om een sceptische houding aan te nemen ten opzichte van de aannames, agenda’s en data die achter die onderzoeken steken. Statistieken valideren vaak bewust of onbewust de bestaande ideeën van de onderzoeker. De discrepantie tussen de resultaten van de twee Nederlandse onderzoeken naar homofoob geweld is wellicht ook anders uit te leggen: UuA-onderzoekers (“Marokkanen oververtegenwoordigd bij homogeweld”) hebben tweehonderd gevallen van homofobie in een jaar in Amsterdam onderzocht, van fysiek geweld tot pesterijen, waarbij een belangrijke uitkomst was dat daders vooral laagopgeleide jongemannen zijn tussen de 17 en 25 jaar. De politie (“Daders homogeweld autochtoon”) onderzocht 150 geregistreerde meldingen van geweld tegen homo’s in een halfjaar in heel Nederland. Bij dat onderzoek werden slechts twee categorieën gehanteerd: ‘allochtonen’ enerzijds en ‘autochtonen en onbekend’ anderzijds, en het is niet duidelijk of de indeling gebaseerd is op gegevens van verdachten die opgepakt zijn of op interpretaties van de slachtoffers of omstanders. Het maakte voor mij in ieder geval nog eens duidelijk hoe lastig het soms is om de verleiding te weerstaan om vooral het bewijs van je eigen gelijk te vinden in onderzoeksresultaten.

x

illustratie: eva hilhorst

Links & de

Begin 2008 werd de *Verklaring van Tilburg* uitgegeven door het Platform Duurzame en Solidaire Economie.

Lou Keune, een van de initiatiefnemers, geeft op persoonlijke titel een reactie op de recente kredietcrisis.

Zie voor de Verklaring van Tilburg: www.economischegroei.net.

Tot de ondertekenaars behoren o.a.:

prof. dr. Bob Goudzwaard
prof. dr. Arnold Heertje
prof. dr. Paul de Beer
Kees Hudig
prof. dr. Klaas van Egmond
drs. Leida Rijnhout
prof. dr. Koo van der Wal
en dr. Lou Keune

De kredietcrisis heeft geleid tot een enorme hoeveelheid commentaren en beschouwingen. De discussie heeft verrassende elementen. Voor het eerst sinds decennia gaat het debat over nogal fundamentele kenmerken van het functioneren van de financiële en monetaire sectoren. Dat weerspiegelt zich ook in het Nederlandse parlement. Van eerbiedig respect voor de CEO's (Chief Executive Officer, bedrijfsdirecteur, red.) in deze sectoren, zoals dat zeg twee jaar geleden nog domineerde, is in het geheel geen sprake meer. Leidinggevend worden met niet mis te verstane kwalificaties in de hoek gezet. Vooral zij worden verantwoordelijk gehouden voor de aangerichte puinhopen. Veel genoemde stenen des aanstoots zijn de enorme salarissen die in de top worden geïncasseerd, de nog grotere bonussen, 'verdiend' met op korte termijn behaalde winsten en met fusies, en het verbazingwekkende gegeven dat een aantal van deze CEO's zelf de financiële producten niet begrepen die hun bedrijven verkochten. Daarnaast krijgen de tekortschietende systemen van toezicht en de afwezige mondiale coördinatie veel commentaar. Maar ook de rol van de US dollar als mondiale munt komt ter sprake.

Verbreiding

De linkse politieke partijen ondersteunen over het algemeen het crisismanagement van Bos en Welling. Er worden wel kritische vragen gesteld over details, en ook is een motie ingediend waarin wordt vooruitgekeken naar een parlementair onderzoek, maar de globale toonzetting is hetzelfde: van alle kanten, niet alleen van links, klinkt het geluid dat men afstand neemt van het neoliberalisme. Toen een groep mensen eind jaren negentig begon met het initiatief 'Vóór de Verandering - Alternatieven voor het neoliberalisme', waren er heel wat, ook uit linkse hoek, die daar negatief op reageerden. Het waren de hoogtijdagen van de ICT-boom en de bomen groeiden tot in de hemel. Hoezo inperken? Privatiseren, dereguleren, liberaliseren, fuseren, dát waren de parolen. Natuurlijk waren er mensen als Eveline Herfkens die oog hadden voor de negatieve bijeffecten. Maar dat was ook voor Herfkens geen reden om het neoliberale model ten principale ter discussie te stellen. Integendeel, dat was goed, en voor negatieve bijeffecten moesten er vangnetten en dergelijke komen.

Bram de Swaan doopte deze overtuiging onlangs in de *NRC* met de term 'marktisme'. Ze wordt nu weinig meer gehoord; zelfs in kringen van het CDA en de VVD neemt men afstand van 'ongebreidelde marktwerking' en 'verrijking'.

Als vroege criticaster van het neoliberale geloof zou je je hierover kunnen verkneukelen, maar dat heeft weinig zin. Beter is om verder te kijken, of, om met GroenLinks Tweede-Kamerlid Yolande Sap te spreken, door te pakken. En dat komt ook tot uitdrukking in de verbreding van de probleemstelling door vooral de SP en GroenLinks. Beide partijen willen een internationale aanpak van de crisis en stellen het functioneren van het mondiale geldstelsel ter discussie. Dat is immers nog altijd gebaseerd op de Overeenkomst van Bretton Woods uit 1944, die alle nationale valuta aan de dollar koppelde, waardoor dit internationaal de belangrijkste munt werd. Ook stellen ze voor over te gaan tot het instellen van een wat de SP noemt 'Wereld Financiële Autoriteit', die de bevoegdheid moet krijgen om een nieuwe mondiale munt uit te geven en een verregaande vorm van toezicht uit te oefenen op de financiële instellingen. De SP pleit bovendien voor een internationale heffing op de kapitaalstromen en verwijst naar de Tobintaks.

Met een discussie over de kenmerken van ons economische stelsel brengen SP en GroenLinks een verdieping in de discussie. De SP wil dat het zogenaamde 'Rijnlandse' model weer dominant moet worden, waarbij er een vergaande controle is over de geldstromen ten behoeve van de sociale samenhang van de samenleving. Er wordt zelfs gepleit voor nationalisatie van de banken, een al lang niet meer gehoorde visie. Hoewel de SP het neoliberalisme veel fundamenteeler afwijst dan GroenLinks, uiten ook vertegenwoordigers van deze partij, zoals Kees Vendrik en Wijnand Duyvendak, zich de laatste tijd uiterst kritisch over het neoliberalisme. GroenLinks spreekt dan wel niet over nationalisatie, maar wel over het opnieuw uitvinden van het bankwezen, met als ondertoon dat die sector meer en beter gereguleerd moet worden en dat men maatschappelijk verantwoord gaat bankieren. In bredere zin bepleit GroenLinks dat er de komende tien jaar een omslag moet komen naar een groene en solidaire wereldeconomie. Links verbindt daarmee de kredietcrisis met de

kredietcrisis

aanpak van andere mondiale bedreigingen zoals de klimaatcrisis en de voedselcrisis. Ook bij D66 is iets van een dergelijke verbreding waar te nemen. Deze partij koppelt de crisis aan de vergrijzing, aan de noodzakelijk geachte hervorming van het sociaal stelsel en aan de inzet op de kennis-economie. Het is opvallend dat de PvdA in dit debat weinig te bieden heeft. Wouter Bos komt niet veel verder dan te herhalen dat 'wij' het hier beter voor elkaar hebben dan de Amerikanen, zoals hij onlangs in de *Volkskrant* schreef.

De discussie over de kredietcrisis laat zien dat als de nood aan de mens komt er bereidheid ontstaat tot omvangrijke en diepgaande ingrepen. Wie had dat één jaar geleden kunnen denken? En dat gesteund door een breed draagvlak van burgers én beleidsmakers. Dat geeft hoop op ruimte voor de vergaande koerswijzigingen die de Verklaring van Tilburg bepleit. Want hoewel de Verklaring gelijksoortige bewoordingen gebruikt als die door de SP en GroenLinks in verband met de crisis zijn gebezigd – zelfs de termijn van tien jaar waarin een omslag moet worden gerealiseerd wordt genoemd – toch wordt de discussie door de ondertekenaars van de Verklaring breder en dieper gevoerd. Met het oog op de ecologische en sociale crises pleiten zij voor verre gaande ingrepen in de economie. Die voorstellen zijn gebaseerd op een analyse van de dieper liggende kenmerken van de heersende economische systemen. Ik noem de belangrijkste.

Groei dwang

Op dit moment wordt het economisch beleid in overheersende mate geleid door de 'noodzaak' van economische groei. Daarbij, en dat is een oude maar steeds breder gedragen kritiek, wordt op een eenzijdige manier gekeken naar wat economisch telt en niet telt, gemeten aan de bijdrage aan het bruto binnenlands product - BBP. Die nadruk op het BBP en ook de daarmee samenhangende vormen van private winsten, leidt er toe dat er een dwang is tot voortgaande uitbreiding van de bestaande productie en consumptie, met alle gevolgen van dien voor de armen en voor natuur en milieu. De door de *Verklaring van Tilburg* voorgestane koerswijziging impliceert niet dat volledig afstand wordt genomen van het gebruiken van de BBP maatstaf, want het

geeft inzicht in het reilen en zeilen van de geldeconomie en is ook de grondslag voor de belastingheffing, maar hij schiet als instrument voor economische analyse wel wezenlijk tekort. Andere maatstaven die wel recht doen aan de reële mogelijkheden en behoeften van mens en natuur, inclusief alle betaalde en onbetaalde arbeid en sociale kosten en opbrengsten, en alle kosten van natuur en milieu zouden in het economisch beleid leidend moeten zijn.

Geldcreatie

Als iets door de kredietcrisis duidelijk is geworden dan is het wel dat de ongebreidelde creatie van geld, slechts ingeperkt door private winstverwachtingen, niet meer toelaatbaar is. Geld en dus ook het lenen van geld moet zich beperken tot waar het eigenlijk voor bedoeld is: ruilmiddel, rekeneenheid, en leenmogelijkheid op grond van de beschikbare spaargelden. Dat sluit geldcreatie niet uit, maar die moet beperkt blijven tot het faciliteren van producties en consumpties die aansluiten bij reële behoeften en mogelijkheden, uiteraard binnen duidelijke ecologische en sociale grenzen.

Eigendomsverhoudingen

De omslag naar een duurzame en solidaire economie stelt ook vragen bij de wijze waarop over de aanwendingsmogelijkheden van mens en natuur wordt beschikt. Vertrekpunt zou moeten zijn dat iedereen op aarde gelijke basisrechten heeft als het gaat om de toegang tot de milieugebruiksruimtes, op zijn minst moet bestaanszekerheid gegarandeerd zijn. En dat alles binnen de gegeven ecologische en sociale grenzen. Een dergelijk opvatting impliceert niet dat privaat eigendom uit den boze is. Maar er is een duidelijke onevenredigheid ontstaan in de eigendomsverhoudingen. Immers, mensen die beschikken over grote financiële vermogens hebben daarmee het 'recht' verworven op een onevenredige zeggenschap over de menselijke en natuurlijke hulpbronnen. Dat geldt nog sterker voor de grote transnationale ondernemingen waarvan sommigen over haast oneindige financiële en reële machtsmogelijkheden beschikken, groter dan die van nationale economieën. Ook wat dit aangaat laat de kredietcrisis zien waartoe dat kan leiden. Het is een positief teken dat een begin is gemaakt met het stellen van grenzen aan de macht van financierings-

ondernemingen. Die omslag moet zich ook op de andere sectoren van de economie voltrekken.

Consumptie en markt

De laatste decennia heeft, zeker in de West-Europese landen, een haast ongebreidelde uitbreiding van de private consumpties plaatsgevonden. Die consumptiegroei is een van de belangrijkste factoren bij het ontstaan van de ecologische en sociale crises van vandaag. En zij gaat ook ten koste van het private en collectieve welzijn. De door de *Verklaring van Tilburg* bepleite omslag betekent dat een hogere prioriteit gegeven wordt aan de collectieve goederen en het collectieve welzijn van ons allemaal.

Ook in andere zin zullen aan de productie en consumptie grenzen gesteld moeten worden. Als één zaak duidelijk is geworden dan is het dat er geen oneindige voorraad van mogelijkheden van gebruik van menselijke en natuurlijke hulpbronnen bestaat. Integendeel, wij hebben de grenzen van die voorraden al ruimschoots overschreden. Het is onvermijdelijk dat er vormen van quotering van de gebruiksmogelijkheden (als milieugebruiksruimtes), gebaseerd op gelijke basisrechten, worden toegepast.

Tegelijk met de consumptiegroei is ruim baan gegeven aan het principe van de vrije marktwerking, gebaseerd op private winstverwachtingen. Op allerlei gebieden blijkt nu dat die liberalisering tot onaanvaardbare verschijnselen heeft geleid. De voor veel mensen meest zichtbare voorbeelden zijn de kredietcrisis en de topinkomens. Maar ook op andere terreinen doen zich ernstige problemen voor, bijvoorbeeld in de zorg, in de visgronden, in het overgebruik van fossiele energiebronnen. Dat wil niet zeggen dat marktwerking ten principale moet worden bestreden. Wel dat er duidelijke grenzen aan worden gesteld. Dit impliceert onder meer een versterkte rol van overheden en van andere vormen van gemeenschappelijk beheer.

Urgentieprogramma

De omslag die nodig is moet gezocht worden in een verandering van deze kenmerken van het systeem; het gaat dus om structurele maatregelen. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden in te volgen strategieën, het transitie management, het onderscheid tussen korte en langere

termijn ofwel fasering, en de instrumenten om de veranderingen te implementeren. Daarbij moet het volgens de *Verklaring van Tilburg* enerzijds gaan om substantieel herstel van natuur en milieu en anderzijds om een substantiële vermindering van de mondiale ongelijkheid, binnen een betrekkelijk korte periode van tien jaar. Beide probleemvelden zijn nauw met elkaar verbonden en de aanpak van de een is randvoorwaarde voor de aanpak van de andere.

Wat betreft het herstel van natuur en milieu hanteert de *Verklaring* drie doelen. Ten eerste een daling van het materiële verbruik van Nederlanders en Belgen tot het niveau van duurzaamheid. Dit betekent een afname van de ecologische voetafdruk met minstens de helft. Of, uitgaande van de berekening op grond van het duurzaam nationaal inkomen, een daling van ruwweg 50% van het materiële verbruik. Ten tweede investeringen in vormen van productie (waaronder energie) en consumptie die besparend en duurzaam zijn. En tenslotte investeringen in maatregelen om negatieve tendensen tegen te gaan zoals de stijging van de gemiddelde temperatuur, de toename van klimatologische "uitschieters" en de stijging van de zeespiegel. Deze investeringen moeten niet alleen in België en Nederland worden genomen, maar ook in ontwikkelingslanden, want daar vallen de zwaarste klappen.

Wat betreft de mondiale armoede en ongelijkheid gaat de *Verklaring* uit van een herverdeling van het wereldinkomen, opdat voor iedereen op deze aarde tenminste bestaanszekerheid gegarandeerd is en opdat over tien jaar het aandeel van de 20% rijksten van de wereld is gedaald van 75% van het wereldinkomen naar 50%. Het aandeel van de 40% armsten van de wereld zal moeten stijgen van 5% van het wereldinkomen naar 20%.

Algemeenheden

Op basis van het voorgaande kan niet geconcludeerd worden dat er een kloof is tussen de linkse partijen en de beweging van de *Verklaring van Tilburg*. Zeker bij de SP en GroenLinks is sprake van eenzelfde oriëntatie. Ook deze partijen zien de kredietcrisis als een uiting van een breder probleemveld dan dat van de financieringssectoren.

Toch zijn er belangrijke verschillen. Hoezeer in de reacties van GroenLinks ook gepleit wordt om met een zekere urgentie

de mondiale vraagstukken van ecologische en sociale aard aan te pakken, men vertaald dit nauwelijks in concrete taken en doelen. De SP gaat misschien verder als het gaat om de radicaliteit van de te nemen stappen, zoals in het voorstel tot nationalisatie van de banken, maar tegelijkertijd blijven die voorstellen steken in algemeenheden. Hoe bijvoorbeeld een wereldmunt of de nieuwe financiële autoriteit er uit moeten zien is onduidelijk.

Dat wil niet zeggen dat de *Verklaring van Tilburg* al in alle opzichten is geoperationaliseerd door de ondertekenaars en sympathisanten. Maar er is wel een duidelijker visie op de richting die nagestreefd moet worden bij de realisatie van structurele veranderingen. Die duidelijkheid blijkt in het bijzonder uit de wijze waarop systeemkenmerken aan de orde komen, alsook uit het specifieke karakter van de geformuleerde doelstellingen. Het programma van de *Verklaring van Tilburg* is ambitieus omdat zij oproept tot het in betrekkelijk korte termijn doorvoeren van ingrijpende en structurele veranderingen. Wat nagestreefd wordt zal niet gemakkelijk te realiseren zijn, al was het maar vanwege de maatschappelijke belangen en machten die aan de heersende maatschappelijke orde verbonden zijn. Maar de *Verklaring* stelt duidelijker dan de politieke partijen dat het niet realiseren van deze doelen zal leiden tot verbreding en verdieping van de sociale en ecologische crises.

Diepgaande ingrepen in de economie zijn wel degelijk op korte termijn mogelijk. Niet voor niets wordt tegenwoordig verwezen naar de New Deal van de Amerikaanse president Roosevelt of naar de oorlogseconomie aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. De kredietcrisis heeft er toe bijgedragen dat het debat over de toekomst van de samenleving is verbreed en verdiept. En dat is een zegening die we moeten koesteren.

x

Literatuur en websites

- *De Omslag – Transitie naar een Duurzame en Solidaire Economie. Basisdocument voor de conferentie Antwerpen 2009*, www.economischegroei.net
- *Human Development Report 2007-2008*, UNDP
- *Living Planet Report 2008*, WWF

Voor commentaren en beschouwingen over de kredietcrisis, zie bijvoorbeeld:

- www.globalinfo.nl
- <http://start.groenlinks.nl/tag/kredietcrisis/>
- <http://www.sp.nl/dossier/kredietcrisis.html>
- <http://www.pvda.nl>
- <http://www.d66.nl>

Hond

Menno Hurenkamp vanuit Moskou

De Russische medemens houdt er graag een hond op na. Je ziet ze in Moskou veel aan de leiband lopen. Het is het bekende verhaal: hond ('sabaka') draaft rond, snuift aan voorbijganger, boom en auto en – dat beeld was ik bijna vergeten door al die brave zakjes, harkjes en schepjes van de Nederlandse hondenbezitter - draait naar eigen inzicht drollen op het publieke parcours. Ook onderhoudt men hier een straffe verzameling zwerfhonden. Overdag houden deze zich gedeisd in parkjes en op parkeerplaatsjes. 's Nachts verliezen ze om niks hun daagse timiditeit. Dan barsten de dakloze honden plots uit in hysterisch geblijf, elkaar minutenlang aanvullend in seriële of contrapuntische woefwafs. Maar goed, ook de zwerfhond stopt sanitair naar eigen inzicht. Dat wil zeggen overal. Al die hondenmest is niet zo'n punt, want het straatvegen wordt hier serieus genomen. Elke paar uur komt iemand met een bezem langs om de rommel op te ruimen, straat na straat. De vegers zijn altijd Oezbeken, Kazakken, Kaukasiërs, migranten, 'zwarten' in het dagelijkse Russisch. Misschien kunnen de slavische Russen door een speling van het lot geen bezem vasthouden, iets met hun armen of rug wellicht? Hoe dan ook liet een schoonmaakbedrijf onlangs in de krant optekenen dat nul van de 65 medewerkers een 'echte' Rus is. En dat het onaangename

Russische gebruik om wekelijks 'zwarte' migranten te vermoorden slecht is voor het personeelsbestand. De vegers voelen zich steeds minder veilig door de racistische uitbarstingen van geweld en zoeken hun heil elders. Voor zover het tussen ons tot gedachtewisselingen komt, schudden ze afwijzend hun hoofd wanneer ik de Aziatische taxichauffeurs, koffersjouwens en schoonmakers naar hun verhouding met de 'echte' Russen vraag.

Wie moet nu straks de straten schoonhouden, zegt de directrice van het veegbedrijf wanhopig in de krant. Als dagelijks stoepgebruiker voel ik met haar mee. Het is niet dat Russen bang zijn voor ongeschoold werk. Maar hun hart gaat daarbij meer uit naar het bewaken: in een hokje zitten en video kijken. Geen huis, geen school, geen winkel, of de mannelijke Russische medemens zit er achter een ruitje de boel in de gaten te houden, terwijl hij ook een stevige schietfilm tot zich neemt. Vrouwen vervullen ook met grote inzet rollen in het bewakingswezen. Ze huizen massaal in hokjes aan de voet van de roltrappen in de metrotunnels. Daarbij kijken ze niet naar een cowboyfilm maar alsof ze al een uur of drie naar de wc moeten. En straatvegen ho maar.

De etnische strijd die hier onder ligt is, laten we zeggen, geen prominente kwestie. We zijn per slot in het land waarvan de baas wat meesmuilend naast Silvio Berlusconi staat te lachen wanneer de Italiaanse president een

idiote opmerking maakt over Barack Obama. En het waren immigranten uit dit land die er in geslaagd zijn het neonazisme te introduceren in Israël. Dat is ook een talent. Onwillekeurig denk ik dan plots aan Nederland, waar het debat over de vraag over 'nationale identiteit' nog altijd traag door het oneindig laagland gaat. Wel of niet, niet of niet meer multicultureel, en is dat dan goed of slecht – de discussie doet bij vlagen scholastiek aan. Hoeveel opiniemakers kunnen er eigenlijk op de punt van een naald?

Herhaaldelijk dacht ik dat de honden me uit deze dodelijke relativering kunnen halen. De Rus is niet harteloos, dit is niet de hel en Nederland niet een paradijs van precieze argumentatie. Want regelmatig zie ik vale dame-tjes zakken oud brood leegschudden, recht voor de dakloze hondenneuzen. Bovendien wordt het hier 's winters echt koud, niet dat onnozele speculeren over de Elfstedentocht, maar gewoon zeshonderd graden onder nul gedurende minstens drie maanden. En toch zien alle zwerfhonden er op leeftijd uit. Ze moeten allemaal minstens een winter of zes, zeven overleefd hebben. Het kan niet anders of ze mogen tijdens de barre vorst stiekem in schuurtjes en onder dekentjes liggen.

Maar hier heeft alleen de regering een politieke partij. In Nederland zijn ze zelfs in het parlement vertegenwoordigd, de honden.

X

HOUT-AUTO

Kunstenaar Joost Conijn bouwde een auto van hout die rijdt op hout. Achterop zit een vuurpot waarin hout wordt verbrand, waarna het vrijkomende gas door een pijp naar voren wordt geleid en de motor aandrijft. Een oude techniek die ook in de Tweede Wereldoorlog werd gebruikt.

Met zijn auto en een aanhanger vol houtblokken reed Conijn in de herfst van 2001 richting Oost-Europa, door de bossen en gehuchten van o.a. Roemenië, Moldavië en de Oekraïne tot in de Tsjernobyl-zone. Telkens als zijn voorraad op was, moest hij hout gaan sprokkelen. Geregeld schoot de verbaasd-nieuwsgierige bevolking te hulp.

De houtgestookte hout-auto is een anachronistisch staaltje technisch vernuft. Schoonheid en kwetsbaarheid, vrijheidsdrang en avontuur, nuchterheid en doorzettingsvermogen: tezamen vormen de auto en de reis een uniek kunstproject. Maar, aldus Conijn, in principe kan iedereen zo iets doen.

Zie het boek: Joost Conijn, *IJzer en video*, Valiz 2007

ELUK!

Afgelopen maand verscheen Femke Halsema's pleidooi voor een nieuwe houding ten opzichte van het allesoverheersende consumptisme in onze samenleving onder de titel: *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. (Bert Bakker, Amsterdam 2008).

Op de pagina's hierna een aantal reacties:

- * Bob Goudzwaard, de éminence grise van de 'economie van het genoeg' is blij dat Halsema nu ook 'door de bocht is'. Hij pleitte in de jaren zeventig voor grenzen aan ongebreideld consumeren en economische groei als reactie op toenemende ongelijkheid binnen de consumptiemaatschappij.
- * Rens Korpels las het boek tegen de achtergrond van het toenemende onderzoek naar geluksverlangen als drijfveer voor menselijk handelen.
- * Ten slotte enkele korte bijdragen van de wetenschappelijke bureaus van de SP, PvdA, ChristenUnie, D66 en de VVD.

authentiek

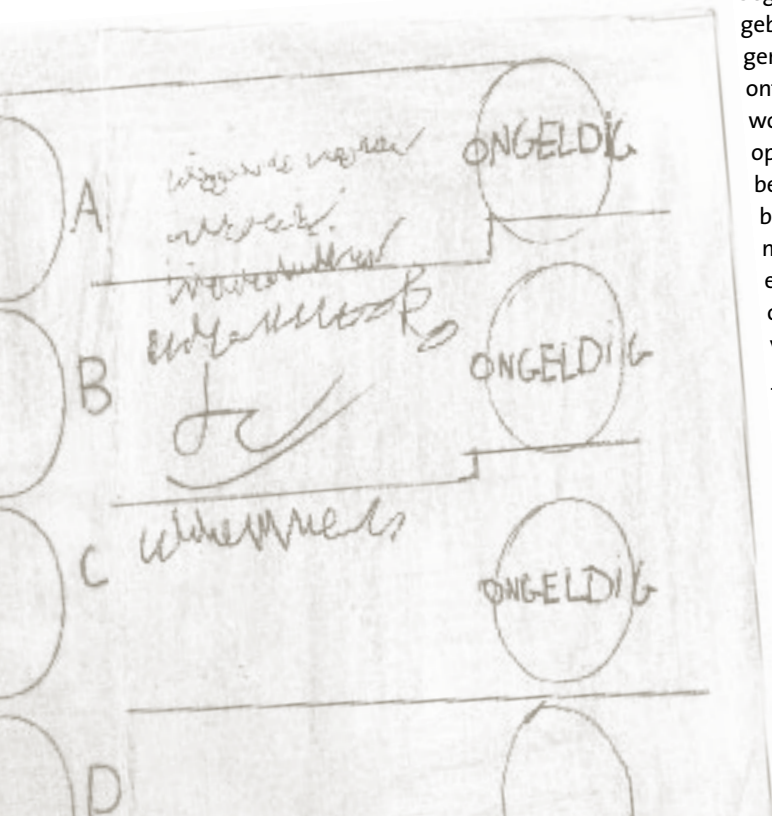
Bob Goudzwaard herkent in Femke Halsema een bondgenoot voor zijn dertig jaar oude voorstellen voor een andersoortige economie die niet uitsluitend is gebaseerd op groei.

Het nieuwe boek van Femke Halsema is een combinatie van politieke moed en onbevangen scherpzinnigheid. Ik vind het van politieke moed getuigen om zo duidelijk afstand te nemen van het vrijwel alom aanvaarde politieke principe dat we het dichtst bij de realisering van onze politieke doelstellingen uitkomen door toedoen van een altijd voortgaande, doelbewuste en maximale opvoering van 'onze' economische groei, terwijl de econoom Jan Tinbergen al in de jaren zeventig het begrip 'optimale groei' introduceerde. Natuurlijk dient in een tijd van financiële crisis de economie voor een ongeordende terugval in een conjuncturele recessie te worden behoed; zo'n op wantrouwen gebaseerde groeistand of groeivermindering zal geen weldenkend mens voor zijn rekening willen nemen. Maar een gezond economisch structuurbeleid kan op termijn wel degelijk een lager materieel consumptieniveau vergen, en voor die noodzaak komt Halsema in haar boek ook uit. Haar politieke moed komt nog sterker naar voren waar Halsema ook de bereidheid toont dit tegendraads geluid in politieke munt om te zetten: "wij kunnen onze samenleving en economie zo van koers verleggen dat we gelukkiger kunnen leven" (p. 58). Koersverlegging, daar gaat het inderdaad om. Maar dat vergt niet alleen de moed tegen de stroom in te gaan, maar ook een geduldig beargumenteerde uitleg aan allen die van goede wil zijn. En ook dat gebeurt in dit boekje, waarbij de onbevangen scherpzinnigheid van de schrijver vanzelf om de hoek komt kijken. Ze kiest niet alleen haar voorbeelden raak. Ik vind het ook ronduit een vondst hoe ze het begrip 'hyperconsumptie' neerzet en er gebruik van maakt. Dat zijn die uitingen van consumptie die niet spontaan ontstaan maar vooral door reclame worden aangejaagd (p. 9), die drijven op het onvervulde verlangen naar meer bezit dat vervolgens ook niet tot echte bevrediging leidt (p. 7), en die vooral maatschappelijk aanslaan omdat ze een symbolische betekenis hebben, omdat ze een graadmeter vormen voor de status die je hebt bereikt en je daardoor helpen te ontkomen aan het door anderen voor sukkel te worden aangezien.

Oorlog

De winst, ook in politieke zin, van zo'n begrip als hyperconsumptie schuilt natuurlijk vooral in het afba-

kenende karakter ervan. Met consumptie in algemene zin is niets mis, zo zegt Halsema terecht, zonder dat is zelfs geen goed samenleven mogelijk. Maar het doorschieten ervan (zoals bloemkool kan doorschieten), en de sociale druk die daartoe leidt, die halen juist veel persoonlijk geluk bij mensen weg, en zeker niet alleen bij de rijksten. In de wereld van nu haalt het aantal overvoede mensen het aantal ondervoede mensen in. Hyperconsumptie doet ook schade aan de samenleving, en daarvan maken we ten slotte allemaal deel uit. Niet alleen de haast maar ook de hufterigheid neemt door de hyperconsumptie toe. Inkomensverschillen diepen zich aantoonbaar uit, nieuwe vormen van sociale schaarste ontstaan en overconsumptie legt ook een enorm extra beslag op de wereldvoedselvoorraden (met stijgende voedselprijzen als gevolg), als ook op het wereldmilieu en op de nog aanwezige fossiele voorraden grondstoffen en energie. Dat alles komt in het boekje welsprekend aan de orde. Wel viel het me op dat het veiligheidsaspect niet apart wordt genoemd, maar ook dat telt natuurlijk steeds zwaarder mee. Samenlevingen zoals de Amerikaanse, waarvan Halsema terecht zegt dat die consumptief al op een te grote voet leeft, kunnen zich zo sterk aan hun verdere materiële welvaarts groei vastklampen, dat die tot "vital interests" (Bill Clinton) uitgroeien en derhalve moeten worden veiliggesteld door een intensieve bewaking van de toekomstige aanvoerlijnen van grondstoffen en energie. Er ligt dus ook een relatie tussen de mondiale, vooral westerse hyperconsumptie en de oorlog in Irak (om Greenspan te citeren: "Irak is of course about oil") en de toenemende *ratrace* tussen de grote mogendheden om de nog gebleven energiebronnen in Afrika (ook in Dafur), die nu zelfs tot onder het slinkende Noordpoolijs voortzetten. Door ons collectief te verslingeren aan een onbeperkt voortgaande hyperconsumptie ondermijnen we derhalve op vele manieren ook het eigen toekomstig geluk. Daarom stelt de auteur mijns inziens terecht dat hyperconsumptie ook en wellicht zelfs primair een politiek probleem is. Er is een volstrekt verkeerde manier van meting van menselijk geluk gaande wanneer het BNP daarvoor de maatstaf is – de Verklaring van Tilburg, die Halsema tot mijn vreugde citeert, legt vooral de vinger op die drukke plek – maar een herziene meting moet ook tot een andere politiek leiden in fiscale en structurele zin. Als jong ARP-Kamerlid opperde ik aan het eind van de

iteit

in plaats van hyperconsumptie

jaren zestig het idee reclame-uitgaven apart te belasten, en het werd door meniggeen toentertijd ronduit absurd gevonden. Maar de tijd dringt. Zulke voorstellen zijn nu meer dan ooit nodig om bijvoorbeeld in Europees verband de koers van de economie te gaan verleggen.

Begripsverwarring

Graag wil ik ook nog iets zeggen over het thema van de individualisering in de samenleving, waarover Femke Halsema en Jan Peter Balkenende ook in de Kamer al met elkaar gebakkeleid hebben. Het gangbare, door Halsema als conservatief betitelde betoog houdt in dat voortgaande individualisering gelijk staat met een afbraak van sociale verbanden en relaties, en derhalve ook aanleiding geeft tot een groeiend egoïsme en zelfs tot toenemende criminaliteit. Daartegenover stelt Halsema dat individualisering ook een legitiem politiek doel kan zijn en wel vooral wanneer het in de woorden van Herman Wijffels wordt verstaan als een groei van het menselijk zelfbewustzijn, waaruit ook meer zorg en aandacht voor de ander kan voortkomen. Halsema voegt er aan toe: "door hyperconsumptie verminderen juist onze keuzevrijheid en onze individualiteit!" (p. 41). En elders: "onterecht ontbreekt in zulke analyses (als van Balkenende) het aandeel van de markt en de consumptiecultuur" (p. 27). Ik denk dat Halsema hier een belangrijk element te pakken heeft. Er bestaat wel degelijk een verband tussen individualisme en materialisme, maar het tweede vloeit zeker niet direct uit het eerste voort. Eerder is het omgekeerde het geval. Wel denk ik dat rond de gekozen termen (individu, individualisering) begripsverwarring kan ontstaan en ook al volop is ontstaan. Het kernbegrip 'individu' is nu eenmaal een kale rationele term uit de Verlichtingstijd die heel letterlijk naar het atomaire, niet verder deelbare, bestaan van mensen verwijst. Maar waar Halsema en ook Wijffels op uit zijn, is mijns inziens wat anders. Het gaat hen als ik hen beiden goed begrijp om het respect voor een cultuur van zelfverwerkelijking waarin, om een term van Charles Taylor te gebruiken, mensen kunnen toekomen aan hun authenticiteit, aan hun persoonlijke eigenheid, die ook open staat naar anderen. Menselijke authenticiteit en hyperconsumptie staan daarom op gespannen voet met elkaar. En het zou inderdaad winst zijn wanneer ook Balkenende dat als MP zou kunnen en willen beamen. Want verantwoordelijkheid nemen – toch al een

lievelingsterm van hem – veronderstelt nu eenmaal menselijke authenticiteit. Evenals authenticiteit trouwens ook impliceert – maar daarover horen we van hem minder – dat je de politiek medemensen ook metterdaad houdt aan hun eigen verantwoordelijkheid, zowel voor de ander als voor de nu zo bedreigde natuur. Want leven bij brood alleen hoort nu eenmaal niet bij authentieke mensen.

x

Bob Goudzwaard is een van de ondertekenaars van de Verklaring van Tilburg van januari 2008. Hierover meer elders in deze Helling.

Literatuur

- B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig*, Baarn 1976.
- Charles Taylor, *De Malaise van de Moderniteit*, Kampen 1994. (zie vooral p. 53 e.v.)

Politiek maakt

Politieke programma's zouden niet alleen moeten worden getoetst op hun effecten voor de economie, maar ook op hun geluksclaims, bepleit Halsema. Van Tilburg wil een nog scherpere confrontatie van de gelukswetenschap met de praktische politiek.

Femke Halsema toont visie en lef door geluk in het hart van het politieke debat te plaatsen. Dat biedt volop kansen om tot zinnvoller overheidsbeleid te komen. Ze wil niet meer debatteren over wie de economie het hardst doet groeien, maar bij welk programma we ons het gelukkigst voelen. Daarmee brengt ze een discussie naar Nederland die in andere landen al langer woedt. In 2002 was het een denktank van Tony Blair die concludeerde dat de overheid zich met geluk moet bezighouden, simpelweg omdat overheidsbeleid nu eenmaal een belangrijke factor blijkt te zijn voor het geluk van de burgers. Dat is uiteraard geen nieuwe gedachte, maar wel een die pas vrij recent wetenschappelijk is onderbouwd.

Het was de Britse econoom Richard Layard die in 2005 de stand van het onderzoek naar het 'subjectieve welzijn' door sociologen, psychologen, economen, hersenwetenschappers en filosofen bijeenbracht. Daarbij kon hij voortbouwen op het werk van de Rotterdamse socioloog Ruut Veenhoven, die veel geluksonderzoek samenbracht in zijn World Database of Happiness. Layard sprak van een nieuw multidisciplinair wetenschapsveld: de Wetenschap van het Geluk. Geluk is niet langer een ongrijpbaar fenomeen, iets waar serieuze wetenschappers de handen niet aan durven branden. De kennis over wat mensen gelukkig en tevreden maakt is sterk toegenomen.

Karikatuur

Helaas dringen de bevindingen van de gelukswetenschappers nog niet of nauwelijks door tot de beleidmakers. Halsema wil daar verandering in brengen en voorspelt dat geluk als doel van politiek handelen zal leiden "tot andere politieke afwegingen." Een goed getimed en nuttig voorstel, waarbij het wel opvalt dat dit vooral andere afwegingen voor andere politici betreft. Halsema ziet in het geluksonderzoek vooral een bevestiging van wat GroenLinks al langer bepleit.

Nu heeft het GroenLinks-programma ook wel het nodige te bieden. Zo biedt de kortere werkweek meer mensen een kans op de voor hun geluk zo belangrijke baan, terwijl voor anderen ruimte ontstaat voor meer tijd met vrienden en familie. Iets dat veel belangrijker blijkt voor ons geluk dan de lengte van de werkweek. Progressievere belastingen steken een stok in de raderen van de zogenaamde 'hedonistische tredmolen'; de 'ratrace' naar status en geld waarbij

al ons harde werk uiteindelijk voor niets is, omdat we ons vooral vergelijken met (eveneens hardwerkende en succesvolle) anderen. Bovendien passen we onze verwachtingen snel aan aan wat we hebben. En blijkt ook nog eens dat we van winst maar kort (en een beetje) genieten, terwijl verlies veel pijn doet.

Positief is ook de directe democratie en zeggenschap die Halsema bepleit. Waarbij Halsema de markt ook weer niet te ver moet willen terugdringen. In de praktijk is het vaak juist de dreiging van vertrek naar de concurrent waardoor serieus naar de klant wordt geluisterd. Niet voor niets zijn de vertegenwoordigers van de patiënten (NPCF) en reizigers (Rover) voorstanders van marktwerking en keuzevrijheid. Ook geven bedrijven vermogens uit aan onderzoek naar de wensen en beleving van hun klanten. Het door Halsema veel aangehaalde beeld van de consument als een eendimensionale koopjesjager, de tegenhanger van de altruïstische burger, kan verhelderend werken, maar ontaardt te vaak in een karikatuur.

Interessant is de worsteling van Halsema met de vraag in hoeverre de overheid een verheffende taak heeft. Hier lijkt het meest sprake van voortschrijdend inzicht in het geluksonderzoek; het drukt ons met de neus op het menselijke tekort. De Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman onderscheidt 'expected utility' (hoe gelukkig mensen denken te worden van hun keuze) en 'experienced utility' (hoe gelukkig ze er uiteindelijk van worden). Hier blijkt vaak een flink verschil tussen te zitten. Wij maken volop keuzes waar we niet gelukkig van worden. Dat geldt voor de manier waarop we met elkaar omgaan tot de vraag of we wel of niet een huis moeten kopen, gefinancierd met een subprime-hypotheek.

Gelukswetenschappers die zich wagen aan beleidsaanbevelingen komen daarom bijna altijd wel uit op enigerlei vorm van verheffing, educatie en paternalisme. Variërend van gelukslessen, voorlichting over wat ons wel en niet gelukkig maakt, hoe om te gaan met tegenslagen, het bevorderen van waarden als empathie en de wens om anderen te dienen, tot allerhande vormen van consumentenvoorlichting en -bescherming.

Halsema beschrijft een uitgebreid programma om de consument weerbaar te maken tegen commerciële verleiders als kredietverstrekkers. Ook bevat het boek een vlammend pleidooi tot 'bildung', de ontwikkeling van moreel oordeelsvermogen en kritisch besef. De school moet opleiden

gelukkig

voor het leven, in plaats van enkel voor de arbeidsmarkt.

Ook de schone en mooie leefomgeving van GroenLinks zal positief uitpakken voor ons welzijn. En in deze 'ontspannen samenleving' zal tot slot volop ruimte zijn voor wat een van de meest bepalende factoren van ons geluk blijkt te zijn: slaap.

Elk program maakt gelukkig

Halsema claimt het geluk als 'unique selling point'. Als verkoopster op de hevig concurrerende markt voor politieke macht moet ze dat misschien ook wel doen. Maar het belooft nog een flinke strijd te worden om de gunst van de gelukzoekende kiezer. Afgezien van enkele confessionele partijen, die meer belang hechten aan geluk in een volgend leven, zullen vrijwel alle partijleiders denken dat hun program het gelukkigst stemt. Inclusief VVD-leider Rutte die zijn beginselen samenvat als het geloof dat de overheid de mensen niet gelukkig kan maken (en dus pleit voor een kleine overheid). Ook de electorale concurrenten kunnen daarbij bogen op geluksonderzoek. Het is jammer dat Halsema niet meer deze discussie is aangegaan.

Neem bijvoorbeeld het visiestuk van het Innovatieplatform van onder andere Balkenende en Wijffels uit 2005. Ook daarin is (over 20 jaar): "Geluk (...) naast economische groei een belangrijke graadmeter voor de ontwikkeling van de samenleving." Maar in die 'innovatieve samenleving' draait juist alles om dynamiek, vernieuwing en verbetering. De economie is daarbij voor alles een vrijplaats voor mensen om zich te ontplooiën en nieuwe dingen uit te proberen. Zij steunen op onderzoek waaruit blijkt dat mensen juist gelukkig worden van vrijheid, van het aangaan van uitdagingen en het bereiken van doelen. Op onderzoek van Veenhoven (die zelf in 2006 een nauwelijks verholven stemadvies gaf voor D66) dat het geluksniveau ongevoelig is voor de mate van sociale zekerheid, en wel degelijk (een beetje) voor economische groei.

Of neem het boek 'Gross National Happiness' van Arthur Brooks van het conservatieve American Enterprise Institute. Ook hij vindt dat de overheid zich met geluk bezig moet houden en relateert het belang van economische groei. Hij zet daar het vieren van succes en hard werken voor in de plaats. Hij komt uit op een programma van het verdedigen van tradities, familielevens en religie. Hij pleit juist niet voor herverdeling van inkomen maar voor gelijke kansen. En

ook hier als sluitstuk: de kortste weg naar geluk is een kleine overheid.

De gelukswetenschap belooft geen recept voor een ideale samenleving. Verschillende mensen worden gelukkig van verschillende dingen. Daarbij is vaak sprake van concurrerende wensen. Zo blijkt voor het welbevinden van linkse kiezers werkgelegenheid relatief belangrijk, terwijl rechtse mensen juist gelukkig worden van een lage inflatie. *Brave New World*-achtige visioenen van gelukstechnocraten, die langs wetenschappelijke weg het 'beste beleid' uitstippelen, vinden daarom geen basis in het geluksonderzoek. Politici van verschillende partijen zullen claimen dat juist hun program het meeste geluk op zal leveren. Net als zij dat eerder deden ten aanzien van de economie. Dat was de reden om onafhankelijke economen deze claims te laten toetsen in een doorrekening van de programma's. Net zo zou het goed zijn als de gelukswetenschappers hun licht laten schijnen over de geluksclaims van politici, zoals Halsema bepleit.

Een dergelijke confrontatie van de relatief jonge en zeer heterogene familie van gelukswetenschappers met de politieke praktijk zal zeker tot veel discussie leiden. Niet in het minst binnen de wetenschappelijke wereld zelf. Juist deze confrontatie kan een flinke stimulans betekenen voor dit wetenschapsveld. Het zal bovendien het leervermogen van de politiek voor de inzichten uit het geluksonderzoek vergroten. Een 'doorrekening' maakt een goed geïnformeerde discussie mogelijk en reikt de kiezer zo waardevolle informatie aan om zijn keuze op te baseren. En ja, zoals ook Halsema beaamt: de politiek heeft maar een bescheiden invloed op ons geluk. Maar ook dat is geen wezenlijk verschil met onze economie, die vooral meegolft op de internationale conjunctuur.

Daarbij is het voor de politieke discussie interessant om niet alleen te kijken naar 'het geluk' van de gemiddelde Nederlander, maar onderscheid te maken tussen groepen burgers en hun tevredenheid over verschillende activiteiten (wonen, werken enz.). Een dergelijke meer specifieke analyse is makkelijker te koppelen aan specifieke beleidsvoorstellen. Krueger en Kahneman hebben hier interessante voorstellen voor geformuleerd.

Formatietafel

Kortom, met 'Geluk!' geeft Halsema een belangrijke boodschap af: Economische

groei is niet hetzelfde als geluk, en gaat er soms zelfs ten koste van. Daarom kunnen we beter direct kijken naar waar we gelukkig van worden. De huidige economische crisis maakt deze discussie alleen maar relevanter. Het wachten is nu op de motie Halsema die de regering oproept tot een geluksdoorrekening van de verschillende programma's bij de eerstvolgende verkiezingen en de vorming en financiering van het hiervoor noodzakelijke onderzoeksverband van SCP, CPB en de meest betrokken kennisinstellingen.

Maar een beter geïnformeerde kiezer is niet de enige winst. De zich snel ontwikkelende gelukswetenschap biedt volop nieuwe inzichten voor de beleidsmakers zelf, Halsema niet uitgezonderd. Het boek had aan spanning gewonnen als ze daar wat meer ruimte voor had gelaten. Neem tot slot deze: Amerikaanse onderzoekers hebben gevonden dat ons geluk in belangrijke mate afhangt van het regeren van onze favoriete politieke partij. Zou Halsema met die wetenschap eind 2006 wel plaats hebben genomen aan de formatietafel?

x

Literatuur

- Rens van Tilburg, 'Groeï van geluk', *De Helling* 2006, nr. 4
- Brooks, *Gross National Happiness*, 2008
- Di Tella, MacCulloch, 'Partisan Social Happiness', *Review of Economic Studies*, 2005
- Innovatieplatform, *NL2027*, 2005
- Kahneman en Krueger, 'Developments in the measurement of subjective wellbeing', *Journal of Economic Perspectives*, 2006
- Layard, *Happiness; lessons from a new science*, 2005
- UK Government Strategy Unit, *Life Satisfaction: the state of knowledge and implications for government*, 2002
- Veenhoven, 'Het Zwitserleven is het recept voor een depressie', *Idee* 2006

De affiches op deze pagina's komen uit:
Eric Duivenvoorden, *Met emmer en kwast*,
40 jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005,
Het Fort van Sjakoo, Amsterdam 2005.

P V O O A doen!

In *Geluk!* bindt Femke Halsema de strijd aan met modern conservatisme en een politiek van wantrouwen. Haar boek is een warm pleidooi voor eerherstel van het individualisme en een felle kritiek op het consumentisme - 'door de markt aangejaagd en door de overheid bevorderd' (p.56) - waarvan de samenleving doortrokken raakt. In plaats van burgers tegemoet te treden als calculerende egoïsten moeten politici 'verantwoordelijkheid nemen voor de definitie van het publieke belang' (p.111) en fors investeren in zorg, onderwijs en arbeidsbemiddeling voor

wie ondersteuning heeft. Emancipatie en democratisering, dat is de opdracht.

Halsema droomt groot. Niets minder dan een 'omwenteling in de politieke en maatschappelijke opvattingen over economie, mens en staat' (p.68) heeft ze voor ogen. Nederland is ziek. Hyperconsumptie, haast en hufterigheid zijn de symptomen. En het recept? Klim uit de koopgoot, raadt ze de lezer aan. Laat je niet door stress regeren. Dien lomperiken en mopperaars van repliek zonder bot te wezen. Anders gaan leven dus, maar daarmee zijn we er nog niet. Ook op politiek niveau - sterker, juist daar - geldt: geluk moet je doen.

Verstandige politiek kan het ideaal van een gelukkige samenleving dichterbij brengen. In het slothoofdstuk, met de handenwrijfachtige titel 'Zin in de toekomst', doet Halsema een stapel voorstellen. Ze ambieert onder meer een belastingstelsel zonder 'perverse prikkels' (p.121), overheidssteun voor een niet-commercieel publiek domein op internet, ruimere regels voor allerhande zorg- en studieverlof, meer creativiteit in de ruimtelijke ordening van stad en land, afspraken over vrijwilligerswerk in de baas z'n tijd en nieuwe vormen van rechtspraak met een grotere rol voor slachtoffers.

Dit deel van het boek is opgetekend 'in grove penseelstreken', waarschuwt Halsema (p.118). Inderdaad zijn er wel vragen bij te stellen. Zo meldt ze zonder omhaal van woorden dat belastingbetalers bij een gelijkmatig verdeelde inkomensgroei tot grotere bijdragen aan de gemeenschap bereid zijn dan bij toenemende inkomensongelijkheid. Maar waarop is deze observatie gebaseerd? Is hier werkelijk sprake van een oorzakelijk verband?

Of neem haar these dat in het denken over economische groei het accent moet worden verlegd van arbeidsproducti-

viteit naar arbeidsparticipatie. Tegen de achtergrond van de bijna-heiligverklaring van die participatie door de SER, de commissie-Bakker en het zittende kabinet klinkt die aansporing overbodig. Net als het kabinet mikt Halsema op een - ook in vergelijking met de scores van andere landen - uiterst ambitieuze norm van tachtig procent arbeidsparticipatie. Om die te halen zal haar voorstel voor het aantrekkelijker maken van laaggeschoolde arbeid en deeltijdwerk via belastingverlaging zeker niet volstaan. Zullen de vrouwen en mannen die nu niet werken eenvoudig taken kunnen overnemen van overbelaste ploetersaars, zoals Halsema suggereert? En hoe verhoudt die scherpe participatienorm zich eigenlijk tot haar centrale uitgangspunt dat de taak van de overheid is 'ervoor te zorgen dat de keuzevrijheid van mensen zo groot mogelijk is?' (p.122)

De vraag is: mag een politicus meer beloven dan hij of zij kan waarmaken? Nee, zeggen sommigen, dan ligt de teleurstelling om de hoek en zo groeit de afstand tot de burger. Toch wel, zal het antwoord van Femke Halsema zijn. Op het niveau van je idealen kun je niet ver genoeg reiken. Het is de manier bij uitstek om mensen bij de politiek te betrekken en samen te werken aan de realisatie, voor zover mogelijk, van wat het ook is waar je van droomt.

x

Mare Faber

Wetenschappelijk medewerker van de Wiardi Beckman Stichting, eindredacteur van *Socialisme & Democratie*

D O E S

de burgers!

Femke Halsema wijst in *'Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid'* hyperconsumptie aan als de centrale oorzaak voor een ratrace. Een ratrace die niet alleen leidt tot haast en hufterigheid maar ook tot een tweedeling van consumerenden en niet-consumerenden. De oorzaak van hyperconsumptie is volgens haar kuddegedrag en volgzaamheid van consumenten, gemanipuleerd door machtige producenten en commerciële massamedia die eigenheid en ontplooiing beloven. Dit kuddegedrag wijst er op dat individualisering niet de oorzaak is van hyperconsumptie, maar juist niet ver genoeg is ontwikkeld. Ze pleit voor herwaardering van het 'burgerlijk deel van de hersenen', dat is overwoekerd door het 'consumentendeel', en wijst er op dat een burger niet hetzelfde is als een consument. "Op burgers mag een zwaar

E

sociale verbanden!

Welzijn is belangrijker dan welvaart, geluk uiteindelijk wezenlijker dan geld en goed. Dat aloude besef omhelst Femke Halsema in haar vlotlezende essay 'Geluk!'. Met een prijzenswaardig zelfkritische analyse rekent ze af met hyperconsumptie, haast en hufterigheid. De analyse en oproep tot overheidshandelen roepen herkenning op: ook het huidige kabinet probeert met zijn beleid deze problematiek te bestrijden en zet in op duurzaamheid, samenhang en solidariteit. Er moet weer ruimte komen voor rust en relaties, voor milieu en gematigdheid. Halsema haalt ook regelmatig Herman Wijffels aan in haar essay. Toch zal ze ook enige afstand willen houden, zo nodig forceren, tot het huidige kabinet: hoe zou ze dat doen? Nieuwsgierig zette ik me aan het lezen.

De auteur zet vooral in op het individu en zijn vrijheid. Maar was die vrijheid er niet juist

de oorzaak van dat de huidige hufterigheid zich heeft kunnen nestelen in onze samenleving? Volgens de auteur is dat te kort door de bocht. Inderdaad zijn bezielende verbanden teloorgegaan, maar individualisering is minder ver voortgeschreden dan wordt gedacht. Probleem is dat de individuele burger nu juist door de markt en de staat is gekoloniseerd. We moeten dan ook eerder spreken van een massaconsumentisme dan van een moreel individualisme. Misschien worden we juist wel minder individu door al die hyperconsumptie. Halsema roept vervolgens de overheid op burgers actiever te beschermen tegen hyperconsumptie, juist om hun werkelijke keuzevrijheid te garanderen.

Halsema worstelt met de verhouding tussen verbanden en de vrije ontplooiing van het individu. Dat zien we bijvoorbeeld in het pleidooi voor flexibeler arbeidstijden. Toename van die flexibilisering klinkt modern en aantrekkelijk, maar maakt het niet inbreuk op onze mogelijkheden voor rust en relaties? Juist op gezamenlijke vrije dagen is er ruimte om relaties te onderhouden. Dat is geen overbodige luxe: uit het aangehaalde wetenschappelijk geluksonderzoek van Richard Layard blijkt dat familiebanden het belangrijkste zijn voor iemands geluk (*Waarom zijn we niet gelukkig?*, Atlas, 2005). Door werktijden flexibeler te maken ontnem je de samenleving van een stuk rust en bemoeilijk je de mogelijkheid relaties te onderhouden. Bovendien tref je een kwetsbare groep: de kleine middenstanders. Een 24/7-economie is leuk voor de consument, maar draagt niet bij aan een ontspannen arbeidsbestel. Het doet eerder denken aan de jachtige Amerikaanse toestanden waar Halsema zich zo tegen afzet. Een tasje kopen kan ook wel een dag later. En zo beschermt de overheid ons ook nog eens tegen de nodige hyperconsumptie.

appèl worden gedaan om zich te beheersen en goede omgangsvormen in acht te nemen." Hiertoe moeten politiek en overheid de burger beschermen tegen de druk van hyperconsumptie en de weerbaarheid van burgers vergroten tegen commercie.

Veel van wat Halsema beschrijft is gestoeld op feiten en zeer herkenbaar. Een dominant, soms doorgesloten, marktdiscours, kafkaëske schijnwerelden van ambtenaren en managers. Ze stelt dat de hedendaagse kwantificatie van voorspoed te nauw berekend wordt aan de hand van (de groei van) het bruto nationaal product, en bepleit dat 'geluk' en welzijn het centrale streven van de politiek moet zijn, in plaats van enkel groei en welvaart. Veel van de oplossingen die ze aan draagt zijn het overwegen waard. Maar toch blijft er een twijfel hangen tijdens het lezen van het boek.

De impliciete basisaanname van het boek lijkt te zijn dat de menselijke drang naar ontplooiing de enige oorzaak van (hyper)consumptie is. En dat hyperconsumptie de enige uiting is van de menselijke drang naar ontplooiing. Mijns inziens worden zo correlatie en causaliteit door elkaar gehaald, of in ieder geval niet duidelijk van elkaar gescheiden. Zo ontstaat de indruk dat er sprake is van een soort van monocausale onvermijdelijkheid, waarin de rol van het individu onbeduidend is. Er zijn natuurlijk veel meer oorzaken en gevolgen van hyperconsumptie. Denk aan (gebrek aan) geestelijke en culturele rijkdom, macro-economische omstandigheden waardoor krediet ruimhartig voorradig is, etc. Het evenwicht tussen deze factoren verschuift voortdurend en kan steeds heroverwogen worden. Hierin spelen juist individuen een cruciale rol.

Halsema betreft het individuele niveau bewust niet in haar analyse. Want de problematiek die ze bespreekt is voor haar veel meer

omvattend dan een privéprobleem dat een enkel individu kan oplossen. Het is een collectief, politiek probleem. Ook hiermee lijkt ze het individu en zijn rol in de maatschappij te reduceren tot de maatschappelijke processen waar het deel van uit maakt. Het is juist mijn overtuiging dat ieder collectief is opgebouwd uit individuen, en dat iedere maatschappelijke verandering door het gedrag en de gedachten van individuen worden ingezet. Halsema lijkt zelf consument en burger door elkaar te halen. Waar de invloed van de consument op hyperconsumptie in de maatschappij inderdaad nauwelijks voelbaar is, kan een burger door een oorspronkelijke mening en gerichte inzet wel degelijk invloed uitoefenen. En dat hoeft niet alleen volgens de middelen van de overheid.

Het is van een groot maatschappelijk belang dat ook politici dit soort boeken schrijven. Niet per se om direct tot bruikbare beleidsvoorstellen te komen, maar juist om betrokken mensen in de maatschappij stof tot nadenken aan te dragen. Over hoe de wereld in elkaar zit, wat men daarmee wil, wat er moet gebeuren en wat men hier zelf aan kan bijdragen. Niet als consument, maar als burger.

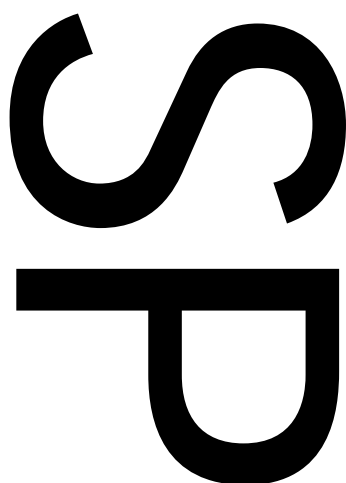
x

Frank van Mil
Hoofd van het Kenniscentrum D66

Door de nadruk op het individu beschouwt Halsema de sociale verbanden als secundair. Dat is niet nodig. Het mooie van een christelijk-sociale visie is dat het verantwoordelijkheden primair bij de burgers legt. Iedereen is zelf verantwoordelijk voor zijn geluk, zoals Halsema ook schrijft. Tegelijk is er direct het realistische besef dat geen burger op zichzelf staat. Al meteen bij de geboorte bevindt iedereen zich in minstens één gemeenschap. En zo blijft dat: ieder mens blijft zijn hele leven functioneren in allerlei verbanden. Echter: zonder daar in op te gaan. Ieder afzonderlijk individu is immers waardevol op zich. Ieder moet in vrijheid zijn eigen verantwoordelijkheid kunnen waarmaken en de mogelijkheid hebben zich te kunnen ontplooiën. Kwetsbare mensen verdienen het uiteraad beschermd en geholpen te worden door de overheid. Maar, zoals Halsema terecht zegt, de overheid kan mensen niet gelukkig maken, ze kan burgers hooguit ondersteunen in hun gerechtigde verlangens.

x

Geert Jan Spijker
Medewerker Wetenschappelijk
Instituut ChristenUnie

ideologische keuzes!

Het is hoog tijd voor moedige politieke keuzes. Met deze oproep eindigt Femke Halsema haar analyse van wat er allemaal mis is in Nederland. De oneerlijke verdeling van welvaart, gebrekkige sociale mobiliteit, de schuldeneconomie, onze olieverslaving, energie-, water- en voedselschaarste, het feit dat velen zich de hele dag moeten haasten, hufferigheid, de problemen in de jeugdzorg en nog veel meer: je zou er ongelukkig van worden. Het 'Tokkiegedrag' van politici, die elkaar lafaard noemen – je kunt je afvragen of van jezelf beweren dat je moedige politiek beoefent niet op hetzelfde neerkomt, alleen wat welsprekender – is, net als al die andere problemen, terug te voeren op hyperconsumptie, zo luidt de conclusie van Halsema.

Het is een interessante beweging die Halsema maakt. Waar veel cultuurcritici en politici het te ver doorgeschoten individua-

lisme als een van de grote boosdoeners aanwijzen, laat Halsema in haar analyse zien dat individualisme en hyperconsumptisme niet hetzelfde zijn. En dat veel van de problemen uit haar somber stemmende opsomming voor een belangrijk deel samenhangen met ons consumptiegedrag. Het doel van dit onderscheid wordt al snel duidelijk als Halsema de individualismecritici wegzet als conservatieven, die erop uit zijn de privacy te verminderen en repressie toe te laten nemen. Halsema wil dolgraag het liberale ideaal van de individualistische, vrije burger redden, een houding die haar in 2006 de titel 'Liberaal van het jaar' opleverde, volgens de jongeren van de VVD. Om het individualisme te sparen, moet Halsema terug naar de jaren zestig en zeventig, toen individualisme nog iets sociaals was. Met instemming citeert ze uit het 'Manifest voor de jaren zeventig': "Zonder praatgroep geen zelfbewustwording, zonder flickergroep geen zelfbevrijding, zonder zelforganisatie geen zelfontplooiing." Maar individualisme is geen onveranderlijke grootheid die voor eens en voor altijd in de jaren zestig is gedefinieerd. Dat individualisme in een tijd van sterke sociale banden die als onderdrukkend werden ervaren een emanciperende werking had, betekent niet dat het dat nog steeds heeft in een samenleving waar sociale verbanden juist als te zwak worden ervaren.

"Individualisering is niet te ver doorgeschoten", aldus Halsema. Zo blijkt haar interessante beweging vooral een omtrekkende beweging. Een belletje had moeten gaan rinkelen toen zij schreef over de individualismecritici: "Een slechte uitgangspositie op de arbeidsmarkt, uitval in het onderwijs en afhankelijkheid van sociale bijstand zijn in de conservatieve benadering van 'doorgeschoten individualisme' een 'keuze' waarop mensen mogen

worden afgerekend." Dat juist de nadruk op individuele verantwoordelijkheid heeft geleid tot een terugtrekkende overheid, waardoor vooral de vrijheid van minder kansrijken wordt beperkt, stelt ook Halsema vast. Dit is echter geen tegenstrijdigheid van de individualismecritiek, maar juist een klassieke tegenstrijdigheid van het liberalisme, dat individualisme hoog in het vaandel heeft.

Veel, maar niet alle voorstellen van Halsema in het laatste deel van het boekje zullen steun vinden van de SP en zijn al langer terug te vinden in verkiezingsprogramma's en publicaties van zowel GroenLinks als de SP. Halsema's poging om het liberalisme te vrijwaren van schuld aan de problemen die het heeft veroorzaakt, staat in schril contrast met haar kritiek op marktwerking en op een steeds bezuinigende overheid. Door zich een 'links-liberale' koers aan te meten heeft GroenLinks de tegenstrijdigheden van het liberalisme geïmporteerd. Het boekje *Geluk!* laat zien hoe deze 'uitdaging' tot interessante ideeën kan leiden. Het is hoog tijd voor moedige ideologische keuzes, zou ik zeggen

x

Diederik Olders
Medewerker Wetenschappelijk
Bureau SP

W V D

zelf bepalen!

We gaan in Nederland gebukt onder de loden last van wat ik na lezing van het boek 'Geluk!' van Femke Halsema de drie H's van Halsema zou willen noemen: hyperconsumptie, haast en huftegrigheid. In haar boek – waarvoor mijn felicitaties – schetst Halsema het alternatief van eerlijker economische verhoudingen en een solidaire en gelukkige samenleving. Het zal de lezer niet verbazen dat ik als liberaal – ondanks een aantal goede punten van Halsema, zoals de doorgeslagen efficiency bij (zorg)instellingen en de positieve beoordeling van individualisering – ernstige bezwaren heb bij dit alternatief. Ik zal mij gezien de beperkte ruimte concentreren op de centrale factor in het boek: geluk.

Mark Rutte bekritiseerde tijdens de Algemene Beschuwingen de wijze waarop het huidige kabinet de staat tot 'geluksmachine' bombardeert. Halsema lijkt in dezelfde valkuil te stappen. Wat is geluk eigenlijk? Is mijn geluk hetzelfde als dat van mijn buurman? Wie is er eigenlijk verantwoordelijk voor mijn geluk? In het boek wordt gesteld dat 'we' gelukkiger zijn als we ons kunnen ontwikkelen, de gezondheidszorg goed is, onze leefomgeving schoon en veilig is, als we tijd hebben om relaties aan te gaan en tot slot blijkt er ook een correlatie te zijn tussen materiële welvaart en geluk. Tot zover kan ik Halsema wel volgen.

Problematischer wordt het echter zodra we richting de oplossingen gaan. Dan blijkt opeens de staat de aangewezen institutie om de drie H's te doorbreken en ons uiteindelijk gelukkiger te maken. De economie dient niet langer eenzijdig gericht te zijn op maximale groei, maar op het vergroten van het welzijn en het geluk van de bevolking. Mijn grootste bezwaar is dat Halsema doet voorkomen alsof wij in Nederland allemaal willoze slachtoffers zijn van de op groei gerichte economie. Wie dwingt ons tot consumeren? Zijn dat echt de anderen? Maken wij niet iedere keer weer zelf de keuze om te consumeren? Om die dure breedbeeld TV te kopen? (Overigens zijn het hier de linkse partijen die via de overheid het verkeerde signaal afgeven door aan minima zo'n TV cadeau te doen.)

Wie dwingt ons tot haastig leven? Is dat echt het door de economie gedicteerde klimaat? Kiezen wij er niet in de meeste gevallen zelf voor om ons te ontwikkelen en aldus ook stevig aan de eigen carrière te timmeren? Kiezen wij niet zelf voor allerlei nevenactiviteiten? Is de huftegrigheid daadwerkelijk het gevolg van haast (we hebben geen tijd meer om tot tien te tellen) of van de markt en consumptiecultuur? Moeten we niet ook hier eens bij

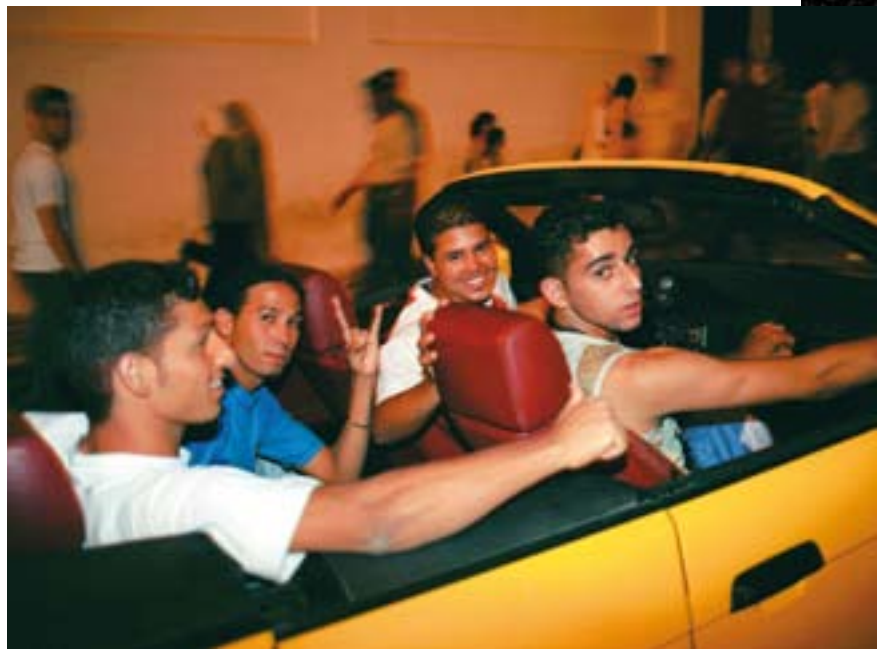
onszelf te rade gaan?

Het is wel heel makkelijk om alle verantwoordelijkheid bij het individu weg te halen en vervolgens naar de staat te kijken voor de oplossingen. Vadertje Staat lijkt een soort almachtige tovenaars die alles wel even regelt. Het wordt echter tijd dat wij gaan inzien dat de staat géén geluksmachine is. De staat kan en moet ervoor zorgen dat een aantal zaken goed geregeld is – zoals de gezondheidszorg, veiligheid en onderwijs – en op die manier randvoorwaarden stellen waarbinnen de burgers het eigen 'geluk' kunnen zoeken. Ik ben het direct met Halsema eens dat in deze zaken nog een hele verbeteringsslag te maken is, maar meer kan de staat niet. Individuen kunnen als rationele wezens zelf beter dan wie ook bepalen wat goed voor hen is en op welke wijze zij het gelukkigst zijn, daar hebben zij de staat niet voor nodig.

x

Fleur de Beaufort
Wetenschappelijk medewerkster bij de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD.

*Nederlands-Marokkaanse jongeren op zomervakantie aan de Noord-Marokkaanse kust: rondjes rijden om gezien te worden.
Foto: Bernice Siewe*

ANGST

IJS

de dans van de geworden dingen naar het

Ontworden

VLAMMENDE

LOGOS

Angst voor de Vlam

EENHEID

VLAM

Tekst: Paul van Ostaijen
de slotpagina van zijn handgeschreven gedichtencahier
'De feesten van angst en pijn' (Berlijn, ± 1920).
Facsimile uitgegeven door Vantilt, Nijmegen 2006.

Foto: Philippe McIntyre